SOSYAL *ve* BEŞERÎ BİLİMLER

Alanında Uluslararası Çalışmalar

EDİTÖR
PROF. DR. HAKAN ALTINTAŞ

Horizon 2025

SERÜVEN YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Haziran 2025

ISBN • 978-625-5897-48-0

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak
Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA
Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com
e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume
Sertifika / Certificate No: 42488

SOSYAL *ve* BEŞERÎ BİLİMLER

ALANINDA ULUSLARARASI ÇALIŞMALAR

EDİTÖR

PROF. DR. HAKAN ALTINTAŞ

SERÜVEN YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

TÜRKİYE'DE İTFAİYE HİZMETLERİNİN KURUMSAL BAĞLILIK SORUNU VE YENİ BİR KURUMSAL ÇÖZÜM ÖNERİSİ: "AFET BAKANLIĞI" MODELİ

Abdurrahman OLGUN, Uğur MAZLUM —1

Bölüm 2

VARŞOVA DEVLET ETNOGRAFYA MÜZESİ KOLEKSİYONUNDAKİ GELENEKSEL KADIN BAŞLIKLARI: KÜLTÜREL BİR BAKIŞ

Ayşe AKYOL, Lale ÖZDER —21

Bölüm 3

YEŞİL İŞLERDE İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ: SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK VE İNSANA YAKIŞIR İŞLER

Esra YALÇIN —45

Bölüm 4

İŞ VE AİLE YAŞAMININ UYUMLAŞTIRILMASI KAPSAMINDAKİ DÜZENLEMELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Eray KARAGÖZ —79

Bölüm 5

KIRSAL DÖNÜŞÜM VE İSTİHDAM OLANAKLARI BAĞLAMINDA KAPALI KÖY OKULLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ: VAKFIKEBİR ÖRNEĞİ

Abdurrahman OLGUN, Uğur MAZLUM —95

Bölüm 6

ŞUBELEŞMİŞ YAPILARDA KÜMELEME, CRITIC VE COPRAS YÖNTEMLERİNİN ENTEGRE EDİLMESİYLE PERFORMANS SIRALAMASI

Seher A. TEZERGİL —117

Bölüm 7

İNSAN-BİLGİSAYAR ETKİLEŞİMİ PERSPEKTİFİNDEN BİLİŞSEL YÜK VE BİLİŞSEL STİLLERİN KURAMSAL TEMELLERİ

Tayfun YÖRÜK —133

Bölüm 8

ÇEŞME ALAÇATI MERYEM KİLİSESİ / PAZARYERİ CAMİİ'NİN MİMARİ DÖNÜŞÜM SÜRECİ

Ozan ÇAKMAK—151

Bölüm 9

ÇEVRESEL DAVRANIŞLARIN AHLAKİ TEMELLERİ ÜZERİNE BİR DERLEME

Tuğba KESKİN, Selver ÖZGÜR —173

Bölüm 10

TÜRKİYE'DE YAPAY ZEKA FELSEFESİ ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALARIN PROBLEMATİK OLARAK BETİMLENMESİ VE LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Vedat ÇELEBİ , Hatice AYDIN YENİCE—189

Bölüm 11

VIRGINIA WOOLF'UN "KENDİNE AİT BİR ODA" ESERİNDE KADINLARIN "YAZAR" OLARAK VARLIK KAZANMASI

İclal BAĞCI —213

Bölüm 12

HUKUKTA ATAERKİLLİĞİN SOMUTLAŞTIĞI ALANLAR

Emek BAYRAK —225

Bölüm 13

İŞLETMELERDE ÖNLEME VE KORUMA POLİTİKALARI

Cihandar HASANHANOĞLU —249

Bölüm 14

MODERN ZAMANLARIN SESSİZ KRİZİ: ENERJİ YOKSULLUĞU

Elif KABCUK, Nur Funda TUTAR—275

99

Bölüm 1

TÜRKİYE'DE İTFAİYE HİZMETLERİNİN KURUMSAL BAĞLILIK SORUNU VE YENİ BİR KURUMSAL ÇÖZÜM ÖNERİSİ: "AFET BAKANLIĞI" MODELİ

Abdurrahman OLGUN[1], Uğur MAZLUM[2]

1 Öğr. Gör. Gümüşhane Üniversitesi, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, aolgun@gumushane.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9901-2703
2 Öğr. Gör. Gümüşhane Üniversitesi, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, ugurmazlum@gumushane.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4916-5992

1. GİRİŞ

İtfaiye teşkilatları yerel, bölgesel ya da ulusal düzeyde örgütlenebilir. Organizasyonun şeklini ülkenin idari yapısı belirler. Ayrıca, itfaiye hizmetlerinin finansman yöntemi de bir diğer belirleyici faktördür. İtfaiye hizmeti gerektiren risklerin varlığı, dünya genelinde itfaiye teşkilatlarına kaynak tahsis edilmesinde kilit bir faktördür. Bu bağlamda, itfaiye teşkilatlarının örgütsel yapısı ve finansmanı toplumdan topluma farklılık göstermektedir. Ancak, bir itfaiye teşkilatının kendisinden beklenen görevi yerine getirebilmesi için gerekenler dünya genelinde benzerdir. Tüm itfaiye teşkilatlarının ortak özellikleri arasında itfaiye personeli, personel eğitimi, temel araç ve gereçler, iletişim sistemleri, itfaiye binaları ve yönetimi yer almaktadır (Coppola ve Maloney, 2009: 58).

İtfaiye teşkilatları modern devletlerin risk yönetimi süreçlerinde hayati bir rol oynamaktadır. Ancak Türkiye'de bu hizmetlerin belediyeler altında örgütlenmesi çeşitli yönetsel ve operasyonel sorunlara yol açmaktadır. Özellikle deprem, sel ve yangın gibi büyük ölçekli afetler, merkezi koordinasyon eksikliği, görev çakışmaları, yetersiz ekipman ve sınırlı insan kaynağı kapasitesi gibi yapısal sorunlara kamuoyunun dikkatini çekmektedir. Bu çalışma bu eksiklikleri analiz etmekte ve çözüm olarak merkezi bir kurumsal yapı önermektedir: Önerilen 'Afet Bakanlığı' kriz yönetimi, risk azaltma ve hazırlık konularında etkin bir rol oynayabilecek ulusal bir itfaiye sistemi kuracaktır.

Yerel yönetimler genellikle hizmetleri aksatmadan sağlamak için gerekli mali ve teknik kaynaklardan yoksundur. Ayrıca, âdem-i merkeziyetçilik farklı illerde hizmet sunumunda eşitsizliklere yol açabilir (Ökmen ve Parlak, 2013: 29). İtfaiye hizmetleri, kamu güvenliği ve afet müdahale sisteminin vazgeçilmez bir unsurudur. Görev alanları yangın söndürme faaliyetleriyle sınırlı olmayıp, doğal afetlere müdahale, arama ve kurtarma çalışmaları, ilk yardım uygulamaları, kimyasal ve biyolojik tehditlere karşı önlem alma gibi çok yönlü görevleri de içermektedir. Bu nedenle, itfaiye teşkilatlarının örgütsel yapısı afet yönetimi stratejileriyle doğrudan ilişkilidir. Türkiye'de bu kritik kamu hizmeti ağırlıklı olarak belediyeler tarafından sağlanmakta, bu da çeşitli kurumsal koordinasyon ve profesyonelleşme sorunları yaratmaktadır.

Belediye itfaiye teşkilatlarının çoğu mali kaynaklar, ekipman ve personel açısından çeşitlilik göstermektedir. Özellikle küçük ve orta ölçekli yerel yönetimlerde afet riski yüksek olmasına rağmen yeterli kapasite oluşturulamamaktadır. Bu durum, koordineli ve etkili bir ulusal afet müdahale sisteminin geliştirilmesini engellemektedir. Kahramanmaraş merkezli 6 Şubat 2023 depremleri bu yapısal zayıflıkları ortaya çıkarmış,

merkezi organizasyon eksikliği nedeniyle ciddi gecikmelere ve koordinasyon sorunlarına yol açmıştır (AFAD, 2023).

Afetlerin hızlı ve çok boyutlu yapısı, itfaiye teşkilatlarının yerel düzeyden ziyade merkezi düzeyde yapılandırılması gerektiği anlamına gelmektedir. Uluslararası uygulamalar, afet yönetimi kapsamında çalışan planlama birimlerinin ulusal düzeyde tek çatı altında toplanmasının daha etkili sonuçlar verdiğini göstermektedir (OECD, 2021). Bu bağlamda, kurumsal kapasitenin artırılması ve hizmet standardizasyonunun sağlanması için Türkiye'nin dağınık ve koordinasyonsuz itfaiye teşkilatlarının merkezi bir otoriteye bağlanması elzemdir.

İtfaiye hizmetlerinin yerel düzeyde sunulması ve itfaiye teşkilatlarını ulusal düzeyde temsil eden bir kamu kurumunun bulunmaması, itfaiye hizmetlerine ilişkin olarak yerel ve merkezi yönetimler arasında zayıf bir iletişim kurulmasına neden olmuştur. Bu durum göz önüne alındığında, itfaiye hizmetlerinin yerel yönetimler tarafından yürütülmesinin, itfaiye birimleri arasında standardizasyon ve kaynak temini açısından sorunlu olduğu söylenebilir. Merkezi hükümet otoritesi olmadan, itfaiye hizmetleri için standartlar geliştirmek, belirlemek ve denetlemek ve eğitim sağlamak mümkün değildir. Bu da farklı illerdeki itfaiye teşkilatları arasında kalite farklılıklarına yol açmaktadır. Benzer şekilde, itfaiye hizmetlerinin sunumunda belirli bir standardın sağlanamaması, itfaiye hizmetleri için gerekli mali kaynakların yeterince sağlanamamasından ve her belediyede itfaiye için ayrılan bütçenin farklı olmasından kaynaklanmaktadır (Yentürk vd., 2003:9).

Türkiye geçmişten günümüze önemli yerleşim merkezlerinde çıkan yangınların yanı sıra çeşitli büyüklükteki acil durum ve afetler nedeniyle yıkıcı sonuçlarla karşı karşıya kalmıştır. Ancak bu deneyimlere rağmen itfaiye hizmetleri konusunda genel bir politika oluşturulamamış, konuya gereken önem verilmemiştir (Kılıç, 1988: 15). Bu çalışma, mevcut yerel yönetim modeli altında itfaiye hizmetlerinin kurumsal eksikliklerini kamu yönetimi perspektifinden tartışacak ve çözüm olarak yeni bir bakanlık modeli olan 'Afet Bakanlığı'nı önerecektir. Bu bakanlık altında ulusal düzeyde profesyonelleşmiş bir itfaiye sisteminin kurulması ile afet öncesi hazırlık, afete müdahale ve afet sonrası iyileştirme süreçleri için güçlü ve bütüncül bir kamu teşkilatının oluşturulması amaçlanmaktadır. Bu modelin Türkiye'nin afet yönetim sistemini güçlendireceğine ve kamu yönetiminde kurumsal bütünlük sağlayacağına inanılmaktadır.

2. İTFAİYE HİZMETLERİNİN TÜRKİYE'DEKİ KURUMSAL YAPISI

Türkiye'de itfaiye hizmetlerinin organizasyonu esas olarak yerel yönetimlere, özellikle de belediyelere bağlıdır. Bu yapısal düzenleme 1930 yılında 1580 sayılı Belediye Kanunu ile başlamış ve 2005 yılında 5393 sayılı Belediye Kanunu ile daha da tanımlanmıştır. Kanun, itfaiye ve kurtarma hizmetlerinin belediyelerin asli görevleri arasında olduğunu açıkça belirtmekte ve belediyeleri bu hizmetleri yürütmekle yükümlü kılmaktadır (Belediye Kanunu, 2005). Büyükşehir belediyelerinde itfaiye hizmetleri 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu kapsamında il sınırları içinde daha geniş bir coğrafi alanda örgütlenmiştir.

Kurumsal yapı, yerel yönetimlerin mali, teknik ve insan kaynakları kapasitesine bağlı olarak önemli farklılıklar göstermektedir. Büyükşehir belediyeleri ve kaynak zengini belediyelerdeki itfaiye birimleri daha donanımlı ve profesyonel hizmet sunarken, küçük ve orta ölçekli belediyelerde ekipman ve personel yetersizliği yaygındır. Ayrıca, farklı belediyeler arasındaki standart ve uygulama farklılıkları itfaiye hizmetlerinin ulusal afet yönetim sistemlerine entegrasyonunu engellemekte ve müdahale etkinliğini azaltmaktadır (Türkiye Belediyeler Birliği, 2022).

Sonuç olarak, itfaiye hizmetlerinin belediyelere bağlanması, özellikle büyük ölçekli afetler sırasında koordinasyon ve kaynak paylaşımı sorunlarına neden olmaktadır. Bu yapısal eksiklikler, daha merkezi ve entegre bir ulusal afet müdahale sistemine duyulan ihtiyacı vurgulamaktadır (Kapucu, 2012; Yıldırım ve Aslan, 2020).

2.1. Mevzuat Temelli Değerlendirme (Belediye Kanunu, Büyükşehir Belediyesi Kanunu, İtfaiye Yönetmeliği)

Türkiye'de itfaiye hizmetlerinin kurumsal yapısını şekillendiren temel yasal düzenlemeler 5393 sayılı Belediye Kanunu, 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu ve 2007 tarihli İtfaiye Yönetmeliği'dir. 5393 sayılı Belediye Kanunu, belediyelerin itfaiye ve kurtarma hizmetleri sunmasını zorunlu kılmakta ve bu hizmetlerin yerel yönetimlerin asli görevleri arasında olduğunu belirtmektedir. İtfaiye teşkilatlarının kurulması ve faaliyetlerinin düzenlenmesi için temel yasal çerçeveyi sağlar (Belediye Kanunu, 2005).

Büyükşehir Belediyesi Kanunu ise daha geniş bir alanda itfaiye hizmetlerinin kapsamını ve organizasyonunu düzenlemektedir. Büyükşehir belediyeleri, il sınırları içindeki tüm belediyelerin itfaiye hizmetlerini merkezi olarak düzenlemekten sorumludur. Bu yönetmelik belediyeler arasında koordinasyonu sağlamayı ve hizmetleri standartlaştırmayı amaçlasa da, mali ve teknik kapasite farklılıkları nedeniyle uygu-

lamada boşluklar bulunmaktadır (Büyükşehir Belediyesi Kanunu, 2004). Ayrıca, 2007 yılında yayınlanan İtfaiye Yönetmeliği, personel eğitimi ve müdahale prosedürleri için teknik standartlar belirleyerek itfaiye hizmetlerinin profesyonelleşmesine katkıda bulunmaktadır. Ancak bu mevzuatın belediye düzeyinde uygulanması, merkezi koordinasyon eksikliği ve kaynak yetersizliği gibi sorunları tamamen ortadan kaldırmamaktadır.

Sonuç olarak, mevcut mevzuat itfaiye hizmetlerinin yerel düzeyde sunulmasına odaklanmakta ve bu da merkezi bir otoritenin yokluğu nedeniyle afet müdahalelerinin yetersiz kalmasına neden olabilmektedir. Bu durum, itfaiye hizmetlerinin ulusal afet yönetim sistemleri ile entegrasyonunun güçlendirilmesi ve daha merkezi ve kapsamlı düzenlemelerin hayata geçirilmesi ihtiyacını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, itfaiye hizmetlerinin merkezi bir bakanlık altında toplanması, mevzuatın etkin bir şekilde uygulanmasını ve kaynakların verimli kullanılmasını kolaylaştıracak önemli bir reform önerisi olarak değerlendirilebilir.

2.2. Yerel Yönetimlere Bağlılığın Getirdiği Sorunlar

Türkiye'de itfaiye hizmetlerinin belediyeleştirilmesi bir dizi yapısal ve kurumsal soruna yol açmıştır. Bunlardan en önemlisi nitelikli itfaiyecilerin işe alınmasında yaşanan zorluktur. Belediyelerin mali kısıtlamaları ve personel alımındaki plansızlık, mesleki yetkinlikleri ve deneyimleriyle öne çıkan uzmanların işe alınmasını zorlaştırmaktadır. Bu durum itfaiye teşkilatlarının profesyonelleşmesi üzerinde olumsuz bir etki yaratmakta ve kriz ve afet durumlarında etkili bir şekilde müdahale etme kabiliyetlerini engellemektedir (Yılmaz, 2019).

Ayrıca, yerel yönetimlerin işe alım politikalarındaki esnek ve referansa dayalı uygulamalar nedeniyle itfaiyecilik alanında sertifikalı deneyimli personelin önü tıkanmaktadır. Bazı belediyelerde, referansların ve siyasi bağlantıların etkisiyle mesleki deneyimi olmayan kişilerin itfaiyeci olarak istihdam edilmesi yaygın hale gelmiştir. Bu uygulama, mesleki standartların düşmesinin yanı sıra ekip motivasyonu ve uyumunun da bozulmasına yol açmaktadır (Kara, 2021). Personel eğitimine ayrılan kaynakların yetersizliği, itfaiyecilerin mesleki gelişim fırsatlarını kısıtlamaktadır. Belediyelerin bütçe öncelikleri arasında itfaiye eğitimi çoğu zaman geri planda kalmakta, modern eğitim ve teknolojik altyapı eksikliği nedeniyle yangın ve afet müdahalesinde etkinlik azalabilmektedir. Özellikle küçük belediyelerde teknik donanım ve insan kaynağı bakımından yaşanan yetersizlikler, tüm ulusal afet yönetimi sisteminin zayıflamasına neden olmaktadır (Demir ve Şahin, 2020).

Kurumsal bağlılığın yerel düzeyde olması da itfaiye birimleri arasında koordinasyon sorunlarına neden olmaktadır. Afet zamanlarında birçok

belediyenin itfaiye birimlerini etkili ve verimli bir şekilde organize etmek zordur. Bu durum müdahalede gecikmelere ve kaynak israfına yol açarak ulusal afet yönetim sisteminin etkinliğini azaltmaktadır (Kara ve Yıldırım, 2018).

Sonuç olarak, itfaiye hizmetlerinin yerel yönetimlere bağlı yapısı, nitelikli personel istihdamı, eğitim ve koordinasyon açısından ciddi zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Bu sorunlar ancak merkezi ve profesyonel bir yapı ile çözülebilir. Belirlenmiş standartlara ve eğitimli personele sahip ulusal düzeyde örgütlenmiş bir itfaiye sistemi, afet yönetimi ve kamu güvenliği açısından daha etkili ve sürdürülebilir olacaktır.

3.AFET YÖNETİMİ POLİTİKALARIYLA UYUŞMAZLIK

Türkiye'de belediyelere bağlı itfaiye teşkilatlarının örgütlenmesi afet yönetim politikaları açısından önemli uyumsuzluklar yaratmaktadır. Afet yönetimine yönelik modern yaklaşım, müdahale süreçlerinin hızlı, koordineli ve merkezi olarak yürütülmesini gerektirirken, belediyelere bağlı itfaiye teşkilatlarının dağınık yapısı bu temel ilkelerle çelişmektedir (AFAD, 2023). Bir afet durumunda etkili ve hızlı bir müdahaleyi mümkün kılmak için ulusal düzeyde bütünsel bir yönetim yapısı oluşturulmalıdır; ancak yerel yönetimlerin bağımsız eylemleri kaynakların etkili kullanımını engellemekte ve müdahale sürecinde gecikmelere neden olmaktadır.

Ayrıca, afet yönetim politikalarının kapsamlı bir şekilde uygulanması için merkezi planlama ve bilgi, eğitim ve kaynakların dağıtımı esastır (Kapucu, 2014). Merkezi planlamanın eksikliği nedeniyle, belediye itfaiye teşkilatlarında standart dışı eğitim ve ekipman sıklıkla kullanılmaktadır. Bu durum afet müdahalesinin ulusal stratejilerle uyumunu zayıflatmakta ve ulusal afet yönetim sistemindeki rolünü olumsuz etkilemektedir. Uluslararası deneyimler, itfaiye teşkilatları ve benzeri müdahale birimlerinin merkezi bir bakanlık veya kurum bünyesinde toplanmasının afet yönetiminin etkinliğini artırdığını göstermektedir (OECD, 2021).

Sonuç olarak, itfaiye teşkilatlarının belediyelere bağlı olması, afet yönetimi politikalarıyla uyumlu olan ve hızlı, koordineli bir müdahale gerektiren çağdaş afet yönetimi modelleriyle çelişmektedir. Bunun üstesinden gelmek için itfaiye hizmetleri merkezi bir bakanlığa bağlanmalı ve afet yönetimi ile entegre edilmelidir. Bu, kaynak kullanımını, eğitimi ve müdahale kapasitesini optimize ederek ulusal afet yönetim sisteminin verimliliğini artıracaktır.

3.1. İtfaiye Hizmetlerinde Koordinasyon Sorunları: 6 Şubat 2023 Depremleri Örneği

Türkiye'nin güneydoğusunu 6 Şubat 2023 tarihinde vuran yıkıcı depremler, afet yönetim sistemlerinin etkinliği ve itfaiye hizmetlerinin koordinasyonuna ilişkin önemli dersler ortaya koymuştur. Depremin hemen ardından birçok itfaiye birimi kurtarma ve müdahale faaliyetlerine katılırken, farklı belediyelere bağlı dağınık itfaiye teşkilatları arasında ciddi koordinasyon sorunları ortaya çıkmıştır. Yerel itfaiye birimlerinin kaynak ve ekipman yetersizliği, merkezi bir komuta ve koordinasyon mekanizmasının yokluğu ile birleşince müdahalelerin etkinliğini sınırlamış ve müdahale sürecinde gecikmelere yol açmıştır (AFAD, 2023).

İtfaiye ekiplerinin afet bölgesine konuşlandırılmasındaki lojistik sorunlar ve belediyeler arasındaki önceliklendirme farklılıkları, müdahale faaliyetlerinin entegre bir şekilde yürütülmesini zorlaştırmıştır. Ayrıca, deneyimli ve eğitimli personel eksikliğinin yanı sıra bazı bölgelerdeki siyasi veya idari engeller de müdahale etkinliğini azaltmıştır. Depremler, Türkiye'nin merkezi ve entegre bir itfaiye hizmet yapısına sahip olmamasının afet müdahalesinde önemli zorluklara yol açtığını ortaya koymuştur (Yılmaz ve Kara, 2023).

6 Şubat 2023'te yaşanan depremler, belediyeler bünyesindeki itfaiye teşkilatlarının mevcut yapısının büyük ölçekli afetlerde koordinasyon ve kaynak yönetimi açısından yetersiz olduğunu göstermiştir. Bu afet, itfaiye hizmetlerinin merkezi bir bakanlık çatısı altına alınması ve etkili afet müdahalesi için ulusal standartların oluşturulması gerekliliğini daha da belirgin hale getirmiştir.

3.2. Ulusal ve Yerel Kurumlar Arasındaki Uyum Sorunları

Dünya genelindeki itfaiye teşkilatları incelendiğinde, itfaiye hizmetlerinin yönetim biçimi açısından üç farklı şekilde sunulduğu görülmektedir: 'merkeziyetçi model', 'merkezi yönetimin bazı fonksiyonlarını içeren âdem-i merkeziyetçi model' ve 'âdem-i merkeziyetçi model'. Türkiye'de itfaiye hizmetleri âdem-i merkeziyetçi model ile sağlanmaktadır. Bu modele göre, yerel yönetimler itfaiye teşkilatlarının kurulmasından ve hizmetin yürütülmesinden sorumludur. Bu durum 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 14. maddesinde de belirtilmiştir (Yavuz ve Anbarlı Bozatay, 2015: 790). Dünyadaki çeşitli örnekler incelendiğinde, itfaiye hizmetlerinin yerel ve merkezi yönetimler arasında paylaştırılmasında farklı uygulamalar olduğu görülmektedir. Hollanda, Almanya ve İsviçre gibi federal sisteme sahip ülkelerde itfaiye hizmetleri etkin bir şekilde yerel yönetimler tarafından sağlanmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri, Japonya ve Avustralya gibi federal sisteme sahip ülkelerde ise merkezi hükümet it-

faiye hizmetlerinin sağlanmasında daha aktif bir rol oynamaktadır. Bu ülkelerde itfaiye hizmetleri yerel yönetimler tarafından sağlanırken, itfaiye teşkilatları merkezi düzeydeki düzenleme ve uygulamalarla denetlenmektedir. Merkezi bir yapıya sahip olan Fransa'da ise itfaiye hizmetleri merkezi kuruluşlar tarafından sağlanmaktadır (Taşkın, 2012: 87).

Türkiye'de afet yönetiminin etkinliğinin artırılması, ulusal ve yerel kurumlar arasında koordinasyon ve uyum gerektirmektedir. Ancak itfaiye teşkilatlarının belediyeler altında ayrı ayrı örgütlenmiş olması bunu zorlaştıran başlıca faktörlerden biridir. İtfaiye teşkilatlarının merkezi bir bakanlığa veya ulusal bir kuruma bağlı olmaması, ulusal afet stratejileri ile yerel müdahale kapasiteleri arasında uyumsuzluklara yol açmaktadır (AFAD, 2023). Ulusal afet yönetim planları ile yerel itfaiye hizmetlerinin operasyonel yapısı arasındaki kopukluklar müdahale süreçlerinde aksamalara neden olmaktadır.

Farklı öncelikler, bütçe kısıtlamaları ve teknik altyapı nedeniyle, yerel yönetimlere bağlı itfaiye teşkilatlarının operasyonel birlik sağlaması zordur. Bu durum, özellikle büyük ölçekli afetlerde ulusal müdahale planlarının etkili bir şekilde uygulanmasını engellemektedir (Kara ve Yıldırım, 2018). Ulusal afet yönetiminden sorumlu kurumların planlama, eğitim ve kaynak tahsisi konularında yaşadığı zorluklar, yerel itfaiye birimlerinin merkezi koordinasyon eksikliği nedeniyle daha da artmaktadır.

Ayrıca, bilgi paylaşımı ve ortak eğitim, afet ve acil durum yönetiminde başarı için kritik öneme sahiptir. Ancak, itfaiye teşkilatının belediyeler arasındaki merkezi olmayan yapısı, farklı kurumlar arasında bilgi akışını ve standart eğitim uygulamalarını engellemektedir (Kapucu, 2014). Ulusal afet politikaları doğrultusunda standartlaştırılmış, merkezi olarak yönetilen bir itfaiye modelinin benimsenmesi, yerel ve ulusal kurumlar arasındaki koordinasyonu güçlendirecek ve müdahale süreçlerinin etkinliğini artıracaktır.

Ulusal ve yerel kurumlar arasındaki uyum sorunlarının temel nedenlerinden biri itfaiye hizmetlerinin merkezi bir bakanlığa bağlı olmamasıdır. Bu durumun ortadan kaldırılması, afet yönetim sisteminin bütüncül ve etkin bir şekilde işleyebilmesi için elzemdir.

3.3. Merkezi Müdahale Gerekliliği ve İtfaiyenin Rolü

Etkili bir afet yönetimi müdahalesi hızlı karar alma, etkin kaynak tahsisi ve koordineli operasyonlar gerektirir. Türkiye'de belediyelere bağlı olarak faaliyet gösteren itfaiye teşkilatlarının merkezi olmayan yapısı, bu merkezi müdahale gerekliliğinin yerine getirilmesinde önemli bir zorluk teşkil etmektedir. Merkezi bir müdahale mekanizması olmadan, birçok

yerel itfaiye biriminin bir afet durumunda çabalarını koordine etmesi zordur ve kaynakların etkili bir şekilde dağıtılması ve uzman personelin koordinasyonu sağlanamaz (AFAD, 2023).

İtfaiye teşkilatının merkezileştirilmesi, afet müdahale standartlarının iyileştirilmesi, personel eğitiminin standartlaştırılması ve teknolojik altyapının güçlendirilmesi için elzemdir. Merkezi bir bakanlığa bağlı olarak faaliyet gösteren itfaiye birimleri, ulusal afet yönetim planlarına uygun hareket ederek kriz zamanlarında hızlı ve etkili bir şekilde müdahale edebileceklerdir (Kapucu, 2014). Bu yapı, müdahale ekipleri arasındaki saha içi iletişimi geliştirecek ve çoklu afet senaryolarında koordinasyonu kolaylaştıracaktır.

Ayrıca, merkezi müdahale modeli itfaiye teşkilatlarının ulusal kaynakların dağıtımı için adil ve ihtiyaç odaklı bir sistem kurmasını sağlar. Küçük ölçekli belediyelerin sınırlı bütçeleri nedeniyle sağlayamadıkları gelişmiş ekipman ve eğitim, merkezi destek yoluyla sağlanarak ülke genelinde tutarlı bir hizmet kalitesi sağlanabilir (Yılmaz ve Kara, 2023). Bu, itfaiyenin afet yönetimindeki etkin rolünü güçlendirecektir ve kamu güvenliği için hayati önem taşımaktadır.

İtfaiye birimlerinin merkezi bir müdahale mekanizmasına entegre edilmesi, Türkiye'nin afetlere karşı direncini artıracak stratejik bir adımdır. İtfaiye hizmetlerinin profesyonelleşmesi, kaynakların etkin kullanımı ve ulusal koordinasyon ancak bu şekilde mümkün olacaktır.

4. ULUSLARARASI UYGULAMALAR

Türkiye'de itfaiye teşkilatlarının belediyelere bağlı olması, afet ve acil durum yönetiminde merkezi koordinasyonu zayıflatmaktadır. Bu yapı ulusal afet politikalarıyla uyumsuzdur ve kaynakların etkin kullanımını ve hızlı müdahaleyi engellemektedir. Buna karşın, birçok gelişmiş ülke itfaiye hizmetlerini merkezi bir bakanlık veya ulusal afet yönetimi kurumu çatısı altında toplamaktadır. Bu farklılık, Türkiye'nin afet yönetiminde karşılaştığı sorunların temel nedenlerinden biridir (Kapucu, 2014).

Örneğin, ABD'de itfaiye hizmetleri genellikle yerel yönetimlerin kontrolü altındayken, Federal Acil Durum Yönetim Ajansı (FEMA) ve ilgili bakanlıklar bir afet durumunda koordinasyonu sağlamak için merkezi müdahale mekanizmaları oluşturmuştur. Japonya'da itfaiye ve afet yönetimi doğrudan İçişleri Bakanlığı'nın kontrolü altında olup ulusal standartlar ve kaynak yönetimi merkezi olarak yürütülmektedir. Bu modeller afet müdahalesinde hız, kaynak paylaşımı ve koordinasyon açısından önemli faydalar sağlamaktadır (OECD, 2021).

Avrupa ülkelerinde itfaiye teşkilatları genellikle İçişleri Bakanlığı veya İç Güvenlik Bakanlığı'nın görev alanına girmekte ve afet yönetimi ile çalışmaktadır. Almanya, Fransa ve İtalya gibi ülkelerde merkezi hükümet, yerel birimlerin kapasitesinin artırılmasında ve kriz zamanlarında hızlı koordinasyonun sağlanmasında kritik bir rol oynamaktadır. Bu, farklı belediyeler arasında kaynak ve bilgi paylaşımı ile ilgili sorunları en aza indirir (European Fire Services College, 2020).

Uluslararası uygulamalarla karşılaştırıldığında, Türk itfaiye teşkilatının belediyelere bağlı olması önemli bir eksikliktir. Bu durum afet müdahalelerinin gecikmesine, personel ve ekipman kalitesinin düşük olmasına ve kurumsal koordinasyon eksikliğine yol açmaktadır. Uluslararası modellerin başarısı, afet yönetim sistemlerinin etkinliği ve bütünlüğü için itfaiye hizmetlerinin merkezileştirilmesinin önemini ortaya koymaktadır.

Çarpıcı sonuçlar:

- Merkezi olmayan itfaiye yapıları afet müdahalesinde hız ve koordinasyon sorunları yaratmaktadır.

- Uluslararası uygulamalar, itfaiye teşkilatlarının merkezi bakanlık yönetimi altında daha standart, eğitimli ve donanımlı olduğunu göstermektedir.

- Türkiye'nin afet müdahale kapasitesinin geliştirilmesi için merkezi bir müdahale ve kaynak yönetim sistemi şarttır.

Türkiye'deki itfaiye hizmetlerinin merkezi bir Afet Bakanlığı çatısı altında toplanması, uluslararası standartlara uygun etkin bir afet yönetimi için zorunludur.

4.1. Almanya ve Japonya Örnekleri: Merkezi İtfaiye Sistemleri

Türkiye'de itfaiye hizmetlerinin merkezi bir bakanlık yerine belediyelerin yetkisi altında olan ademi merkeziyetçi yapısı, acil durum ve afet müdahalesinde koordinasyon sorunlarına yol açmaktadır. Bu durum, başarılı uluslararası uygulamalarla kıyaslandığında açık bir dezavantaj olarak görülmektedir. Örneğin Almanya ve Japonya, itfaiye hizmetlerini merkezi bakanlıklar altında örgütleyerek afet yönetimi ve koordinasyon konusunda önemli başarılar elde etmiştir.

Almanya'da itfaiye hizmetleri temel olarak Federal İçişleri Bakanlığı'nın yetkisi altında örgütlenmiş ve yönetilmektedir. Farklı eyalet ve belediyelerin kontrolü altında yerel düzeyde itfaiye hizmetleri bulunsa da ulusal standartlar ve eğitim programları merkezi otorite tarafından belirlenmektedir. Bu da kriz zamanlarında müdahalelerin koordineli bir

şekilde yürütülmesini ve kaynakların hızlı ve verimli bir şekilde paylaşılmasını sağlamaktadır (BMVI, 2022). Merkezi yapı, bir afet durumunda farklı eyaletler ve belediyeler arasındaki koordinasyonu güçlendirerek ulusal düzeyde kriz yönetimini kolaylaştırmaktadır.

Benzer şekilde, Japonya'daki itfaiye teşkilatları da doğrudan İçişleri ve İletişim Bakanlığı'na bağlı olarak yapılandırılmıştır. Japon afet yönetim sistemi, merkezi koordinasyonu ve standartlaştırılmış eğitim programlarıyla dikkat çekmektedir. Bu merkezi yapı, afet müdahale sürecinde etkili bir bilgi akışı, personel mobilizasyonu ve kaynak tahsisi sağlamaktadır (Cabinet Office, Japan, 2021). Bu model, özellikle sık sık meydana gelen depremler ve diğer doğal afetler durumunda hızlı ve organize bir müdahaleyi mümkün kılmaktadır.

Buna karşılık, Türkiye'de merkezi bir bakanlığın bulunmadığı belediye itfaiye sistemi uyum sorunlarına, kaynak israfına ve müdahalede gecikmelere yol açmaktadır. Merkezi bir bakanlık olmadan, ulusal afet politikalarını yerel uygulamalarla bütünleştirmek zordur ve bu da Türkiye'nin afet yönetimi kapasitesini olumsuz etkilemektedir.

Almanya ve Japonya, itfaiye hizmetlerinin merkezi bir bakanlık altında örgütlenmesinin afet müdahalesinde daha fazla verimlilik ve koordinasyon sağladığı ülkelere iyi birer örnektir. Türkiye'de de benzer bir merkezi itfaiye yapılanması afet yönetiminde önemli gelişmeler sağlayacaktır.

4.2. Türkiye İçin Uygulanabilirlik Analizi

Türkiye'de son yıllarda çeşitli düzeylerde itfaiyecilik eğitimi veren kurumların sayısı artmıştır. Bu kapsamda meslek liselerinde 'İtfaiyecilik ve Yangın Güvenliği' bölümleri, iki yıllık meslek yüksekokullarında 'Sivil Savunma ve İtfaiyecilik Programları', dört yıllık yüksekokullarda ise 'Acil Yardım ve Afet Yönetimi' bölümleri itfaiyenin ihtiyaç duyduğu nitelikli personel ve yöneticileri yetiştirmektedir. Ancak Türkiye'de itfaiye personeli alımlarında idari tercihler ve kararlar itfaiyecilik eğitimi almış olanlara verilse de bu konuda gerekli yasal düzenlemeler henüz gerçekleştirilmemiştir (Yavuz ve Anbarlı Bozatay, 2015: 792).

Türkiye'de itfaiye hizmetlerinin merkezi bir 'Afet Bakanlığı' altında toplanmasının uygulanabilirliği, mevcut kurumsal yapı, siyasi irade, mali kaynaklar ve insan kaynakları kapasitesi gibi faktörlere bağlıdır. İlk olarak, Türkiye'nin mevcut belediye odaklı itfaiye yapısını merkezi bir sisteme dönüştürmek için kapsamlı mevzuat değişiklikleri gerekmektedir. Bu da yerel yönetimlerin yetki ve sorumluluklarının yeniden tanımlanmasını gerektirecektir (Kara ve Yıldırım, 2018).

İtfaiye hizmetleri, bu hizmetlerden yararlananların yaşam hakkıyla doğrudan ilgili olduğu için, bu hizmetlerin etkinliği vatandaşlar ile devlet arasındaki ilişkiyi de etkilemektedir. Hızlı ve etkin itfaiye hizmetleri vatandaşların devlete olan güvenini ve bağlılığını artırırken, bu hizmetlerin sağlanmasındaki başarısızlıklar vatandaşların devletin güvenilirliğini ve otoritesini sorgulamasına neden olmaktadır (Ekşi, 2010: 69).

Mali açıdan, merkezi bir itfaiye teşkilatının kurulması önemli bir başlangıç yatırımı ve kaynak tahsisi gerektirmektedir, ancak uzun vadede hizmet kalitesini artırması ve maliyet verimliliği sağlaması beklenmektedir. İnsan kaynakları açısından, merkezi hükümet daha standart, uzmanlaşmış ve sürekli eğitimli itfaiyeci kadroları oluşturabilir (AFAD, 2023).

Ayrıca, Türkiye'nin coğrafi ve demografik özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, merkezi sistemin yerel ihtiyaçlarla uyumlu esnek bir yapıyla desteklenmesi gerekmektedir. Merkezi koordinasyonun yerel operasyonlarla bütünleştirilmesi afet müdahalesinin etkinliğini artıracaktır. Sonuç olarak, 'Afet Bakanlığı' modeli Türkiye için teknik ve yapısal olarak uygulanabilir olmakla birlikte, başarılı olması için kapsamlı bir planlama ve politika desteği gerekmektedir.

5. YENİ BİR KURUMSAL ÖNERİ: "AFET BAKANLIĞI"

5.1. Kurumsal Çerçeve

İtfaiye teşkilatının personeli, yönetici pozisyonlarında çalışan daire başkanları, itfaiye müdürleri ve itfaiye şube müdürlerinin yanı sıra operasyonel görevleri yerine getiren itfaiye şefleri, itfaiye çavuşları ve itfaiyecilerden oluşmaktadır. Öğretmenlik ya da polisliğin aksine, itfaiyecilik Türkiye'de bir meslek haline gelmemiştir. İtfaiyeci olarak atanmak için lise eğitimi almak ve belirli sağlık ve fiziksel gereklilikleri yerine getirmek yeterlidir. Bu durum, yangınları söndürmek için su pompaları gibi basit araçlara dayanan ilk itfaiyecilik biçimleri için geçerli olmuş olabilir. Ancak günümüzde itfaiyecilik önemli ölçüde teknoloji gerektiren uzmanlaşmış bir meslek haline gelmiştir. Bu gelişmeler meslek için gerekli eğitim seviyesini de yükseltmiştir. Özellikle gelişmiş ülkelerin itfaiye teşkilatlarında yüksek öğrenim görmüş kişiler istihdam edilmektedir (Yentürk vd., 2003: 22).

Afet Bakanlığı, Türkiye'de afet yönetiminin tüm aşamalarını merkezi ve etkin bir şekilde koordine edecek üst düzey bir kamu kurumudur. Bakanlık, afet öncesi hazırlık, risk azaltma, müdahale, iyileştirme ve rehabilitasyon süreçlerinin yanı sıra itfaiye hizmetlerini de bütüncül bir yaklaşımla yönetecek şekilde yapılandırılmalıdır. Kurumun yapısı aşağıdaki ana birimlerden oluşmalıdır:

- **Genel Müdürlükler:** Bu müdürlükler afet önleme ve risk azaltma, acil müdahale, lojistik destek, eğitim ve halkla ilişkiler gibi temel işlevleri yerine getirmektedir.

- **İtfaiye ve Acil Müdahale Dairesi Başkanlığı**: İtfaiye teşkilatının merkezi koordinasyonunu sağlar, standartları belirler, eğitim ve ekipmanı yönetir.

- **Kriz Müdahale ve Koordinasyon Merkezi**: Bir afet durumunda ulusal ve yerel düzeyde koordinasyonu sağlar ve bilgi akışını yönetir.

- **Araştırma ve Geliştirme Birimi**: Yeni teknolojileri ve afet yönetimi uygulamalarını araştırır ve uygular.

- **Halkla İlişkiler ve İletişim Birimi**: Kamuoyunu bilgilendirme ve bilinçlendirme faaliyetlerini yürütür.

5.2. Görevler Afet Bakanlığı'nın Temel Görevleri

- **Afet Yönetimi Politikalarının Geliştirilmesi**: Ulusal afet stratejilerinin ve politikalarının hazırlanması, uygulanması ve güncellenmesi.

- **İtfaiye Hizmetlerinin Merkezi Yönetimi**: İtfaiye teşkilatı için standartların belirlenmesi, eğitim programlarının oluşturulması ve hizmet kalitesinin denetlenmesi.

- **Koordinasyon ve Entegrasyon**: Ulusal ve yerel kurumlar arasında etkili iş birliğinin sağlanması ve afet durumlarında hızlı müdahalelerin koordine edilmesi.

- **Risk Analizi ve Azaltma**: Afet risklerinin değerlendirilmesi, önleyici tedbirlerin geliştirilmesi ve toplumsal direncin artırılması.

- **Afet Müdahalesi**: Bir afet durumunda hızlı, etkili ve organize bir müdahalenin sağlanması ve kaynakların etkin kullanımı.

- **Eğitim ve Kapasite Geliştirme**: Kamu personeli ve toplum için afet bilinci, ilk yardım ve müdahale eğitimlerinin düzenlenmesi.

- **Uluslararası İş Birliği**: Bilgi ve deneyim paylaşımını sağlamak için uluslararası afet yönetimi kuruluşlarıyla iş birliği yapmak.

- **Araştırma ve Teknoloji Yönetimi**: Afet yönetimi teknolojilerini takip etmek ve yeni sistem ve araçların geliştirilmesini desteklemek.

- **Kamuoyunu Bilgilendirme**: Afetlere karşı bilinçlendirme ve hazırlık kampanyalarının yürütülmesi ve kamuoyunun düzenli olarak bilgilendirilmesi.

Bu yapının amacı, Türkiye'nin afet yönetim kapasitesini artırmak ve itfaiye ile diğer acil müdahale hizmetlerinin etkinliğini sağlamaktır. 'Afet Bakanlığı' modeli kurumsal belirsizlikleri ortadan kaldıracak ve bir afet durumunda ulusal koordinasyon ve stratejik yönetim sağlayacaktır.

İtfaiye hizmetlerinin Afet Bakanlığı çatısı altına alınması kurumsal bütünlüğü sağlayacak ve Türkiye'nin afetlere stratejik olarak müdahale etme kapasitesini güçlendirecektir. Halihazırda belediyelere bağlı itfaiye teşkilatları, farklı il ve ilçeler arasında kurumsal kapasite ve personel nitelikleri açısından önemli farklılıklar göstermektedir. Bu durum, ülke genelinde standart hizmetlerin sunulmasını engellemekte ve afet zamanlarında koordinasyon sorunlarına yol açmaktadır. İtfaiye teşkilatının merkezi bir bakanlığa bağlanması, hizmet standartlarının ulusal düzeyde eşitlenmesini ve görev tanımlarının netleştirilmesini sağlayacaktır.

Merkezi bir yapı altında toplanan itfaiye teşkilatları afete hazırlık süreçlerinde diğer birimlerle daha yakın çalışabilecektir. Risk haritalarının hazırlanması, tatbikatların düzenlenmesi ve eğitim programlarının yaygınlaştırılması gibi faaliyetlerde aktif rol oynayacaklardır. Bakanlığa bağlı olarak faaliyet gösteren bu yapı, yangınların yanı sıra deprem, sel ve heyelan gibi çoklu afet türlerine karşı multidisipliner bir müdahale yaklaşımı benimseyecektir (AFAD, 2023).

Ayrıca, itfaiye personelinin işe alımı, eğitimi ve terfisi için liyakate dayalı merkezi bir sistem kurulacaktır. Bu sayede yerel düzeyde sıklıkla karşılaşılan referansla personel alımı ve mesleki yeterliliği olmayan kişilerin itfaiye kadrolarına yerleştirilmesi gibi olumsuzlukların önüne geçilecektir. Afet Bakanlığı'na bağlılık sayesinde personel eğitimi için bilimsel ve teknik esaslara dayalı sürekli gelişen bir program oluşturulabilecektir (Koca, 2020).

Bu modelin önemli bir faydası da afet sırasında karar alma süreçlerinin gecikmeyecek olmasıdır. Farklı illerdeki itfaiye teşkilatları bakanlık üzerinden hızlı bir şekilde yönlendirilerek ekiplerin zamanında bölgeye sevk edilmesi ve görev dağılımının merkezi bir sistem üzerinden yapılması sağlanabilecektir. Bu sayede 6 Şubat 2023 depremlerinde yaşanan koordinasyon eksikliklerinin tekrarlanmasının önüne geçilecek, erken müdahale ve can kayıplarının azaltılması kolaylaşacaktır.

Afet Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren itfaiye hizmetleri, uluslararası iş birliğine girebilecek ve Avrupa Birliği Sivil Koruma Mekanizması gibi çok taraflı yapılarla entegre olabilecek kurumsal kapasiteye sahip olacaktır. Bu da Türkiye'nin hem ulusal hem de uluslararası afet müdahale sistemlerinde daha güçlü bir oyuncu olmasını sağlayacaktır.

SONUÇ

Verimlilik, kamu hizmeti sunumunun nihai amacı olarak kabul edilmektedir ve kaliteli hizmetin en önemli koşullarından biridir. Kamu yönetiminin rasyonelliğinin kayda değer bir unsuru olarak verimlilik, faaliyetler aracılığıyla hedeflere ne ölçüde ulaşıldığıdır. Burada etkinlik kavramı, fiziksel girdiler ve çıktılar arasındaki ilişkiyi değil, girdilerin çıktılara dönüştürülme sürecini inceler. Kamu sektöründe verimliliğin üretkenlikten daha önemli olduğu söylenebilir. Birçok kişi için acil durum hizmetlerinin etkinliği, hizmetin doğru personel ve araçlarla hızlı bir şekilde sağlanıp sağlanmadığıyla ilgilidir (Özer, 2012: 99-104).

İtfaiye hizmetlerinin etkinliği, bu hizmetlerden yararlananların sağlık ve güvenliğini etkiler. İyi kaynaklara sahip bir itfaiye hizmeti acil durumlarda can kaybını ve hasarı azaltabilirken, itfaiye personelinin yangın veya kurtarma sırasında yaptığı hatalar mağdurların hayatını tehlikeye atabilir (Deng vd., 2001: 406). Diğer taraftan, itfaiye birimlerinin birincil sorumluluğu olan yangınlar, kentsel planlamayı ve çeşitli belediye hizmetlerinin sağlanmasını önemli ölçüde etkilemektedir. Belirli bir yılda yangınların ulusal bütçe üzerindeki mali etkisi trafik kazalarınınkini aşmaktadır (Tural, 2004: 67). Ancak hem tarihsel olarak hem de günümüzde itfaiye teşkilatları kamu yönetimi uzmanları tarafından ihmal edilmiştir (Özgür ve Azaklı, 2001:154).

İtfaiye hizmetleri ile ilgili temel sorun, koordinasyonu sağlayacak merkezi bir devlet kurumuna duyulan ihtiyaçtır. Bu nedenle, kamu hizmetlerinin sunumunda yerel düzeydeki idari birimlerin yer alması, ölçek sorunu nedeniyle etkisiz ve verimsiz hizmet sunumuna yol açabilmektedir (Kırışık, 2013: 14). Türkiye'de itfaiye teşkilatlarının belediyelere bağlı olması, afet gibi olağanüstü durumlarda sistemin bütüncül bir şekilde işlemesini engellemektedir. Literatür ve saha gözlemleri bu eksikliğin sürdürülebilir olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda, kamu yönetimi literatürünün de desteklediği bir yaklaşım olan merkezi koordinasyon, ulusal itfaiye sisteminin bir 'Afet Bakanlığı' çatısı altında yeniden yapılandırılmasıyla sağlanabilir. Bu yapı sadece kriz zamanlarında müdahale kapasitesini artırmakla kalmayacak, aynı zamanda risk yönetimi, önleme ve hazırlık aşamalarında kurumsal kapasiteyi güçlendirecektir.

Türk itfaiye teşkilatındaki bir diğer köklü sorun da itfaiyeciliğin henüz bir meslek haline gelmemiş olmasıdır. Bunu çözmek için, itfaiyeciliğin polis ya da öğretmenler gibi bir meslek grubu haline gelmesini sağlayacak yasal düzenlemeler yapılmalıdır. Türkiye'de bu yönde ilerleme kaydedilmektedir. Örneğin, son yıllarda çeşitli düzeylerde itfaiyecilik eğitimi veren kurumların sayısı artmıştır. Meslek liselerindeki 'İtfaiyecilik ve Yangın Güvenliği'

bölümleri ile iki yıllık meslek yüksekokullarındaki 'Sivil Savunma ve İtfaiyecilik' programları itfaiyenin ihtiyaç duyduğu nitelikli personel ve yöneticileri yetiştirmektedir (Yavuz ve Anbarlı Bozatay, 2015: 800).

Afet Müdahale Bakanlığı'nın kurulması, Türkiye'nin afet müdahale alanındaki en büyük yapısal eksikliklerinden olan standart eğitim ve nitelikli personel planlaması sorunlarına kalıcı çözümler getirebilir. Halihazırda belediyelere bağlı itfaiye teşkilatları personel eğitimi konusunda büyük ölçüde kendi kaynaklarına, idari anlayışlarına ve yerel bütçelerine bağlıdır. Bu da ülke genelinde kalite ve hizmet standartlarında önemli farklılıklara yol açmaktadır (Koca, 2020).

Afet Bakanlığı bünyesinde merkezi bir eğitim dairesi veya akademisi kurulması sayesinde, mevcut afet risklerine karşılık olarak Türkiye genelinde tamamlayıcı ve uyumlu eğitim programları uygulanabilir. Bu yapı, sadece itfaiye personelinin değil, afet yönetiminde görev alan tüm kamu personelinin ortak bir anlayış, terminoloji ve müdahale tekniği ile eğitilmesini sağlayacaktır. Böylece disiplinler arası bir afet yönetim ekibi oluşturularak farklı kurumlardan ekiplerin kriz zamanlarında etkin bir şekilde iş birliği yapması sağlanacaktır (AFAD, 2023).

Personel planlaması açısından, Afet Yönetimi Bakanlığı'nın kurulması, merkezi sınav ve eğitim süreçlerine dayanan liyakat temelli bir insan kaynakları politikasının uygulanmasını sağlayacaktır. Yerel referans sistemleriyle personel alımı gibi eleştirilen uygulamalar yerine, objektif kriterlerle belirlenen kariyer planları, terfi ve uzmanlaşma süreçleri hayata geçirilecektir. Bu sayede mesleki gelişime açık, teknolojik donanıma uyum sağlayabilen ve afet yönetimi bilinci güçlü uzman personel yetiştirilmesine katkı sağlanacaktır (Yıldız ve Demir, 2021). Ayrıca, Bakanlık bünyesinde sürekli eğitim ve hizmet içi gelişim programlarının uygulanması, personelin sadece işe alınırken değil, meslek hayatları boyunca güncel bilgi ve becerilerle donatılmasını sağlayacaktır. Dijital teknolojiler, uzaktan eğitim platformları ve egzersiz temelli uygulamalarla desteklenen bu sistem, Türkiye'nin afetlere dirençli bir toplum olma hedefini desteklemek için kurumsal bir kaldıraç görevi görecektir.

Son olarak, bu çalışma Türkiye'de belediyelere bağlı itfaiye teşkilatının organizasyonunda, özellikle büyük ölçekli afetlerde, koordinasyon, eğitim, personel kalitesi ve stratejik planlama açısından ciddi eksiklikler olduğunu ortaya koymuştur. Şubat 2023 depremleri bu dağınık yapının yol açtığı sorunları açıkça ortaya koymuştur. Mevcut sistem, itfaiyeyi sadece yangınlara müdahale eden bir yapı olarak görmesi bakımından sınırlıdır; afet yönetiminin çok aktörlü, çok düzeyli ve çok boyutlu doğasını dikkate almamaktadır.

Bu bağlamda, Afet Yönetimi Bakanlığı'nın kurulması Türkiye'nin afet yönetim sistemini güçlendirecek stratejik bir adımdır. İtfaiye birimlerinin bu bakanlık altında yeniden organize edilmesi, görev tanımlarının netleştirilmesini ve nitelikli personel ve eğitimin ulusal düzeyde planlanmasını sağlayacaktır. Ayrıca liyakate dayalı insan kaynağı, merkezi ve yerel yönetimler arasında uyum ve merkezi bir bütçe aracılığıyla teknolojik altyapının güçlendirilmesi sağlanacaktır. Uluslararası örnekler incelendiğinde, Almanya ve Japonya gibi ülkelerdeki merkezi afet yönetim sistemlerinin Türkiye için bir model oluşturabileceği görülmektedir. Bu ülkelerde itfaiye teşkilatları bakanlık düzeyinde yapılandırılmış olup afete hazırlık ve müdahale süreçlerinde aktif rol oynamaktadır.

KAYNAKÇA

AFAD. (2023). Kahramanmaraş Depremleri Değerlendirme Raporu. Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı Yayınları.

Belediye Kanunu. (2005). 5393 Sayılı Belediye Kanunu. Resmî Gazete.

Bundesministerium für Verkehr und digitale Infrastruktur(BMVI). (2022). Feuerwehrwesen in Deutschland: Strukturen und Organisation. Berlin: BMVI Verlag.

Büyükşehir Belediyesi Kanunu. (2004). 5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu. Resmî Gazete.

Cabinet Office Japan. (2021). Disaster Management in Japan: Structure and Practices. Tokyo: Government of Japan.

Coppola, D.P. & Maloney, E.K. (2009). Communicating Emergency Preparedness: Strategies for Creating Disaster Resilient Public, CRC Press.

Demir, H. & Şahin, S. (2020). Türkiye'de İtfaiyecilik Mesleğinde Eğitim ve Personel Sorunları. Afet Yönetimi Dergisi, 12(3), 45-62.

Deng, T.J. & Hsieh, C.H. & Yang, C. & Sheu, H.J. (2001). A Conceptual Framework for Improving Fire-Fighting Service Quality of a Public Fire Department, International Journal of Public Administration, 24(4), 405-422.

Ekşi, A. (2010). Kamu Hizmetinden Yararlanma Hakkı Çerçevesinde Acil Çağrı Merkezlerinin Yönetimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

European Fire Services College. (2020). Fire Service Management in Europe: Best Practices and Innovations.

İçişleri Bakanlığı. (2007). İtfaiye Yönetmeliği. Resmî Gazete.

İçişleri Bakanlığı. (2022). İtfaiye Yönetmeliği. Resmî Gazete No: 31900.

İçişleri Bakanlığı. (2023). Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı Faaliyet Raporu.

Kapucu, N., 2012. Afet Yönetiminde Kurumsal Kapasite ve Yönetişim. Kamu Yönetimi Dergisi, 45(2), 35-52.

Kapucu, N. (2014). Collaborative Emergency Management: Better Community Organizing, Better Public Preparedness and Response. Disaster Prevention and Management, 23(2), 203-220.

Kara, A. (2021). Yerel Yönetimlerde İtfaiye Personeli İstihdamındaki Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Kamu Yönetimi ve Sosyal Politikalar Dergisi, 14(1), 78-94.

Kara, A. & Yıldırım, M. (2018). Türkiye'de Afet Yönetiminde Kurumsal Koordinasyon Problemleri. Kriz ve Risk Yönetimi Araştırmaları, 5(2), 23-38.

Kılıç, A. (1988). Avrupa Ülkelerinde ve Türkiye'de İtfaiye Teşkillerinin Kuruluşu, Görev ve Faaliyetleri, Yangın Sempozyumu, 28-29 Haziran, Ankara.

Kırışık, F. (2013). Kamu Yönetiminin Yeniden Örgütlenmesi ve Kamu Hizmetlerinin Yürütülmesinde Hizmette Yerellik İlkesi ve Türkiye'de Uygulanabilirliği, Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Metinleri,

http://euniversite.nku.edu.tr/kullanicidosyalari/413/files/Sbm_05_2013.pdf

Koca, M. (2020). Türkiye'de İtfaiye Hizmetlerinin Kurumsal Sorunları ve Reform Önerileri. Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi, 5(2), 145-162.

OECD. (2021). Effective Disaster Response Systems in Member Countries, Building Resilient Regions After Disasters: Lessons from International Emergency Management Systems. OECD Publishing.

Ökmen, M. & Parlak, B. (2013). Kuram ve Uygulamada Yerel Yönetimler, Ankara: Orion Yayınevi.

Özer, M.A. (2012). Yeni Kamu Yönetimi, Ankara: Barış Kitap.

Özgür, H. & Azaklı, S. (2001). Osmanlı'da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(1), 153-172.

Taşkın, H. (2012). Afet ve Acil Durum Yönetiminde İtfaiyenin Rolü ve Yeri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Tural, E. (2004). Türkiye, Hollanda, İngiltere ve Amerika'da Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu ve Harik (Yangın) Nizamnameleri, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 13(1), 67-91.

Türkiye Belediyeler Birliği. (2022). İtfaiye Hizmetleri Değerlendirme Raporu.

Türkiye Belediyeler Birliği (TBB). (2021). İtfaiye Hizmetleri Raporu: Yerel Kapasite ve Gereksinimler. TBB Yayınları.

Türkiye Belediyeler Birliği. (2022). İtfaiye Hizmetlerinde Mevzuat ve Uygulama Analizi. TBB Yayınları.

UNDRR. (2019). Disaster Risk Reduction Strategy Guidelines.

Yavuz, Ö. & Anbarlı Bozatay, Ş. (2015). Türkiye'de İtfaiye Hizmetlerinin Örgütlenmesi ve Etkinliği Sorunu, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5(2), 785-804.

Yentürk, N. & Ünlü, A. & Tarı, E. & İlki, A. (2003). Türk İtfaiye Teşkilatının Yeniden Yapılandırılması, İstanbul: İTÜ Afet Yönetim Merkezi.

Yıldırım, M. & Aslan, F. (2020). Türkiye'de Afet Yönetimi ve Kurumsal Uyum Sorunları, Kriz ve Risk Yönetimi Araştırmaları, 7(1), 1-20.

Yıldız, S. & Demir, M. (2021). Afet Yönetimi Eğitimi ve Kurumsal Kapasite Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. Kriz ve Afet Yönetimi Dergisi, 3(1), 67-83.

Yıldırım, M. & Kara, A. (2019). Türkiye'de Afet Yönetimi Sistemlerinde Kurumsal Koordinasyon Sorunları. Kamu Yönetimi Araştırmaları Dergisi, 6(3), 15-33.

Yılmaz, B. (2019). İtfaiye Teşkilatlarında Personel Politikaları: Yerel Yönetimler Örneği. Yerel Yönetimler ve Kamu Politikaları Dergisi, 10(2), 112-130.

Yılmaz, B. & Kara, A. (2023). Türkiye'de İtfaiye Hizmetleri ve Deprem Afetlerinde Koordinasyon Sorunları. Afet Yönetimi ve Politikaları Dergisi, 15(1), 55-72.

Bölüm 2

VARŞOVA DEVLET ETNOGRAFYA MÜZESİ KOLEKSİYONUNDAKİ GELENEKSEL KADIN BAŞLIKLARI: KÜLTÜREL BİR BAKIŞ

Ayşe AKYOL[1], Lale ÖZDER[2]

1 El Sanatları Öğretmeni, Niksar Özel Eğitim Uygulama Okulu, E-mail: ayse_akyol@yahoo.com
2 Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi El Sanatları Anabilim Dalı, E-mail: laleozder@gmail.com

GİRİŞ

Çağlar boyunca her toplum giyime ve süslemeye önem vermiştir. Özellikle giyimin en önemli parçalarından biri olan başlıklar, giyenlerin adetleri, gelenekleri ve sosyal konumları ile ilgili mesajların iletilmesini sağlamıştır. Başlık, herhangi bir amaç için başa takılan giysi tamamlayıcı parçalar için kullanılan bir terimdir. Giyimle uyum içinde kullanılan ve onu tamamlayacağı düşünülen başlıklar renk, şekil ve doku bakımından çeşitlilik gösteren önemli ve vazgeçilmez aksesuarlar olarak giyilirken aynı zamanda kültürel farklılıkları yansıtan sembollere dönüşmüştür (Sayğılı,Artaç, 2014,s.23).

El sanatlarının bir yansıması olan geleneksel giysiler topluluklarda, özellikle kırsal topluluklarda, sahibinin cinsiyeti, medeni durumu ve yaşını belirtemek; serveti, sosyal konumu hakkında bilgi vermek gibi işlevlere sahiptir. Geleneksel giysiler gündelik giyilenler ve şenlikler, bayramlar gibi özel günlerde giyilenler olarak iki türdür. Geleneksel giysiler, giyen kişinin ait olduğu topluluğu, sahibinin etnik ve dini, etnografik özelliklerini gösteren bir işaretler dizisi olarak nitelendirilmektedir (Kroh,2017,s.3).

Giyinme ve süslenmenin başlangıç noktası sayılabilecek olan baş süslemesi geleneği Anadolu'da halen devam etmektedir. " Sabah kalkınca önce baş, sonra aş sonra iş " sözleriyle Anadolu kadını baş süslemesine verdiği önemi oldukça açık bir şekilde vurgulamakta ve başını geleneklerine uygun tarzda oyalı yazmalar, rengarenk poşular, altınlar, boncuklar, gümüşler, çeşitli taşlar, renkli tüyler ve çiçekler ile donatmaktadır. Bu süslemeler aynı zamanda Anadolu kadınının sessiz anlatım dili olmuştur. Sevincini, üzüntüsünü çevresindekilere bu sessiz ve kibar anlatma dili ile estetik bir uyum içerisinde iletmektedir (Özder, 1999,s.8).

Polonya geleneksel kadın baş süslemelerinin halk kültüründeki iletişim dili incelendiğinde Polonya kültürünün en derin katmanları ve Polonya değerler sistemindeki değişim gözler önüne serilmektedir. Baş süslemeleri, kullanıcıları hakkında farklılıkları ortaya çıkardığı ve geçmişte sosyal hayatın, ahlaki ve ideolojik sitemin nasıl olduğu hakkında bilgi verdikleri için geleneksel Polonya giyiminin ayırt edici bir unsuru olarak görülmektedir. Baş süslemeleri onları kullananların genç bir kız mı, evli yetişkin bir kadın mı veya yaşlı bir çiftçi mi olduğu hakkında bir çok bilgiyi bizlere ulaştırmaktadır. Geleneksel baş süslemeleri incelendiğinde sadece görsel yönlerinden çok daha fazlasını ifade ettiği, geçmişin manevi dünyasını geleceğe aktaran bir işaret ve semboller dili olduğu söylenebilir (Holub,2013,s.25).

Polonya geleneksel başlıkları bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Geleneksel baş süslemelerinde temel olarak boneler, kepler , hasır

şapkalar, eşarplar, fularlar ve çiçekli taçların kullanıldığı görülmektedir. Kullanıcının yaşına, evli olup olmamasına göre başlıkların süslemeleri ve renkleri de değişmektedir. Boneler kullanıldığı bölgeye göre genellikle keten kumaştan veya dantel örgülerden yapılmaktadır. Başlıkların süslenmesinde tüller, cam boncuklar, nakışlar, kurdeleler, yapma çiçekler kullanılmaktadır. Ayrıca baş süslemelerinde baş iğneleri ve tokaların kullanıldığı görülmektedir. Polonya geleneksel başlıklarında en özenli ve ihtişamlılarının gelin başlıkları olduğu söylenebilir (Ławicka, 2013,s.176).

YÖNTEM

Betimsel çalışma modeli ve nitel araştırma tekniklerinden gözlem yöntemi uygulanan araştırmada, verilerin toplanması için kütüphane ve belgeliklerde literatür taraması yapılmıştır. Varşova Devlet Etnografya Müzesinde bulunan geleneksel kadın baş süslemelerinin malzeme, teknik, renk ve kompozisyon özelliklerini belirlemek amacıyla uzman kişilere danışılarak ve bu konuda yapılmış olan çalışmalar incelenerek hazırlanan ürün bilgi formları kullanılmıştır.

Araştırmanın evreni, Varşova Devlet Etnografya Müzesidir. Müzede bulunan baş süslemelerinden evreni örnekleyecek şekilde, malzeme, teknik ve kompozisyon-model özellikleri dikkate alınarak seçilen 78 adet geleneksel kadın baş süslemesi araştırmanın örneklemini oluşturmuştur.

2021 yılı yaz döneminde Varşova Devlet Etnografya Müzesi yetkililerine elektronik posta aracılığıyla ulaşılarak çalışma hakkında bilgilendirme yapılmış ve gerekli izinler alınmıştır. Müze Etnografik Yönetim Kurulu Başkanı Küratör Agnieszka Grabowska ile yapılan görüşmeler sonucunda araştırma için gerekli bilgiler alınmıştır. Ayrıca araştırmacı tarafından 2022 Ağustos ayında Varşova Devlet Etnografya Müzesi'ne gerçekleştirilen ziyarette galerilerde sergilenen geleneksel baş süslemeleri ve şapkalar incelenerek müze yetkilileri ile görüşülmüştür.

Araştırmanın amacına gore hazırlanan ürün bilgi formlarından elde edilen veriler malzeme, teknik, renk ve kompozisyon özelliklerine göre istatistiksel yöntemle değerlendirilmiş ve tablolaştırılarak yorumlanmıştır.

BULGULAR

Varşova Devlet Etnografya Müzesi'nde bulunan kadın baş süslemelerinden malzeme, teknik ve kompozisyon-model özellikleri dikkate alınarak seçilen78 adet geleneksel kadın başlığı incelenerek ürün bilgi formları ile analizleri yapılmıştır.

Ürün analizlerinde baş süslemeleri 'temel malzeme' ve 'aksesuar' olarak iki ayrı kısımda incelenmiştir. Analizi yapılan baş süslemelerinin mal-

zeme, teknik, renk ve kompozisyon-model özelliklerinin frekansları (f) belirlenerek yüzdeleri (%) hesaplanmıştır. Belirlenen bu değerler tablolar halinde ifade edilerek yorumlanmıştır.

Tablo 1. Kadın baş süslemelerinin "Temel Malzeme" kısmında kullanılan malzeme türlerine göre dağılımı

Malzeme (Temel Malzeme)	**f**	**%**
Kumaş Özelliği Gösteren Malzemeler		
Pamuklu Kumaş	24	30,8
Yünlü Kumaş	11	14,1
Keten Kumaş	2	2,6
Hasır (Sentetik / Doğal)	-	-
Kadife Kumaş	7	8,9
Saten Kumaş	2	2,6
İpekli Kumaş	1	1,3
Tül	18	23
Kurdele	1	1,3
Fötr veya Keçe	2	2,6
Kumaş Özelliği Göstermeyen Malzemeler		
Çiçek Teli	4	5,1
Kürk	-	-
İp (Yün, pamuklu ip, kenevir vb)	6	7,7
Bambu	-	-
Metal alaşım	-	-
Toplam	**78**	**100**

Ürün analizi yapılan 78 adet kadın baş süslemesinin yapımında % 30,8 ile ağırlıklı malzeme olarak pamuklu kumaş kullanıldığı görülmüştür. Kadın baş süslemelerinin temel malzeme kısmında kullanılan diğer malzemelerin % 23 tül kumaş, %14,1 yünlü kumaş, %8,9 kadife kumaş, %7,7 ip (yün, pamuklu ip, kenevir vb), %5,1 çiçek teli, %2,6 keten kumaş, %2,6 saten kumaş, %2,6 fötr veya keçe, %1,3 ipekli kumaş ve %1,3'lük oranla kurdele olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2. Kadın baş süslemelerinin "Aksesuar" kısmında kullanılan malzeme türlerine göre dağılımı

Malzeme (Aksesuar)	**f**	**%**
Pamuklu Kumaş	4	5,1
Keten kumaş	1	1,3
Püskül	17	21,8
Kurdele	12	15,4
Kumaş şerit	2	2,6
Kordon/Fisto/Biye şerit	1	1,3
Hasır şerit	-	-
Metal şerit	-	-
Tül	10	12,8
Tüy	-	-
Kürk	-	-
Keçe	-	-
Deri	-	-
Yapma çiçek	11	14,1
Hazır malzemeler(Boncuk,pul, inci, stras, metaller vb.)	-	-
Örgü ve işleme aksesuarlar	11	14,1
Boya	-	-
Aksesuar kullanılmayan	9	11,5
Toplam	**78**	**100**

Baş süslemelerinin aksesuar kısımlarında ağırlıklı malzeme olarak %21,8'lik oranla püskül kullanıldığı, ikinci en çok kullanılan malzemenin ise %15,4'lük oranla kurdele olduğu görülmüştür. Kadın baş süslemelerinin geri kalanında ise, %14,1 yapma çiçek, %14,1 örgü ve işleme aksesuarlar, %12,8 tül, %5,1 pamuklu kumaş, %2,6 kumaş şerit, %1,3 keten kumaş, %1,3 kordon (Fisto, biye, şerit vb) kullanıldığı, %11,5'inde ise aksesuar kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 3. Kadın baş süslemelerinin "Temel Malzeme" kısmında kullanılan yapım tekniklerine göre dağılımı.

Yapım Teknikleri(Temel Malzeme)	**f**	**%**
Dokuma Tekniği	22	28,2
Kalıp üzerinde şekillendirme	6	7,7
Hasır örme	-	-
Dolgu malzemesi ile şekillendirme	1	1,3
Parçalı kalot dikme	23	29,5
Dikiş teknikleri ile kumaşı şekillendirme	11	14,1
İşleme Tekniği	4	5,1
Kumaş kaplama	5	6,4
Örgü (Şiş, tığ vb.)	6	7,7
Kalıba döküm	-	-
Toplam	**78**	**100**

Ürün analizi yapılan 78 adet kadın baş süslemesinin "temel malzeme" kısmında şapka yapım tekniklerinden %29,5'lik oranla ağırlıklı olarak parçalı kalot dikme tekniğinin kullanıldığı görülmüştür. %28,2'lik oranla dokuma tekniğinin ikinci en çok kullanılan teknik olduğu tespit edilmiştir. Kadın baş süslemelerinin "temel malzeme" kısmında kullanılan diğer tekniklerin oranları; %14,1 dikiş teknikleri ile kumaşı şekillendirme, %7,7 kalıp üzerinde şekillendirme, %7,7 örgü (şiş, tığ vb) teknikleri, %6,4 kumaş kaplama, %5,1 işleme tekniği ve %1,3 dolgu malzemesi ile şekillendirme olduğu görülmüştür.

Tablo 4. Kadın baş süslemelerinin "Aksesuar" kısmında kullanılan yapım tekniklerine göre dağılımı.

Malzeme (Aksesuar)	**f**	**%**
Dikiş teknikleri ile kumaş şekillendirme	9	11,5
Hazır malzeme ile süsleme	17	21,8
Makrome örgü	15	19,2
Tığ örgü tekniği	9	11,5
Parçalı kalot dikme	1	1,3
İşleme tekniği	13	16,7
Dolgu malzemesi ile şekillendirme	1	1,3
Dokuma tekniği	1	1,3
Bağlama tekniği	1	1,3
Boyama tekniği	2	2,6
Hasır örme teknikleri	-	-
Deri yüzey süsleme teknikleri	-	-
Aksesuar kullanılmayan	9	11,5
Toplam	**78**	**100**

Baş süslemelerinin "aksesuar" kısmında %21,8'lik oranla hazır malzeme ile süsleme tekniğinin en çok kullanılan teknik olduğu tespit edilmiştir. Baş süslemelerinin aksesuar kısımlarında, %19,2'lik oranla makrome örgü tekniğinin ikinci en çok kullanılan teknik olduğu görülmüştür. Baş süslemelerinin geri kalanında %16,7 işleme tekniği, %11,5 dikiş teknikleri ile kumaş şekillendirme, %11,5 tığ örgü tekniği, %2,6 boyama, %1,3 dolgu malzemesi ile şekillendirme, %1,3 parçalı kalot dikme, %1,3 bağlama ve %1,3 dokuma teknikleri kullanılırken, kadın baş süslemelerinin %11,5'inde aksesuar kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 5. Kadın baş süslemelerinin "Temel Malzeme" kısmında kullanılan renklere göre dağılımı.

Renk (Temel Malzeme)	**f**	**%**
Beyaz/Krem	41	52,6
Kahverengi	13	16,7
Siyah	3	3,8
Kırmızı/Pembe	6	7,7
Mavi/Lacivert	4	5,1
Sarı/Turuncu	3	3,8
Gri	1	1,3
Mor	-	-
Yeşil	5	6,4
Bordo	1	1,3
Yavruağzı	1	1,3
Toplam	**78**	**100**

Baş süslemelerinin "temel malzeme" kısmında %52,6'lık oranla ağırlıklı olarak beyaz/krem rengin kullanıldığı görülmektedir. Baş süslemelerinde %16,7'lik oranla kahverenginin ikinci en çok kullanılan renk olduğu görülmektedir. Geriye kalan kadın baş süslemelerinin temel malzeme kısmında kullanılan renk dağılımı; %7,7 kırmızı/pembe, %6,4 yeşil, %5,1 mavi/lacivert, %3,8 siyah, %3,8 sarı/turuncu, %1,3 gri, %1,3 bordo ve %1,3 ile yavruağzı olarak belirlenmiştir.

Tablo 6. Kadın baş süslemelerinin "Aksesuar" kısmında kullanılan renklere göre dağılımı.

Renk (Aksesuar)	**f**	**%**
Beyaz/Krem	23	30
Kahverengi	6	7,7
Siyah	2	2,6
Kırmızı/Pembe	22	28
Mavi/Lacivert	3	3,8
Sarı/Turuncu	4	5
Gri	2	2,6
Yeşil	4	5
Mor	-	-
Bordo	3	3,8
Aksesuar kullanılmayan	9	11,5
Toplam	**78**	**100**

Kadın baş süslemelerinin "aksesuar" kısmında %30'luk oranla ağırlıklı olarak beyaz ve krem renklerinin kullanıldığı, %28'lik oranla kırmızı ve pembe renklerinin ise ikinci en çok kullanılan renkler olduğu görülmektedir. Kadın baş süslemelerinin geri kalanındaki renk dağılımının %7,7 kahverengi, %5 sarı/turuncu, %5 yeşil, %3,8 mavi/lacivert, %3,8 bordo, %2,6 siyah ve %2,6 gri şeklinde olduğu tespit edilmiştir. Kadın baş süslemelerinin %11,5'inde aksesuar kullanılmadığı görülmüştür

Tablo 7. Kadın baş süslemelerinin "Temel Malzeme" kısmında kullanılan kompozisyonlara göre dağılımı.

Kompozisyon (Temel Malzeme)	**f**	**%**
Eşarp/Şal	24	30,8
Kep	13	16,7
Bere	-	-
Bone	34	43,5
Şapka (Kenarlı)	2	2,6
Taç	5	6,4
Miğfer	-	-
Toplam	**78**	**100**

Baş süslemelerinin kompozisyon özelliklerine bakıldığında, "temel malzeme" kısmında %43,3 'lük oranla bone formunun en çok kullanılan model olduğu tespit edilmiştir. Kadın baş süslemelerinde %30,8'lik oranla eşarp/şal modelleri ikinci en çok kullanılan kompozisyondur. Kadın

baş süslemelerinin geri kalanında ise %16,7 kep, %6,4 taç, %2,6 oranla kenarlı şapka formu kullanılmıştır.

Tablo 8. Kadın baş süslemelerinin "Aksesuar" kısmında kullanılan kompozisyonlara göre dağılımı.

K ompozisyon (Aksesuar)	**f**	**%**
Yapma çiçekler	11	14,1
Kumaş bant, kurdele, şerit vb	13	16,7
Örgü teknikleri	22	28,2
İşleme teknikleri	12	15,4
Dikiş teknikleri	10	12,8
Dokuma teknikleri	1	1,3
Boncuk, pul, tüy,kürk,metal,keçe vb	-	-
Boyama ile yüzey süsleme	-	-
Aksesuar kullanılmayan	9	11,5
Toplam	**78**	**100**

"Aksesuar" kısımlarının kompozisyonlarında %28,2'lik oranla ağırlıklı olarak örgü tekniklerinin kullanıldığı görülmüştür. Baş süslemelerinin aksesuar kısımlarında ikinci en çok kullanılan kompozisyon olarak, %16,7'lik oranla kumaş bant, kurdele, şerit gibi malzemeler ile yapılmış kompozisyonların olduğu tespit edilmiştir. Baş süslemelerinin geri kalanında ise %15,4 işleme teknikleri, %14,1 yapma çiçekler, %12,8 dikiş teknikleri ve %1,3 oranla dokuma tekniklerinin kullanıldığı görülmüştür. Kadın baş süslemelerinin %11,5'inde aksesuar kullanılmamıştır.

SONUÇ

Polonya el sanatlarının en önemli yansımalarından biri, geleneksel giyimdir. Polonya baş süslemeleri, bu giysilerin en ayırt edici unsurlarındandır. Sembolik açıdan zengin olan bu unsurlar, kadınların yaşına, medeni durumuna ve sosyal rollerine işaret etmektedir. Geleneksel Polonya kadın başlıkları; boneler, dantelli örtüler, çiçek taçları, eşarplar gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkmaktadır ve kullanılan malzeme ile süslemeler bölgesel farklılıklar göstermektedir. Bu süslemeler yalnızca estetik değil, aynı zamanda kültürel değerler sisteminin derin izlerini taşımaktadır. Bu tür baş süslemeleri geçmişin sembolik dili olarak değerlendirilmekte; Polonya halk kültüründeki iletişim biçimlerini, toplumsal değerleri ve estetik anlayışı gözler önüne sermektedir.

Kadın baş süslemeleri, geleneksel kültürün öne çıkan unsurlardandır. Anadolu coğrafyası, bu anlamda hem çeşitlilik hem de kültürel derinlik

bakımından eşsiz bir zenginlik sunmaktadır. Bu çalışmanın temel motivasyonu, Avrupa'daki geleneksel baş süslemelerine, özellikle Polonya örneği özelinde, odaklanarak, bu tür geleneksel objelerin müze bağlamında nasıl sergilendiğini ve kültürel aktarım süreçlerinde ne tür işlevler üstlendiğini anlamaya yöneliktir.

Betimsel nitelikli bir araştırma modeli takip edilerek gerçekleştirilen bu çalışmada, ülkemizde uygulanabilecek çalışmalara ve yeni tasarımlara kaynak oluşturabilmek için Varşova Devlet Etnografya Müzesi'nde bulunan geleneksel kadın baş süslemelerinin incelenerek kültürel iletişimin sembolik boyutuna dair ipuçları sunmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, müzede bulunan geleneksel kadın baş süslemelerinden malzeme, teknik ve kompozisyon-model özellikleri dikkate alınarak seçilen 78 adet geleneksel kadın başlığı incelenerek ürün bilgi formları ile analizleri yapılmıştır.

Ürün analizlerinde baş süslemeleri 'temel malzeme' ve 'aksesuar' olarak iki ayrı kısımda incelenmiştir. Ürün bilgi formlarından elde edilen veriler ile analizi yapılan baş süslemelerinin malzeme, teknik, renk ve kompozisyon-model özelliklerinin frekansları (f) belirlenerek yüzdeleri (%) hesaplanmıştır. Belirlenen bu değerler tablolar halinde ifade edilerek yorumlanmıştır.

Malzeme analizi sonucunda, kadın baş süslemelerinde kumaş bazlı malzemeler ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmüştür. Yapım teknikleri açısından değerlendirildiğinde ise baş süslemelerinde parçalı kalot dikme ve dokuma tekniklerinin sıklıkla kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu bulgular, geleneksel baş süslemelerinin üretiminde kullanılan tekniklerin, kullanılan malzemelerle doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Kadın baş süslemelerinde kullanılan kompozisyon özellikleri incelendiğinde, bone ve eşarp/şal modellerinin ağırlıklı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Aksesuar kullanımında ise örgü teknikleri ve yapma çiçeklerin tercih edildiği görülmüştür.

Polonya örneği özelinde elde edilen bulgular, Anadolu başlık geleneği ile pek çok paralellik taşımaktadır. Malzeme seçiminden renk kullanımına, yaş ve medeni durumu ifade eden biçimsel detaylara kadar benzer anlam kodları dikkat çekmektedir. Örneğin, müzede incelenen eşarpların kenarlarını süsleyen ağ örgüsü, Türkiye'de "Çarşaf Bağlama" olarak bilinen, Kastamonu' da "Tırnak Bağı" olarak adlandırılan makrome örgü tekniği ile yapıldığı görülmüştür. Aynı şekilde, müzede incelenen baş süslemelerinde kullanılan yapma çiçekler ve boncuklardan oluşan aksesuarların Anadolu kültüründe yer etmiş baş süslemeleri ile benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. İncelenen şallarda ve eşarplarda bulunan "buta"

desenlerinin Polonya'nın bazı bölgelerinde "Türk deseni" olarak adlandırılması, bu desenlerin olduğu büyük eşarplara "Türk Şalı" adı verilmesi de kültürlerin yakınlaşmasına örnek olarak gösterilebilir.

Araştırma kapsamında Varşova Devlet Etnografya Müzesi'nin geleneksel baş süslemeleri ve halk sanatını yalnızca sergileyen bir kurum olmanın ötesinde, katılımcıları kültürel mirasın anlamını keşfetmeye ve deneyimlemeye teşvik eden bir eğitim merkezi olarak konumlandığı gözlenmiştir. Müzenin, kültürel mirasın aktif öğrenme süreçlerine dahil edilmesi ve erişilebilir bir eğitim deneyimi sunulması açısından başarılı bir model oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışma ile kültürel mirasın korunması ve sergilenmesi açısından Türkiye'deki müzelere ilham olabilecek bir örnek ortaya konmak amaçlanmıştır. Geçmişin sessiz anlatım dilini, bugünün görsel ve akademik kodlarıyla yeniden anlamlandırmak, kültürel sürekliliği sağlamak anlamında büyük bir potansiyel barındırmaktadır. Dünyada geleneksel baş süslemelerinin müzelerde nasıl yer aldığı ve tanıtıldığının incelenmesinin ülkemizde gerçekleştirilecek çalışmaların çeşitliliğinin artmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Ürün Analizi Örnekleri

Ürün No : 1
Fotoğraf No : 27
İnceleme Tarihi : 30.08.2022
Tarihlendirme : 1900-1940
Ürün Türü : Eşarp
Ürünün Kullanım Amacı : Podlaski bölgesi kadın baş süslemesi
Ürünün Boyutları : 75x75 cm
Kullanılan Malzemeler :
Temel Malzeme : Pamuklu kumaş
Aksesuar : -
Kullanılan Teknik :
Temel Malzeme : Dokuma tekniği
Aksesuar : -
Kullanılan Renkler :
Temel Malzeme : Kahverengi tonları
Aksesuar : -
Kompozisyon :
Temel Malzeme : Eşarbın zemini açık kahve tonundadır. Zemin üzerinde kahverengi tonlarda Polonya tarihinde "Türk deseni" olarak da adlandırılan Eşarp deseni bulunmaktadır. Üçgen şekli verilerek başa örtülmüş olan eşarbın uçları çene altından çapraz geçirilerek boyun etrafından dolandırılmıştır. Başın arkasında düğümlenerek birleştirilen eşarbın uçları sarkacak şekilde açık bırakılmıştır.
Aksesuar : -

Ürün No : 2
Fotoğraf No : 28
İnceleme Tarihi : 30.08.2022
Tarihlendirme : 1900-1940
Ürün Türü : Eşarp
Ürünün Kullanım Amacı : Wlodawa (Doğu Polonya) kadın baş süslemesi
Ürünün Boyutları : 75x75 cm
Kullanılan Malzemeler :
Temel Malzeme : Yünlü kumaş.
Aksesuar : 10-15 cm lik püsküller
Kullanılan Teknik :
Temel Malzeme: Dokuma Tekniği
Aksesuar : Makrome örgü tekniği
Kullanılan Renkler :
Temel Malzeme : Bordo, yeşil, kırmızı,sarı.
Aksesuar : Bordo
Kompozisyon :
Temel Malzeme : Bordo renk yünlü kumaş üzerinde kırmızı, sarı, yeşil tonlarında çiçek ve yaprak desenleri bulunmaktadır. Üçgen form verilerek başa örtülen eşarbın uçları çene altında bağlanarak serbest bırakılmıştır.

Aksesuar : Eşarbın kenarlarını süsleyen ağ örgüsü, Türkiye'de "Çarşaf Bağlama" olarak bilinen, Kastamonu' da "Tırnak Bağı" olarak adlandırılan makrome örgü tekniği ile yapılmıştır. Bu ağ örgüsünün uçlarında 10-15 cm lik püsküller bulunmaktadır.

Ürün No : 3
Fotoğraf No : 82
Envanter No : PME 45882,1
İnceleme Tarihi : 25.04.2023
Tarihlendirme : -
Ürün Türü : Bone
Ürünün Kullanım Amacı : Gelin başlığı
Ürünün Boyutları : 62 cm (Baş çevresi)
Kullanılan Malzemeler :
Temel Malzeme: Tül kumaş
Aksesuar : Kurdele, hazır dantel şerit, pamuklu kumaş (yapma çiçek)
Kullanılan Teknik :
Temel Malzeme:Dikiş teknikleriyle kumaşı şekillendirme
Aksesuar : Dikiş teknikleriyle kumaşı şekillendirme, hazır malzemeler ile süsleme, yapma çiçek tekniği
Kullanılan Renkler :
Temel Malzeme : Beyaz
Aksesuar :Kırmızı, gri, mavi, yeşil, sarı, pembe tonları
Kompozisyon :
Temel Malzeme: Geniş ve yüksek bir torba formunda olan başlık tül kumaşın dikiş teknikleriyle şekillendirilmesiyle yapılmıştır. Önc-

esinde parçalı tül kumaşlar hazır dantel şeritlerle birbirine eklenmiştir.

Aksesuar : Bonenin başı çevreleyen kenarında dikiş teknikleriyle şekillendirilmiş beş sıra pileli tül kumaş bulunmaktadır.. Bu pilelerin arasına farklı renklerde minik kurdele şeritler dikilmiştir. Bonenin ön kısmında yapma çiçekler ve yapraklardan gösterişli bir buket görünümünde süsleme bulunmaktadır. Yapma çiçeklerin aralarında büyük gri boncuklar vardır. Aynı zamanda gövdede bulunan dantel şeritler üzerine de minik gri boncuklar dikilmiştir. Yapma çiçek dalları bonenin her iki yanından arka tarafa doğru uzanmaktadır. Kalın bir hazır kurdele ile bu çiçek demetinin üzerine bağlanarak başlığın etrafını çevirmektedir. Bu hazır kurdelenin uçları enseden aşağıya uzun şekilde bırakılmıştır.

Ürün No : 4
Fotoğraf No : 90
Envanter No : PME 24243,8
İnceleme Tarihi : 25.04.2023
Tarihlendirme : -
Ürün Türü : Bone
Ürünün Kullanım Amacı : Kadın baş süslemesi
Ürünün Boyutları : 64 cm. (Baş çevresi)
Kullanılan Malzemeler :
Temel Malzeme: Kadife kumaş, metalik işleme ipliği, pul
Aksesuar : Güpür şerit, kurdele
Kullanılan Teknik :
Temel Malzeme: Parçalı kalot dikme tekniği, işleme tekniği
Aksesuar :Dikiş teknikleriyle şekillendirme, boyama tekniği, bağlama tekniği
Kullanılan Renkler :
Temel Malzeme : Kahverengi, altın sarısı
Aksesuar : Beyaz, krem, kırmızı, yeşil, mavi, pembe, sarı, turuncu tonları

Kompozisyon :
Temel Malzeme: Bonenin zemini kahverengi kadife kumaştan parçalı kalot dikme tekniği ile hazırlanmıştır. Bonenin yüzeyi metalik renkli iplerle yapılmış işlemelerle kaplanmıştır. İşlemelerin üzeri altın sarısı pullarla süslenmiştir.
Aksesuar : Bonenin çevresinde dikiş teknikleriyle şekillendirilmiş beyaz renkli güpür şe-

rit bulunmaktadır. Pileli güpür şeritin başlıkla birleştiği kenar altın sarısı güpür şeritle çevrelenmiştir. Bonenin arka kısmını kalın kurdelen yapılmış büyük bir fiyonk süslemektedir. Kurdelenin üzerinde boyama teknikleriyle yapılmış bitkisel motifler bulunmaktadır. Kurdelin uçları uzun bırakılmıştır.

Ürün No : 5
Fotoğraf No : 95
Envanter No : PME 3546,1
İnceleme Tarihi : 25.04.2023
Tarihlendirme : -

Ürün Türü : Şal
Ürünün Kullanım Amacı : Kadın baş süslemesi
Ürünün Boyutları : 75x75
Kullanılan Malzemeler :
Temel Malzeme : Yünlü kumaş
Aksesuar : 5-6 cm'lik püsküller
Kullanılan Teknik :
Temel Malzeme : Dokuma tekniği
Aksesuar : Makrome örgü tekniği
Kullanılan Renkler :
Temel Malzeme : Siyah, kırmızı, kahverengi, beyaz, yeşil, turuncu tonları
Aksesuar : Siyah

Kompozisyon :
Temel Malzeme : İnce yünlü kumaştan yapılmış fabrikasyon şalın zemini desenlerle kaplıdır. Şalın ortasında siyah bir "yıldız" motifi bulunmaktadır. Bu yıldızın etrafı " Türk desenleriyle " çevrilmiştir. Kırmızı, kahverengi, beyaz,

yeşil, turuncu tonlarında desenlerle kaplanmış şalın kenarı siyah renk ile çevrelenmiştir. Şal, başa veya omuza bağlanarak kullanılmaktadır.

Aksesuar : Şalın kenarlarına geçirilen püskül görünümlü siyah ipler şalı süslemektedir.

PME 1170,1

Ürün No : 6
Fotoğraf No : 46
Envanter No : PME 1170,1
İnceleme Tarihi : 30.08.2022
Tarihlendirme : 1900-1940
Ürün Türü : Gelin başlığı
Ürünün Kullanım Amacı : Łódź bölgesi gelin başı süslemesi
Ürünün Boyutları : 60 cm (Başlık çevresi)
Kullanılan Malzemeler :
Temel Malzeme : Pamuklu kumaş, karton (kep)
Aksesuar : Kumaş (yapma çiçek), boncuk, tel, kurdele,
Kullanılan Teknik :
Temel Malzeme : Kumaş kaplama
Aksesuar :Yapma çiçek teknikleri, boncukla süsleme, dikiş teknikleri ile kumaş şekillendirme.
Kullanılan Renkler :
Temel Malzeme : Siyah
Aksesuar : Altın ve gümüş rengi, beyaz, mavi, pembe krem tonları
Kompozisyon :
Temel Malzeme : Kep formundaki kartonun siyah pamuklu kumaş ile kaplanmasıyla oluşturulan başlık, gelin başı süslemesinin zeminini oluşturmaktadır.

Aksesuar : Başlığın üzerini büyük bir çiçek buketi süslemektedir. Çiçek buketi beyaz, mavi, pembe krem tonlarında kumaşlardan yapılmış çiçeklerden ve altın ve gümüş renklerinde farklı boyutlarda boncuklardan oluşmaktadır. Yapma çiçekler ve boncuklar başlığın üzerinde tellerle sabitlenmiştir. Çiçek buketinin başlık ile birleştiği yer de boncuklar ve yapma çiçekler ile süslenmiştir. Başlığın alt kenarlarına dikiş teknikleriyle şekillendirilen kurdele yerleştirilmiştir.

Ürün No	: 7
Fotoğraf No	: 93
Envanter No	: PME 2221,1
İnceleme Tarihi	: 25.04.2023
Tarihlendirme	: -
Ürün Türü	: Bone
Ürünün Kullanım Amacı	: Żywiec kasabası kadın başlığı
Ürünün Boyutları	: 64 cm. (Baş çevresi)
Kullanılan Malzemeler	:
Temel Malzeme	:Kadife kumaş, astarlık kumaş, işleme ipliği, pul, yarı boncuk, biye.
Aksesuar	: Saten kumaş, dantel şerit,
Kullanılan Teknik	:
Temel Malzeme	: Parçalı kalot dikme tekniği, işleme tekniği
Aksesuar	: Dikişle kumaşı şekillendirme, tığ örgü tekniği, bağlama tekniği

Kullanılan Renkler :

Temel Malzeme : Kahverengi, altın sarısı

Aksesuar : Beyaz, altın sarısı

Temel Malzeme: Başı saran bone, parçalı kalot dikim tekniği ile hazırlanmıştır. Başı çevreleyen dikdörtgen parça ve başın arkasını kaplayan oval parça olmak üzere bone iki parçadan oluşmaktadır. Bonenin arka kısmını oluşturan oval parça, işlemeli kadife kumaşın karton ile sertleştirilmesiyle yapılmıştır. Bone metalik sarı işlemeler ile kaplıdır. İşlemelerin üzeri pullar ve boncuklarla süslenmiştir. Başlığın astar ile birleştiği kenarına biye geçirilmiştir.

Aksesuar : Bonenin kenarında dikiş teknikleri ile pile şekli verilmiş beyaz renkli dantel şerit bulunmaktadır. Tığ örgü teknikleriyle yapılmış dantel şerit boneyi çevrelemektedir. Bonenin iki yanında kahverengi saten kumaş şeritten dikiş teknikleriyle yapılmış çelenk görünümlü bir süsleme bulnmaktadır. Şeritlerin ucu tırtıklı şekilde şekillendirilerek başın her iki yanına sabitlenmiştir. Enli kumaş şeritler, başın her iki yanına hacimli pileler oluşturacak şekilde tutturulmuştur. Bu hacimli pileler dört kat olacak şekilde bonenin arka kısmına kadar sıralanmıştır. Kumaş şeritlerin ucu ensede fiyonk oluşturacak şekilde bağlanarak uçları uzun şekilde bırakılmıştır.

99

Bölüm 3

YEŞİL İŞLERDE İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ: SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK VE İNSANA YAKIŞIR İŞLER

Esra YALÇIN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, İş Sağlığı ve Güvenliği Programı / İstanbul Gelişim Üniversitesi, İş Sağlığı ve Güvenliği Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi, ORCID: 0000-0003-3436-1093; email: esyalcin@gelisim.edu.tr

GİRİŞ

Sürdürülebilirlik, günümüzün en önemli küresel sorunlarından biri olarak, çevresel kaynakların hızla tükenmesi, iklim değişikliğinin etkilerinin giderek daha belirgin hale gelmesi ve ekosistemlerin insan yaşamına olan doğrudan etkileri kapsamında büyük bir önem taşımaktadır. Sürdürülebilirlik kavramı, yalnızca doğal çevrenin korunmasına yönelik girişimlerle sınırlı kalmayıp; ekonomik kalkınma, toplumsal refahın güçlendirilmesi ve çevresel sorumluluk bilincinin yaygınlaştırılması gibi farklı boyutları da içeren geniş bir çerçevede değerlendirilmektedir. Sürdürülebilirlik, 21. yüzyılın temel dinamiklerinden biri haline gelmiş ve toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlarda da derin dönüşümlere yol açmıştır. Artan dünya nüfusu, sanayileşmenin hızlanması ve doğal kaynakların tükenmesi gibi faktörler, sürdürülebilir kalkınmayı bir küresel zorunluluk haline getirmiştir. Birleşmiş Milletler'in 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi, bu dönüşümün temel çerçevesini çizmiş ve devletler, işletmeler ve bireyler için geniş kapsamlı sorumluluklar belirlemiştir.

Nüfus artışına paralel olarak büyüyen enerji gereksinimi, üretim ve tüketim süreçlerinde yaşanan yoğunlaşma ile ekolojik sistemlerin taşıma kapasitesini aşan müdahaleler, iklim değişikliğinin etkilerini şiddetlendirmiştir. Bu durum, sel, kuraklık ve aşırı iklim olayları gibi afetlerin sıklığını ve yıkıcılığını artırarak, ekosistemin temel bileşenlerinde geri dönüşü zor zararlara yol açmıştır. Bu çerçevede sürdürülebilirlik, yalnızca mevcut doğal varlıkların korunması değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve çevresel sistemlerin birbirini destekleyecek şekilde yeniden yapılandırılması gerekliliğini de gündeme taşımış ve küresel düzeyde kapsamlı dönüşüm politikalarını zorunlu kılmıştır.

Çevresel bozulmalar ve doğal kaynakların aşırı tüketimi, yalnızca doğayı değil, toplumların sosyal ve ekonomik dengelerini de etkilemektedir. Bu etkiler, sürdürülebilirlik ilkesinin özellikle çalışma hayatında daha fazla önem kazanmasına neden olmaktadır. Üretim süreçlerinin çevresel sorumlulukla ele alınması, doğa dostu politikaların benimsenmesinin ötesinde, çalışanların sağlık ve güvenlik koşullarının da bu dönüşüm kapsamında değerlendirilmesini gerektirir. Böylece çalışma yaşamı, yalnızca üretim ve verimliliğe odaklanan bir yapı olmaktan çıkarak, insan sağlığını, çevreyi ve ekonomik dayanıklılığı birlikte gözeten bütüncül bir yaklaşıma dönüşmektedir. Bu yaklaşım, hem çevreye zarar vermeyen üretim anlayışlarını hem de sağlıklı ve güvenli çalışma ortamlarını içeren sürdürülebilir bir üretim ve hizmet anlayışını gerekli kılmaktadır.

Geleneksel üretim anlayışı içinde çoğu zaman çevresel etkiler ve çalışan sağlığı ikincil öncelikler olarak görülmüştür. Ancak sürdürülebilir

kalkınma anlayışı, bu yaklaşımı kökten sorgulamış ve tüm sistemin ekolojik, sosyal ve ekonomik boyutlarını birlikte gözeten bir modele geçilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Bu modelde, iş sağlığı ve güvenliği yalnızca yasal bir zorunluluk değil; aynı zamanda sosyal sorumluluğun ve uzun vadeli işletme başarısının bir parçası olarak ele alınmaktadır. Çünkü sağlıklı çalışanlar, sürdürülebilir bir ekonominin temelini oluşturur. Aynı şekilde çevresel açıdan sürdürülebilir olmayan bir üretim ortamı, orta ve uzun vadede hem çalışan sağlığını hem de işletmenin varlığını tehdit eder.

Yeşil işler, doğaya zarar vermeyen, kaynak kullanımını verimli kılan, karbon salımını azaltan ve ekolojik dengeyi gözeten mesleklerdir. Ancak bu işlerin yalnızca çevreye katkı sağlaması yeterli değildir; aynı zamanda çalışanlara insana yakışır çalışma koşulları sunması, iş sağlığı ve güvenliği standartlarına uygun olması da beklenmektedir. Çünkü çevreye yönelik olumlu etkiler taşıyan bir işin, çalışanlar üzerinde olumsuz sağlık sonuçları doğurması, sürdürülebilirlik anlayışının bütünlüğünü bozar. Bu nedenle sürdürülebilirlik ve iş sağlığı güvenliği kavramlarının kesiştiği noktada, hem çevresel hem de insani sorumlulukların birlikte değerlendirilmesi gereklidir.

Yeşil işler kapsamında değerlendirilen birçok meslek, yeni risk türlerini de beraberinde getirmektedir. Örneğin yenilenebilir enerji sistemleriyle çalışan bir teknisyen, yüksek gerilimli ortamlarda ya da erişimi zor alanlarda görev yapmak durumunda kalabilir. Atık dönüşüm sektöründe çalışan bir işçi, çeşitli kimyasal ya da biyolojik etmenlere maruz kalabilir. Bu gibi örneklerde görüldüğü üzere, çevreye fayda sağlama amacı taşıyan işlerin, çalışanlar açısından yeni tehlikeler oluşturma potansiyeli bulunmaktadır. Bu durum, iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarının da yenilikçi, alan odaklı ve çok disiplinli bir anlayışla geliştirilmesini zorunlu kılar.

Tüm iş alanlarında, çalışanların fiziksel ve psikolojik özelliklerine uygun koşulların oluşturulması; hem sağlıklarının korunması hem de güvenli ve verimli bir çalışma ortamının sürdürülebilmesi açısından önem taşır. Özellikle insan gücüne dayalı sektörlerde, bireylerin iş kapasitesini ve sağlık durumunu doğrudan etkileyen çok sayıda çalışma koşulu mevcuttur. Bu koşulların göz ardı edilmesi, bireysel düzeyde sağlık sorunlarına, kurumsal ölçekte ise üretkenlik kayıplarına ve iş güvenliği risklerine neden olabilir. İş sağlığı ve güvenliği uygulamaları, işyerindeki tehlikelerin önceden öngörülmesi, tanımlanması, değerlendirilmesi ve gerekli koruyucu önlemlerin alınmasını kapsamaktadır. Bu süreç, çalışanların sağlığını tehdit edebilecek risklerin sistemli bir biçimde kontrol altına alınmasını amaçlar.

1. SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

1.1. Sürdürülebilirlik Kavramı ve Temel İlkeler

Sanayileşmenin hız kazandırdığı ekonomik kalkınma süreçleri, çevresel sorunların artmasına neden olmuş ve ekolojik dengeyi korumaya yönelik arayışları beraberinde getirmiştir. Ekonomik büyümenin, çevresel ve toplumsal sürdürülebilirlik ilkeleriyle uyumlu şekilde yürütülmesi gerektiği düşüncesi, kalkınma anlayışında köklü bir değişimi zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda sürdürülebilir gelişme, yalnızca çevre politikalarının değil, kalkınma stratejilerinin genel çerçevesinin yeniden tanımlanmasında etkili olmuştur. Uzun vadeli çevresel sorumluluk ve toplumsal refah ilkelerini temel alan yaklaşımın küresel düzeyde yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Çevreyle uyumlu üretim ve tüketim modellerine geçişi öngören bu dönüşüm, düşük karbon salınımı, kaynakların etkin kullanımı ve toplumsal kapsayıcılık gibi unsurları önceleyen yeşil ekonomi anlayışının gelişmesine katkı sağlamıştır.

Sürdürülebilir gelişme yaklaşımı, ekonomik kalkınma modellerinde ekonomik faaliyetler ile çevresel sistemler arasında uyumlu bir denge kurulmasını esas alır. Ekonomik büyüme süreci ile ekolojik bütünlük arasındaki ilişki çoğu durumda çatışma eğilimindedir. Bu ilişkinin sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi, öncelikle sürdürülebilirlik kavramının ve sürdürülebilir gelişmeye yönelik yaklaşımların kapsamlı bir biçimde ele alınmasını gerekli kılar. Sürdürülebilirliği doğru kavrayabilmek, hem kalkınma politikalarının yönünü tayin etmek hem de çevresel riskleri azaltan stratejiler geliştirebilmek açısından büyük önem taşır. Bu nedenle, sürdürülebilir gelişmenin kavramsal temellerinin açıklığa kavuşturulması, tarihsel gelişim sürecinin anlaşılması, temel boyutlarının ortaya konması ve sürece yön veren aktörlerin rollerinin incelenmesi gerekmektedir.

1.2. Sürdürülebilirlik Tanımı

Sürdürülebilirlik en sade anlatımıyla "herhangi bir şeyin belli bir süre boyunca azalmadan kalabilmesi" anlamına gelmektedir (SKDTürkiye, 2020). Sürdürülebilirlik, genel anlamıyla doğal kaynakların bilinçli kullanımı, çevrenin korunması ve yaşam kalitesinin uzun vadede güvence altına alınması olarak tanımlanabilir. Sürdürülebilirlik kavramı, hem bugünkü ihtiyaçların karşılanmasını hem de gelecek kuşakların yaşam haklarının gözetilmesini ifade eder. Başlangıçta çevresel bir hassasiyeti temsil eden sürdürülebilirlik, zamanla ekonomik ve toplumsal boyutları da kapsayan çok yönlü bir çerçeveye dönüşmüştür.

Seydioğulları'na (2013) göre , sürdürülebilirlik, "bugünü, yarını engellemeden yaşamaktır". Gladwin vd., (1995:877) sürdürülebilirliği, "doğal,

insani, insan yapımı, sosyal, kültürel ve bilimsel tüm kaynaklara saygı göstererek bunların akılcı kullanımını temel alan ve toplumsal bir vizyon etrafında şekillenen katılımcı bir süreçtir" şeklinde tanımlamıştır.

Sürdürülebilirlik ilkesinin günümüzdeki temel yaklaşımı, kökenini ormancılık disiplininden almaktadır. Bu ilkenin ilk belgelenmiş kullanımı, 1713 yılında Alman bilim insanı Hans Carl von Carlowitz'in yayımladığı Silvicultura Oeconomica adlı eserine dayanmaktadır. Carlowitz, bu çalışmasında odun kaynaklarının korunarak, sürekli, dengeli ve sürdürülebilir bir biçimde yetiştirilmesini ve kullanılmasını savunmuştur. Eserde geçen "Nachhaltigkeit" terimi, sürdürülebilirlik kavramının Almanca literatürdeki ilk kullanım örneği olarak kabul edilmektedir. Bu yaklaşım, yalnızca sürdürülebilir ormancılığın bilimsel temellerini atmakla kalmamış, aynı zamanda Orta Avrupa'dan başlayarak zamanla küresel ölçekte benimsenen bir yönetim anlayışına dönüşmüştür. Tarihsel ve güncel kaynaklar ışığında değerlendirildiğinde, sürdürülebilirlik ilkesi, Avrupa dışındaki ormancılık yaklaşımlarına da nüfuz etmiş ve günümüzde de ormancılık alanının temel rehber ilkesi olmayı sürdürmektedir (Schmithüsen, 2013).

Sürdürülebilirlik kavramına ilk kez, 1982 yılında Dünya Doğayı Koruma Birliği (IUCN) tarafından kabul edilen Dünya Doğa Şartı belgesinde yer verilmiştir. Küresel ölçekte sürdürülebilirlik ilkesinin resmi olarak ele alındığı ilk belge niteliğindeki bu metinde, insanların faydalandığı ekosistemlerin, canlı türlerinin, kara, deniz ve atmosfer kaynaklarının en uygun sürdürülebilirlik düzeyinde yönetilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ancak bu yönetimin, ekosistemlerin ve biyolojik çeşitliliğin bütünlüğünü riske atmadan gerçekleştirilmesi gerektiği ifade edilmektedir (Yazar, 2006:3-4).

Sürdürülebilirliğin kavramsal temelini oluşturan en kapsamlı tanımlardan biri, 1987 yılında Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından hazırlanan Brundtland Raporu olarak bilinen Ortak Geleceğimiz (Our Common Future) Raporu'nda yer almaktadır. Raporda sürdürülebilir kalkınma, "gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeksizin bugünkü nesillerin ihtiyaçlarını karşılamak" olarak tanımlanmıştır (WCED, 1987:8). Bu tanım, sürdürülebilir gelişmenin ancak gelecek nesillerin ihtiyaçlarını riske atmadan, doğal kaynakların dengeli ve sorumlu biçimde kullanılmasıyla mümkün olabileceğini ortaya koymaktadır. Sürdürülebilirliğin bu tanımı son derece etkili olduğunu kanıtladı ve hala yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak tanım, yenilenemeyen kaynakların tükenmesine ilişkin açık bir vurgu içermemesi ve nüfus artışının çevresel üzerindeki etkilerini yeterince dikkate almaması nedeniyle çeşitli eleştirilere konu olmuştur (Heinberg ve Lerch, 2010).

Sürdürülebilir kalkınmanın özü, Dünya'nın yaşam destek sistemlerini koruyarak kalkınmayı sürdürebilme anlayışına dayanmaktadır. Bu düşünce, 1980'li yılların başında doğa ile toplum arasındaki ilişkileri bilimsel bakış açısıyla ele alan çalışmalarla şekillenmiştir. Ancak 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında, bilim ve teknoloji topluluğu, sürdürülebilir kalkınma gündemini belirleyen toplumsal ve politik süreçlerden giderek uzaklaşmıştır. Günümüzde ise bu durum değişmekte; sürdürülebilirliğe geçişi destekleyen uluslararası bilimsel programlar, bilim akademileri ve bağımsız araştırmacı ağları aracılığıyla bilimsel katkılar yeniden ön plana çıkmaktadır (Kates vd., 2001).

Sürdürülebilir kalkınma, yalnızca çevresel, ekonomik ve toplumsal alanlarda değil, aynı zamanda kültürel düzeyde de köklü bir dönüşümü zorunlu kılmaktadır. Bu dönüşüm, toplumun tüm kesimlerini kapsayan, kültürel olarak dönüştürücü ve yaratıcı bir süreç olarak ele alınmalı; Alman filozof Ernst Bloch'un (1986) ifadesiyle "somut bir ütopya" olarak görülmelidir. Sürdürülebilir bir gelecek inşa edebilmek için sanat ve kültürün potansiyeli dikkate alınmalı, sorumluluk, etik ve estetik değerlerin bir arada düşünülmesi gerekmektedir. Sürdürülebilir kalkınma tartışmaları, yalnızca teknik ya da ekonomik çözümlerle sınırlı kalmamalı; aynı zamanda değer sistemleri, yaşam tarzları ve kültürel yapılar üzerinden şekillenen bir düşünce biçimini de içermelidir. Çünkü ekonomik eylemler dâhil olmak üzere tüm insan faaliyetleri kültürel olarak belirlenmektedir. Bu bağlamda, sürdürülebilir kalkınma stratejilerinde kültürün dönüşüm ve gelişme potansiyeli temel bir unsur olarak değerlendirilmelidir (Packalen, 2010).

1.3. Sürdürülebilirlik Yaklaşımının Tarihsel Gelişimi

Sürdürülebilirlik kavramının tarihsel gelişimi, insani gelişme politikalarının zaman içinde nasıl bir dönüşüm geçirdiğini ortaya koymaktadır. Başlangıçta yalnızca ekonomik büyümeye odaklanan yaklaşımlar, zamanla çevresel ve toplumsal sürdürülebilirliğin de insani gelişmenin ayrılmaz bir parçası olduğunu kabul eden anlayışlara yerini bırakmıştır. Bu dönüşüm, gelişmenin yalnızca ekonomik göstergelerle değil, aynı zamanda ekolojik denge ve toplumsal refahın bütüncül bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayan bir bakış açısını beraberinde getirmiştir.

Sürdürülebilirlik düşüncesi, zaman içinde önemli bir evrim geçirmiştir. 1912 ve 1920 yıllarında ekonomi üzerine yazdığı eserlerinde, Arthur Cecil Pigou, insan refahını üç temel sermaye türüne dayandırmıştır: (1) doğal kaynaklar; (2) insan eliyle üretilen maddi varlıklar; (3) insan kaynakları ve bilgi birikimi. Pigou, bu üç sermayenin birbirini tamamlayabileceğini savunmuş, herhangi bir sermaye türündeki azalmayı, di-

ğer sermaye türlerinin telafi edebileceğini öne sürmüştür. Bu bakış açısı, gelecekteki kuşaklara sürdürülebilir bir sermaye düzeyi aktarılmasını mümkün kılmaktadır (Bozloğan, 2010).

Rachel Carson'ın 1962 yılında yayımlanan Silent Spring (Sessiz Bahar) adlı kitabı, insan ile çevre arasındaki ilişkiyi ele alışıyla önemli bir düşünsel devrim yaratmıştır. Carson'ın verdiği mesaj, bugün çok daha etkileyicidir. Kimyasal kirlilik ve ekosistem dengesine dair yaptığı uyarılar, sera gazı emisyonları ve biyosferde yaygın şekilde bulunan endokrin bozucu kimyasallar gibi günümüzdeki iklim değişikliği sorunlarında açıkça görülmektedir. Rachel Carson, yazıları ve konuşmaları aracılığıyla çevresel bir etik anlayışı ortaya koymuş ve bunu, okyanuslar üzerinde yaptığı on beş yıllık yoğun bir çalışmaya dayandırmıştır. Deniz ve kara canlıları arasındaki ilişkileri derinlemesine inceleyerek, doğal tarih bilimcilerinin çoğundan farklı olarak, insan eylemlerini kirlilik sorunlarının merkezine yerleştirmiştir. Günümüzde, modern yaşamın sunduğu kolaylıkların istenmeyen sonuçları, küresel ölçekte açıkça gözlemlenmektedir. Dünya kaynakları üzerindeki artan baskılar ve küresel stres zamanlarında, Rachel Carson'ın insan ekosistemi ilkeleri, yaşam destek sistemi olan temiz su, temiz hava, verimli toprak ve biyolojik çeşitliliği koruma konusunda rehberlik etmektedir. Bu ilkelerin uygulanması, sürdürülebilir bir geleceğe giden yolu işaret etmektedir (DeMarco, 2017).

Çevresel sorunların küresel ölçekte ele alınması gerektiği yönündeki anlayış, ilk kez 1972 yılında Stockholm'de düzenlenen Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı'nda uluslararası düzeyde somut bir karşılık bulmuştur. Bu konferans sonucunda, çevre sorunlarının küresel iş birliğiyle çözümüne yönelik kalıcı bir yapının gerekliliği kabul edilmiş ve aynı yıl, 15 Aralık 1972 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 2997 sayılı kararıyla Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) kurulmuştur. UNEP'in yürütme görevini üstlenecek UNEP Yürütme Konseyi'nin, dört yılda bir seçilecek 58 üye devletten oluşması kararlaştırılmıştır. UNEP, çevresel farkındalığın kurumsallaşmasında önemli bir dönüm noktası olmuş; çok taraflı katılıma dayalı uluslararası sözleşmeler geliştirme sürecine hız kazandırmıştır. Bu çerçevede, 1973 yılında "CITES – Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme" kabul edilmiş; 1979 yılında ise "CMS – Göçmen Türlerin Korunmasına Dair Sözleşme" (Bonn Sözleşmesi olarak da bilinir) imzalanmıştır. Bu sözleşmeler, UNEP'in öncülüğünde geliştirilen ve çevresel korumanın ulusötesi bir sorumluluk alanı haline gelmesine katkı sağlayan ilk çok taraflı belgeler arasında yer almaktadır (Gökten vd., 2020).

1972 yılında gerçekleştirilen Stockholm Konferansı ile eşzamanlı olarak yayımlanan Limits to Growth (Büyümenin Sınırları) raporu, sürdü-

rülebilirlik tartışmalarının seyrini köklü biçimde etkileyen, oldukça ses getiren ve günümüzde de geçerliliğini koruyan temel belgelerden biri olarak kabul edilmektedir. Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jørgen Randers ve William W. Behrens tarafından Roma Kulübü (Club of Rome) adına hazırlanan bu çalışma, sistem dinamiği yaklaşımı temelinde geliştirilen bir bilgisayar simülasyonuna dayandırılmıştır. Raporun en dikkat çekici bulgusu, mevcut büyüme eğilimlerinin sürdürülmesi durumunda, 21. yüzyıl içinde insanlık nüfusunda ve sanayi kapasitesinde ani ve kontrol edilemez bir çöküşün yaşanmasının kaçınılmaz olduğuna işaret etmesidir. Bu öngörüye göre, iki temel unsur bu çöküş sürecinin başlıca tetikleyicisi olacaktır: Birincisi, hızla artan nüfus ve kişi başına düşen tüketim miktarı nedeniyle doğal kaynakların sürdürülemez düzeyde tükenmesi; ikincisi ise, çevresel sistemlerin atıkları dönüştürme ve taşıma kapasitesinin aşılması. Raporda ortaya konan bu analiz, dönemin egemen kalkınma paradigmasına doğrudan bir eleştiri niteliği taşımakta ve çözüm önerisi olarak "sıfır büyüme" (zero growth) ilkesini savunmaktadır (SKDTürkiye, 2020).

Ernst Friedrich Schumacher, 1973 yılında yayımlanan "Küçük Güzeldir" (Small Is Beautiful) adlı eseriyle, sürdürülebilirlik kavramını merkezine alan yeni bir düşünsel yönelim önererek dönemin değişen toplumsal ve çevresel duyarlılıklarına güçlü bir yanıt vermiştir. Schumacher'in teknolojiyi ölçek üzerinden değerlendiren yaklaşımı, özellikle "ara ölçekli teknoloji" kavramsallaştırması aracılığıyla, kullanıcıların kendi yaşam koşulları içerisinde sürdürülebilirliği sağlayabilecek uygun teknolojileri benimsemelerini önermektedir. Schumacher'in fikirleri etrafında şekillenen E.F. Schumacher Topluluğu merkeziyetçiliğe karşı yerelleşmeyi, doğal kaynakların korunmasını ve paranın sürdürülebilirlikle ilişkisini temel alan üç ana eksende faaliyet göstermektedir. Topluluğun düzenlediği yıllık konferanslar, sürdürülebilirliğe dair çok boyutlu düşünsel katkılar sunmuş; sürdürülebilirliğin yalnızca çevresel değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve ekonomik bağlamlarda da ele alınması gerektiğini vurgulamıştır. Schumacher'in fikirleri, günümüzde de sürdürülebilir kalkınma yaklaşımlarının temelini oluşturan yerel dayanışma, uygun ölçek, çevre etiği ve insan odaklı teknoloji kullanımı gibi ilkelerin tarihsel kökenlerine ışık tutmaktadır (Salstrom, 1998).

1.4. Sürdürülebilirlik Kavramından Sürdürülebilir Kalkınmaya Dönüşüm

Sürdürülebilir kalkınma (SK) anlayışı, zaman içinde farklı aşamalardan geçerek kuramsal bir çerçeveye kavuşmuştur. Bu düşüncenin biçimlenmesinde, başta Birleşmiş Milletler olmak üzere pek çok uluslararası kuruluşun yürüttüğü kapsamlı çalışmalar belirleyici olmuştur. Özellikle

1970'lerden itibaren hem küresel ölçekte hem de ulusal ve yerel düzeylerde çok sayıda bilimsel araştırma yapılmış, çeşitli konferans ve toplantılar düzenlenmiştir. Her yeni girişim, SK yaklaşımının kavramsal olarak şekillenmesine katkı sunmuştur. Ancak bazı girişimlerin, bu dönüşüm sürecinde diğerlerine kıyasla daha fazla etkili olduğu söylenebilir. Bu etkili girişimler tarihsel bir sıralamayla incelenebilir (Bozloğan, 2010).

Sürdürülebilir kalkınma, arzu edilen bir geleceğe veya daha iyi bir dünyaya ulaşma doğrultusunda; vizyonun ifade edilmesi, değerlerin dönüşümü, etik gelişim, toplumsal yeniden yapılanma ya da dönüştürücü bir süreç olarak farklı şekillerde ele alınmaktadır (Gladwin vd., 1995:876). Rio Zirvesi Bildirgesi'nde sürdürülebilir kalkınma, "mevcut dünya nüfusunun ihtiyaçlarını karşılarken, sağlık ve çevre üzerinde olumsuz etkilere yol açmadan, küresel kaynak tabanını tüketmeden ya da tehlikeye atmadan, dolayısıyla gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılama yetisini zayıflatmadan" izlenmesi gereken bir strateji olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, "insanların sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin kaygıların merkezinde yer aldığı; sağlıklı ve üretken bir yaşam sürmeye, doğayla uyum içinde yaşama hakkına sahip oldukları" vurgulanmaktadır (WHO, 1994:7).

1.4.1. Dünya Koruma Stratejisi

1980'li yıllar boyunca "sürdürülebilirlik" ve "kalkınma" terimleri giderek daha fazla birlikte anılmaya başlanmış ve uluslararası düzeyde hazırlanan birçok belgede "sürdürülebilir kalkınma" ifadesiyle bütünleşmiştir. Bu birlikteliğin önemli örneklerinden biri, 1980 yılında Uluslararası Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği'nin (IUCN) genel kurulu sonrasında yayımlanan Dünya Koruma Stratejisi (World Conservation Strategy - WCS) belgesidir (SKDTürkiye, 2020). Bu raporda, doğal kaynakların yaşamı destekleme kapasitesinin sınırlı olduğu vurgulanmış ve bu nedenle kalkınma politikalarının, yalnızca günümüzün değil, gelecek kuşakların ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurarak şekillendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ekonomi ile çevre arasındaki ilişkinin sürdürülebilir bir zeminde kurulması gerektiğini savunan rapor, ekonomik kalkınmanın ancak yeryüzündeki tüm yaşam biçimlerinin desteklenmesi ve doğal kaynakların korunmasıyla mümkün olabileceğini ifade etmiştir.

Dünya Koruma Stratejisi'nin üç ana hedefi şunlardır:

1. İnsan hayatta kalışı ve kalkınmasının dayandığı temel ekolojik süreçlerin ve yaşam destek sistemlerinin (örneğin toprak yenilenmesi ve korunması, besin döngüsünün sağlanması ve suyun temizlenmesi gibi) sürdürülmesi;

2. Genetik çeşitliliğin korunması (dünyadaki organizmalarda bulunan genetik materyalin çeşitliliği), bu çeşitliliğin, yukarıda bahsedilen birçok sürecin ve yaşam destek sistemlerinin işleyişine, tarım bitkilerinin, evcil hayvanların ve mikroorganizmaların korunması ve iyileştirilmesi için gerekli olan üreme programlarına, ayrıca birçok bilimsel ve tıbbi ilerlemeye, teknik yeniliklere ve yaşayan kaynakları kullanan birçok sanayinin güvenliğine bağlı olması;

3. Milyonlarca kırsal topluluğu ve büyük sanayileri destekleyen türlerin ve ekosistemlerin (özellikle balıklar ve diğer yaban hayatı, ormanlar ve otlaklar) sürdürülebilir kullanımının sağlanması (Livingston, 1989:40).

Rapor, bu üç hedefe ulaşmak için hem uygulamaya dönük stratejik öneriler sunmuş hem de sürdürülebilir kalkınma düşüncesinin kavramsal çerçevesini oluşturan entelektüel bir temel sağlamıştır. Bu yönüyle WCS, sürdürülebilir kalkınma anlayışının şekillenmesinde öncü metinlerden biri olarak kabul edilmektedir (Gökten vd., 2020).

1.4.2. Ortak Geleceğimiz Raporu

Brundtland Komisyonu, sürdürülebilir kalkınma konusunda alternatif bir bakış açısı sunmuş ve çevre ile ekonomiyi ayrı öğeler olarak değerlendirmemiştir. Komisyon, çevrenin yaşadığımız yer olduğunu ve kalkınmanın topluluklarımızı geliştirmek için yaptığımız her şey olduğunu vurgulamış ve bu iki unsuru ayırmanın mümkün olmadığını ifade etmiştir. Komisyon, çevrenin fiziksel bir kavramın ötesinde, daha geniş bir anlam taşıdığını belirtmiştir. Bu anlayışa göre, kalkınma yalnızca zengin ve fakir ülkeler arasında ayrım yapılarak değerlendirilmemeli; tüm ülkeler, dünyayı geliştirme amacına yönelik bir perspektifle hareket etmelidir. Özetle, çevre ve kalkınma, insanlık için temel sorunlar olarak tanımlanmıştır (Gökten vd., 2020).

Komisyon tarafından benimsenen bu felsefeye dayalı olarak yapılan çalışmaların sonucunda, 1987 yılında "Ortak Geleceğimiz" başlıklı rapor yayımlanmış ve BM Genel Kurulu'nun 42/187 sayılı kararıyla kabul edilmiştir. Raporun temel fikri, sürdürülebilir kalkınma çatısı altında netleşmiştir ve bu kavram şu şekilde tanımlanmıştır: "Bugünün ihtiyaçlarını karşılamak, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğini tehlikeye atmadan gelişmektir." Bu hedef, iki temel unsur üzerine inşa edilmiştir: Birincisi, yoksul kesimlerin temel ihtiyaçlarının öncelikli olarak karşılanması gerektiğidir. İkincisi ise, çevrenin mevcut ve gelecekteki ihtiyaçları karşılamakta taşıdığı sınırlamalardır (Gökten vd., 2020). Sürdürülebilir kalkınma için öncelikli ihtiyaçların karşılanması gerektiği ve tüm faaliyetlerde çevresel sınırlamaların göz önünde bulundurulması gerektiği vurgulanmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın üç temel yapı

taşı ise ekonomik büyüme, çevre koruma ve toplumsal eşitlik olarak belirtilmiştir (SKDTürkiye, 2020).

Sürdürülebilir kalkınma ilkesinin 1987 yılında küresel bir kabul görmesi, çevre ve kalkınma arasındaki ilişkiyi birleştiren yeni bir paradigma oluşumunda temel bir rol oynamıştır. Bu hedefin altında, doğal potansiyellerin gelecek nesillere aktarılması amacı güdülmektedir. Bu doğrultuda, tüm dünyadaki organizasyonlar, faaliyetleri ve sosyal ilişkileri çerçevesinde sürdürülebilir kalkınma hedefine pozitif ya da negatif etkilerde bulunabilirler. Başka bir deyişle, organizasyonlar, sürdürülebilir kalkınma hedefinin gerçekleştirilmesinde kilit unsurlar olarak kabul edilmektedir (Gökten vd., 2020).

Raporda, sürdürülebilir gelişmenin en geniş anlamda, insanlar arasında ve insanlarla doğa arasındaki uyumun artırılmasını amaçladığı vurgulanmış ve bu amaca ulaşmak için aşağıdaki koşulların sağlanması gerektiği ifade edilmiştir (Çankır vd., 2012:377):

1. Vatandaşların karar alma süreçlerine etkin katılımını mümkün kılacak bir siyasal sistem;

2. Kendi başına ve sürdürülebilir bir şekilde üretim fazlası ve teknik bilgi üretebilecek bir ekonomik sistem;

3. Uyumsuz gelişmelerin yarattığı gerilimlere çözüm öneren bir sosyal sistem;

4. Kalkınma için gerekli ekolojik temeli korumaya özen gösteren bir üretim sistemi;

5. Sürekli yenilikçi çözümler arayan bir teknolojik sistem;

6. Ticaret ve finansman alanlarında sürdürülebilir düzenleri destekleyen bir uluslararası sistem;

7. Esneklik ve kendi kendini düzeltme yeteneğine sahip bir yönetim sistemi

1.4.3. Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı

1992 yılında Rio de Janeiro'da gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED), sürdürülebilir kalkınma doğrultusunda küresel ölçekte gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ile hükümetler ve toplum arasında ortak bir etkileşim alanı oluşturmayı amaçlamıştır. Konferans sonucunda, sürdürülebilir kalkınma hedefi doğrultusunda hükümetleri ve ilgili tüm ekonomik ve sosyal kuruluşları teşvik etmek, desteklemek ve izlemek üzere bir komisyonun kurulması konusunda uz-

laşmaya varılmıştır. Bu doğrultuda Birleşmiş Milletler bünyesinde oluşturulan Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu, sürdürülebilirliğin ölçülmesine yönelik çabalara odaklanmış ve bu alanda yönlendirici bir işlev üstlenmiştir (Gökten vd., 2020). Konferansta, 178'den fazla ülkenin onayıyla kabul edilen Gündem 21 (Agenda 21) ile Çevre ve Kalkınma üzerine Rio Bildirgesi, sürdürülebilir kalkınma anlayışının uluslararası düzeyde benimsenmesinde önemli birer dönüm noktası olmuştur. Gündem 21, insanların çevre üzerindeki etkisinin söz konusu olduğu tüm alanlarda, Birleşmiş Milletler sistemine bağlı kuruluşlar, hükümetler ve ilgili paydaşlar tarafından küresel, ulusal ve yerel ölçekte uygulanmak üzere hazırlanan kapsamlı bir eylem planı niteliğindedir (Glavič ve Lukman, 2007: 1884).

Konferans kapsamında kabul edilen Gündem 21 belgesi, sürdürülebilir gelişme kavramının yanı sıra sürdürülebilir insan yerleşimleri, sürdürülebilir dağlık alan yönetimi, sürdürülebilir tarım ve kırsal kalkınmanın teşviki ile sürdürülebilir orman yönetimi gibi çeşitli konulara da ayrıntılı biçimde yer vermektedir. Belgedeki bu kavramların, sürdürülebilir gelişme yaklaşımıyla doğrudan ilişkili olduğu; çevresel, ekonomik, kentsel ve yönetsel boyutlarda sürdürülebilirliğe ulaşmak için gerçekleştirilmesi gereken temel faaliyet alanlarını tanımladığı görülmektedir (Bozloğan, 2010:1020).

1.4.4. Rio+5 Zirvesi

Rio+5 Zirvesi, 1992 yılında gerçekleştirilen Rio Konferansı'nda alınan kararların beş yıllık süreçte nasıl değerlendirildiğini, uygulamaya ne ölçüde geçirilebildiğini ve bu kararların gerçekçiliğini irdelemek amacıyla 1997 yılında New York'ta "Rio+5 Zirvesi" düzenlenmiştir. Birleşmiş Milletler Özel Oturumu niteliğinde gerçekleştirilen bu toplantı sonucunda, Rio Konferansı'nda ortaya konulan hedeflerin beklentileri karşılamaktan uzak kaldığı ifade edilmiş; bu durum, sürdürülebilir kalkınma alanında daha somut ve etkili adımların atılması gerekliliğini gündeme getirmiştir (Seydioğulları, 2013:22).

1.5. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA)

Birleşmiş Milletler (BM), 25-27 Eylül 2015 tarihlerinde New York'ta gerçekleştirdiği Zirve'de, 2030 yılına kadar ulaşılması hedeflenen Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nı (SKA) kabul etmiştir. Bu karar, küresel ölçekte yoksulluğun sona erdirilmesi, eşitsizliklerin azaltılması ve doğal kaynakların korunması gibi temel konulara odaklanmaktadır. Amaçlar, ekonomik büyüme, toplumsal adalet ve çevresel sürdürülebilirlik olmak üzere üç temel kalkınma boyutunu birlikte ele alan bir yapı üzerine inşa edilmiştir. Söz konusu hedeflerin evrensel nitelikte olması, tüm ülkelerin

gelişmişlik düzeyinden bağımsız olarak yükümlülük üstlenmesini gerekli kılmaktadır.

SKA'lar, daha önce yürürlüğe giren Binyıl Kalkınma Hedefleri'nin (2000–2015) ardından oluşturulmuş ve bu önceki hedeflerin tamamlanmamış alanlarını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Hedeflerin ilan edilmesinde, iki yılı aşkın bir süre boyunca yürütülen çok aktörlü görüşmeler etkili olmuş, sivil toplum kuruluşları, bilim insanları ve özel sektör temsilcileri sürece katılım sağlamıştır. Hedeflerin belirlenmesinde kırılgan grupların durumlarına özel önem verilmiş, özellikle yoksulluk ve eşitsizlik konularına öncelik tanınmıştır. 2030 Gündemi'nin temel öncelikleri arasında, mutlak yoksulluğun ortadan kaldırılması, açlıkla mücadele, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, kaliteli eğitime erişim ve insana yakışır iş olanaklarının artırılması yer almaktadır. Ayrıca doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı, iklim değişikliğiyle mücadele ve çevresel bozulmanın önlenmesi gibi konular, gündemin çevresel boyutunu oluşturmaktadır. Hedeflerin uygulanmasında, ülkelerin kendi koşullarına göre strateji geliştirmeleri teşvik edilmekte, ancak temel ilke ve yönelimlerde küresel uyum gözetilmektedir.

SKA'ların uygulama sürecinde tüm ülkelerin, düzenli raporlama ve izleme mekanizmaları yoluyla ilerlemelerini belgelemeleri beklenmektedir. Bu bağlamda, istatistiksel göstergelere dayalı veri üretimi, hem ulusal düzeyde politika geliştirme süreçlerini hem de uluslararası karşılaştırılabilirliği desteklemektedir. Uygulamanın etkili yürütülebilmesi için kamu kurumlarının yanı sıra yerel yönetimler, akademi, özel sektör ve sivil toplumun da sürece dâhil edilmesi gerekmektedir. 2030 Gündemi, yalnızca kalkınma göstergelerine odaklanan bir yaklaşım değil; aynı zamanda insan hakları, hukukun üstünlüğü, kapsayıcı yönetişim ve sosyal bütünleşme gibi yapısal unsurları da içeren bir dönüşüm sürecini hedeflemektedir. Bu çerçevede, hedeflerin başarılı biçimde hayata geçirilmesi, ülkelerin kurumsal kapasiteleri, politika uyumları ve kaynak yönetimi becerileriyle yakından ilişkilidir. **https://sdgs.un.org/2030agenda** Sürdürülebilir kalkınma amaçları çerçevesinde belirlenen 17 ana hedef, Şekil 1'de yer almaktadır.

Şekil 1. SKA 17 ana hedef (SKDTürkiye, 2020).

Hedef 1. Her yerde yoksulluğun her türlüsüne son vermek

Hedef 2. Açlığı sonlandırmak, gıda güvenliğini ve gelişmiş beslenmeyi sağlamak ve sürdürülebilir tarımı teşvik etmek

Hedef 3. Her yaştan insanın sağlıklı yaşamasını sağlamak ve refahı teşvik etmek

Hedef 4. Kapsayıcı ve eşit kaliteli eğitim sağlamak ve herkes için yaşam boyu öğrenme fırsatlarını teşvik etmek

Hedef 5. Cinsiyet eşitliğini sağlamak ve tüm kadınları ve kızları güçlendirmek

Hedef 6. Herkes için su ve sanitasyonun bulunabilirliğini ve sürdürülebilir yönetimini sağlamak

Hedef 7. Herkes için uygun fiyatlı, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişimi garanti altına almak

Hedef 8. Herkes için sürdürülebilir, kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi, tam ve üretken istihdamı ve insana yakışır işleri teşvik etmek

Hedef 9. Dayanıklı altyapı inşa etmek, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşmeyi teşvik etmek ve inovasyonu desteklemek

Hedef 10. Ülkeler içinde ve arasında eşitsizliği azaltmak

Hedef 11. Şehirleri ve insan yerleşimlerini kapsayıcı, güvenli, dayanıklı ve sürdürülebilir hale getirmek

Hedef 12. Sürdürülebilir tüketim ve üretim kalıplarını sağlamak

Hedef 13. İklim değişikliği ve etkileriyle mücadele için acil eylemde bulunmak

Hedef 14. Sürdürülebilir kalkınma için okyanusları, denizleri ve deniz kaynaklarını korumak ve sürdürülebilir şekilde kullanmak

Hedef 15. Karasal ekosistemlerin sürdürülebilir kullanımını korumak, restore etmek ve teşvik etmek, ormanları sürdürülebilir bir şekilde yönetmek, çölleşmeyle mücadele etmek ve arazi bozulmasını durdurmak ve tersine çevirmek ve biyolojik çeşitlilik kaybını durdurmak

Hedef 16. Sürdürülebilir kalkınma için barışçıl ve kapsayıcı toplumları teşvik etmek, herkes için adalete erişim sağlamak ve her düzeyde etkili, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumlar inşa etmek

Hedef 17. Sürdürülebilir kalkınma için uygulama araçlarını güçlendirmek ve küresel ortaklığı canlandırmak

1.6. Sürdürülebilir Kalkınmanın Boyutları

Sürdürülebilir kalkınma, doğal kaynakların rasyonel biçimde yönetilmesini ve insan sağlığı ile ekolojik dengeyi gözeten sürekli bir ekonomik kalkınmayı mümkün kılmayı amaçlayan bir yaklaşımdır. Bu anlayış, gelecek kuşaklara yaşanabilir bir doğal, fiziksel ve sosyal çevre bırakmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda, kalkınmanın tüm aşamalarında çevresel politikaların küresel ölçekte ekonomik ve sosyal politikalarla birlikte değerlendirilmesi gereklidir. Sürdürülebilir kalkınma, toplumsal açıdan değerlendirildiğinde sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla; doğal kaynaklar açısından ele alındığında ise ekolojik yönüyle önem taşımaktadır (Güzel vd., 2009:61).

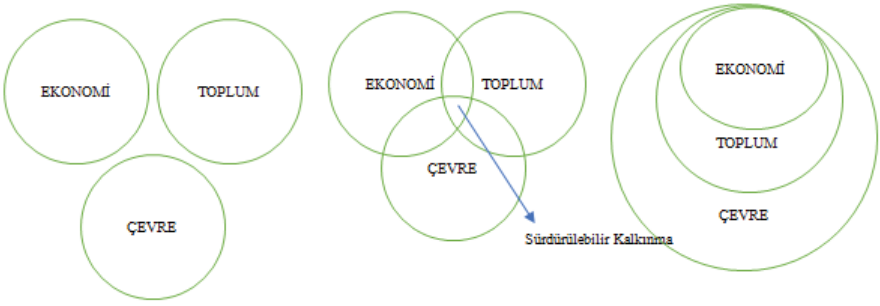
Sürdürülebilirlik, başlangıçta çevreye yönelik olumsuz etkilerin azaltılmasına odaklanan bir yaklaşım olarak geliştirilmiştir. Günümüzde sürdürülebilir kalkınma, çevre (gezegen), toplum (insan) ve ekonomi (kâr) olmak üzere üç temel unsurun karşılıklı ilişkileri doğrultusunda tanımlanmakta ve değerlendirilmekte; bu yapı, "sürdürülebilirliğin üç ayağı" ya da "sürdürülebilirlik sütunları" olarak adlandırılmaktadır (Molamohamadi ve Ismail, 2014:199). John Elkington tarafından 1997 yılında geliştirilen "Triple Bottom Line" (TBL) yaklaşımı, söz konusu üç boyutun birbirinden bağımsız değerlendirilemeyeceğini, herhangi birinin ihmal edilmesinin diğerlerini olumsuz etkileyebileceğini ortaya koymuştur (Aras ve Sarıoğlu, 2015).

Kavramsal evrimi içinde sürdürülebilirlik, yalnızca çevresel koruma ile sınırlı kalmamış, zamanla yeni alt kavramlar üreterek disiplinler arası bağımsız bir alan niteliği kazanmıştır (Nawaz vd., 2019). Sürdürülebilirlik, yalnızca çevresel fayda üretmeyi amaçlayan bir kavram olmaktan çıkarak; ekonomik kalkınma, toplumsal refah ve ekolojik dengeyi eş zamanlı gözeten bir gelişim anlayışı olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda, sürdürülebilirliğin sosyal, ekonomik ve çevresel yönlerinin entegrasyonu, hem şirketler hem paydaşlar hem de toplum açısından çok boyutlu yararlar sağlamaktadır (Aras ve Sarıoğlu, 2015). Székely ve Knirsch'e (2005) göre, sürdürülebilirlik yaklaşımı kendi başına bir amaç olmaktan ziyade; işletmelerin ekonomik, sosyal ve çevresel hedeflerini iş stratejilerine entegre ettikleri ve bu üç unsur arasındaki dengeyi en iyi şekilde sağlamaya yönelik dinamik bir süreçtir.

Hardi ve Zdan'a (1997) göre, sürdürülebilir kalkınmaya yönelik ilerlemenin değerlendirilmesi, yalnızca ekonomik büyümeyle sınırlı olmayan, çok boyutlu bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Bu çerçevede, değerlendirme süreci mevcut nüfus içerisindeki adalet ve eşitsizlik durumlarının yanı sıra, günümüzle gelecek kuşaklar arasındaki kaynak paylaşımı ve fırsat eşitliği gibi hususları da içermelidir. Kaynakların aşırı kullanımı, yoksulluk, insan hakları ve hizmetlere erişim gibi toplumsal konular bu bağlamda ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte, yaşamın sürdürülebilirliği için gerekli olan ekolojik koşulların dikkate alınması, çevresel boyutun ihmal edilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Sadece piyasa temelli ekonomik faaliyetler değil, aynı zamanda insan ve toplumsal refaha katkı sağlayan piyasa dışı faaliyetlerin de değerlendirme sürecine dâhil edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, sürdürülebilir kalkınmanın sosyal, çevresel ve ekonomik boyutlarını bütüncül bir biçimde ele alan dengeli bir değerlendirme sistemini öngörmektedir.

Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının kuramsal gelişiminde öne çıkan üç temel unsur — ekonomik büyüme, toplumsal gelişme ve çevresel koruma — başlangıçta birbirinden ayrı ancak birbiriyle etkileşim içinde ele alınan boyutlar olarak değerlendirilmiştir. Bu ilk dönemde, her bir boyut kendi dinamikleri içerisinde tanımlanmış; kalkınma politikaları bu alanları çoğu zaman birbirinden bağımsız süreçler olarak yorumlamıştır. Ancak zamanla çevresel krizlerin küresel ölçekte derinleşmesi, bu üç alanın yalnızca etkileşimli değil, aynı zamanda kesişimsel yapılar içerdiğini ortaya koymuştur. Özellikle 1980'li yıllardan itibaren çevre sorunlarının kalkınma süreçleri üzerindeki etkisinin belirginleşmesiyle birlikte, söz konusu boyutların birbiriyle örtüştüğü ortak alanlar daha fazla tartışılmaya başlanmıştır. Bu aşama, sürdürülebilir kalkınmanın yalnızca eşgüdümlü değil, bütüncül bir yaklaşım gerektirdiği fikrini doğurmuştur. Günümüzde ise bu üç boyutun artık birbirinden bağım-

sız düşünülemeyeceği; ekonomik, toplumsal ve çevresel hedeflerin iç içe geçmiş, karşılıklı bağımlılıklar taşıyan ve bütüncül biçimde ele alınması gereken unsurlar olduğu genel kabul görmüştür. Bu tarihsel ve kavramsal dönüşüm, Şekil 2'de görselleştirildiği gibi, sürdürülebilir kalkınma anlayışının boyutlarının evrimsel yapısını temsil etmektedir (SKDTürkiye, 2020:7).

Şekil 2.Sürdürülebilir Kalkınmanın Kuramsal Gelişimi

Sürdürülebilirlik raporlaması alanında uluslararası ölçekte en yaygın kullanılan çerçevelerden biri olan Küresel Raporlama Girişimi (Global Reporting Initiative – GRI), işletmelerin faaliyetlerinin etkilerini sistematik biçimde değerlendirmelerine olanak tanımaktadır. GRI'nin temel amacı; faaliyet alanı ve ölçeği ne olursa olsun tüm kuruluşların sürdürülebilirlik uygulamalarını şeffaf, karşılaştırılabilir ve izlenebilir biçimde raporlamalarını sağlamaktır. Sürdürülebilirlik göstergeleri, GRI tarafından üç ana kategoride ele alınmaktadır: ekonomik, çevresel ve sosyal. Bu üçlü yapı, sürdürülebilir kalkınma anlayışının temel bileşenlerini temsil etmekte ve kuruluşların bu alanlardaki performanslarının bütüncül bir yaklaşımla izlenmesini mümkün kılmaktadır. İlgili sınıflandırma, Tablo 1'de özetlenmiştir (GRI, 2013:9).

Bu doğrultuda sürdürülebilir kalkınma, mevcut toplumların ve gelecek kuşakların kullanımına yönelik olarak doğal kaynakların en verimli biçimde korunmasını ve sürdürülmesini hedeflemektedir. Özetle, sürdürülebilir kalkınmanın temel odağı insan ve onun yaşam kalitesidir. Bireylerin memnuniyet düzeyinin önemi nedeniyle toplumsal boyut göz önünde bulundurulmakta; insanın yaşamdan duyduğu tatminin esas alınması dolayısıyla ekonomik boyuta da önem atfedilmektedir. Ayrıca, her bireyin yaşam kalitesi doğrudan doğa, çevre ve kaynaklardan etkilendiği için çevresel faktörler de sürdürülebilir kalkınma anlayışında merkezi bir konuma sahiptir (Molamohamadi ve Ismail, 2014:200).

Tablo 1. GRI'da yer alan kategoriler ve bakış açıları

Kategori	Ekonomik	Çevresel		
Bakış Açıları	• Ekonomik performans • Pazar varlığı • Dolaylı Ekonomik Etkiler • Tedarik Uygulamaları	• Malzemeler • Enerji • Su • Biyoçeşitlilik • Emisyonlar • Atıklar ve Atık sular • Ürünler ve Hizmetler • Uyumluluk • Taşımacılık • Genel • Tedarikçi Çevresel Değerlendirmesi • Çevresel Şikayet Mekanizmaları		
Kategori	Sosyal			
Alt Kategoriler	Çalışma Uygulamaları ve İnsana Yakışır İş	İnsan Hakları	Toplum	Ürün Sorumluluğu
Bakış Açıları	• İstihdam • İşgücü/Yönetim İlişkileri • İş Sağlığı ve Güvenliği • Eğitim ve Öğretim • Çeşitlilik ve Eşit Fırsat • Kadınlar ve Erkekler İçin Eşit Ücretlendirme • Tedarikçinin İşgücü Uygulamaları İçin Değerlendirme • İşgücü Uygulamaları • Şikâyet Mekanizmaları	• Yatırım • Ayrımcılık yapılmaması • Dernek Kurma Özgürlüğü ve Toplu Pazarlık • Çocuk İşçiliği • Zorla veya Mecburi Çalışma • Güvenlik Uygulamaları • Yerli halkın Hakları • Değerlendirme • Tedarikçi İnsan Hakları Değerlendirme • İnsan Hakları Şikayet Mekanizmaları	• Yerel Topluluklar • Yolsuzlukla Mücadele • Kamu Politikası • Rekabete Karşı Davranış • Uyumluluk • Tedarikçilerin Toplum Üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi • Toplum üzerindeki etkilere ilişkin şikâyet mekanizması	• Müşteri Sağlığı ve Güvenliği • Ürün ve Hizmet Etiketleme • Pazarlama İletişimi • Müşteri Gizliliği • Uyumluluk

2. YEŞİL İŞLER

Küreselleşme, kapitalist üretim ilişkileri ve serbest piyasa ekonomisinin doğa, insan ve toplum üzerindeki dönüştürücü etkileri giderek daha görünür hale gelmiştir. Özellikle çevresel sorunların derinleşmesi, ekonomik sistemlerin ve iş yapış biçimlerinin sürdürülebilirlik ilkeleri doğrultusunda yeniden ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu dönüşüm süreci, çevresel duyarlılığı, sosyal sorumluluğu ve teknolojik gelişmeleri merkezine alan yeşil işler kavramını öne çıkarmıştır. Yeşil işler yalnızca istihdam yaratma aracı olarak değil, aynı zamanda çevresel sürdürüle-

bilirliğe katkı sunan, toplumsal refahı artırmayı hedefleyen ve iş gücünü dönüştüren yeni bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.

Çevresel duyarlılığın iş yaşamındaki yansımaları, üretim süreçlerinde olduğu kadar çalışma kültüründe de belirgin değişiklikler ortaya çıkarmıştır. Yeşil işler, geleneksel üretim biçimlerinin neden olduğu çevresel tahribatı azaltma amacıyla ortaya çıkarken, aynı zamanda bireylerin işten beklentilerini, değer yargılarını ve çalışma yaşamına dair rollerini yeniden şekillendiren bir sürecin parçası olmuştur. Günümüz iş dünyasında yalnızca "iş yapmak" değil, aynı zamanda nasıl ve hangi değerlerle iş yapıldığı da belirleyici hale gelmiştir. Bu değişim, "Yeşil yakalı" çalışanlar gibi daha önce pek de yaygın olmayan kavramlar hızla gündeme gelirken, işin doğası ve iş gücünün rolü de yeniden şekillenmektedir.

Yeşil ekonomi anlayışı, doğayla uyumlu, kaynak kullanımında verimliliği esas alan ve gelecek nesillerin yaşam kalitesini gözeten bir ekonomik model önererek, geleneksel kalkınma anlayışına alternatif oluşturmaktadır. Bu anlayış içinde yeşil işler, yalnızca ekolojik koruma değil, aynı zamanda sosyal eşitlik ve ekonomik adalet hedeflerini içeren bütüncül bir çabanın ürünü olarak görülmektedir. Bu doğrultuda, yeşil işler bireylerin daha sağlıklı, güvenceli ve anlamlı işlerde istihdam edilmesini amaçlayan yeni bir iş yapma biçimini temsil etmektedir.

Geleneksel üretim anlayışının bir parçası olan, sürdürülemez kaynaklara bağımlı, çevresel etkileri gözetmeyen ve çalışan haklarını ikincil planda tutan istihdam biçimleri ise giderek daha fazla sorgulanır hale gelmiştir. Çevresel ve toplumsal sorunların giderek daha görünür hale gelmesiyle birlikte, ekonomik faaliyetlerin içeriği, üretimin niteliği ve çalışma yaşamının yönelimi yeniden tanımlanmakta; sürdürülebilir bir gelecek hedefiyle şekillenen iş yapma biçimleri giderek yaygınlık kazanmaktadır. Bu dönüşüm, sadece iş gücü piyasasında değil, aynı zamanda bireylerin çalışma yaşamındaki rollerinde ve işin toplumsal anlamında da köklü değişiklikler yaratmaktadır.

2.1. Yeşil İşlerin Tanımı ve Kavramsal Çerçevesi

Yeşil işler, çevre dostu sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için ortaya çıkmıştır. Bu işler, küresel ekolojik sorunların önlenmesi hedefiyle giderek daha fazla önem kazanmıştır. Yeşil işlerin önem kazanması, geleneksel üretim yöntemlerinde var olan işlerin dönüşümünü tetiklemiştir.

Geleneksel üretim biçiminde yer alan işler, kahverengi işler olup, ham maddeleri verimli kullanmayan, enerji verimliliğini hedeflemeyen ve fosil yakıtlar gibi sürdürülemez kaynaklara dayalı üretime devam eden, aynı zamanda insan onuruna yakışır iş standartlarını sağlamayan işler

olarak tanımlanmaktadır. Bu tür işler, iklim değişikliklerine yol açarak ekolojik dengeyi göz ardı etmektedir. Diğer bir açıdan, kahverengi işler; çalışanlarına düşük ücret politikaları uygulayan, düşük ve orta becerili çalışanları yüksek becerili işlere geçiş için eğitim desteği sunmayan, adil bir gelişim ortamı yaratmayan, iş güvencesi sağlamayan ve çeşitli ayrımcılık uygulayan işler olarak nitelendirilmektedir (Başol, 2018:72).

Küresel ölçekte artan rekabet ortamı ve dünya nüfusundaki hızlı artış, doğal kaynakların hızla tükenmesine yol açmakta; bu durum, sürdürülebilirlik ilkesini tehdit altına sokmaktadır. Üretim süreçlerinin devamlılığını sağlama çabalarının yanı sıra, kaynakların daha verimli kullanılması ve çalışan haklarının korunmasına yönelik artan ilgi, yeşil iş kavramının gündeme gelmesine zemin hazırlamıştır. Sürdürülebilir kalkınmanın temel bileşenlerinden biri olarak değerlendirilen yeşil işler; çevrenin korunması, ekonomik büyümenin sürdürülmesi ve toplumsal kapsayıcılığın sağlanması gibi küresel ölçekte önem taşıyan sorunlara yönelik çözüm arayışlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Durmaz vd., 2023:692).

Yeşil işler kavramına dair literatürde çok sayıda tanım yer almakla birlikte, en yaygın kabul gören tanımlardan biri, 2008 yılında Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) tarafından yapılmıştır. UNEP, yeşil işleri; çevre kalitesinin korunmasına veya yeniden iyileştirilmesine anlamlı düzeyde katkı sağlayan tarım, üretim, araştırma-geliştirme, idari faaliyetler ile diğer tüm faaliyet ve hizmetleri kapsayan bir iş alanı olarak tanımlamıştır (Vitale vd., 2024:245). Bu tanıma paralel biçimde, Avrupa Komisyonu Çevre Direktörlüğü tarafından yürütülen çeşitli çalışmalarda yeşil işler; su, hava ve toprakta meydana gelen çevresel zararların yanı sıra, atık yönetimi, gürültü kirliliği ve ekosistemlere yönelik sorunların ölçülmesi, önlenmesi, sınırlandırılması, giderilmesi ya da düzeltilmesini amaçlayan mal ve hizmet üretim faaliyetleri olarak tanımlanmıştır. Bu çerçevede, çevresel riskleri azaltan; kirliliği ve doğal kaynak kullanımını sınırlayan teknolojiler, ürünler ve hizmetlerin de yeşil işler kapsamında değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Durmaz vd., 2023:693). Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO) göre yeşil işler; çevresel etkileri azaltarak çevresel, ekonomik ve sosyal açıdan sürdürülebilir işletmelerin ve ekonomilerin oluşumuna katkı sağlayan istihdam alanlarıdır. Bu kapsamda söz konusu işler; enerji ve hammadde tüketimini azaltan, sera gazı emisyonlarını sınırlayan, atık ve kirliliği azaltan, ekosistemleri koruyan ve onaran faaliyetleri içermektedir (ILO, 2010).

Yeşil işler tanımlamalarından bir diğeri ise ABD Çalışma İstatistikleri Bürosu (BLS) tarafından gerçekleştirilen Yeşil Mal ve Hizmetler Anketi (Green Goods and Services - GGS) kapsamında sunulmuştur. BLS, yeşil

işleri iki temel başlık altında tanımlamıştır (Oriana, 2024:5):

1. Çıktıya dayalı tanım: Çevreye fayda sağlayan veya doğal kaynakları koruyan ürünleri üreten ya da bu nitelikte hizmet sunan işletmelerdeki işler.

2. Süreç tabanlı tanım: Çalışanların görevlerinin, üretim süreçlerini daha çevre dostu hale getirmek ya da doğal kaynakları daha verimli kullanmak amacı taşıdığı işler.

Her iki tanım da aşağıdaki alanlara odaklanan ürünler, hizmetler ve üretim süreçlerini kapsamaktadır:

(a) Yenilenebilir kaynaklardan enerji üretimi,

(b) Enerji verimliliği uygulamaları,

(c) Kirliliğin azaltılması ve giderilmesi, sera gazı salımının azaltılması, geri dönüşüm ve yeniden kullanım,

(d) Doğal kaynakların korunması,

(e) Çevresel uyumluluk, eğitim-öğretim ve kamu bilincinin artırılması.

Eurostat (2009) tarafından geliştirilen Çevresel Mal ve Hizmetler Sektörü (Environmental Goods and Services Sector - EGSS) yaklaşımına göre yeşil işler; "teknoloji, mal ve hizmet üreten heterojen bir üretici grubunu" kapsamaktadır. Bu üreticiler iki temel amaca hizmet eden faaliyetleri yürütmektedir:

- Hava, su ve toprak gibi çevresel unsurlara yönelik zararların ölçülmesi, kontrol altına alınması, giderilmesi, önlenmesi, arıtılması, en aza indirilmesi, araştırılması ve bu konularda farkındalık yaratılması; ayrıca atık, gürültü, biyolojik çeşitlilik ve peyzaj ile ilgili çevresel sorunların ele alınması. Bu kapsama, kirlenmeyi önleyen veya en aza indiren "temiz" teknolojiler, mallar ve hizmetler dahildir.

- Doğal kaynakların tükenmesinin ölçülmesi, kontrol edilmesi, giderilmesi, önlenmesi, en aza indirilmesi, araştırılması ve bu konularda bilinç oluşturulması. Bu doğrultuda, doğal kaynakların kullanımını azaltan kaynak-etkin teknolojiler, ürünler ve hizmetler de yeşil iş tanımının bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Eurostat, söz konusu teknoloji, ürün ve hizmetlerin, çevresel koruma ya da kaynak yönetimi gibi nihai bir çevresel amaca hizmet etmeleri gerektiğini de vurgulamaktadır. Yeşil işler, farklı sektörlerde yer alan geniş bir iş yelpazesini kapsayan, çeşitli çalışma koşulları ve süreçleri içeren

ve farklı özelliklere sahip işgücünü barındıran genel bir kavram olarak değerlendirilmektedir (Wandzich ve Płaza, 2017:494).

Birleşmiş Milletler (BM) Çevre Programı, yeşil işlere daha dar bir tanım getirmekle birlikte, ardından bu işlerin insana yakışır nitelikte olması ve güvenli çalışma koşullarını içermesi gerektiğini de özellikle vurgulamaktadır (Helen Chen, 2010). Tablo 2'de yeşil ve insana yakışır işler matrisi yer almaktadır.

Tablo 2: Yeşil ve İnsana Yakışır İşler Matrisi (UNEP, ILO, IOE, ITUC, 2008)

Çevre		
	Yeşil ama insana yakışır olmayan işler Örnekler ▪ Elektronik aletlerin geri dönüşümünde yeterli iş güvenliği olmadan çalışanlar ▪ Güneş paneli kurulumunda düşük maaşlı çalışanlar ▪ Biyoyakıt üretiminde çalışan gündelik işçiler	**Yeşil ve insana yakışır işler** Örnekler ▪ Sendikalaşmış rüzgar ve güneş enerjisi çalışanları ▪ Yeşil mimarlar ▪ Yüksek maaşlı toplu taşıma çalışanları
	Yeşil olmayan ve insana yakışır olmayan işler Örnekler ▪ Yeterli iş güvenliği olan maden işçileri ▪ Afrika ve Latin Amerika'da elektrik arızası işinde çalışan kadınlar ▪ Mezbaha çalışanları	**Yeşil olmayan ama insana yakışır işler** Örnekler ▪ Sendikalaşmış otomotiv işçileri ▪ Kimya mühendisleri ▪ Havayolu pilotları

İnsana yakışır işler

2.2. Yeşil İşlerin Önemi

Yeşil işlerin önemi, çevresel, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliğe eşzamanlı katkı sağlamasından kaynaklanmaktadır. Enerji ve hammadde verimliliğini artırarak doğal kaynakların tükenme hızını yavaşlatan bu işler, sera gazı emisyonlarını ve çevresel kirliliği azaltarak iklim değişikliğiyle mücadelede etkili rol oynamaktadır. Aynı zamanda atık yönetiminin iyileştirilmesine ve ekosistemlerin korunmasına destek olmaktadır. Ekonomik açıdan değerlendirildiğinde, yeşil işler yeni istihdam alanları yaratmakta ve çevre odaklı sektörlerin gelişimini teşvik etmektedir. Sosyal açıdan ise, insana yakışır çalışma koşulları sunarak toplumsal refahın artmasına katkı sağlamakta ve çevresel duyarlılıkla uyumlu bir çalışma kültürünün yaygınlaşmasına zemin hazırlamaktadır (Durmaz vd., 2023:693). Bu çok boyutlu katkıları nedeniyle, iklim değişikliğiyle mücadelede en etkili stratejilerden biri olarak yeşil işlerin yaygınlaştırılması öne çıkmaktadır. Söz konusu işler yalnızca yeni istihdam alanları

yaratmakla kalmamakta, aynı zamanda çevresel sürdürülebilirliği esas alan bir çalışma pratiğine geçişi temsil etmektedir. Yenilenebilir enerji, enerji verimliliği ve sürdürülebilir kaynak yönetimi gibi alanlara odaklanan bu işler, çevresel zararı azaltmayı hedeflerken; ekonomik büyümeyi desteklemekte, yenilikçiliği teşvik etmekte ve sanayilerin dönüşümünü hızlandırmaktadır. Günümüzde pek çok ülke, iklim krizine karşı atılacak adımların aynı zamanda üretim ve istihdam yapısında köklü değişim fırsatları sunduğunu kabul etmektedir. Bu çerçevede, yeşil işler hem çevresel sorunlara yanıt verme potansiyeli hem de sürdürülebilir kalkınmayı destekleme kapasitesi bakımından stratejik bir araç olarak değerlendirilmektedir (Oriana, 2024:2).

2.3. Hangi İşler Yeşil İştir?

Yeşil iş kavramının literatürde yer bulmaya başlamasından itibaren en çok tartışılan konulardan biri, hangi işlerin bu tanım kapsamında değerlendirilebileceğidir. Konuya ilişkin yapılan çalışmalarda iki ana ölçüt dikkat çekmektedir. İlk ölçüt, işin çevresel etkileri azaltmaya yönelik uygulamaları içermesidir; ikinci ölçüt ise, çalışma koşullarının insan onuruna uygun biçimde düzenlenmiş olmasıdır. Ancak yalnızca her iki niteliği de eşzamanlı olarak taşıyan faaliyet alanları, yeşil iş olarak kabul görmektedir. Bu çerçevede, yeşil işlerin kapsamı üzerine süregelen tartışmalar, "Hangi işler yeşil iş olarak nitelendirilebilir?" sorusunu ön plana çıkarmaktadır.

Gelecek kuşaklara yaşanabilir bir çevre bırakma hedefi doğrultusunda, yeşil işler giderek daha stratejik bir önem kazanmaktadır. Önümüzdeki on yıl içinde, yenilenebilir enerji, yeşil bina uygulamaları, sürdürülebilir ulaşım sistemleri, atık yönetimi ve geri dönüşüm hizmetleri, organik tarım uygulamaları ile çevre dostu ürünlerin üretimi gibi sektörlerde önemli bir büyüme öngörülmektedir. Bu genişleme yalnızca söz konusu sektörleri değil, aynı zamanda bu alanlara malzeme, teknoloji ve hizmet sağlayan tüm tedarik zinciri bileşenlerini de kapsamaktadır. Dolayısıyla, sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle uyumlu bir ekonomik dönüşüm süreci içerisinde, yeşil istihdamın çok boyutlu bir gelişim göstermesi beklenmektedir (Hanson, 2013:400).

Yeşil işler, sürdürülebilir istihdamın kapsamı ve içeriğine ilişkin farklı bakış açılarını yansıtan çeşitli sınıflandırma yaklaşımlarına konu olmuştur. Bazı çerçeveler, yeşil işleri geniş kategoriler altında ele alırken; bazıları ise daha ayrıntılı ve işlev temelli sınıflandırmalar yapmaktadır. Örneğin, Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP), yeşil işleri beş temel sektör altında gruplamaktadır: tarım, imalat, araştırma ve geliştirme, idari faaliyetler ve hizmet sektörü. Bu sınıflandırma, yeşil istihdamın

geleneksel ekonomik alanlar üzerindeki disiplinlerarası etkisini vurgulamaktadır. Bununla birlikte, yeşil mesleklerin çeşitliliğini daha iyi yansıtmak amacıyla daha ayrıntılı sınıflandırma sistemleri de geliştirilmiştir (Helen Chen, 2010:20). a) Yenilenebilir enerji üretimi b) Atık yönetimi ve geri dönüşüm endüstrisi c) Tarım ve ormancılık d) Üretim e) Yeşil inşaat sektörü f) Toplu taşıma sektörü e) Enerji verimliliği f) Su tasarrufu g) Enerji ticareti h) Çevre koruma

3. YEŞİL İŞLERDE İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ

Avrupa Birliği, ekonomik büyümeyi çevresel koruma ile uyumlu hâle getirme çabası kapsamında, sera gazı emisyonlarının azaltılması, enerji verimliliğinin artırılması, yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaştırılması ve atık üretiminin azaltılması gibi alanlarda kapsamlı ve iddialı hedefler belirlemiştir. Bu politikalar doğrultusunda, çevrenin korunmasına ya da eski ekolojik dengesine kavuşturulmasına katkı sağlayan çok çeşitli yeşil istihdam alanları ortaya çıkmıştır. Ancak söz konusu istihdam biçimlerinin gerçekten sürdürülebilir olabilmesi için, yalnızca çevresel fayda sağlaması yeterli değildir; aynı zamanda çalışanlara güvenli, sağlıklı ve insana yakışır çalışma koşulları sunması da gereklidir. Dolayısıyla yeşil işler, çevresel boyutun yanı sıra, iş sağlığı ve güvenliği açısından da nitelikli koşulları içermelidir (EU-OSHA, 2020).

Ekonominin çevresel hedefler doğrultusunda yeniden yapılandırılması sürecinde, yenilikçiliğin ön planda olduğu bu yeni istihdam alanlarında ortaya çıkabilecek yeni ve gelişmekte olan iş sağlığı ve güvenliği (İSG) risklerinin öngörülmesi büyük önem taşımaktadır. Yeşil işler, yalnızca çevresel fayda sağlamayı değil, aynı zamanda çalışanların güvenliğini ve refahını da garanti altına almayı hedeflemelidir. Aksi hâlde, çevresel sürdürülebilirliğe yönelik kazanımların, çalışan sağlığı açısından olumsuz sonuçlar doğurması riski bulunmaktadır. Dolayısıyla, İSG boyutunun bu dönüşüm sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak ele alınması, yeşil ekonominin akıllı, sürdürülebilir ve kapsayıcı büyümesine katkı sağlayacak temel bir koşuldur (EU-OSHA, 2020).

Yeşil işler üzerine yürütülen tartışmalarda çalışan sağlığı, yalnızca çevresel etkilerle sınırlı kalmayan, bütüncül bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Bu kapsamda temel amaç, kamuoyunun yeşil iş kavramını sadece çevresel sürdürülebilirlikle ilişkilendirmesinin ötesine geçerek, bu işlerin aynı zamanda güvenli, adil ve insana yakışır koşullarda yürütülüp yürütülmediğini de sorgulayan bir bakış açısının geliştirilmesidir. Bu doğrultuda, iş sağlığı alanındaki uzmanların bir bölümü, yeşil işlerin hâlâ şekillenmekte olan tanımını çalışan sağlığı ve sürdürülebilirliğin diğer boyutlarını kapsayacak şekilde genişletmek üzere savunucular, araştır-

macılar ve politika yapıcılarla kuramsal düzeyde iş birliği geliştirmelidir. Aynı zamanda, iş kazaları sonucu zarar gören ya da yaşamını yitiren çalışanlara ilişkin somut örneklerin paylaşılması da, yeşil işlerle çalışan sağlığı arasında kamuoyunda güçlü bir bağ kurulmasına katkı sağlayacaktır (Helen Chen, 2010:6).

Yeşil ekonomiye geçiş süreci, yenilenebilir enerji, atık yönetimi, sağlık hizmetleri, toplu taşıma ve inşaat gibi alanlarda yeni istihdam olanaklarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu sektörler, çevresel etkilerin azaltılması ve sürdürülebilir bir gelecek inşa edilmesi açısından kilit öneme sahiptir. Ancak çevre dostu teknolojilerin ve uygulamaların yaygınlaşmasıyla birlikte, bu alanlarda çalışan bireyler yeni türde sağlık riskleriyle karşı karşıya kalmaktadır. Çevresel hedeflere ulaşılmaya çalışılırken, bu dönüşümün emek gücü üzerindeki etkilerinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Özellikle iklim değişikliğinden en çok etkilenen sektörlerde çalışan bireylerin maruz kaldığı fiziksel ve zihinsel sağlık sorunları, yeşil işlerin insan sağlığı açısından çok boyutlu bir değerlendirmeyle ele alınmasını zorunlu kılmaktadır (Oriana, 2024:6).

"Yeşil" işlerin gerçek anlamda sürdürülebilir olabilmesi için, bu faaliyetlerin yalnızca çevresel etkilerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda çalışanların sağlık ve güvenliğine yönelik daha güçlü bir odak içermesi gerekmektedir. Nitekim yeşil sektörde istihdam edilen çalışanlar, sıklıkla mevcut mevzuat kapsamında tanımlanmış geleneksel riskler arasında yer almayan ve henüz yeterince tanımlanmamış olan yeni, ortaya çıkan mesleki risklere maruz kalabilmektedir. Bu durum, yeni teknolojilerin, malzemelerin, süreçlerin ve iş organizasyonlarının hızla devreye alınmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, söz konusu yeşil faaliyetlere özgü olası yeni mesleki risklerin neler olabileceğine dair bilgi birikiminin genişletilmesi gereklidir (Vitale vd., 2024).

Yeşil istihdam alanları, çalışan sağlığı ve iş güvenliği üzerinde olumsuz etki yaratmamalıdır. İnovasyonun ön planda olduğu yeşil ekonomi dönüşümü, bu yeni iş biçimlerinde ortaya çıkabilecek mesleki risklerin önceden belirlenmesini ve iş tasarım süreçlerinin iş sağlığı ve güvenliği kriterlerini entegre edecek şekilde yapılandırılmasını mümkün kılan bir fırsat sunmaktadır (Wandzich ve Płaza, 2017:494).

3.1. Yenilenebilir Enerji Sektörü

Yenilenebilir enerji sektörü, özellikle rüzgâr, güneş ve biyokütle gibi alt alanlarda, sera gazı emisyonlarını azaltma hedefi doğrultusunda küresel ölçekte hızla gelişmektedir. Ancak bu teknolojik gelişmelere rağmen, sektörde çalışanlar ciddi fiziksel zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Yenilenebilir enerji sektöründe fiziksel tehlikelerin yanı sıra, çalışanların

ruh sağlığını etkileyen çeşitli psikososyal faktörler de bulunmaktadır. Bu sektördeki bazı görevler yüksek irtifalarda veya uzak açık deniz platformlarında yerine getirildiğinden, izolasyon, yalnızlık, stres ve yüksek düzeyde kaygı yaygın olarak görülmektedir. Düşme veya ekipman arızaları gibi olası kazalarla ilgili sürekli korku, çalışanların zihinsel yükünü artırmaktadır. Ayrıca sektörün hızlı büyümesi ve yüksek üretim hedefleri, çalışanlar üzerinde performans baskısı oluşturarak tükenmişlik sendromuna neden olabilmektedir. Projelerin geçici yapısı ve iş güvencesizliği de zihinsel yorgunluk ve stresin artmasına yol açmaktadır (Oriana, 2024:6).

Yenilenebilir enerji sektöründe çalışanlar, iklim değişikliğinin doğrudan etkilerine de maruz kalmaktadır. Cianconi'nin (2020) çalışmasına göre, dış mekânda ve iklim koşullarına duyarlı sektörlerde çalışan bireyler, iklim değişikliğine bağlı ruh sağlığı riskleri taşımaktadır. Aşırı hava olayları, örneğin sıcak hava dalgaları veya ani sel baskınları, çalışanlarda akut psikolojik stres, anksiyete ve travma sonrası stres bozukluğu gibi etkiler oluşturabilmektedir. Bu tür psikolojik etkiler, sektörün fiziksel tehlikeleriyle birleştiğinde çalışanların sağlığı üzerinde çift yönlü bir yük oluşturmaktadır. Ayrıca, çevresel yıkıma dair sürekli endişe olarak tanımlanan eko-kaygı ile kişinin yaşadığı çevrenin değişmesine bağlı gelişen solastalji gibi yeni kavramlar, bu sektörlerde çalışan bireylerde giderek daha fazla görülmektedir (Cianconi vd., 2020). Teknolojik adaptasyon süreci ve iş güvencesizliği gibi faktörler de bu ruhsal yükü artırmaktadır. Bu nedenle ruh sağlığına yönelik destek sistemlerinin, iş sağlığı ve güvenliği politikalarına entegre edilmesi önem arz etmektedir (Oriana, 2024:7).

3.1.1. Rüzgar Enerjisi Sektörü

Rüzgar enerjisi, çevredeki rüzgarın ürettiği enerjiyi kullanarak elektrik üretmek için, havaya kirletici madde salmayan teknolojik tesisler kullanarak elde edilen en bol yenilenebilir enerji türlerinden biridir. Rüzgar türbinleri, bu enerji dönüşümünü sağlayan temel üretim üniteleridir ve her biri üç temel elemandan oluşan bir türbin ile çalışır: rotor, kabin ve kule. Bu alandaki işler çeşitlidir ve esas olarak rüzgar türbinlerinin inşası, işletilmesi ve bakımı ile ilgilidir. Özellikle bu alana özgü işler arasında, bileşenleri tasarlayan, rüzgar santrali kurulumlarının yapılacağı alanları seçen ve yetkilendiren mühendisler gibi yenilik arayışına dayalı işler ile bileşen üreten makinistler, montajcılar, kaynakçılar gibi manuel işler ve beton ve çelik temellerde uzmanlaşmış inşaat işçileri bulunur. İş Sağlığı ve Güvenliği İdaresi (OSHA), rüzgar enerjisi ile ilgili bazı mesleki tehlikeleri tanımlar. Bunlardan bazıları, yenilenebilir enerji sektöründeki diğer imalat sektörlerine özgü olup, geleneksel tehlikeler olsa da yeni ve son derece tehlikeli çevresel koşullar altında gerçekleştirilirken, diğerleri ise bu alana özgü olup, yeni ve ortaya çıkan tehlikeler olarak kabul edilmektedir (Vitale vd., 2024).

Rüzgâr enerjisi sektöründe çalışanlar, genellikle 100 metreyi aşabilen yüksekliklerde görev yaptıkları için sürekli olarak düşme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Emniyet kemerlerinin kullanımı zorunlu olmasına rağmen, meydana gelen kazalar sıklıkla ağır yaralanmalarla ya da ölümlerle sonuçlanmaktadır (Oriana, 2024:6). Yüksek alanlarda, özellikle yerden 2 metre ve daha yüksek yüksekliklerde halat veya sepetle yapılan işler, bakım yapan çalışanlar için sürekli bir risk oluşturur. Bu tür işlerin diğer sektörlerde de yaygın olduğu bilinmekle birlikte, rüzgâr çiftliklerinin genellikle yüksek irtifalarda veya deniz seviyesinde, güçlü rüzgarların olduğu bölgelerde kurulması, çevresel koşulların olumsuz etkisiyle bu işlerde yükseklikten düşme sonucu yaralanma oranlarını artırmaktadır (Vitale vd., 2024:252).

Rüzgar türbini üretimi, kurulumu ve bakım süreçlerinde işçilerin maruz kaldığı kimyasal riskler, çeşitli toksik maddelerden kaynaklanmaktadır. Bu maddelere, epoksi reçineleri, stiren, çözücüler, buharlar ve tozlar gibi maddeler, hem soluma hem de deri yoluyla maruz kalınarak işçilerin sağlıklarını tehdit etmektedir. Kimyasal riskler yalnızca üretim aşamalarıyla sınırlı olmayıp, tesislerin hizmete alındığı dönemi de kapsamaktadır. Örneğin, kabinlerdeki rutin ve olağanüstü bakım faaliyetleri sırasında dar alanlarda çalışan işçiler, hava değişiminin sınırlı olduğu koşullarda, minerallerden, polisiklik aromatik hidrokarbonlardan, aldehitlerden ve çeşitli heterosiklik bileşiklerden oluşan karmaşık karışımlara maruz kalabilmektedir. Bu durum, özellikle dişli kutusu, ana mil rulmanları ve pitch kontrol rulmanları gibi periyodik olarak yağlanan parçalarda kullanılan yağlar ve gresler gibi maddelerle daha da artmaktadır. Bu maddelerin toksikolojik etkileri, iş sürecine bağlı olarak kimyasal dönüşümlerle daha da belirginleşmektedir. Ayrıca, türbin kanatlarının üretiminde kullanılan epoksi reçineler ve cam elyafı gibi malzemeler de, işçilerin solunum ve cilt sağlığı açısından risk oluşturmaktadır. Bu kimyasallara uzun süreli maruz kalmak, sağlık sorunlarının gelişme olasılığını artırmaktadır. Türbin üretim süreçlerinde kullanılan yeni malzemelerin sağlık üzerindeki etkileri ise henüz tam olarak bilinmemektedir, bu da mevcut kimyasal risklerin değerlendirilmesini daha karmaşık hale getirmektedir (Vitale vd., 2024: 251-252; Oriana, 2024: 6).

Bu faaliyetlere özgü risklerden biri de, rotor ve diğer mekanik bileşenlerin bulunduğu kabin içinde dar alanlarda faaliyet gösterilmesidir. Bakım veya denetim sırasında, bu dar alanlarda çalışma, hareketli parçalara takılma, ezilme ve çarpma gibi mesleki yaralanmalara yol açabilir ve ayrıca buharlar veya sislerden zehirlenme riskini artırabilir. Elektrik çarpması, bu sektörde mevcut olan bir güvenlik riskidir; işçilerin türbin kabinine bakım için erişimi, yalıtım bileşenlerinin arızalanması veya değiştirilmesi sonucu, hem elektrik çarpması hem de elektriksel enerji-

ye bağlı olası termal etkiler (yangın çıkması ve yanıklar gibi) ile sağlık sorunlarına yol açabilir. Aslında, elektrik riski sıklıkla yangın riski ile ilişkilendirilebilir; özellikle rüzgar türbinlerinde, elektrik çarpması veya teknik arızalar nedeniyle yangın çıkabilir. Böyle bir durumda, yangının çıkışını kolaylaştırabilecek unsurlar arasında yağlayıcılar, yağlar, elektrikli canlı parçalar veya kabinin kendisinin yapıldığı malzeme bulunmaktadır. Operatörler, bu riske özellikle kabin içinde olduklarında maruz kalmaktadır. Mesleki yaralanmaların olası nedenlerinden biri de tesisin izole konumudur. Bu durum, rüzgar makineleri içinde gerçekleştirilen faaliyetlerle ilgili riskleri artırabilir. Rüzgar enerjisi santralleri, genellikle nüfus merkezlerinden uzak yerlerde kurulur ve bu yerlere ulaşım, yeterli yolların olmaması, telefon şebekesi erişiminin bulunmaması ve çoğu zaman radyo bağlantılarının dahi olmaması nedeniyle zordur. Tüm bu faktörler, güvenlik risklerinin sonuçlarını, tıbbi ve ilk yardım hizmetlerine sınırlı ve anında erişim olmadığı için, daha ciddi komplikasyonlarla artırabilir (Vitale vd., 2024:252).

3.1.2. Güneş Enerjisi Sektörü

Güneş enerjisi sektöründe görev alan çalışanlar, fotovoltaik (PV) sistemlerin kurulumu ve bakımı ile güneş termal enerji uygulamalarında çeşitli fiziksel, kimyasal, ergonomik ve psikososyal risklerle karşılaşmaktadır. Elektriksel tehlikeler, yüksekten düşme, kapalı alanlarda çalışma ve yangın gibi fiziksel riskler, özellikle bakım süreçlerinde ciddi güvenlik sorunları doğurabilmektedir. PV panel üretiminde kullanılan kadmiyum tellürür gibi toksik maddeler, kimyasal maruziyet riskini artırmakta; bu maddelerin uygunsuz kullanımı ya da bertarafı sağlık açısından kalıcı etkiler yaratabilmektedir. Güneş termal sistemlerinde ise yanıklar, ağır yük kaldırma, gürültü ve titreşim gibi unsurlar öne çıkmakta; açık alanda yürütülen çalışmalar, aşırı sıcaklık, kuvvetli rüzgâr ve UV ışınları gibi mikroklimatik koşullara bağlı olarak çalışan sağlığını tehdit etmektedir. Ayrıca, tekrarlayan hareketler ve ergonomik açıdan yetersiz çalışma pozisyonları kas-iskelet sistemi hastalıklarına neden olabilmekte; gece vardiyası, iş güvencesizliği ve işle bağlantılı stres gibi etkenler ise sektörde psikososyal risklerin artmasına yol açmaktadır. Tüm bu risklerin etkin biçimde yönetilebilmesi için kişisel koruyucu donanımın uygun kullanımı, çalışanlara yönelik eğitim programları, güvenli ekipman tercihleri ve iş organizasyonuna dair iyileştirici önlemler bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmelidir (Valenti vd., 2016; Sen vd., 2021; Vitale vd., 2024).

3.1.3. Biyokütle Enerjisi Sektörü

Biyokütle enerjisi sektörü, yenilenebilir enerji alanının önemli bir bileşeni olarak çeşitli sağlık ve güvenlik risklerini barındırmaktadır. Bu

sektörde çalışanlar, yangın ve patlama gibi ciddi güvenlik tehlikeleriyle karşı karşıyadır; ayrıca elektriksel riskler de önemli bir tehdit unsuru olarak öne çıkar. Sağlık açısından ise, elle yük taşıma işlemleri, sürekli maruz kalınan gürültü ve titreşim gibi fiziksel stres faktörleri çalışanların sağlık durumunu olumsuz etkileyebilir. Bunun yanında, biyokütle üretim süreçlerinde ortaya çıkan elverişsiz mikroklimatik koşullar, hem mikro hem de makro iklim şartlarının çalışanlar üzerinde olumsuz etkileri bulunmaktadır. Sektörde, kanserojen maddeler, ağır metaller, tehlikeli gazlar, uçucu organik bileşikler, toz, küf ve endotoksinlere maruz kalma riski mevcuttur ve bu durum uzun vadede ciddi sağlık sorunlarına yol açabilir. Ayrıca, çapraz kesitli riskler kapsamında çalışma ekiplerinin organizasyonu, gece vardiyası uygulamaları ve işle ilişkili stres faktörleri, hem iş performansını hem de çalışanların psikososyal sağlığını etkileyerek iş güvenliğini tehdit edebilmektedir. Bu nedenle, biyokütle enerjisi sektöründe risklerin bütüncül bir şekilde ele alınması ve etkin önleyici tedbirlerin uygulanması gerekmektedir (Vitale vd., 2024).

3.2. Atık Yönetimi/Geri Dönüşüm Sektörü

Evsel ve ticari atıkların geri dönüşümünde tekerlekli konteynerlerin kullanımı, atık toplamada manuel taşıma kaynaklı riskleri azaltırken, kaldırım kenarına bırakılan kutularla yapılan toplama uygulamaları bu kazanımları kısmen tersine çevirmektedir. Toplama ekipleri, sık tekrarlanan kaldırma hareketleri ve kısıtlı çalışma alanı nedeniyle elverişsiz vücut duruşlarına maruz kalmakta, bu da kas-iskelet sistemi rahatsızlıkları ve iş kazaları riskini yükseltmektedir. Atık ve geri dönüşüm sektöründe bildirilebilir yaralanma oranları genel işgücünün ortalamasının birkaç katına ulaşabilmektedir. Ergonomi alanında yapılan araştırmalar; kutu ve konteyner tasarımından toplama araçlarına, iş organizasyonundan manuel ayıklama konveyörlerinin düzenlenmesine kadar pek çok noktada riskleri azaltmaya odaklanmakta ve ilgili rehberler aracılığıyla güvenli, ergonomik çalışma koşullarının geliştirilmesine katkı sunmaktadır (Hanson, 2013).

Atık yönetimi ve geri dönüşüm sektörü, çevre kirliliğini azaltmada önemli bir rol oynarken, çalışanlar açısından ciddi iş sağlığı ve güvenliği (İSG) riskleri barındırmaktadır. Özellikle elektronik atıkların (e-atık) işlenmesi sırasında kurşun, cıva, kadmiyum ve arsenik gibi toksik metallere maruz kalmak, sinir sistemi bozuklukları, solunum rahatsızlıkları ve kanser gibi ciddi sağlık sorunlarına yol açabilmektedir. Bu alanda çalışanlar, diğer sektörlere kıyasla daha yüksek oranda ölümcül ve ölümcül olmayan yaralanmalara maruz kalmaktadır. Ayrıca, kompostlama tesislerinde görülen yüksek düzeyde bakteri ve mantar içeren biyoaerosollere maruz kalma, astım ve bronşit gibi solunum sistemi hastalıklarına neden

olmaktadır. Geri dönüşüm işçileri aynı zamanda tekrarlayan hareketler ve ağır kaldırmaya bağlı kas-iskelet sistemi rahatsızlıklarıyla karşı karşıya kalmaktadır (Oriana, 2024).

Otomasyon fiziksel yükü azaltırken, makine kaynaklı kazaları beraberinde getirmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde yaygın olan kayıt dışı geri dönüşüm faaliyetlerinde ise, çalışanlar çoğu zaman yeterli bilgi, eğitim ve koruyucu donanımdan yoksundur. Bu durum hem kimyasal hem fiziksel hem de psikososyal riskleri artırmakta, işçilerin uzun vadeli sağlık sorunları yaşama olasılığını yükseltmektedir. Uzun çalışma saatleri, tehlikeli koşullar ve maruz kalınan zararlı maddeler, işçilerde anksiyete ve depresyon gibi ruh sağlığı sorunlarına neden olabilmektedir. Bu nedenle, iş sağlığı ve güvenliği açısından etkin eğitim programlarının uygulanması, kişisel koruyucu donanım kullanımının yaygınlaştırılması, havalandırma koşullarının iyileştirilmesi ve ruhsal destek mekanizmalarının oluşturulması büyük önem taşımaktadır (Oriana, 2024).

Atık yönetimi ve geri dönüşüm sektöründe çalışanlar, elektriksel tehlikeler ve yüksekten düşme olasılığı gibi doğrudan güvenlik risklerinin yanı sıra, kontamine eller aracılığıyla maddelerin kazara yutulması gibi ek tehlikelerle karşı karşıyadır. Bunun yanında elde yük taşıma, yoğun gürültü ve titreşime maruz kalma, aerosol solunumu, kesici–delici alet yaralanmaları ile kurşun, cıva ve benzeri toksik maddelerin oluşturduğu sağlık riskleri öne çıkmaktadır. Risklerin çapraz kesitinde ise iş ekiplerinin organizasyonundaki yetersizlikler, gece vardiyası uygulamaları ve sürekli işle ilişkili stres, hem güvenlik hem de sağlık üzerinde olumsuz etkilere neden olmakta, çalışan refahını uzun vadede tehdit etmektedir (Vitale vd., 2024).

3.3. Yeşil İnşaat Sektörü

Yeşil binaların çevresel sürdürülebilirliği önceleyen yapılar olmalarına karşın, bu projelerde çalışanların iş sağlığı ve güvenliği açısından otomatik olarak daha iyi koşullara sahip oldukları söylenemez. LEED sertifikalı ve sertifikasız projeler arasında yapılan karşılaştırmalı araştırmalar, iş kazaları ve mesleki riskler açısından anlamlı bir farklılık olmadığını ortaya koymuştur. Yeşil bina sertifikasyon sistemleri, büyük ölçüde çevresel performansa dayalı puanlama esasına göre tasarlandığından, çalışan sağlığı ve güvenliği yeterince bütüncül bir yaklaşımla ele alınmamaktadır. Bu durum, yeşil binaların mevcut uygulamalarla yalnızca çevresel açıdan sürdürülebilir olarak değerlendirilebildiğini; ancak iş sağlığı ve güvenliği boyutu entegre edilmediği sürece gerçek anlamda sürdürülebilirlikten söz edilemeyeceğini göstermektedir.

Yeşil bina uygulamaları, enerji verimliliği ve çevresel sürdürülebilirlik hedefleri doğrultusunda çeşitli tasarım çözümleri ve inşaat yöntemleri içerirken, bu yaklaşımlar iş sağlığı ve güvenliği açısından yeni risklerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Örneğin, doğal aydınlatmayı artırmak amacıyla kullanılan çatı pencereleri (skylight) ve atriumlar, yüksekten düşme riskini artırmakta; özellikle yetersiz koruma önlemleri alınan alanlarda ölümle sonuçlanan kazalar yaşanabilmektedir. Atriumlarda kullanılan büyük cam yüzeyler, taşıma ve montaj sırasında ergonomik zorlanmalara yol açabilirken, geri dönüşüm uygulamaları da malzeme ayıklama sırasında kas-iskelet sistemi rahatsızlıkları, delici ve batıcı yaralanmalar ile iş sahasında artan kalabalık nedeniyle düşme ve çarpma gibi fiziksel riskleri artırmaktadır. Bunun yanı sıra, geri dönüştürülmüş yapı malzemelerinde bulunan kömür külü gibi maddeler, öğütme ve delme işlemleri sırasında tehlikeli tozların açığa çıkmasına neden olabilir. Ayrıca, eski binalarda yapılan enerji verimliliği uygulamaları sırasında kurşun boya ve asbestin ortaya çıkması, çalışanların kimyasal maruziyet riskini artırmaktadır. Hava sirkülasyonunun sınırlandırılması gibi iç mekân hava kalitesini korumaya yönelik önlemler ise, çalışanlar açısından ısı stresi gibi ikincil sağlık tehlikeleri doğurabilir. Bu bağlamda, yeşil bina uygulamalarının iş sağlığı ve güvenliği boyutunun bütüncül olarak değerlendirilmesi, risklerin önceden tanımlanması ve uygun koruyucu önlemlerin entegre edilmesi gerekmektedir (Helen Chen, 2010).

Sonuç

İş Sağlığı ve Güvenliği göstergelerinin yeşil işlerin sürdürülebilirliğinin değerlendirilmesi için vazgeçilmez olduğunu ve sürdürülebilir kalkınma politikalarının ve stratejilerinin tanımlanması ve değerlendirilmesinde dikkate alınması gerektiğini göstermektedir.

KAYNAKLAR

Aras, G., Sarıoğlu, G.U. (2015). Kurumsal raporlamada yeni dönem: entegre raporlama. İstanbul: TÜSİAD

Başol, O. (2018). Dünyada ve Türkiye'de yeşil işlerin gelişimine ilişkin bir değerlendirme. Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar, (636), 71-87.

Bozlağan, R. (2005). Sürdürülebilir gelişme düşüncesinin tarihsel arka plani. In Journal of Social Policy Conferences (No. 50, pp. 1011-1028). Istanbul University.

Cianconi, P., Betrò, S., & Janiri, L. (2020). The impact of climate change on mental health: a systematic descriptive review. Frontiers in psychiatry, 11, 490206.

Çankır, B., Fındık, H., & Koçak, Ö.E. (2012). Sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir organizasyon yönetimi.

DeMarco, P.M. (2017). Rachel Carson's environmental ethic–a guide for global systems decision making. Journal of Cleaner Production, 140, 127-133.

Durmaz, Ş., Çivilidağ, A., & Işık, M. (2023). Yeşil işler üzerine yapilan çalişmalarin bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmesi. Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty, 10(1), 688-713.

EU-OSHA (European Agency for Safety and Health at Work). (2020). Green jobs and occupational safety and health: Foresight on new and emerging risks associated with new technologies by 2020

Gladwin, T.N., Kennelly, J.J., & Krause, T.S. (1995). Shifting paradigms for sustainable development: Implications for management theory and research. Academy of management Review, 20(4), 874-907.

Glavič, P., & Lukman, R. (2007). Review of sustainability terms and their definitions. Journal of cleaner production, 15(18), 1875-1885.

Gökten, S., Ozerhan, Y., & Okan Gökten, P. (2020). The historical development of sustainability reporting: a periodic approach. Zeszyty teoretyczne rachunkowości, (107 (163), 99-117.

Gri-Global Reporting Initiative G4 (2013). GRI G4 sustainability reporting guidelines report. https://commdev.org/wp-content/uploads/pdf/publications/Global-Reporting-Initiative-G4-Sustainability-Reporting-Guidelines.pdf Erişim tarihi: 18.04.2025

Güzel, P., Çoknaz, D., & Noordegraaf, M.A. (2009). Sürdürülebilir kalkınmanın çevre boyutunda uluslararası olimpiyat komitesi (IOC) uygulamaları ve olimpiyat organizasyonları kapsamında incalenmesi. Spor Bilimleri Dergisi, 20(2), 24-34.

Hanson, M.A. (2013). Green ergonomics: challenges and opportunities. Ergonomics, 56(3), 399-408.

Hardi, P., & Zdan, T. (1997). Assessing sustainable development: principles in practice. https://www.iisd.org/system/files/publications/bellagio.pdf

Heinberg, R., & Lerch, D. (2010). What is sustainability. The post carbon reader, 11, 19.

Helen Chen, J.D. (2010). Green and Healthy Jobs. Labor Occupational Health Program. The Center for Construction Research and Training Report. University of California at Berkeley.

ILO. (2010). The Green Jobs Programme of the ILO, https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@integration/documents/publication/wcms_154764.pdf Erişim tarihi: 16.04.2025

Kates, R.W., Clark, W.C., Corell, R., Hall, J.M., Jaeger, C.C., Lowe, I., ... & Svedin, U. (2001). Sustainability science. Science, 292(5517), 641-642.

Livingston, J.R. (1989). The world conservation strategy as a dystopian vision. UnderCurrents: Journal of Critical Environmental Studies, 1, 40-45.

Molamohamadi, Z., & Ismail, N. (2014). The relationship between occupational safety, health, and environment, and sustainable development: A review and critique. International Journal of Innovation, Management and Technology, 5(3), 198.

Nawaz, W., Linke, P., & Koç, M. (2019). Safety and sustainability nexus: A review and appraisal. Journal of Cleaner Production, 216,74-87. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.01.167

Oriana, M. (2024). Developing A Policy Framework For Green Jobs And Climate Resilience With An Occupational Health Perspective. In EPICOH Early Career Conference (pp. 1-30).

Packalén, S. (2010). Culture and sustainability. Corporate social responsibility and environmental management, 17(2), 118-121.

Salstrom, P. (1998). People, Land, and Community: Collected EF Schumacher Society Lectures.

Schmithüsen, F.J. (2013). Three hundred years of applied sustainability in forestry. Working papers/Forest Policy and Forest Economics Department of Forest Sciences. International series, 2013(1).

Sen, A., Mohankar, A.S., Khamaj, A., & Karmakar, S. (2021). Emerging OSH issues in installation and maintenance of floating solar photovoltaic projects and their link with sustainable development goals. Risk management and healthcare policy, 1939-1957.

Seydioğulları, H. S. (2013). Sürdürülebilir kalkınma için yenilenebilir enerji. Planlama Dergisi, 23(1), 19-25.

SKD Türkiye (İş Dünyası ve Sürdürülebilir Kalkınma Derneği), (2020). 100 maddede sürdürülebilirlik rehberi. www.skdturkiye.org

Székely, F., & Knirsch, M. (2005). Responsible leadership and corporate social responsibility:: Metrics for sustainable performance. European Management Journal, 23(6), 628-647.

UNEP (United Nations Environment Programme), ILO (International Labour Organization), IOE (International Organization of Employers), ITUC (International Trade Union Confederation), "Green Jobs: Towards Decent Work in a Sustainable, Low Carbon World", United Nations Environment Programme, September 2008, s.40.

Valenti, A., Gagliardi, D., Fortuna, G., & Iavicoli, S. (2016). Towards a greener labour market: occupational health and safety implications. Annali dell'Istituto superiore di sanita, 52(3), 415-423.

Vitale, E., Salvago, P., Campanella, A.F., & Cirrincione, L. (2024). Emerging occupational risks in green jobs: A review. International Journal of Occupational Medicine and Environmental Health, 37(3), 244.

Wandzich, D. E., & Płaza, G. A. (2017). New and emerging risks associated with "green" workplaces. Workplace Health & Safety, 65(10), 493-500.

World Commission on Environment and Development (1987), Our Common Future, Oxford University Press, Oxford.

WHO. (1994). Global strategy on occupational health for all: The way to health at work. Recommendation of the second meeting of the WHO Collaborating Centres in Occupational Health, Beijing, China. [Online]. https://www.who.int/publications/i/item/WHO-OCH-95.1

Yazar, K.H. (2006). Sürdürülebilir kentsel gelişme çerçevesinde orta ölçekli kentlere dönük kent planlama yöntem önerisi (Doctoral dissertation, Ankara Universitesi (Turkey).

99

Bölüm 4

İŞ VE AİLE YAŞAMININ UYUMLAŞTIRILMASI KAPSAMINDAKİ DÜZENLEMELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ[1]

Eray KARAGÖZ[2]

1 Bu çalışma Sn. Prof. Dr. Arif Yavuz danışmanlığında 2020 yılında tamamlanan "Türkiye'de 2002 Yılı Sonrasında Yapılan Yasal Düzenlemelerin Kadın İstihdamına Etkisi: Hizmet Sektörüne Yönelik Ekonometrik Analiz" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmış ve güncel gelişmeler ışığında yenilenerek sunulmuştur. (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 2020).

2 Dr., İzmir, Türkiye, eraykaragozz@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-0315-2021

Giriş

Modern çalışma yaşamı, artan kadın istihdamı ve değişen aile yapılarıyla birlikte iş ve özel yaşamın iç içe geçtiği dinamik bir yapıya dönüşmüştür. Tarihsel süreçte işgücü, büyük ölçüde erkekler üzerinden tanımlanmış; kadınlar ise işgücü piyasasına çoğunlukla hane halkı gelirinin yetersizliği ya da savaş dönemlerinde erkek işgücünün yerini doldurmak gibi zorunluluklara bağlı olarak ve "yedek işgücü" niteliğiyle dahil olmuştur. Zamanla kadınların işgücüne katılım oranı artmış olsa da bu katılım çoğunlukla "ikincil" ve "esnek" statülerde gerçekleşmiştir. Bu durumun arka planında, toplumsal cinsiyet rollerine içkin olarak kadınlara atfedilen bakım sorumluluklarının eşitsiz şekilde dağılımı yer almaktadır.

Kadın istihdamının sürdürülebilirliği, yalnızca bireysel tercihlerle açıklanamayacak kadar karmaşık bir alandır; yapısal sosyal politika müdahalelerini gerektirir. Özellikle Türkiye gibi bakım yükünün büyük ölçüde kadınlar tarafından karşılandığı toplumlarda, iş ve aile yaşamının uyumlaştırılması toplumsal cinsiyet eşitliğinin temel belirleyeni haline gelmiştir. Türkiye'de sosyal politika anlayışının halen aile odaklı olması, kadınların işgücüne katılımı ile toplumsal cinsiyet eşitliği arasında güçlü bir ilişki kurmakta ve iş–aile yaşamı uyumlaştırması politikalarının önemini artırmaktadır. Nitekim kamu destekli çocuk bakım hizmetlerinin yaygınlığı, kadınların işgücüne katılım oranları üzerinde doğrudan belirleyici rol oynamaktadır (OECD, 2022).

Kadınlar için işgücüne katılım, yalnızca ekonomik bir karar olmaktan öte; aynı zamanda ev içi emeğin nasıl bölüştürüleceğine dair sosyo-kültürel bir müzakere sürecidir. Bu nedenle, kadın istihdamının niteliği ve sürekliliği, iş ve aile yaşamını birlikte düşünmeyi zorunlu kılan etkili sosyal politika araçlarıyla güvence altına alınabilir. Bu çerçevede, doğum izni, yarı zamanlı çalışma hakkı, kreş desteği, esnek çalışma modelleri ve ebeveyn izinleri gibi uygulamaları içeren "uyumlaştırma politikaları", yalnızca bireysel düzeyde değil; aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitliğini önceleyen kurumsal müdahale alanlarıdır.

İş-yaşam dengesi, özellikle kadın istihdamının artışıyla birlikte iş ve aile yaşamı arasındaki çatışmayı çözmeye yönelik kapsamlı politika setlerini ifade etmektedir. Avrupa Birliği (AB) özelinde, uyumlaştırma politikaları sosyal politikanın ana eksenlerinden biri olarak kabul edilmekte; AB'nin toplumsal cinsiyet eşitliğini stratejik öncelik haline getiren yaklaşımı doğrultusunda, kadın istihdamını desteklemeye yönelik düzenlemelerde bakım yükümlülükleri merkezi bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Bu politikalar, ebeveyn izinleri, çocuk bakım desteği ve

esnek çalışma biçimleri gibi araçlarla üye ülkelerde uygulanmakta olup, kapsam, ödeme düzeyleri ve hak sahipliği bakımından farklılıklar göstermektedir (Parlak, 2016, s. 56, 58).

"Aile dostu politikalar" olarak da adlandırılan bu uyumlaştırma araçları; çalışanın iş ve aile yaşamı arasında denge kurmasını sağlamak, aileyi desteklemek ve işgücü sürekliliğini sağlamak gibi çok boyutlu hedefleri içermektedir. Bu doğrultuda, iş organizasyonunda, çalışma sürelerinde ve işyeri uygulamalarında yapılan yapısal değişiklikler, iş–aile çatışmasını azaltmaya yönelik programların temelini oluşturur. Kadınların ücretli emek süreci "birinci vardiya", ev içi işler "ikinci vardiya" ve çocuk bakımı ise annelikle özdeşleşen "üçüncü vardiya" olarak tanımlanmakta; bu üçlü yük, uyumlaştırma politikalarının gerekliliğini açık biçimde ortaya koymaktadır (Topgül, 2017, s. 45, 47).

Yaklaşık yarım asırdır uluslararası kuruluşların gündeminde yer alan iş–aile yaşamı uyumlaştırma anlayışı, özellikle AB, OECD ve ILO gibi kurumların sosyal politika gündemlerinde önemli bir yer edinmiştir. Bu anlayış, piyasa ekonomisinin baskın çalışma kültürü içinde oluşan iş–aile dengesizliğine yönelik sosyo-politik bir çözüm arayışı olarak gelişmiştir (Gün, 2016, s. 39).

Türkiye özelinde ise, bu politikaların mevzuat düzeyinde varlığı ile fiili uygulamadaki karşılığı arasında dikkat çekici bir fark bulunmaktadır. Özellikle 2000'li yıllarda kadın istihdamını teşvik etmek amacıyla hayata geçirilen çeşitli yasal düzenlemelerin, hizmet sektörü başta olmak üzere kadın istihdamı üzerinde genel olarak olumlu etkiler yarattığı; ancak bu etkilerin farklı sosyal gruplar arasında çeşitlilik gösterdiği, yapılan ekonometrik analizlerle ortaya konmuştur. Bu nedenle, her ne kadar kadınların işgücüne katılım oranlarında artış gözlense de bu katılımın niteliği ve koşulları hâlen önemli bir tartışma konusudur.

İş-yaşam dengesi kavramı, yalnızca istihdamın sürekliliğini değil; aynı zamanda bir bireyin yaşamında değer atfettiği diğer rolleri de sürdürülebilir biçimde yürütebilmesini ifade eder. Bu yönüyle, iş–aile yaşamı uyumlaştırması, yalnızca sosyal politika değil, aynı zamanda yaşam kalitesi, toplumsal cinsiyet adaleti ve refah devleti mantığının yeniden inşasına hizmet eden bir alandır (Sriram vd., 2022, s. 240).

Kadınların istihdamdaki yerinin belirgin şekilde artması, iş ve aile yaşamının uyumlaştırılmasına yönelik akademik ve toplumsal ilgiyi de yoğunlaştırmıştır. Bu çerçevede yapılan araştırmalar, bireylerin denge kurma çabasında toplumsal cinsiyetin ne denli belirleyici bir rol oynadığını sıklıkla ortaya koymaktadır. Ataerkil toplumsal yapıların egemen olduğu toplumlarda, aileye yönelik toplumsal sorumlulukların kadınlara

daha fazla yüklenmesi, onları sürekli bir iş-aile çatışmasıyla karşı karşıya bırakarak denge kurmalarını zorlaştırmaktadır. Bu durum, kadınların kariyer ve özel yaşamlarında yüzleştiği özgün "cinsiyet rolü zorluklarını" açıkça göstermektedir. Bu sorunların çözümünde, özellikle çalışan annelerin faydalanabileceği çocuk bakım olanakları ve annelik izni gibi ebeveynlere yönelik izin politikaları, iş-aile yaşamı dengesini destekleyen kilit mekanizmalar olarak değerlendirilmektedir ((Tamunomiebi & Oyibo, 2020, s. 2-5). Bu çalışma da artan ilginin bir ürünü olarak, Türkiye'deki durumu ifade etmeye odaklanmaktadır.

Kavramsal ve Hukuksal Çerçeve

İşgücü piyasalarında kadınların sayısının artması, çift kariyerli ailelerin ve tek ebeveynli hanelerin yaygınlaşması gibi demografik değişimler, çalışanların iş ve ev yaşamlarını dengeleme ihtiyacını artırmış ve iş-yaşam dengesi uygulamalarını önemli hale getirmiştir. Bu alanda yapılan araştırmalar, kadınların iş-yaşam dengesi uygulamalarını erkeklere göre daha fazla kullanma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Özellikle çalışan annelerin, çalışan babalara kıyasla çocuk bakımı, esnek çalışma saatleri, iş paylaşımı ve evden çalışma gibi imkanlardan daha sık yararlandığı görülmektedir (Smith & Gardner, 2007, s. 3-4).

İş ve aile yaşamının uyumlaştırılmasına yönelik politikalar, çalışan bireyin hem mesleki hem de ailevi sorumluluklarını çatışma yaşamadan sürdürebilmesini amaçlayan çok boyutlu düzenlemeler bütünüdür. Bu politikaların öncelikle kadın çalışanlar için öne çıkmasının nedeni, toplumsal cinsiyet rollerinin kadınlara atfettiği çocuk ve yaşlı bakımı gibi geleneksel sorumlulukların, kadınların ücretli çalışma yaşamıyla çatışma içinde bulunmasıdır. Bu nedenle, uyumlaştırma politikaları yalnızca bireysel yaşam pratiklerine değil; aynı zamanda toplumsal cinsiyet temelli iş bölümünün dönüştürülmesine dair önemli bir müdahale alanına işaret etmektedir.

Refah devleti uygulamalarının özellikle neo-liberal politikaların etkisiyle geçirdiği dönüşüm ve bu sürece bağlı olarak kamusal bakım hizmetlerinde yaşanan daralma, söz konusu çatışmayı daha da derinleştirerek iş ve aile yaşamının uyumlaştırılmasına duyulan ihtiyacı belirginleştirmiştir. Anglosakson refah rejimlerinde daha çok "iş–yaşam dengesi" (work–life balance) şeklinde adlandırılan bu kavram, Kıta Avrupası'nda "iş ve aile uyumu" ya da "uyumlaştırılması" gibi terimlerle ifade edilmektedir. Terim farklılıkları, her ülkenin toplumsal cinsiyet rejimi, emek piyasası yapısı ve aile politikası tercihleriyle de doğrudan ilişkilidir.

Bu kavramsal çerçevede yapılan tartışmalar, çalışma hayatının dönüşümünü de yansıtmaktadır. Standing'in (2019) ortaya koyduğu gibi,

günümüzde emek yalnızca fabrika ya da ofisle sınırlı değildir; emeğin üretildiği alanlar "toplumsal fabrika"ya dönüşmüş, böylece işyeri ile özel yaşam arasındaki sınırlar belirsizleşmiştir. Bu nedenle, iş–yaşam dengesi ya da uyumlaştırma gibi kavramların yeniden düşünülmesi ve dönüşen çalışma biçimleriyle yeniden tanımlanması kaçınılmaz hale gelmiştir.

Tüm bu tartışmalar ışığında, uyumlaştırma politikaları en geniş anlamıyla işçinin hem ailevi hem de mesleki yükümlülüklerini çatışmadan sürdürebilmesine olanak sağlayan yasal, kurumsal ve kültürel düzenlemeler bütünü olarak tanımlanabilir. Bu politikaların yalnızca bireysel yarar açısından değil; aynı zamanda çalışan memnuniyeti, kurumsal verimlilik ve iş doyumu üzerinde etkili olduğu araştırmalarla ortaya konmuştur (Balaji, 2014, s. 16840, 16843). Uyumlaştırma politikalarının temel hedefi, iş ve aile yaşamı arasındaki gerilimleri azaltarak çalışanların sosyal refahını güçlendirmek ve toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaktır. Nitekim Neil Gilbert'in tanımıyla (akt. Kumari ve Rama Devi, 2013, s. 36), geleneksel aile dostu kamu politikaları paketi, ebeveyn izinleri, gündüz bakım hizmetleri ve diğer aile hizmetleri gibi faydaları içeren uygulamalardan oluşur ve bu politikaların temel işlevi, iş ve aile yaşamını bir arada yürütebilir kılmaktır.

Kıta Avrupası ülkelerinde 1990'lı yıllardan itibaren devletin yasal yükümlülüğü olarak benimsenen uyumlaştırma politikaları, Türkiye gibi ataerkil toplumsal yapının güçlü olduğu ve "kadının yeri evidir" düşüncesinin norm haline geldiği ülkelerde oldukça geç gündeme alınmıştır. Bu durum, hem toplumsal cinsiyet eşitliği anlayışının sınırlı kurumsallaşması hem de kadın emeğine dair politik yaklaşımların dönüştürülmemiş olmasından kaynaklanmaktadır (Kablay ve Elma, 2018, s. 78, 81).

Bu çerçevede, özellikle kadın çalışanlar açısından işyerinde doğum izni, süt izni, yarı zamanlı çalışma hakkı gibi uygulamalar büyük önem arz etmektedir. Türkiye'de bu düzenlemeler, başta 4857 sayılı İş Kanunu ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu olmak üzere birçok yasal metinle yapılandırılmıştır. Ayrıca, 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ile bu uygulamaların destekleyici hükümleri güçlendirilmiş; özel düzenlemelerle bu hakların işleyişi ayrıntılandırılmıştır.

Uyumlaştırma politikalarının genel bir sınıflandırması yapıldığında, bunlar; izinler (doğum, babalık, ebeveyn, bakım), çalışma süresine ilişkin düzenlemeler (kısmi süreli çalışma, esnek çalışma biçimleri), parasal yardımlar (nakdi transferler, vergi indirimleri) ve diğer kurumsal uygulamalar (çocuk, yaşlı ve engelli bakım hizmetleri, danışmanlık vb.) şeklinde dört ana başlık altında değerlendirilebilir. Bu politikaların temel araçları arasında doğuma bağlı izin süreleri, bu izinlerin ücretlendirilmesi, çocuk

dışında kalan bakım sorumluluklarına dair uygulamalar, güvenceli esneklik biçimleri, erişilebilir kurumsal bakım hizmetleri ve doğrudan ya da dolaylı nakit transferleri yer almaktadır (Yıldırım Dalyan, 2020, s. 375).

Günümüz iş piyasası, küreselleşme, teknolojik dönüşüm, demografik değişimler ve hizmet sektörünün ağırlık kazanması gibi dinamiklerin etkisiyle önemli bir evrim geçirmektedir. Bu dönüşüm, işgücü piyasasında esnekleşme taleplerini artırmış; istihdam düzenlemelerinde koruyucu hükümlerin gözden geçirilmesine yol açmıştır. Esnek çalışma talepleri, işveren ve çalışan arasındaki ilişkilere olduğu kadar, sosyal politika düzenlemelerine de doğrudan etki etmektedir (Yazar Aslan, 2021, s. 271).

Türkiye'de aile dostu iş hukuku kapsamında değerlendirilebilecek düzenlemeler; doğum izni, ücretsiz izin, doğum sonrası yarı zamanlı çalışma hakkı ve buna bağlı ödenekler, kısmi süreli çalışma hakkı, doğum yardımı, mazeret izinleri (eşin doğumu, engelli çocuk bakımı) ve erken emeklilik hakkı gibi doğrudan uygulamaların yanı sıra, işyerlerinde emzirme odası açılması, süt izni uygulaması ve büyükanne maaşı projesi gibi dolaylı politikaları da içermektedir (Aydın ve Demirkaya, 2017, s. 87, 96). Bu düzenlemeler, kadın emeğine yönelik sosyal korumanın yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda ailevi bağlamda da şekillendiğini ortaya koymaktadır. Çiloğlu Yörübulut'un da belirttiği üzere, Türk iş hukukunda aileye yönelik koruma genel olarak üç temel başlıkta şekillenmektedir: "aile geliri", "aile ilişkileri ve mahremiyet" ve "ailevi sorumluluklar" (Çiloğlu Yörübulut, 2024, s. 146, 160).

Mevzuatta yer alan başlıca düzenlemeler şu şekildedir: doğum öncesi ve sonrası toplam 16 hafta ücretli analık izni; günlük 1,5 saat süt izni; çocuğun okul çağına gelene kadar yarı zamanlı çalışma hakkı; çocuk sayısına göre değişen doğum sonrası ücretsiz izin süreleri. Ayrıca, 150'den fazla kadın çalışanı bulunan işyerlerinde kreş açma zorunluluğu da işverenin bakım sorumluluğunu paylaşmasını sağlayan önemli araçlardan biridir. Ancak uygulamada, bu yükümlülüklerin çoğu sembolik düzeyde kalmakta; farklı işveren stratejileriyle etkisizleştirilmektedir. Doğum ve süt izni, yarı zamanlı çalışma hakkı ve kreş yükümlülüğü gibi düzenlemeler, teoride kadınların işgücü piyasasında kalıcılığını hedeflese de çoğu işveren bu hakları maliyet unsuru olarak değerlendirmekte ve uygulamada çeşitli sınırlamalara başvurmaktadır.

Türkiye'de iş ve aile yaşamının uyumlaştırılmasına yönelik yasal düzenlemeler temel olarak 4857 sayılı İş Kanunu, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu, 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ve 6663 sayılı Kanun ile şekillenmiş, ilgili yönetmeliklerle de uygulamaya ilişkin ayrıntılar belirlenmiştir. Bu düzenlemelerin temel hedefi, özellikle

kadın çalışanların gebelik, doğum ve çocuk bakım süreçlerinde işgücünden kopmadan istihdamlarını sürdürebilmelerini sağlamaktır.

4857 Sayılı İş Kanunu Kapsamındaki Temel Hükümler

Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik İlkesi: İş Kanunu'nun 5. maddesi, işe alım sürecinden iş ilişkisinin sona ermesine kadar geçen tüm aşamalarda cinsiyete dayalı doğrudan veya dolaylı ayrımcılığı yasaklamaktadır. Aynı veya eşit değerdeki işler için kadınlara daha düşük ücret verilmesi de açıkça yasaklanmıştır.

Çalışma Koşulları ve Sürelerine Yönelik Korumalar: Kadın çalışanların gece postalarında çalıştırılmaları belirli koşullara bağlanmış; gece çalışması süresi 7,5 saati aşamaz hale getirilmiştir. Ayrıca, işverenlerin bu çalışanları uygun ulaşım araçlarıyla ikametgahlarına götürüp getirme yükümlülüğü vardır. Gebe ve emziren kadınlara fazla mesai yaptırılması da yasaklanmıştır. Bu kapsamda, gebe kadınlar gebeliklerinin tespitinden itibaren, emziren kadınlar ise doğumdan sonra en az bir yıl süreyle gece postalarında çalıştırılamazlar; sağlık raporu ile bu süre altı ay daha uzatılabilir. Ayrıca, kadınların yer altı ve su altı işlerinde çalıştırılması kesin biçimde yasaklanmıştır (İşK md. 72).

Doğuma Bağlı İzin Hakları: Kadın işçilere doğum öncesi ve sonrası sekizer haftadan oluşan toplam 16 haftalık ücretli analık izni tanınmakta; çoğul gebeliklerde bu süre 18 haftaya çıkmaktadır. Doğum izninin ardından talep edilmesi halinde 6 aya kadar ücretsiz izin hakkı tanınmakta ve işverenin bu talebi karşılaması zorunludur. Ayrıca, bir yaşından küçük çocuğu olan annelere günde 1,5 saat süt izni verilmekte ve bu sürenin kullanım zamanlaması çalışana bırakılmaktadır. (İşK md. 74)

Feshe Karşı Koruma: İş sözleşmesinin, gebelik, doğum ya da ailevi sorumluluklar gerekçe gösterilerek feshedilmesi, geçerli neden olarak kabul edilmemektedir (İşK md. 18, 25).

5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu

Analık Sigortası Kapsamında Sağlanan Yardımlar: Sigortalı kadına veya sigortalı olmayan eşi doğum yapan sigortalı erkeğe, gerekli prim gün koşullarının sağlanması halinde geçici iş göremezlik ödeneği ve emzirme ödeneği verilmektedir. Bu ödeneklerden yararlanmak için analık ödeneğinde 90, emzirme ödeneğinde ise 120 günlük prim şartı bulunmaktadır.

Doğum Borçlanması: Kadın sigortalılara, her biri en fazla iki yılı aşmamak kaydıyla, üç çocuk için doğum sonrası çalışılmayan süreleri borçlanma hakkı tanınmaktadır. Böylece prim gün sayısını artırarak emeklilik sürelerine katkı sağlanmaktadır (5510 SK md. 41).

Ağır Engelli Çocuğu Olan Anneler İçin Erken Emeklilik: Sürekli bakım ihtiyacı olan ağır engelli çocuğa sahip kadın sigortalıların prim ödeme gün sayılarının dörtte biri toplam gün sayısına eklenmekte ve bu süreler emeklilik yaş haddinden düşülmektedir (5510 SK md. 28).

Kreş ve Emzirme Odası Yükümlülüğü

Gebe veya emziren kadınların çalıştırılma şartları ile çocuk bakım yurtlarına ilişkin yönetmelik uyarınca; 100 ila 150 kadın çalışanı bulunan işyerlerinde emzirme odası, 150'den fazla kadın çalışanı bulunan işyerlerinde ise 0–6 yaş grubundaki çocukların bakımına yönelik yurt açma yükümlülüğü bulunmaktadır. Bu yükümlülükler, ortaklaşa kurulan birimler ya da kamu tarafından yetkilendirilmiş bakım hizmetleri ile de yerine getirilebilir. Ancak uygulamada işverenler, kadın çalışan sayısını kayıt dışı biçimlerde bölerek ya da işyerini şubeler hâlinde yapılandırarak bu yükümlülükleri etkisizleştirmektedir.

6663 Sayılı Kanun ile Getirilen Esnek Çalışma Hakları

Yarım Çalışma Hakkı ve Ödeneği: Doğum sonrası analık izninin bitiminden itibaren, çocuğun hayatta olması kaydıyla kadın işçiye ya da üç yaşını doldurmamış çocuk evlat edinen çalışanlara, birinci doğumda 60 gün, ikinci doğumda 120 gün ve sonraki doğumlarda 180 gün süreyle haftalık çalışma süresinin yarısı kadar izin verilmekte ve bu süre için İŞKUR tarafından ödenek sağlanmaktadır (4447 SK Ek Madde 5).

Kısmi Süreli Çalışma Talebi: Doğum izni veya ücretsiz izin sonrasında, çocuk ilköğretime başlayana kadar ebeveynlerden biri kısmi süreli çalışma talebinde bulunabilir. Bu hak, belirli sektörlerde işveren onayına tabi tutulabilir. Ebeveynlerden birinin çalışmaması durumunda ise bu haktan yalnızca çalışan taraf yararlanabilir.

Uluslararası Normlar ve Sözleşmeler

Türkiye, bazı temel uluslararası sözleşmeleri henüz onaylamamış olsa da kadın istihdamı ve iş–aile yaşamının uyumlaştırılması konusunda çeşitli yükümlülükler altındadır:

ILO 183 No'lu Annelik Koruma Sözleşmesi: Doğum izni, fesih yasağı ve süt izni gibi hakları içermektedir. Türkiye henüz onaylamamıştır.

ILO 156 No'lu Aile Sorumluluğu Bulunan İşçiler Sözleşmesi: Ailevi sorumluluklar nedeniyle ayrımcılığı önlemeyi ve destekleyici politikalar oluşturmayı hedefler. Türkiye bu sözleşmeyi de henüz onaylamamıştır.

ILO 100 ve 111 No'lu Sözleşmeler: Türkiye tarafından onaylanmış

olan bu sözleşmeler eşit işe eşit ücret ve iş yaşamında ayrımcılık yasağını düzenlemektedir.

CEDAW (BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi): 11. maddesi, kadınların istihdamda erkeklerle eşit haklara sahip olması ve ayrımcılığın önlenmesini zorunlu kılar.

Avrupa Sosyal Şartı (Gözden Geçirilmiş): 8. maddesi doğum izni, işten çıkarma yasağı ve emzirme sürelerine dair hakları güvence altına alır. 4. maddesi eşit ücret hakkını, 20. maddesi ise kadınlara yönelik özel koruma düzenlemelerinin ayrımcılık sayılamayacağını ifade eder.

Son olarak, Yılmaz ve Şahin (2008, s. 191) tarafından yapılan genel bir değerlendirmeye göre: "Türkiye'de kadının çalışması, özellikle çocuk bakımına dair kurumsal desteklerin yetersizliği göz önüne alındığında, yasalarla yeterince desteklenmemektedir. Mevcut yasalarda dahi çocuk bakımının bir kadın görevi olduğu varsayılmakta; örneğin kreş açma yükümlülüğü işyerindeki kadın çalışan sayısına bağlanmaktadır. Buna karşın, kadınların evlilik nedeniyle işten ayrılmaları durumunda kıdem tazminatı alabilmeleri, doğum öncesi ve sonrası analık izinleri ve emzirme hakları yasalarda yer almakta; ancak uygulamadaki görünürlükleri tartışmalıdır."

Politika Araçları ve Değerlendirme: Eşitli Mi? Tuzak Mı?

Türkiye'de yürürlükte olan iş ve aile yaşamını uyumlaştırmaya yönelik politika araçları, uygulama düzeyinde oldukça sınırlı ve seçici bir nitelik taşımaktadır. Kadın çalışanlara yönelik doğum ve süt izni gibi temel haklar çoğunlukla yalnızca mevzuat düzeyinde tanımlanmakta; bu hakların kullanımında ise hem işverenlerin dirençli tutumu hem de gelir kaybına yol açması nedeniyle yaygın bir çekince yaşanmaktadır. Özellikle yarı zamanlı çalışma hakkı gibi uygulamalar, teoride var olsa da işgücü piyasasında gerçek anlamda bir seçenek oluşturmaktan uzaktır.

Kadınların işgücü piyasasında tam zamanlı, sürdürülebilir ve güvenceli biçimde yer alabilmeleri için gereken kamusal destekler, özellikle çocuk bakım hizmetleri bağlamında oldukça sınırlıdır. Kreş desteği gibi kurumsal bakım hizmetlerinin yaygınlaştırılmaması, kadın istihdamının sürekliliği önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır. Bu durum, bakım yükünün büyük ölçüde kadınlar tarafından taşınmasına neden olmakta ve işgücü piyasasına katılımı istisna haline getiren bir yapı yaratmaktadır.

Buna karşın, esnek çalışma modelleri çoğunlukla "kadına uygun işler" olarak sunulmakta ve bu durum istihdamın cinsiyet temelli ikiliğine katkı sunmaktadır. Kadınlara sunulan esneklik, çoğu zaman güvencesizlikle

iç içe geçmiş bir biçimde ilerlemekte; kadınları sendikasız, düşük ücretli ve kariyer basamaklarının dışındaki iş alanlarına yönlendirmektedir. Üstelik bu esneklik modelleri, iş–aile yaşamı dengesini kurmaktan çok, kadın emeğini mevcut toplumsal cinsiyet kalıplarına uyarlayan bir "esneklik tuzağı" yaratmaktadır.

Erkek çalışanlara tanınan ancak kullanılmayan babalık izni gibi hakların sembolik düzeyde kalması da bakım yükünün toplumsal düzeyde adil bir biçimde paylaşılmasını engellemektedir. Türkiye'de 4857 sayılı İş Kanunu ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu uyarınca annelik izni süresi 16 hafta ile sınırlıdır. Babalık izni ise yalnızca kamu çalışanlarına yönelik olarak 10 günle sınırlanmış; 6111 sayılı Kanun ile kamu personeline bir yıla kadar ücretsiz ebeveyn izni hakkı tanınmıştır (Ünlütürk Ulutaş, 2015, s. 735). Ancak bu haklar, işverenin inisiyatifine bırakılan uygulama biçimleri nedeniyle çoğu zaman işlevsiz hale gelmektedir.

Türkiye'de uyumlaştırma politikalarının uygulanabilirliği sektörel ayrışmalar göstermekte, kamu sektöründe çalışan kadınlar bu haklardan daha kolay yararlanabilirken, özel sektörde çalışan kadınlar—özellikle kayıt dışı istihdam biçimlerinde yer alanlar—bu haklara erişimde ciddi sorunlar yaşamaktadır. Bu durum, sosyal politika uygulamalarında kapsayıcılık sorunu yaratarak kadın emeğinin belli bir sosyoekonomik kesimle sınırlı hale gelmesine neden olmaktadır. Ayrıca OECD ülkeleriyle karşılaştırıldığında, Türkiye'nin erken çocukluk bakım hizmetlerine yönelik kamu harcamaları açısından son sıralarda yer alması, bu eşitsizliğin yapısal bir soruna dönüştüğünü göstermektedir (Eurostat, 2023).

Kadın istihdamını destekleme amacıyla geliştirilen politikaların önemli bir bölümü, yalnızca "uyumlaştırma" başlığı altında esnek çalışma biçimlerinin teşvikiyle sınırlı kalmaktadır. Bu yaklaşımlar, kadınları tam zamanlı, sendikalı ve güvenceli işlerden uzaklaştırmakta; sıklıkla "kadın işi" olarak tanımlanan alanlara yönlendirmektedir. Bu bağlamda, toplumsal cinsiyet eşitliği iddiası taşıyan birçok düzenleme, pratikte kadın emeğini daha esnek, daha güvencesiz ve daha görünmez bir hale getiren sistematik sonuçlar doğurmaktadır.

Düşük gelirli ve kayıt dışı çalışan kadınlar açısından bu düzenlemeler neredeyse erişilemez durumdadır. Uyumlaştırma politikalarının yalnızca formel sektörde çalışan kadınlara hitap etmesi, sosyal politika açısından ciddi bir eşitsizlik yaratmakta; eşitlik hedefiyle yola çıkan düzenlemelerin, sosyoekonomik konumlara bağlı olarak yeniden ayrımcılık üretmesine neden olmaktadır.

Sonuç olarak, pek çok ülkede uygulanan esnek çalışma biçimleri ilk bakışta kadınların iş–aile dengesi kurmasına katkı sunar gibi görünse

de uzun vadede kadınları güvencesiz, düşük ücretli ve kariyer gelişimi açısından sınırlı işlere mahkûm edebilmektedir. Türkiye'de kadın istihdamını artırma hedefiyle hayata geçirilen birçok esneklik uygulaması da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Bu politikalar, toplumsal cinsiyet rollerini dönüştürmekten çok, mevcut yapının yeniden üretimine zemin hazırlamaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Sağlıklı bir iş–yaşam dengesi, özellikle hem ailede hem de işyerinde kadınların karşılaştığı çeşitli zorluklar göz önünde bulundurulduğunda, günümüz koşullarında çalışan kadınlar açısından hayati bir önem taşımaktadır (Alqahtani, 2020, s. 37). Günümüzde kariyer sahibi kadınlar, tam zamanlı çalışma koşullarının talepleriyle sürekli olarak mücadele etmekte; iş günlerinin sona ermesinin ardından evdeki sorumlulukların ve taahhütlerin büyük bölümünü de üstlenmektedirler. Birçok kadın haftada 40–45 saat çalışmakta ve bu yoğun tempoda iş–yaşam dengesini kurmakta zorlanmaktadır. Günlük hayat, onlar açısından hem işte yoğun toplantı programları, görevler ve seyahatler, hem de evde çocuk, yaşlı ya da ev işi sorumluluklarının eş zamanlı yönetildiği bir tür "jonglörlük gösterisi" olarak tanımlanmaktadır (Ahemad vd., 2013, s. 60–61).

Kadınlar için iş–yaşam dengesi yalnızca bir tercih meselesi değil, aynı zamanda iki tam zamanlı işte birden çalışmak anlamına gelen yapısal bir sorundur. Kadınlar hem evde hem işte aynı anda sorumluluk yüklenmekte; bu da onların üzerindeki baskıyı artırmakta ve dengeyi sürdürmelerini daha da zorlaştırmaktadır (Sundaresan, 2014, s. 94).

Bu çerçevede, kadınların iş–yaşam dengesi bağlamında karşılaştığı özgül zorluklara daha yakından bakmak gerekir. Uzayan ya da düzensiz çalışma saatleri, ev–işyeri arasındaki uzun ulaşım süreleri ve ek iş yükleri gibi profesyonel sorunlar; kişisel yaşamda ise kendine zaman ayıramama, yaşlı aile üyelerine bakım sağlayamama ve buna bağlı suçluluk duygusu gibi etkenler, kadın çalışanlar açısından önemli stres kaynaklarıdır. Bu koşullar altında, birçok kadın esnek çalışma saatlerine, destekleyici bir ofis ortamına ve eş, aile ve arkadaşlardan gelecek desteğe ihtiyaç duymaktadır (Bharathi vd., 2015, s. 323).

İş ve aile yaşamı arasında ortaya çıkan bu dengesizlik yalnızca kişisel yaşamı değil, aynı zamanda kariyer gelişimi ve işteki performansı da doğrudan etkilemektedir. İş–aile çatışması hem kadınların hem de erkeklerin aile yaşamı kalitesini ve mesleki başarılarını belirgin biçimde azaltmakta; ancak kadınlar açısından bu etkiler daha derin yaşanmaktadır. Kadınlar kariyer tercihlerini sınırlamak, yükselme olanaklarından vazgeçmek ya da aktif bir kariyer ile aile yaşamı arasında seçim yapmak

zorunda kalmaktadır. Yüksek düzeyde stres, yaşam kalitesinde düşüşe ve dolayısıyla işteki verimlilikte azalmaya neden olmaktadır (Lakshmi ve Prasanth, 2018, s. 79).

Bu bağlamda iş ve aile yaşamının uyumlaştırılmasına yönelik düzenlemeler, yalnızca kadın istihdamının niceliksel olarak artırılması için değil; aynı zamanda nitelikli, sürdürülebilir ve eşitlik temelli bir işgücü piyasasının inşası açısından da stratejik önemdedir.

İş ve aile yaşamı arasındaki denge sorunu ve bu durumdan kaynaklanan çatışma, büyük ölçüde belirli bir zamana ve mekâna ait toplumsal cinsiyet rolleriyle yakından ilişkilidir ve bu çatışmayı kadınlar daha yoğun düzeyde yaşamaktadır. Hane içi sorumlulukları ve bakım hizmetlerini geleneksel olarak kadına atfeden toplumsal cinsiyet algısı, kadının çalışma yaşamına katılıp katılmama kararında etkili bir faktör olmakta, özellikle düşük gelir veya eğitim seviyesi gibi dezavantajlı durumlarla birleştiğinde kadının işgücü piyasasından çekilmesine yol açabilmektedir. Bu noktada iş-aile yaşamı uyum politikaları, yalnızca istihdamı artırma amacı gütmemeli, aynı zamanda eşitsiz toplumsal cinsiyet rollerini dönüştürmeyi de hedeflemelidir. Kadınların işgücüne katılımını destekleyen etkin politikalar; kamusal olarak finanse edilen çocuk bakım hizmetleri, ebeveynler arasında sorumluluk paylaşımını teşvik eden babalık kotalı ebeveyn izinleri ve kadınları ikincil işgücü konumuna itmeyen, güvenceli esnek çalışma düzenlemeleri gibi mekanizmaları içermelidir. Türkiye gibi, bakım sorumluluğunun büyük oranda aile ve dolayısıyla kadınlar üzerinde kaldığı, erkeğin tek gelir getirici olduğu modelin egemenliğini sürdürdüğü toplumlarda ise bu politikaların eksikliği, kadın istihdamının önündeki en büyük engellerden biri olarak kalmaya devam etmektedir (Karaman, 2014, s. 86, 103).

Türkiye özelinde bu amaçla geliştirilecek politika önerileri şu başlıklar altında toplanabilir:

- Kamusal ve işyeri temelli kreş hizmetlerinin, bölgesel eşitsizlikleri gözeterek yaygınlaştırılması,
- Doğum ve babalık izinlerinin ücretli ve eşit süreli biçimde yeniden düzenlenmesi,
- Kayıt dışı çalışan kadınların da yararlanabileceği sosyal destek mekanizmalarının oluşturulması,
- Bakım hizmetlerinin yalnızca kadınlara değil, tüm çalışanlara yönelik evrensel bir hak olarak tanımlanması.

Bu öneriler doğrultusunda geliştirilecek sosyal politika araçları, toplumsal cinsiyet eşitliğini yalnızca nominal bir hedef olarak değil, aynı zamanda kurumlar aracılığıyla inşa edilen bir gerçeklik olarak ele alacaktır.

Uyumlaştırma politikalarının etkili olabilmesi için yalnızca hukuki altyapının varlığı yeterli değildir. Aynı zamanda kurumsal kapasitenin güçlendirilmesi, etkili denetim mekanizmalarının oluşturulması ve kamusal bakım hizmetlerinin yaygınlaştırılması da gereklidir. Aksi takdirde bu düzenlemeler, yalnızca "kâğıt üzerinde eşitlik" sunan ama pratikte sınırlı etkiye sahip müdahaleler olarak kalmaya mahkûm olacaktır (Karagöz, 2020, s. 132; ILO, 2013).

KAYNAKÇA

Ahemad, M., Chaudhary, A., & Karush, D. K. (2013). A review of quality of work life balance for women employees: A case study of working women in academics. International Journal of Trends in Economics Management & Technology, II(I), 60-65.

Alqahtani, T. H. (2020). Work-life balance of women employees. Granite Journal, 4(1), 37-42.

Aydın, U., & Demirkaya, S. (2017). Çalışma yaşamında aile dostu iş hukuku uygulamaları. İş ve Hayat, 3(6), 72-104.

Balaji, R. (2014). Work life balance of women employees. International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology, 3(10), 16840-16843.

Bharathi, V. S., Mala, P. E., & Bhattacharya, S. (2015). Work life balance of women employees in the information technology industry. Asian Journal of Management Research, 5(3), 323-343.

Birleşmiş Milletler. (1979). *Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW).*

Çiloğlu Yörübulut, M. (2024). İş ilişkisinde aileyi koruyan iş hukuku düzenlemelerinin sosyal politika açısından değerlendirilmesi. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 86, 145-163. https://doi.org/10.26650/jspc.2024.86.1455419

Eurostat. (2023). Children in formal childcare by age and duration. https://ec.europa.eu/eurostat

Gebe veya Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmelik. (2013). T.C. Resmî Gazete, 28737, 16 Ağustos 2013.

Gün, S. (2016). Neoliberal muhafazakârlığın iş ve aile yaşamını uzlaştırma yaklaşımı. Mülkiye Dergisi, 40(3), 35-53.

ILO. (2013). Maternity and Paternity at Work: Law and Practice across the World. Geneva: International Labour Office.

International Labour Organization. (2013). Maternity and paternity at work: Law and practice across the world. ILO.

Kablay, S., & Elma, Y. (2018). İş-aile yaşamı dengesini sağlamaya yönelik Türkiye uygulamaları. Politik Ekonomik Kuram Sosyal Bilimler Dergisi, 2(2), 77-94.

Karagöz, E. (2020). Türkiye'de 2002 Yılı Sonrasında Yapılan Yasal Düzenlemelerin Kadın İstihdamına Etkisi: Hizmet Sektörüne Yönelik Ekonometrik Analiz. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

Karaman, N. (2014). Toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı çerçevesinde iş-aile yaşamı uyum politikaları ve Türkiye. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, 49(1), 86-108.

Kumari, K. T., & Rama Devi, V. (2013). Work-life balance of women employees - A challenge for the employee and the employer in 21st century. Pacific Business Review International, 6(6), 33-40.

Lakshmi, N., & Prasanth, V. S. (2018). A study on work-life balance in working women. International Journal of Advanced Multidisciplinary Scientific Research, 1(7), 76-88. https://doi.org/10.31426/ijamsr.2018.1.7.718

OECD. (2022). PF3.4: Childcare support. OECD Family Database.

Parlak, N. K. (2016). Avrupa Birliği'nde iş-yaşam dengesine yönelik uyumlaştırma politikaları: Ebeveyn izni. Bilgi Dergisi, 32(Yaz), 56-91.

Smith, J., & Gardner, D. (2007). Work-life balance initiatives: Factors affecting employee use of work-life balance initiatives. New Zealand Journal of Psychology, 36(1), 3-12.

Sriram, K.V., Raj, D., & Kamath, G. (2022). Does work environment & work-life balance influence women employees' intention to stay? Studies in Business and Economics, 17(2), 239-251. https://doi.org/10.2478/sbe-2022-0036

Standing, G. (2019). Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf, İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2019

Sundaresan, S. (2014). Work-life balance implications for working women. OIDA International Journal of Sustainable Development, 07(07), 93-101.

T.C. (2003). 4857 sayılı İş Kanunu (22.05.2003 tarih ve 25134 sayılı Resmî Gazete).

T.C. (2006). 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu (16.06.2006 tarih ve 26200 sayılı Resmî Gazete)

T.C. (2012). 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu (30.06.2012 tarih ve 28339 sayılı Resmî Gazete).

Tamunomiebi, M. D., & Oyibo, C. (2020). Work-life balance and employee performance: A literature review. European Journal of Business and Management Research, 5(2), 1-10. https://doi.org/10.24018/ejbmr.2020.5.2.196

Topgül, S. (2017). Aile dostu politikalar ve iş yaşamının uyumlaştırılması çerçevesinde uygulamaların değerlendirilmesi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 12(1), 45-66. http://dx.doi.org/10.19129/sbad.312

Uluslararası Çalışma Örgütü. (1951). *C100 - Eşit Ücret Sözleşmesi, 1951 (No. 100).*

Uluslararası Çalışma Örgütü. (1958). *C111 - Ayırımcılık (İş ve Meslek) Sözleşmesi, 1958 (No. 111).*

Uluslararası Çalışma Örgütü. (1981). *C156 - Ailevi Sorumlulukları Olan İşçiler Sözleşmesi, 1981 (No. 156).*

Uluslararası Çalışma Örgütü. (2000). *C183 - Annelik Koruması Sözleşmesi, 2000 (No. 183).*

United Nations. (1979). Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW).

Ünlütürk Ulutaş, Ç. (2015). İş ve aile yaşamını uzlaştırma politikaları: Türkiye'de yeni politika arayışları. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 70(3), 723-750.

Yazar Aslan, B. (2021). Çalışma hayatına esneklik sağlayan düzenlemeler üzerine bir değerlendirme. HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 10(27), 268-298

Yıldırım Dalyan, S. (2020). Türkiye'de iş-aile yaşamına yönelik düzenlemelerin uluslararası normlar ve refah rejimleri çerçevesinde değerlendirilmesi. Sosyal Güvenlik Dergisi, 10(2), 371-392. https://doi.org/10.32331/sgd.841165

Yılmaz, T., & Şahin, N. H. (2008). İş-aile çatışması ve kadın yaşamı üzerine etkileri. İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi, 16(63), 188-194.

99

Bölüm 5

KIRSAL DÖNÜŞÜM VE İSTİHDAM OLANAKLARI BAĞLAMINDA KAPALI KÖY OKULLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ: VAKFIKEBİR ÖRNEĞİ

Abdurrahman OLGUN[1], Uğur MAZLUM[2]

1 Öğr. Gör. Gümüşhane Üniversitesi, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, aolgun@gumushane.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9901-2703
2 Öğr. Gör. Gümüşhane Üniversitesi, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, ugurmazlum@gumushane.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4916-5992

1. GİRİŞ

Vakfıkebir, Karadeniz Bölgesi'nde Trabzon ilinin 45 km batısında yer almaktadır. Çarşıbaşı ilçesinin 8 km doğusunda, Beşikdüzü ilçesinin 5 km batısında ve Tonya ilçesinin 22 km güneyinde yer almaktadır. Kasaba kuzeyden Karadeniz ile çevrilidir. Deniz seviyesinden 10 metre yüksekliktedir. İlçe merkezi, doğuda Işıklı (Yeros) ile batıda Zeytin (Yobol) arasında oluşan geniş bir körfezin en uç noktasında yer almaktadır. Bu nedenle ilçe coğrafya kitaplarında bazen "Büyükliman" olarak da anılmaktadır. Büyükliman Koyu kısmen kara ile çevrilidir ve denizciler için iyi bir demirleme yeri sunar. Vakfıkebir'in merkezi Samsun-Trabzon-Rize devlet karayolu üzerindedir ve ilçe 235 km²'lik bir alanı kaplamaktadır (Topkara, 2007:7). Vakfıkebir genel olarak engebeli bir arazi yapısına sahiptir. Yükselti kuzeyden güneye doğru artmaktadır. En yüksek nokta 1.954 metre ile ilçenin güneydoğusundaki Karadağ yaylasıdır. Zorlu arazi yapısı ulaşım, tarım ve yerleşim için sorun teşkil etmekte, erozyon ve toprak kaymalarına neden olmaktadır (Aksoy, 1966:7).

Deniz seviyesinden 0 ila 1.200 metre yükseklik arasında, kışın yapraklarını döken meşe, kestane, kızılağaç ve ıhlamur gibi geniş yapraklı ağaçlar bulunur. 1.200 metrenin üzerinde ise çam gibi iğne yapraklı ağaçlar bulunmaktadır. Arazinin %80-90'ı engebeli ve tüm yıl boyunca yağışlı olduğu için yetiştirilebilecek ürünler sınırlıdır. Bahçeler çoğunlukla ilkbaharda ekilir. Kıyı sayılabilecek bölgeler portakal ve mandalina gibi narenciye yetiştirmek için kullanılır. Yükselti arttıkça kızılağaç, karayemiş, kiraz ve kestane gibi ağaç türlerine rastlanır (Trabzon İl Yıllığı, 1967: 55). Bölgede yerleşim yeri olarak köyler ve mahalleler birbirine yakın olup, ilçenin her tarafına ulaşım kolaydır. En uzak köy 10 km uzaklıkta olup, yolların çoğu iyi durumdadır (Topkara, 2007: 14).

Kırsal politikanın en temel uygulama alanı olan köyler, yerel kalkınmanın başlangıç noktalarıdır. Kırsal alanların korunması, geliştirilmesi ve sürdürülebilir kullanımı, tarımsal üretimin devamlılığı ve kırsal yaşamın çekiciliği açısından stratejik öneme sahiptir. Türkiye gibi geniş kırsal alanlara sahip ülkelerde köylerin boşalması demografik, ekonomik, sosyal ve kültürel kayıplara yol açmaktadır. Bu nedenle kırsal politikalar, gençleri kırsal alanlarda tutabilmek için kullanılmayan alanların yeniden işlevlendirilmesi, yerel üretimin desteklenmesi ve istihdam olanaklarının artırılması gibi çok yönlü hedefleri kapsamalıdır. Köylerde uygulanan etkin kırsal politikalar sadece kırsal alanları değil, ülke genelinde dengeli kalkınmayı ve sosyal refahı etkilemektedir.

Bölgesel kalkınmanın bir alt bileşeni olarak kırsal politika, refah farklılıklarının azaltılmasında önemli bir araç olarak kabul edilmektedir.

Dolayısıyla, kırsal politikanın uygulandığı kırsal alanlar da hayati önem taşımaktadır (Yardımcı, 2023: 194).

Kapalı köy okullarının yeniden işlevlendirilmesi sadece fiziksel alanları yeniden kullanmakla kalmaz, aynı zamanda kırsal ekonomik canlanmayı, sosyal uyumu ve yerel kapasiteyi de geliştirir. Son yıllarda Türkiye'nin kırsal bölgeleri yoğun iç göç nedeniyle demografik ve sosyo-ekonomik dönüşüm geçirmiştir. Bu durum, başta eğitim olmak üzere birçok kamu hizmetinin mekânsal altyapısının yetersiz kalmasına yol açmıştır. Bu anlamda, kapalı köy okulları dönüşüm için önemli bir potansiyele sahiptir. Bu çalışma, Trabzon'un Vakfıkebir ilçesinde kullanılmayan köy okullarının, yerel kaynakların kullanımı ve katılımcı kalkınma stratejileri yoluyla istihdam fırsatları yaratmak için nasıl kullanılabileceğini araştıracaktır.

Vakfıkebir ilçe Milli Eğitim Müdürlüğü ile yapılan yazışmalar sonucunda hangi köy okullarının fiili kullanım durumunun aktif olmadığı belirlenmiştir. Bunlar (Vakfıkebir ilçe Milli Eğitim Müdürlüğü, 2025); Açıkalan İlkokulu, Akköy İlkokulu, Aydoğdu İlkokulu, Bahadırlı İlkokulu, Ballı İlkokulu, Bozalan İlkokulu, Caferli İlkokulu, Çelebi İlkokulu, Demirci İlkokulu, Deregözü İlkokulu, Düzlük İlkokulu, Fethiye İlkokulu, Güneyköy İlkokulu, Güneysu İlkokulu, Hamzalı İlkokulu, İlyaslı İlkokulu, İshaklı İlkokulu, Karatepe İlkokulu, Kıran İlkokulu, Kirazlık Yeni Mahalle İlkokulu, Köprücek İlkokulu, Küçükdere İlkokulu, Mahmutlu İlkokulu, Mısırlı İlkokulu, Ortaköy İlkokulu, Rıdvanlı İlkokulu, Sekmenli İlkokulu, Sinanlı İlkokulu, Soğuksu İlkokulu, Şenocak İlkokulu, Tarlacık Çeşmeyanı İlkokulu, Tarlacık Camiyanı İlkokulu, Yaylacık İlkokulu, Çavuşlu İlkokulu olarak belirlenmiştir.

2. TEORİK ÇERÇEVE: KIRSAL KALKINMA, YEREL KAYNAKLAR VE SOSYAL YENİLİK

Türkiye'de kırsal alanların tanımlanmasına ilişkin çalışmalar Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanmaktadır. Bu konudaki ilk girişim 1924 tarihli ve 442 sayılı Köy Kanunu'nda görülmektedir. Bu kanun, "nüfusu iki binden aşağı olan yerleşim birimlerine köy, iki bin ile yirmi bin arasında olan yerleşim birimlerine kasaba, yirmi binden fazla olan yerleşim birimlerine şehir denir" hükmüyle başlamaktadır. Buna göre, Türkiye'deki yerleşimler, o zamanki idari bölünmelerin dışında, üç sınıftan biri olarak nitelendirilmektedir: 'köy', 'kasaba' veya 'şehir'. Köy yerleşimleri ve bu yerleşimlerdeki yerel yönetimler için de bir çerçeve oluşturulmuştur (RG, 1924). Kalkınmanın rekabetçi bir ortamda yenilikçilik ve yaratıcılığın sağladığı avantajlarla sürdürülebileceği kabul edilmekle birlikte, kalkınma kavramında ve paydaşlara atfedilen rollerde meydana gelen

değişiklikler devletin bölgesel kalkınma sorumluluğunu yeni bir çerçeveye kaydırmıştır. Bu durum, kamu ve özel sektörün yanı sıra bölgedeki çeşitli sivil toplum kuruluşlarının bölgenin vizyonunu, politikalarını ve uygulama projelerini belirlemek için iş birliği yaptığı ve yeni bölgecilik olarak bilinen bir yaklaşımın benimsenmesine yol açmıştır. İnovasyonun sunduğu avantajları elde etmek için fiziksel yatırımlardan ziyade Ar-Ge yatırımlarına odaklanılmalıdır. (Eraydın, 2004).

On Birinci Kalkınma Planı'nın (2019-2023) 'Kırsal Kalkınma' başlıklı bölümü, kırsal alan tanımının güncellenmesine yönelik politika ve tedbirleri açık ve ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. İlk olarak, 711 sayılı tedbirde "veriye dayalı kırsal politika yaklaşımının güçlendirilmesi amacıyla kırsal istatistiklerin idari değişikliklerden etkilenmeyen yöntemlerle hesaplanacağı, kırsal alan tanımının güncelleneceği, temel kırsal verilerin kır-kent ve il/ilçe bazında yayımlanacağı ve köy envanterinin güncelleneceği" belirtilmektedir (Strateji ve Bütçe Başkanlığı- 11. Kalkınma Planı, 2019:168). (Strateji ve Bütçe Başkanlığı- 11. Kalkınma Planı, 2019: 168).

Son yıllarda kırsal kalkınma yaklaşımları, merkezi müdahalelerden ziyade âdem-i merkeziyetçiliğe, yerel aktörlerin güçlendirilmesine ve sosyal inovasyona odaklanmıştır (Ray, 1998; Shucksmith, 2010). Kullanılmayan kamu binalarının yerel kalkınma için sosyal altyapı olarak yeniden değerlendirilmesi, UNDP'nin sürdürülebilir kalkınma hedefleri (2020) ile de uyumludur.

Kırsal kalkınmanın sürdürülebilirliği büyük ölçüde yerel kaynakların katma değer yaratacak şekilde etkin kullanımına bağlıdır. Vakfıkebir örneğinde, tarım, hayvancılık, arıcılık, fındık üretimi, orman ürünleri ve zengin doğal peyzajlar önemli yerel kaynaklardır. Ancak bu kaynaklar uzun yıllardır ya yeterince değerlendirilememiş ya da geleneksel yöntemlerle sınırlı kalmıştır. Kullanılmayan köy okulları gibi mevcut fiziksel altyapının tarım atölyelerine, üretim merkezlerine, ekoturizm birimlerine veya eğitim alanlarına dönüştürülmesi yerel ekonomiye ve istihdama doğrudan katkı sağlayacaktır. Vakfıkebir'in farklı köylerindeki doğal ve kültürel zenginliklerin kooperatifçilik, yerel markalaşma ve kırsal turizm gibi yaklaşımlarla yeniden işlevlendirilmesi bölgesel kalkınmayı destekleyecek ve kırsal nüfusu güçlendirecektir. Bu nedenle Vakfıkebir'de kırsal kalkınma politikaları yerel kaynaklara ve katılımcı, sürdürülebilir modellere dayanmalıdır.

Ekonomik yatırımlar ve sosyal inovasyonların her ikisi de kırsal kalkınmada hayati bir rol oynamaktadır. Sosyal inovasyon, yerel toplulukların ihtiyaçlarına yönelik çözümler üretmeyi ve bu süreçte sosyal

kapsayıcılığı, dayanışmayı ve yerel kapasiteyi artırmayı amaçlamaktadır. Vakfıkebir gibi kırsal ilçelerde sosyal inovasyon, kullanılmayan köy okullarının eğitim, üretim veya kültür merkezlerine dönüştürülmesinde görülebilir. Kooperatifler, ortak atölyeler, dijital beceri eğitimleri ve kırsal turizmde gönüllülük esaslı programlar gibi girişimler aracılığıyla kadınların ve gençlerin üretim süreçlerine katılımının teşvik edilmesi, kırsal alanlarda sosyal etkileşimi artırmakta ve yaşam kalitesini yükseltmektedir. Geleneksel kalkınma yöntemlerinden farklı olarak bu yaklaşımlar, kırsaldaki bireyleri hem faydalanıcı hem de aktif aktörler olarak sürece dahil ederek sosyal değişimi temelden başlatır. Sosyal inovasyon, kırsal dönüşüm projelerinin başarısını artıran, sosyal uyumu güçlendiren ve sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen vazgeçilmez bir bileşendir.

3. VAKFIKEBİR İLÇESİ: SOSYO-EKONOMİK VE DEMOGRAFİK GÖRÜNÜM

Aynı durum, önemli bir tarihi ve kültürel mirasa sahip olan Trabzon iline bağlı Vakfıkebir ilçesi için de geçerlidir. İlçe, köklü geçmişi nedeniyle çeşitli kültürel ortamlara ev sahipliği yapmıştır (Karpuz, 1990: 15). Trabzon'un batı kıyısında yer alan Vakfıkebir ilçesi, Karadeniz Bölgesi'nin en önemli yerleşim yerlerinden biridir. Doğal güzellikleri ve baskın kırsal karakteri ile öne çıkmaktadır. İlçe kıyıda yer almasına rağmen, iç kesimlere doğru uzanan engebeli, dağlık arazi nedeniyle çoğu yerleşim köy ve mahalleler halinde düzenlenmiştir. İlçenin nüfusu 2023 yılı verilerine göre 27.000 civarındadır; ancak bu nüfusun önemli bir kısmı ilçe merkezinde yoğunlaşmakta, kırsal mahallelerde ise nüfus azalması gözlenmektedir. Bu durum, özellikle gençlerin büyük şehirlere göçü açısından demografik dengesizlik sorununu gündeme getirmektedir.

Vakfıkebir, Trabzon ilinin batısında yer alan, tarım ve hayvancılığa dayalı geleneksel bir ekonomiye sahip kırsal bir ilçedir. Son yirmi yılda çok sayıda gencin ilçeyi terk etmesi, öğrenci yetersizliği nedeniyle çok sayıda köy okulunun kapanmasına neden olmuştur. İlçede şu anda yaklaşık 15 köy okulunun kullanılmadığı tespit edilmiştir (Vakfıkebir İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, 2023). Özetle, Vakfıkebir'in ekonomisi temel olarak tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Fındık üretimi, koyun yetiştiriciliği ve arıcılık başlıca geçim kaynakları arasındadır. Ancak bu faaliyetler genellikle küçük ölçekte ve geleneksel yöntemlerle yapıldığından katma değerli üretimde istenilen düzeye ulaşılamamaktadır. İlçede kadınların işgücüne katılım oranı düşüktür ve gençlerin üretim süreçlerinden uzaklaşması kırsal ekonomik yapının sürdürülebilirliğini tehdit etmektedir. Buna karşılık Vakfıkebir, doğal kaynakları, kültürel mirası ve yerel ürün çeşitliliği ile alternatif kalkınma modelleri için önemli bir potansiyele sahiptir. Vakfıkebir'in sosyo-ekonomik ve demografik yapısı, mevcut kırsal

alanların ve kullanılmayan mekânların yeni işlevlerle dönüştürülmesi ihtiyacını ortaya koymaktadır. Özellikle kullanılmayan köy okullarının yerel ihtiyaçlar ve potansiyel doğrultusunda yeniden değerlendirilmesi, istihdam yaratmak, sosyal bütünleşmeyi sağlamak ve kırsal göçü tersine çevirmek için stratejik bir fırsat sunmaktadır.

4. ÂTIL KÖY OKULLARININ DÖNÜŞÜM OLANAKLARI

4.1. Tarımsal Katma Değer Üretim Merkezleri

Vakfıkebir, süt ürünleri ve fındık gibi tarımsal ürünlerin üretiminde geleneksel yöntemlerini korumuş bir ilçedir. Bu bağlamda, kullanılmayan okul binaları sütün işlenmesi, paketlenmesi ve yerel gıda üretimi için tesislere dönüştürülebilir. Bu aynı zamanda kadınlar için istihdam fırsatları yaratacak ve kırsal kooperatifleri güçlendirecektir (Küçükçongar, 2021).

Âtıl durumdaki köy okullarının tarımsal katma değerli üretim merkezlerine dönüştürülmesi kırsal kalkınma politikaları açısından stratejik bir adımdır. Bu merkezler sadece mal üreten değil, aynı zamanda kırsal ekonomiyi güçlendiren, istihdamı artıran ve yerel ürünleri tanıtan çok yönlü yapılardır. Vakfıkebir gibi tarım ve hayvancılığın yaygın olduğu bölgelerde, ham tarım ürünlerinin bu merkezler aracılığıyla işlenmesi yerel halkın gelirini artırmakta ve ekonomik çeşitlilik yaratmaktadır. Fındık, bal, süt ürünleri ve tıbbi aromatik bitkiler gibi yerel ürünlerin kurutulması, paketlenmesi, markalaştırılması ve doğrudan satışa sunulması, bölgenin dış pazarlara bağımlılığını azaltmakta ve kırsal üretimin cazibesini artırmaktadır. Ayrıca bu dönüşüm gençleri kırsalda kalmaya teşvik etmekte ve kadınların üretime katılımını desteklemektedir. Âtıl okulların bu tür merkezlere dönüştürülmesi hem alan hem de işlev açısından sürdürülebilir bir yeniden kullanım modeli sunarken, aynı zamanda tarımsal üretkenliği, girişimciliği ve yerel kalkınma dinamiklerini de teşvik etmektedir.

4.2. Kırsal Turizm ve Kültürel Miras Alanları

Okul binaları kırsal kesimden gelen turistlere konaklama imkânı sağlamak, sergi alanları ya da yerel kültür merkezleri olarak kullanılabilir. Bu kullanımlar, bölgenin kültürel mirasını korurken yerel halk için alternatif gelir kaynakları yaratacaktır. Ayrıca doğa yürüyüşleri, ekoturizm ve tarım turizmi gibi girişimler için de merkez görevi görebilirler (Atalık, 2022).

Âtıl durumdaki köy okullarının kırsal turizm ve kültürel miras alanları olarak yeniden işlevlendirilmesi, kırsal kalkınmayı bütünsel olarak

destekleyen, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutlarını ele alan önemli bir stratejidir. Bu okullar, daha önce eğitim merkezleri olarak hizmet vermeleri nedeniyle yerel hafızada önemli bir yer tutmakta ve kırsal kültürün korunması ve tanıtılması için uygun bir temel oluşturmaktadır. Vakfıkebir gibi doğal güzelliklerini ve geleneksel yaşam biçimlerini korumuş ilçelerde bu yapılar kırsal yaşam müzeleri, kültürel üretim atölyeleri, el sanatları merkezleri, geleneksel mutfağı deneyimleme alanları veya yürüyüş rotaları için başlangıç noktaları olarak kullanılabilir. Kırsal turizm uygulamaları bölge ekonomisine katkıda bulunur ve yerel halkın kültürel mirasını koruyarak nesilden nesile aktarılmasını sağlar. Bu çerçevede dönüştürülen köy okulları, yerli ve yabancı ziyaretçilere geleneksel kırsal yaşamı deneyimleme fırsatı sunarak turizm gelirlerini artırıyor. Ayrıca kırsal kimliğin güçlenmesine de katkıda bulunurlar. Bu dönüşüm modeli, göç nedeniyle azalan kırsal nüfus karşısında toplulukları canlandırmak ve köyleri daha cazip hale getirmek için de harika bir yoldur. Kısacası, âtıl durumdaki köy okullarının kırsal turizm ve kültürel miras alanları olarak kullanılması, ekonomik ve kültürel sürdürülebilirliği destekleyen yenilikçi bir kalkınma yaklaşımıdır.

4.3. Eğitim ve Mesleki Gelişim Merkezleri

Bu yapılar, yetişkin eğitimi, kooperatifçilik ve sürdürülebilir tarım teknikleri gibi konularda eğitim veren çok amaçlı kırsal kalkınma merkezlerine dönüştürülebilir. Bu, yerel işgücünün niteliksel dönüşümüne katkıda bulunabilir (Demirtaş, 2019).

Âtıl durumdaki köy okullarının eğitim ve mesleki gelişim merkezleri olarak yeniden tasarlanması, kırsal alanlarda beşerî sermayenin güçlendirilmesi açısından önemlidir. Bu merkezler, köylerde yaşayan bireylerin bilgi, beceri ve yetkinliklerini artırarak onları tarım, hayvancılık, el sanatları, kooperatifçilik ve dijital okuryazarlık gibi sektörlerde daha üretken ve değerli hale getirebilir. Vakfıkebir gibi köklü tarım geleneklerine sahip ilçelerde bu merkezler, yerel halkın geleneksel üretim yöntemlerini modern tekniklerle birleştirmesine yardımcı olabilir ve gençler ve kadınlar için yeni istihdam olanakları sağlayabilir.

Eğitim ve mesleki gelişim merkezleri aynı zamanda yaşam boyu öğrenme ilkesini kırsal alanlara taşıyarak halk eğitimi, zanaat kursları, çevre ve iklim bilinci eğitimleri gibi çok yönlü programların önünü açmaktadır. Âtıl durumdaki köy okullarının bu amaçla kullanılması, mekânsal kaynakların verimli kullanılmasını sağlar ve kırsal nüfusun ekonomik ve sosyal dayanıklılığını artırır. Bu sayede köyler sadece yaşanacak yerler değil, aynı zamanda bireysel gelişim, üretim ve toplumsal dönüşüm merkezleri haline gelmektedir. Eğitim odaklı bu dönüşüm modeli, kırsal

kalkınmanın sürdürülebilirliğini desteklemekte ve sosyal eşitsizliklerin azaltılmasına yardımcı olmaktadır.

4.4. Sosyal Girişimcilik ve Kadın Kooperatifleri için Mekânsal Altyapı

Sosyal girişimcilik, sosyal ve ekonomik olguların iç içe geçtiği bir girişim modelidir. Sosyal değer yaratmaya ve sosyal düzen ve kalkınmaya fayda sağlayan yeni bakış açıları geliştirmeye öncelik verir. Sosyal girişimler, ortak ve yerel hareketler yoluyla sürdürülebilir kalkınma ve ilerlemeyi hedefler. Ekonomik kazançtan ziyade sosyal dönüşüm ve faydaya, toplumdan uzun vadeli destek alarak sosyal sorunları çözmeye odaklanırlar. Kooperatifler de sosyal girişimlerdir çünkü sosyal sorumluluk ilkesine dayanırlar ve yerel topluluklarının sürdürülebilir kalkınması için çalışırlar. Kadınları sosyoekonomik olarak güçlendirmeyi amaçlayan ve toplumsal rollerinin önemini vurgulayan kadın kooperatifleri, günümüzde küresel ve ulusal düzeyde önem kazanan sosyal girişimler olarak kabul edilmektedir (İrmis ve Boz, 2023).

Kadınların örgütlü üretime katılabileceği kooperatif merkezlerinin kurulması toplumsal dayanışmayı artırır ve yerel ekonomik yapıyı güçlendirir. Bu anlamda okul binaları, kadın emeğini üretime dahil etmek için uygun fiziksel alanlar sağlayabilir (Sönmez & Arslan, 2021). Kullanılmayan köy okullarının sosyal girişimcilik ve kadın kooperatifleri için merkezlere dönüştürülmesi, tabandan kırsal kalkınmanın ve kadınların ekonomik hayata aktif katılımının sağlanması için hayati bir stratejidir. Tarihsel ve sosyal açıdan köy okulları köy yaşamının merkezinde yer almakla birlikte, dönüşüme en açık yapılar arasında da yer almaktadır. Bu yapıların atölyelere, üretim alanlarına veya sosyal girişimcilik projeleri için eğitim merkezlerine dönüştürülmesi, yerel sorunlara yenilikçi çözümler geliştirilmesini sağlar.

Kadın kooperatifleri örneğinde bu dönüşüm, kırsal kesimdeki kadınların üretici güçlerini kolektif yapılarla birleştirerek onlara ekonomik bağımsızlık ve sosyal görünürlük sağlamaktadır. Vakfıkebir gibi tarımsal çeşitliliğin zengin olduğu ilçelerde kadınlar geleneksel mutfak ürünleri, el sanatları, bal, tıbbi ve aromatik bitkiler vb. üretebilmekte ve kooperatifler aracılığıyla ürünlerini daha etkin bir şekilde satabilmektedir. Âtıl durumdaki köy okullarının bu amaçla kullanılması, kadınların tek bir çatı altında örgütlenebileceği, üretim yapabileceği, eğitim alabileceği ve ürünlerini pazarlayabileceği bir altyapı sağlamaktadır. Bu da kırsal kalkınmanın toplumsal kapsayıcılığını artırmakta ve kadınların liderlik rolünü pekiştirerek toplumsal dayanışmayı güçlendirmektedir.

5. YÖNETİM VE İŞ BİRLİĞİ MODELLERİ

Çok paydaşlı yönetişim modelleri yeniden işlevlendirme süreçlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Yerel yönetimler, kamu kurumları, STK'lar, üniversiteler ve yerel halkın bu süreçlere katılımı, süreçlerin meşruiyetini artırmakta ve uygulamaların sürekliliğini sağlamaktadır. Potansiyel finansman kaynakları arasında Avrupa Birliği IPARD programları, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) hibeleri ve DOKA gibi bölgesel kalkınma ajansları yer almaktadır (TKDK, 2022).

Etkili birçok paydaşlı yönetişim modeli sadece kurumlar arası koordinasyonu sağlamakla kalmaz, aynı zamanda yerel sahiplenmeyi de teşvik eder. Her paydaşın bilgi, deneyim ve kaynaklarıyla katkıda bulunduğu katılımcı süreçler, kırsal kalkınma projelerinin planlanması ve uygulanmasında başarı şansını artırır. Özellikle kullanılmayan köy okullarının tarımsal üretim, eğitim, turizm veya sosyal girişimcilik için yeniden işlevlendirilmesinde, bu aktörler arasındaki rol paylaşımı stratejik önem taşımaktadır. Finansal destek sağlayan kurumlar, teknik bilgi sağlayan üniversiteler ve sahada aktif olan yerel halk arasındaki etkileşim, bölgeye özgü ihtiyaçlara cevap vermeyi kolaylaştırır. Bu sayede kırsal dönüşüm hem yukarıdan aşağıya hem de aşağıdan yukarıya sürdürülebilir ve sosyal olarak kabul edilebilir bir kalkınma modeli haline gelebilir.

6. VAKA ÇALIŞMALARI: TÜRKİYE VE DÜNYADAN ÖRNEKLER

Türkiye: Eskişehir'in Mihalgazi ilçesinde kullanılmayan bir köy okulu, lavanta ve diğer aromatik bitkilerin üretimi için atölyeye dönüştürüldü. Samsun'un Vezirköprü ilçesinde, Doğankaya köyündeki köy okulu Millî Eğitim Bakanlığı tarafından kapatılmıştı. Halk Eğitim Merkezi ile iş birliği içinde yeniden işlevlendirilen okul, kadınlara ve gençlere yönelik kursların verildiği bir köy yaşam merkezine dönüştürüldü. Tarım, el sanatları ve okuma yazma kursları köyde sosyal canlanmayı sağlamıştır.

Köy Yaşam Merkezleri projesi, kullanılmayan köy okullarını eğitim ve sosyal faaliyetler için alanlara dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Bu merkezler hem öğrencilerin hem de köylülerin ihtiyaçlarını karşılayacak çeşitli eğitim fırsatları sunacaktır. Proje, Türkiye'nin dört bir yanındaki köylerin kalkınmasına katkıda bulunmayı ve gelecek için umut aşılamayı amaçlamaktadır (MEB, 2022).

İzmir- Seferihisar: Tohum Takas ve Tarım Okulu: Seferihisar Belediyesi eski bir köy okulunu 'Tohum Takas Merkezi'ne ve organik tarım eğitimi verilen bir alana dönüştürdü. Cittaslow felsefesi doğrultusunda amaç, yerel tarımı desteklemek ve ekolojik farkındalığı artırmaktır.

Seferihisar Belediyesi, 13-14 Ekim 2012 tarihlerinde 'Yerel Tohumlar Mirasımızdır' sloganıyla Tohum Takas Şenliği'nin ikincisini düzenledi. Seferihisar'ı geleceğin Türkiye'si yapma hedefiyle projelerini sürdüren belediye, GDO'lu ürünlerin Türkiye'ye girdiği bir dönemde dedelerimizden, ninelerimizden bize kalan tohum mirasını korumak için çalışıyor. Seferihisar Belediyesi, geçtiğimiz yıl gerçekleştirdiği Tohum Şenliği'nin ardından bu yıl ikinci kez Tohum Takas Şenliği düzenleyerek yerel tohumlarımızı korumak için harekete geçti. İki gün süren etkinlikte üreticiler, 'Tohum Yasası' ile yerel tohumların satışının yasaklanmasının ardından yüzyıllardır biriktirdikleri tohumları takas ettiler (Seferihisar Belediyesi, 2012).

Eskişehir- Tepebaşı Belediyesi: Uygulamalı Tarım Eğitim Merkezi çalışmaları kapsamında eski bir köy okulu binası, uygulamalı tarım ve kompost üretimi eğitimlerinin verildiği bir merkeze dönüştürüldü. Merkez özellikle gençleri ve kadın çiftçileri hedefliyor ve kentsel tarımı teşvik ediyor.

Bu kapsamda Özdilek Sanat Merkezi'nde Kırsal Hizmetler Müdürlüğü tarafından üreticilerin katıldığı 'Sürdürülebilir Tarımsal Üretimde Kaynak Verimli Soğuk Hava Deposu' ve 'Meyve Bahçesi Kurulumu, Budama, Aşılama, Aşılama, Hastalık ve Zararlılarla Mücadele' konulu eğitimler düzenlenmiştir (Tepebaşı Belediyesi, 2021).

İtalya: Sicilya'da, kapatılan kırsal okullar sosyal kooperatif merkezlerine dönüştürülerek engellilerin tarımsal üretime katılmaları sağlanmıştır.

İspanya: Katalonya'daki bazı kırsal okullar dijital göçebeler için ortak çalışma alanlarına dönüştürülerek kırsal kesime yeni bir kullanıcı türü çekildi. İspanya- Galiçya Bölgesi: 'Escuelas Rurales' programı, nüfus azalması nedeniyle kapanan kırsal okulların düşük kiralarla yerel girişimcilere tahsis edilerek sosyal girişim alanlarına dönüştürüldüğünü gördü. Bazıları kültür merkezi olarak kullanılırken, diğerleri kırsal turizm tesisleri veya start-up ofisleri olarak hizmet veriyor.

Japonya: Kamikatsu Kasabası Sıfır Atık Eğitim Merkezi: Nüfusu azalan bu kırsal yerleşimde, kapalı okul binalarından biri, çevresel uygulamaların ve atıksız yaşam tarzlarının teşvik edildiği bir eğitim merkezine dönüştürülmüştür. Bu merkez aynı zamanda organik tarım uygulamalarıyla da entegre edilmiştir.

Bu örnekler, kapalı köy okullarının eğitim, tarım, çevre, sosyal girişimcilik ve turizm gibi alanlarda kapsayıcı ve sürdürülebilir dönüşüm potansiyelini ortaya koymaktadır. Vakfıkebir'de geliştirilecek benzer projeler için bir model teşkil edebilirler.

7. TARIMSAL KATMA DEĞERİN ARTIRILMASI VE KIRSAL KALKINMA ODAKLI DÖNÜŞÜM MODELLERİ

7.1. Tarımsal Üretim, Yöresel Ürünler ve Eko-Turizm Merkezi ile Tıbbi Aromatik Bitki İşleme Merkezi Örnek Uygulama: Kirazlık Köyü – Süt Toplama ve İşleme Atölyesi

Doğal güzellikleri ve kültürel mirasıyla öne çıkan Kirazlık, ekoturizm açısından büyük bir potansiyele sahiptir. Ekoturizme artan ilgi ve yerel ürünlerin artan satış potansiyeli değerlendirilmelidir. Köy okulu, yerel ürünler için bir satış ofisi olarak hizmet verebilir, ayrıca konuklara konaklama imkânı sağlayabilir ve turist bilgilendirme noktası olarak işlev görebilir. Yerel gıda atölyeleri kadın istihdamını artırabilir. Kirazlık köyünde kullanılmayan bir okul binası, bir kadın üretici kooperatifi tarafından küçük ölçekli bir süt işleme merkezine dönüştürülebilir. Bu köydeki ahırlar ve yüksek süt üretim potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda, süt hijyenik koşullarda işlenerek yoğurt, tereyağı ve peynir üretilebilir. Bu ürünler daha sonra yerel bölgede ve dijital satış platformlarında pazarlanabilir.

Kirazlık köyü çevresinde doğal olarak yetişen ıhlamur, kekik ve adaçayı gibi ekonomik değeri yüksek bitkilerin hasadı yapılabilir. Eski okul binası kurutma, paketleme, sabun ve yağ üretimi için bir tesise dönüştürülebilir. Kadın kooperatifi yerel pazarlar için ürünler geliştirebilir.

Potansiyel kazanımlar anlamında; kadın ve genç istihdamının artması, katma değerli üretimle gelir seviyesinin yükselmesi ve kooperatifçiliğin güçlendirilmesine katkı sağlaması beklenmektedir.

7.2. Yöresel El Sanatları ve Kültürel Üretim Atölyeleri Örnek Uygulama: Çavuşlu Mahallesi – Ahşap Oyma ve Sepetçilik Atölyesi

Son yıllarda fırıncılar, berberler, terziler ve kalaycılar el sanatları sektöründe çalışmaya devam etmiştir. Bölgede el yapımı hediyelik eşyalar bulunabilir. Osmanlı döneminden kalma bakır cevherini işleyerek kap kacak ve taş yapma mesleği küçük ölçekte de olsa hâlâ devam etmektedir. Bu ormanlık bölgenin insanları inşaatta ahşap malzemelere odaklanmaktadır. Ahşap işçiliği aynı zamanda küçük ölçekli mobilya yapımında ve yayık, sepet, gülek, got, dırmaç ve kemence gibi yerel el sanatlarında da tercih edilmektedir (Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2004: 247). Geleneksel Karadeniz el sanatlarının ve geleneksel marangozluk bilgisinin korunduğu Çavuşlu gibi mahallelerde, kullanılmayan okul binaları küçük ölçekli yatırımlarla ahşap oymacılığı, sepet örücülüğü ve dokumacılık gibi geleneksel el sanatlarının canlandırılabileceği merkezlere dönüştürülebilir. Bu üretimler, özellikle kırsal turizm veya online hediyelik

eşya satışları yoluyla ekonomiye entegre edilebilir. Ahşap ürünlere yönelik artan nostaljik ilgi ve turizme yönelik hediyelik eşya üretimindeki büyüme fırsat olarak görülebilir.

Potansiyel kazanımlar olarak bakacak olursak; kültürel mirasın korunması, üretim yoluyla gençlerin köyde kalmasının teşviki ve kadın emeğinin görünürlüğünün artması sağlanacaktır.

7.3. Doğa ve Tarım Turizmine Yönelik Dönüşüm Örnek Uygulama: Yalıköy – Kırsal Yaşam Deneyim Merkezi ve Arıcılık ve Bal Paketleme Tesisi

Yalıköy'de denize ve doğaya yakın olan bu eski okul, yürüyüşçüler, kampçılar veya şehirden gelen aileler gibi insanların kırsal yaşamı deneyimleyebilecekleri bir merkez olarak kullanılabilir. Bahçe organik tarım için, derslikler ise konaklama ya da eğitim için kullanılabilir. Özellikle yaz aylarında öğrenciler için 'doğa kampları' düzenlenebilir. Trabzon'un Vakfıkebir ilçesine bağlı Yalıköy'de bal üretimine ilişkin kesin verilere ulaşmak zor olmakla birlikte, ilçe genelinde yılda yaklaşık 70 ton bal üretilmektedir. Yalıköy'ün doğal bitki örtüsü ve iklimi arıcılık faaliyetleri için elverişli koşullar sunuyor. Bölgedeki arıcılar, ormanlık alanları ve zengin bitki örtüsünü değerlendirerek kaliteli bal üretmektedir (vakfikebir.gov.tr). Yalıköy'de bal üretiminin artırılması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması için arıcılık eğitimi verilmesi, modern tekniklerin tanıtılması ve kooperatif gibi örgütlenmelerin desteklenmesi önemlidir. Ayrıca bölgeye özgü balın markalaştırılması ve pazarlanması yerel ekonomiye katkı sağlayacaktır.

Amaç, turizm geliri yoluyla yerel ekonomiyi çeşitlendirmek, boş okul binalarını korumak ve bakımını yapmak, istihdam yaratmak için gerekli altyapıyı oluşturmak ve gençlere çevre bilinci ve doğa sevgisini aktarmaktır.

7.4. Dijital Eğitim ve Ortak Çalışma Alanları Örnek Uygulama: Düzlük – Dijital Eğitim ve Kodlama Merkezi

Gerekli internet altyapısına sahip köylerde, kullanılmayan okul binaları uzaktan eğitim, kodlama ve dijital tasarım gibi kurslar sunan teknoloji merkezlerine dönüştürülebilir. Bu tür merkezlerin kurulması, özellikle genç göçünü azaltmanın ve gençlerin beceri geliştirmelerini sağlamanın bir yolu olarak teşvik edilmelidir.

- Uzaktan Eğitim Destek Noktaları: Çevrimiçi eğitime erişimi olmayan ilkokul çağından üniversite seviyesine kadar çocuk ve gençlere destek sağlanmaktadır.

- Kodlama ve Yazılım Atölyeleri: Programlama dilleri ve temel algoritma mantığı öğretilebilir.

Dijital Tasarım ve Üretim Atölyeleri: Grafik tasarım, video düzenleme ve 3D yazıcı teknolojisi gibi alanlarda kurslar verilebilir.

- E-ticaret ve dijital pazarlama eğitimi: Kooperatif üyeleri, yerel ürünleri çevrimiçi satmak için gereken dijital becerileri geliştirebilir.

- Hayat Boyu Öğrenme Kursları: Bilgisayar kullanımı, dijital okuryazarlık ve ofis yazılımı gibi temel dijital yetkinlikler öğretilebilir.

Genç göçünün azaltılması açısından, gençlerin dijital becerilerle donatılması, kırsal alanlarda iş kurmalarını veya uzaktan çalışmalarını sağlar, böylece şehir merkezlerine göç etme ihtiyacını ortadan kaldırır. Kadınların ekonomik katılımının sağlanması açısından, ev kadınlarına ve kadın kooperatiflerine dijital üretim ve pazarlama eğitimleri verilmesi ekonomik bağımsızlığı desteklemektedir. İstihdam olanakları açısından dijital içerik üretimi, e-ticaret, teknik hizmetler ve veri girişi gibi yeni iş alanları yaratılabilir. Sosyal dönüşüm açısından, kırsal alanlarda teknolojiye erişimin sağlanması yaşam kalitesini artıracak ve eşit eğitim fırsatları sağlayacaktır. Bu dönüşüm modeli Vakfıkebir'de Yalıköy, Kirazlık ve Kıranköy gibi uygun altyapıya sahip köylerde pilot olarak uygulanabilir. Bu projeler kırsal alanlarda teknolojik dönüşüme öncülük edecek örnek uygulamalardır. Millî Eğitim Bakanlığı, kalkınma ajansları, belediyeler ve STK'lar gibi paydaşlarla iş birliği yapılabilir.

Potansiyel faydaları arasında dijital eşitsizliğin azaltılması, gençlerin dijital iş gücüne katılımının teşvik edilmesi ve uzaktan çalışanların kırsal bölgelere yerleşmeye teşvik edilmesi yer almaktadır.

7.5. Tarımsal Eğitim ve Tohum Takas Merkezleri Örnek Uygulama: Demirci Mahallesi – Yerel Tohum ve Tarım Teknikleri Merkezi ve Organik Sebze ve Meyve

Demirci gibi tarımsal üretim potansiyeli olan köylerde atıl okul binaları, yerel tohum takas etkinliklerinin düzenlendiği ve permakültür ve organik tarım gibi yöntemlerin öğretildiği eğitim merkezlerine dönüştürülebilir. Aynı zamanda köylüler bu yöntemleri uygulama bahçelerinde deneyebilirler. Bu tarım bölgesinde mevsimlik sebze ve meyveler kurutularak katma değerli ürünlere dönüştürülebilir.

Köy okulu, kurutma fırınları ve paketleme tesisleriyle birlikte küçük ölçekli bir gıda işletmesine dönüştürülebilir. Bu çalışma kırsal kalkınma ve yerel ekonomi açısından pek çok fayda sağlayacaktır. Bunlar arasında yerel istihdam, artan gelir, pazarlama fırsatları ve katma değer yer almak-

tadır. Meyve, sebze ve bal gibi tarımsal ürünlerin kurutulması ve paketlenmesi, raf ömürlerini uzatarak ekonomik değerlerini artırmaktadır. İşletme, köydeki gençlere, kadınlara ve iş arayanlara doğrudan istihdam olanakları sağlayarak göçü azaltmaktadır. Ürünlerin işlenmesi ve markalaştırılması çiftçilerin ve üreticilerin gelirlerini artırmakta ve yerel ekonomiyi canlandırmaktadır. Paketlenmiş ürünler marketlere, restoranlara ve e-ticaret platformlarına satılarak bölgesel bir marka yaratılabilir. Gençler ve kadınlar istihdama katılabilir.

Diğer potansiyel kazanımlar arasında tarımsal verimliliğin artması, yerel tohumların korunması ve nesiller arası bilgi aktarımı yer almaktadır.

7.6. Kadın Girişimcilik ve Çok Amaçlı Kooperatifçilik Girişimleri Örnek Uygulama: Hacıköy – Kadın Üretim Kooperatifi Merkezi

Hacıköy ve çevresinde tarım, koyunculuk ve fındık üretimi önemlidir. Okul binaları, soğuk hava deposu ve ürün toplama ve dağıtım merkezi gibi kooperatif altyapısı sağlamak için kullanılabilir. Genç çiftçilerin köye dönüşünü teşvik etmek için ortak bir makine parkı kurulabilir, sulama desteği sağlanabilir ve bir pazarlama ağı oluşturulabilir. Hacıköy ve çevresi, kırsal kalkınma yatırımları için devlet teşviklerinden yararlanabilir.

Hacıköy gibi geleneksel üretim becerilerine sahip kadın nüfusun yoğun olduğu köylerde okul binası, üretim mutfağı, eğitim odaları ve satış alanından oluşan bir kadın kooperatif merkezine dönüştürülebilir. Bu model Trabzon'un çeşitli köylerinde uygulanabilir ve yerel yönetim ve kaymakamlık tarafından desteklenebilir.

Potansiyel kazanımlar açısından, kadınların ekonomik bağımsızlığının güçlendirilmesi, üretimin resmileştirilmesi ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi gibi konular ön plana çıkmaktadır.

7.7. Hamzalı Köyü İçin Alternatif Kırsal Kalkınma Fikri: Hamzalı Köyü İçin Entegre Kırsal Kamp ve Eğitim Turizmi Modeli

Yeşil çevresi, az eğimli açık alanları ve sessizliği sayesinde Hamzalı Köyü, kamp ve doğa temelli eğitim faaliyetleri için ideal bir alandır. Eski okul binası, revir, duş ve tuvaletler, bir eğitim salonu ve mutfak sağlayarak kamp alanı için bir merkez olarak hizmet verebilir. Orman yolları, arı kovanlarına giden yürüyüş rotaları ve tarla sınırları uygun yürüyüş gezileri için kullanılabilir. Boş köy okulu, doğal yaşam, tarım ve arıcılık konularında eğitimlerin verilebileceği uygulamalı bir öğrenme merkezine dönüştürülebilir.

Ekonomik açıdan, kampçılardan elde edilen gelir, yerel ürünlerin satışı için bir gelir kaynağı sağlayabilir. Sosyal açıdan, köylülerle etkileşim,

kuşaklar arası bilgi paylaşımı ve gençler için yeni istihdam fırsatları sunar. Eğitici cazibe merkezleri, yaz kampları ve tarım liseleri ile iş birliği yoluyla destek sağlanabilir. Ortaklar olarak: İlçe Tarım Müdürlüğü, halk eğitim ve üniversite kulüpleri dahil olabilir. Destek sağlanabilecek pek çok alan bulunmaktadır. Bunlar arasında turizm ve kırsal kalkınmaya destek sağlayan DOKA (Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı), konaklama altyapısı ve açık alan düzenlemesine destek sağlayan Kırsal Turizm IPARD Destekleri, gençlik kamplarına destek sağlayan Gençlik ve Spor Bakanlığı ve doğa ve tarıma destek sağlayan TÜBİTAK Bilim Kampları yer almaktadır.

Tüm bu örnekler, yerel ihtiyaçlara duyarlı, düşük maliyetli müdahaleleri içeren bir dönüşüm modelini ortaya koymaktadır. Köy bazlı pilot projelerle başlayan bu uygulamalar Vakfıkebir genelinde yaygınlaştırılabilir. Her bir müdahale, ekonomik ve sosyal sermayeyi güçlendiren bir kırsal kalkınma aracı olarak değerlendirilmelidir.

Vakfıkebir ilçesindeki kapalı köy okullarının kırsal kalkınma amacıyla yeniden işlevlendirilmesi için önerilen fikirlere göre, her biri için ayrı ayrı bir SWOT analizi yaptığımızda;

- Yalıköy'ün flora zenginliği, uygun iklimi, geleneksel arıcılık bilgisi ve işletme yönetimi açısından doğa turizmi ve arıcılık alanındaki güçlü yönleri, bu sektörü kadın emeğine uygun bir sektör haline getirmektedir. Organik ve yerel bala yönelik artan talep göz önüne alındığında, kooperatiflerin desteğine paralel olarak mükemmel fırsatlar bulunmaktadır. Ancak, zayıf ulaşım altyapısı nedeniyle pazara erişimin sınırlı olması beklenmektedir. İklim değişikliği ve modern üretim ekipmanlarının eksikliği de sorunlar arasındadır.

- Yerel tarım ürünlerinin farklı alanlarda üretimi ve işlenmesi bağlamında, Kirazlık köyü tarımsal üretim için önemli bir potansiyele ve uygun fiziksel alana sahiptir. Doğal ürünlere olan mevcut ilgi göz önüne alındığında, yürütülecek çalışmalardan mükemmel sonuçlar beklenebilir. Yetiştirilebilecek doğal bitkilerin çeşitliliği göz önüne alındığında başlangıç maliyetinin düşük olması da önemlidir. Doğal kozmetik ve sağlıklı yaşam ürünlerine olan talep ve kadınların bu sektördeki istihdamı her geçen gün artmaktadır. Ancak enerji konusunda çeşitli sıkıntılar yaşanabilmektedir. Enerji altyapısı güçlendirilmeli ve ürün muhafazasına yönelik riskler en aza indirilmelidir. Bitkiler için sınırlı toplama sezonu ve üretim standartlarına uyma zorunluluğu tehdit olarak algılanabilir.

- Hamzalı Köyü Kırsal Ekolojik Eğitim Merkezi'nin güçlü yönlerini göz önünde bulundurursak, mevcut okul binası yeniden işlevlendirilebilir. Çevre, arıcılık ve doğal çevre ile uyumludur. Tarım ve doğa temalı

eğitim kursları için uygun altyapı oluşturulabilir. İlçe Tarım Müdürlüğü ve üniversiteler ile iş birliği potansiyeli de bulunmaktadır. Ancak, daimî eğitmen ve uzman bulmanın zorluğu, mevsimsel katılımdaki dengesizlik ve pazarlama, tanıtım ve görünürlük eksikliği zayıf yönler arasındadır.

- Hacıköy Kooperatif Altyapısı ve Tarımsal Lojistik Merkezi'ne bakıldığında birçok güçlü yön tespit edilebilir: fındık ve küçükbaş hayvancılığın yaygınlığı, tarımsal faaliyetler, soğuk hava deposu ve ürün toplama ve dağıtım merkezi için uygun bir arazi yapısı, genç çiftçilerin varlığı ve geri dönüşe açıklık önemli faktörlerdir. Kurumsallaşmış bir kooperatif yapısının olmamasından kaynaklanan sorunlar zayıf yönler olarak değerlendirilebilir. Finansman ve makine eksikliği ile ürün pazarlama kanallarının sınırlı olması da sorunlara neden olabilmektedir.

- Demirci: Permakültür ve Tohum Takas Eğitim Merkezi kapsamında birçok çalışma yapılabilir. Atalık tohumların kullanımı her geçen gün artıyor. Ayrıca birçok ilde tohum takas etkinlikleri düzenleniyor. Bu bağlamda güçlü yönleri tarımsal üretim tarihi ve kültürü olarak özetlenebilir. Yerel tohumlara ilgi duyan ve pratik bahçeler için yeterli açık alana erişimi olan geleneksel çiftçiler çalışmaları kolaylaştıracaktır. Bununla birlikte, organik tarım konusunda sınırlı bilgi, yerel nüfus içinde dönüşüme karşı potansiyel direnç ve ilk yatırımda altyapı ihtiyacı zayıf yönlerdir.

- Düzlük Dijital Eğitim ve Teknoloji Merkezi'nin çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda, günümüzde fırsat girişimciliği kapsamında birçok çalışma yürütülebilir. Millî Eğitim Bakanlığı ve belediyelerin dijital köy girişimleri, Avrupa Birliği ve TÜBİTAK tarafından desteklenen dijital dönüşüm fonları ve genç nüfusun dijital becerilerini geliştirme isteği değerlendirilebilir. Mevcut internet altyapısı, gençlere yönelik modern eğitim konsepti (kodlama ve dijital tasarım) ve uzaktan eğitim sistemlerine uygun bir ortamın varlığı olumlu sonuçların habercisidir ve güçlü yönler olarak kabul edilebilir. Ancak eğitmen kaynaklarının yetersizliği, teknolojik ekipmanların yüksek maliyeti ve sürekliliği sağlayacak finansman modelinin belirsizliği zayıf yönler arasında sayılabilir.

8. VAKFIKEBİR'DEKİ KAPALI KÖY OKULLARININ YENİDEN İŞLEVLENDİRİLMESİ PROJESİ İÇİN FAYDA-MALİYET TAHMİNİ

GENEL KAPSAM Toplam okul sayısı: 7 (Hamzalı, Yalıköy, Düzlük, Kirazlık, Çavuşlu, Demirci, Hacıköy)

Proje Süresi: 3 yıl

Finansman Kaynağı: Belediyeler, DOKA, TKDK, Kalkınma Ajansları, Kooperatifler

Yaklaşık yatırım maliyeti (okul başına): 1.200.000 TL (Tadilat, ekipman, eğitim, kurulum)

Toplam maliyet: 7 x 1.200.000 TL = 8.400.000 TL

✅ **BEKLENEN YILLIK FAYDALAR (Toplam Tahmini)**

Fayda Kalemi	Yıllık Tahmini Değer (TL)
Yeni istihdam edilen kişi sayısı (ortalama 6 köy x 5 kişi + 2 köy x 10 kişi)	50 kişi
Ortalama kişi başı istihdam geliri (yıllık)	180.000 TL (15.000 x 12)
Toplam doğrudan istihdam geliri	**9.000.000 TL**
Yöresel ürün satış gelirleri (kooperatif + turizm dahil)	2.000.000 TL
Ekoturizm ve yerel hizmet gelirleri (Kirazlık, Yalıköy)	1.000.000 TL
Yerel üretimde hammadde, girdi ve lojistik kazancı	500.000 TL

➡️ **Toplam yıllık tahmini fayda: 12.500.000 TL**

FAYDA-MALİYET ORANI (FMO)

Toplam yatırım maliyeti (1 defaya mahsus): 9.600.000 TL

Yıllık beklenen fayda: 12.500.000 TL

Amortisman süresi (geri dönüş süresi): <1 yıl

☑ Fayda-Maliyet Oranı (FMO) = 12.500.000 / 8.400.000 = 1,48

Fayda-Maliyet Oranı (FMO) = 1,48 olarak hesaplanmıştır. Bu oran, kırsal dönüşüm projelerinin ekonomik sürdürülebilirliği açısından olumlu bir gösterge sunmaktadır.

Kırsal dönüşümün sürdürülebilirliği açısından ekonomik sürdürülebilirlik ile sosyal ve çevresel faktörler üzerinde olumlu etkisi olacağı düşünülmektedir. FMR 1'den büyük olduğu için kırsal dönüşüm yatırımlarının ekonomik olarak kârlı ve sürdürülebilir olduğu görülmektedir. Bu oran, yüksek bir yatırım getirisine işaret etmektedir ve benzer projelerin tekrarlanmasını teşvik edebilir. Sadece ekonomik kazançlar değil, kırsal alanlarda artan istihdam, gençlerin geri dönüşü ve toplumsal uyum gibi sosyal getiriler de dikkate alınırsa dolaylı faydalar daha da büyük olacaktır. Sosyal uyum ve yerel kalkınma, FMO'ya doğrudan yansıtılmayan unsurlardır, ancak uzun vadeli sürdürülebilirliğe katkıda bulunurlar. Dönüştürülen köy okullarının ekolojik eğitim, yerel tarım ve arıcılık gibi çevre dostu faaliyetler için kullanılması çevresel sürdürülebilirliği desteklemektedir. Yerel kaynakların verimli kullanımı, kooperatifleşme ve özellikle eğitim ve turizm faaliyetlerinin entegrasyonu bu oranı daha da artırma fırsatı sunmaktadır. Bu verilerden yola çıkarak Vakfıkebir gibi ilçelerde yerel yönetimler, kalkınma ajansları ve kamu kurumları kırsal dönüşüm politikalarını kararlılıkla desteklemeli ve örnek uygulama modelleri yaygınlaştırılmalıdır.

Kırsal dönüşüm uygulamalarının sürdürülebilirliği, sosyal, çevresel ve ekonomik etkileri açısından değerlendirilmelidir. Vakfıkebir ilçesinde kapalı köy okullarının yeniden işlevlendirilmesi için önerilen proje modeli, yerel kalkınma odaklı, katılımcı bir yaklaşım benimsemektedir. Proje, ilk yıl içinde kendi kendini idame ettirme potansiyeline sahiptir. Sosyal faydalar yaratabilir, istihdamı ve üretimi artırabilir ve kırsal göçü tersine çevirebilir. Kadınların, gençlerin ve yerel halkın katılımıyla sürdürülebilir bir toplum temelli kalkınma modeli oluşturulabilir. Uzun vadede bu model diğer Vakfıkebir köylerine de yaygınlaştırılabilir ve bir kırsal kalkınma laboratuvarı haline gelebilir. Bu alandaki çalışmalar, tarımsal işgücünün kademeli olarak azalmasının yanı sıra istihdam ve kentsel nüfus yoğunluğunun artması açısından da olumlu getiriler sağlayacaktır.

Analiz sonuçları, bu köy okullarının dönüşümünün ardından, yatırımın ilk yıl içinde kendini amorti edeceğini göstermektedir. Böylece kırsal alanlarda doğrudan istihdam yaratılmaktadır.

- Üretim ve satış kapasitesi artacak

- Kadın ve genç girişimciler desteklenecek

- Kırsal göçün önlenmesi için yapısal bir çözüm geliştirilmiş olacak

Bu model, yerel kalkınma planlarının bir parçası olarak diğer kırsal bölgeler tarafından örnek olarak kullanılabilir.

SONUÇ

Bu çalışma, Vakfıkebir ilçesinde kapalı köy okullarının yeniden işlevsel hale getirilmesinin kırsal dönüşüme ve yerel kalkınma süreçlerine katkıda bulunabileceğini göstermiştir. Maliyet-Fayda Oranı 1.48 ile önerilen modelin ekonomik açıdan karlı ve uygulanabilir olduğu açıktır. Ancak projenin değeri ekonomik kazanımlarla sınırlı değildir. Sosyal uyumun artması, gençlerin köylere geri dönmesi ve kadınların üretim süreçlerine aktif katılımı gibi sosyal kazanımlar da sürdürülebilirlik açısından kritik önem taşımaktadır. Bu açıdan kırsal dönüşüm sadece mekânsal bir yeniden yapılanma değil, aynı zamanda sosyal yapının da yeniden inşa edildiği bir süreçtir.

Ekolojik eğitim, yerel tarım, arıcılık ve kırsal kamp turizmi gibi çevre dostu işlevleri de bünyesinde barındıran bu model, çevresel sürdürülebilirlik açısından önemli fırsatlar sunuyor. Köylerdeki âtıl kamu binalarının değerlendirilmesi, kamu kaynaklarının etkin kullanımını sağlıyor ve bölgenin potansiyelini harekete geçiriyor. Katılımcı bir kalkınma yaklaşımıyla uygulanması önerilen bu proje, uzun vadede Vakfıkebir'in diğer köylerine de yaygınlaştırılarak bir kırsal kalkınma laboratuvarına dönüştürülebilir. Böylece hem yerel hem de bölgesel ölçekte örnek teşkil eden bütüncül ve sürdürülebilir bir kalkınma modeli hayata geçirilebilir. Bu bağlamda yerel yönetimler, kalkınma ajansları ve merkezi kurumlar kırsal alanları canlandıracak stratejik yatırımları teşvik ederek bu süreci desteklemelidir.

Yerel yönetimler bölgesel ekonomik kalkınmanın hızlandırılmasında kilit bir rol oynamaktadır. Günümüzde özellikle bölgesel ve kentsel ekonomilerde güçlü yerel yönetim liderliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Yerel yönetimlerin kaynak bulmadaki yaratıcılıkları ve kent için yaptıkları harcamalar önemlidir, çünkü bu kararlar bölgesel ekonomik kalkınmayı olumlu ya da olumsuz etkileyebilir. Yerel ekonomik kapasitenin geliştirilmesine yönelik faaliyetler yürütülmelidir. Yerel yönetimlerin bölgenin ve kentin gelecekteki konumu için bir vizyon ve projeksiyon geliştirmesi gerekmektedir. Altyapı yatırımları başarılı bir yerel ekonominin temel taşıdır. Bu yatırımlar yerel yatırım ortamını hızla iyileştirebilir. Yerel yönetimlerin altyapı ve program harcamalarını artırması kentin veya bölgenin ekonomik büyümesine yol açacaktır. Ancak sürdürülebilirliği sağlamak için nitelikli insan sermayesini bölgeye çekecek projeler de geliştirilmelidir (Uyan, 2019: 138).

- Âtıl durumdaki köy okulları sadece geçmişin eğitim mirası olarak değil, aynı zamanda geleceğin üretim, eğitim ve istihdam merkezleri olarak görülmelidir.

- Yerel halkın sürece aktif katılımının sağlanması; sahiplenme duygusunu artıracak ve sürdürülebilirliği destekleyecek olması, yapılacak çalışmaların tabana yayılması ve daha etkin sonuçlar alınmasını sağlayacaktır.

- Her dönüşüm modeli, köyün sosyo-kültürel ve ekonomik dokusuna uygun olarak yerelleştirilmelidir.

- Devletin yönlendirmesi ve teşvik mekanizmaları bu dönüşüm sürecini hızlandıracak ve yaygınlaştıracaktır.

KAYNAKÇA

Aksoy, H. (2021). Kırsal Mekânlarda Âtıl Kamu Binalarının Dönüşümü: Türkiye Örnekleri. Kentsel Planlama Dergisi, 45(2), 89–107.

Aksoy, H. (1966). Vakfıkebir, Hakimiyet Basımevi, Trabzon

Atalık, G. (2022). Kırsal Turizm ve Mekânsal Dönüşüm: Yerel Girişimler Üzerine Bir İnceleme. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Demirtaş, Z. (2019). Yerel Kalkınmada Eğitim Merkezlerinin Rolü. Kırsal Kalkınma Araştırmaları Dergisi, 11(1), 33–49.

Eraydın, A. (2004). Bölgesel Kalkınma Kavram, Kuram ve Politikalarında Yaşanan Değişimler. Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu. 1, 126-146.

İrmiş, A. & Boz, N. (2023). Bir Sosyal Girişimcilik Örneği Olarak Kadın Kooperatifleri, Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 58(3), 2088–2124.

Karpuz, H. (1990). Trabzon, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

Koç, Ö.M. & Köklü, Y.Z. & Yılmazer, N. (2004). Trabzon Halk Kültürü Araştırmaları, Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Erol Ofset Matbaacılık, Trabzon,

Küçükçongar, M. (2021). Kooperatifçilik ve Kadın İstihdamı: Yerel Gıda Üretiminde Bir Model Önerisi. Kadın Çalışmaları Dergisi, 9(2), 60–78.

Millî Eğitim Bakanlığı (2022). Köy Yaşam Merkezleriyle Yeni Bir Dönem Başlıyor, https://www.youtube.com/watch?v=B3oN24OYi68

Ray, C. (1998). Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. Sociologia Ruralis, 38(1), 3–20.

Resmî Gazete. (1924). https://www.lexpera.com.tr/resmi-gazete/metin/koy-kanunu-68-442?utm_source

Seferihisar Belediyesi. (2012). Seferihisar'da Tohum Bayramı, https://seferihisar.bel.tr/seferihisar-da-tohum-bayram

Sönmez, S. & Arslan, A. (2021). Kadın Kooperatifleri ve Sosyal Girişimcilik. Yerel Gelişim Dergisi, 6(3), 24–41.

Shucksmith, M. (2010). Disintegrated Rural Development? Neo-endogenous Rural Development, Planning and Place-Shaping in Diffused Power Contexts. Sociologia Ruralis, 50(1), 1–14.

Tepebaşı Belediyesi. (2021). Üreticiler İçin Eğitimler Devam Ediyor, https://www.tepebasi.bel.tr/hd.asp?hid =10778

Topkara, Â. (2007). Vakfıkebir'de Sosyal ve Dini Yapı, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı

Trabzon İl Yıllığı. (1967). Ajans Türk Matbaacılık Yayınları, Ankara,

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı- 11. Kalkınma Planı (2019-2023). (2019). chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.sbb.gov.tr/ wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Plani-2019-2023.pdf

TKDK. (2022). IPARD Destekleri ve Kırsal Kalkınma. Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Yayını.

UNDP. (2020). Human Development Report: The Next Frontier – Human Development and the Anthropocene. United Nations Development Programme.

Uyan, B. (2019). Ekonomik Büyüme Kuramlarının Bölgesel Ekonomik Gelişme Açısından İncelenmesi ve Türkiye'de Bölgesel Ekonomik Gelişme, İktisadi Yenilik Dergisi, 6(2).

Vakfıkebir İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü. (2023). Kapalı Okul Envanteri Raporu. (İç Yayın).

Vakfıkebir.gov.tr., https://www.vakfikebir.gov.tr/vakfikebirtarihcesi?utm_source=com

Yardımcı, B. (2023). Türkiye'de Kırsal Alan Tanımının Serüveni, Bölgesel Kalkınma Dergisi, 1(2).

Bölüm 6

ŞUBELEŞMİŞ YAPILARDA KÜMELEME, CRITIC VE COPRAS YÖNTEMLERİNİN ENTEGRE EDİLMESİYLE PERFORMANS SIRALAMASI

Seher A. TEZERGİL[1]

1 Marmara Üniversitesi Finansal Bilimler Fakültesi Aktüerya Bilimleri Bölümü, İstanbul, Türkiye orcid.org/ 0000-0002-0228-724X stezergil@marmara.edu.tr

1.GİRİŞ

Genellikle perakende, bankacılık, sigorta veya franchising gibi sektörlerde görülen şubeleşmiş yapılar, geniş bir coğrafi alana yayılan ve birbirinden bağımsız şubelerden oluşan organizasyonlardır. Her bir şube genellikle kendi işlemlerini yönetmekte, müşterilere hizmet vermekte ve belirli bir coğrafi bölge veya müşteri segmentine odaklanmaktadır. Şubeler genellikle merkezi bir yönetim tarafından belirlenen genel politika ve standartlara uyum sağlamaktadır ancak bununla birlikte yerel ihtiyaçlara ve koşullara göre de zaman zaman bazı kararlar da alabilmektedirler.

Bankalar, perakende zincirleri ve sigorta şirketleri gibi bu tür organizasyonlar, operasyonel verimliliği ve stratejik uyumu sağlamak için şubelerinin performansını sürekli olarak izlemek ve değerlendirmek zorundadır. Söz konusu performansı objektif ve etkili bir şekilde değerlendirmek için çeşitli metodolojiler kullanılmaktadır.

Kümeleme analizi, şubeleri benzer özelliklerine göre gruplandırarak daha homojen alt kümeler oluşturmayı sağlar. Bu farklı pazar dinamikleri ve çevresel faktörler göz önünde bulundurularak, şubelerin performansının daha adil bir şekilde karşılaştırılmasını mümkün kılar. Homojen grupların oluşturulması, her bir grubun kendi içindeki performans farklarının daha belirgin hale gelmesini sağlar ve bu sayede iyileştirme alanları daha net bir şekilde tespit edilebilir.

Bu çalışmada bir bankaya ait şube verileri ekseninde kümeleme analizi yapıldıktan sonra, CRITIC yöntemi kullanılarak kriterlerin ağırlıkları belirlenmiştir. CRITIC yöntemi, kriterler arasındaki korelasyonları ve bilgi içeriğini dikkate alarak her bir kriterin önem derecesini hesaplayan bir metodolojiye sahip olması sebebiyle kriterlerin göreceli önemini objektif bir şekilde belirlemeye yardımcı olarak performans değerlendirmesi için daha sağlam bir temel sağlamaktadır. Çalışmada son olarak, ağırlıklandırılmış kriterler kullanılarak COPRAS yöntemi ile şubelerin performans sıralaması yapılmıştır. COPRAS yöntemi, her bir alternatifin (şubenin) kriterler doğrultusunda ne ölçüde başarılı olduğunu hesaplar ve bunları karşılaştırarak genel bir sıralama oluşturur. Bu yaklaşım, çok kriterli karar verme sürecinde kullanılabilecek etkili bir yöntem olup şubelerin performansının kapsamlı bir değerlendirmesini sağlamaktadır.

Böylece şubeleşmiş yapılarda performans değerlendirmesi için kümeleme, CRITIC ve COPRAS yöntemlerinin entegrasyonunu sunulmuştur. Bu metodolojik yaklaşım, şubelerin performansını daha adil ve objektif bir şekilde değerlendirmeyi, iyileştirme alanlarını tespit etmeyi ve genel organizasyonel verimliliği artırmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, bu makale, literatüre katkı sağlamayı ve uygulayıcılara şube performansını

değerlendirmede kullanabilecekleri sağlam bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır.

2.LİTERATÜR

Aşağıda bankacılık sektöründe CRITIC ve COPRAS yöntemlerinin kullanıldığı çalışmalar sıralanmıştır.

- Chang ve Chen (2016), bankacılık sektöründeki riskleri değerlendirmek için CRITIC ve COPRAS yöntemlerini bir araya getirmişlerdir.

- Chen ve Tsaur (2017), bankacılık sektöründeki rekabeti analiz etmek için CRITIC ve COPRAS yöntemlerini kullanmışlardır.

- Liu ve Wang (2017), bankacılık sektöründe müşteri memnuniyetini analiz etmek için CRITIC ve COPRAS yöntemlerini bir araya getirmişlerdir.

- Tsaur ve Lin (2018), bankaların kredi değerlendirmesi sürecinde CRITIC ve COPRAS yöntemlerini kullanmışlardır.

- Lee ve Chen (2019), bankaların yatırım kararlarını analiz etmek için CRITIC ve üCOPRAS yöntemlerini kullanmışlardır.

- Wang ve Chang (2020), bankaların mali performansını analiz etmek için CRITIC ve COPRAS yöntemlerini bir araya getirmişlerdir.

Bununla birlikte literatür tarandığında KÜMELEME, CRITIC ve COPRAS yöntemlerinin entegre edildiği ve banka şube performanslarının sıralandığı bir çalışmaya rastlanmamış olması noktasında çalışmanın literatüre katkısının olması beklenmektedir.

3. YÖNTEM

3.1. CRITIC Yöntemi

CRITIC(Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) yöntemi, karar verme süreçlerinde kriterlerin önem derecelerini objektif bir şekilde belirlemek için kullanılan bir teknik olup bu yöntem, kriterlerin birbirine olan bağımlılığını ve her bir kriterin içerdiği bilginin çeşitliliğini hesaba katar bir diğer ifadeyle sadece özellikler arasındaki korelasyonları değil, aynı zamanda da her bir özelliğin standart sapmasını dikkate alarak özelliklerin ağırlığının belirlendiği bir yöntemdir(Wang ve Luo, 2010).

CRITIC yönteminde aşağıdaki adımlar uygulanmaktadır (Çakır ve Perçin, 2013; Diakoulaki vd., 1995; Işık, 2019; Kiracı ve Bakır, 2018; Şenol

ve Ulutaş, 2019; Akbulut, 2019):

Adım 1: Karar Matrisi Oluşturma.Karar matrisi, alternatiflerin her bir kriter için performansını gösterir. Bu matris, m alternatif ve n kriter içerir. Burada xij, i'nci alternatifin j'nci kriter için değerini ifade eder.

$$X = \{x_{ij}\}$$

Adım 2: Kriterlerin farklı ölçeklerde olmasını önlemek için normalizasyon yapılır. Yaygın olarak kullanılan yöntem, min-max normalizasyonudur.

$$x_{ij}^{*} = \frac{x_{ij} - x_j^{min}}{x_j^{max} - x_j^{min}}$$

Burada xij^{*}, normalize edilmiş değer, xj^{min} ve xj^{max} sırasıyla j'nci kriterin minimum ve maksimum değerleridir.

Adım 3: Her bir kriterin standart sapması (σj) hesaplanır. Standart sapma, kriterlerin değişkenliğini ve bilgi içeriğini gösterir. Burada $\bar{x}j$, j'nci kriterin normalize edilmiş değerlerinin ortalamasıdır.

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{1}{m}\sum_{i=1}^{m}(x_{ij}^{*} - \bar{x}_j)^2}$$

Adım 4: Kriterler arasındaki korelasyon katsayıları hesaplanır. Korelasyon, kriterler arasındaki bağımlılığı gösterir.

$$r_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^{m}(x_{ij}^{*} - \bar{x}_j)(x_{ik}^{*} - \bar{x}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^{m}(x_{ij}^{*} - \bar{x}_j)^2}\sqrt{\sum_{i=1}^{m}(x_{ik}^{*} - \bar{x}_k)^2}}$$

Burada r_{jk}, j ve k kriterleri arasındaki korelasyon katsayısıdır.

Adım 5: Kriter ağırlıkları (wj) hesaplanır. Kriter ağırlığı, kriterin bilgi içeriği ve diğer kriterlerle olan bağımlılığına dayanır.

$$C_j = \sigma_j \left(\sum_{k=1}^{n}(1 - r_{jk})\right)$$

$$w_j = \frac{C_j}{\sum_{j=1}^{n} C_j}$$

Burada Cj, j'nci kriterin bilgi içeriği ve bağımlılığına göre hesaplanan değeri, wj ise j'nci kriterin ağırlığıdır.

3.2. COPRAS Yöntemi

Çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan COmplex PRoportional ASsessment (COPRAS) yöntemi ideal ve en kötü-ideal çözümleri göz önünde bulundurarak en iyi karar alternatiflerini seçen bir işleyişe sahiptir (Podvezko, 2011; Das, 2012; Amoozad Mahdiraji, vd., 2018; Roozbahani, vd., 2020). Hesaplama aşamaları ve süresi kısa olan COPRAS yöntemi alan yazınına (Zavadskas, vd., 1994) tarafından kazandırılmıştır. Alternatiflerin önemi ve fayda derecesi açısından aşamalı bir sıralama ve değerlendirme prosedürü uygulayan yöntem kriter değerlerini hem maksimize etme hem de minimize etmek için çok kriterli değerlendirme yaklaşımı kullanırken aynı zamanda kriterleri maksimize etmenin ve en aza indirmenin değerlendirme sonucuna etkisini de inceler. En iyi alternatifin seçimi, hem ideal hem de ideal olmayan çözümler dikkate alınarak yapılır. Mevcut senaryolar arasından en iyi senaryoyu seçen yöntem, karar matrisi oluşturulduktan sonra beş aşamada gerçekleşir (Wang, vd., 2017, s. 1007).

Adım 1: Normalleştirilmiş karar matrisi oluşturulur. Bu matris, m alternatif ve n kriter içerir. Burada xij, i'nci alternatifin j'nci kriter için değerini ifade eder.

X=[xij]

Adım 2: Ağırlıklı normalleştirilmiş karar matrisi hesaplanır. Burada rijr_rij, i'nci alternatifin j'nci kriter için normalize edilmiş değeridir.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^{m} x_{ij}}$$

Adım 3: Her bir kriterin ağırlığı (wj) dikkate alınarak ağırlıklandırılmış normalize değerler hesaplanır. Burada Qij i'nci alternatifin j'nci kriter için ağırlıklandırılmış normalize edilmiş değeridir.

$$Q_{ij} = r_{ij} \cdot w_j$$

Adım 4: Alternatiflerin göreceli önemleri belirlenir. Pozitif (en iyi) ve negatif (en kötü) ideal çözümler belirlenir. Bu adımda, fayda kriterleri için maksimum, maliyet kriterleri için minimum değerler dikkate alınır.

Pozitif ideal çözüm:

$$S_i^+ = \sum_{j \in \text{fayda}} Q_{ij}$$

Negatif ideal çözüm:

$$S_i^- = \sum_{j \in \text{maliyet}} Q_{ij}$$

Burada Si^+ ve Si^-, sırasıyla i'nci alternatifin pozitif ve negatif ideal çözüm değerleridir.

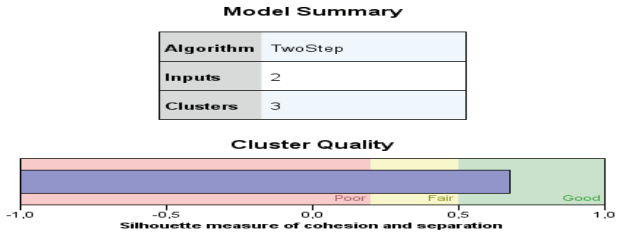
Adım 5: Her bir alternatifin pozitif ve negatif ideal çözüme olan uzaklığı dikkate alınarak değerlendirilir. Alternatiflerin genel performans endeksi hesaplanır.

$$P_i = S_i^+ - S_i^-$$

Burada Pi , i'nci alternatifin performans endeksidir. Bu değerlere göre alternatifler sıralanır.

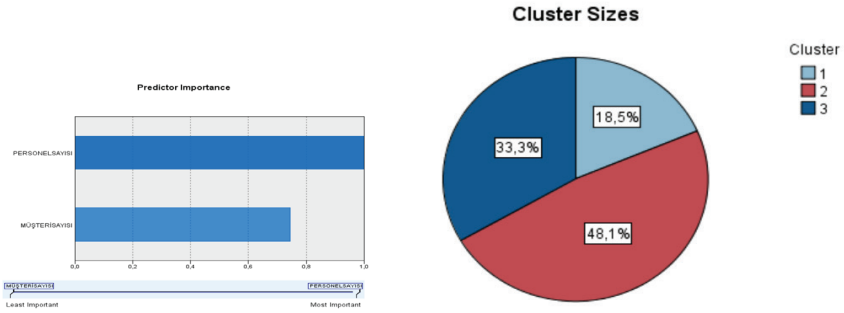
4. UYGULAMA

Çalışmada ilk olarak çok değişkenli istatistiksel tekniklerden birisi olan ve grup sayısı bilinmeyen, gruplandırılmamış verilerin seçilmiş parametreler ekseninde benzerliklerine göre sınıflandırılması amacıyla kullanılan kümeleme analizi ile 27 banka şubesi homojen üç gruba ayrılmıştır. Söz konusu analiz çalışan sayısı, müşteri sayısı ve kredi büyüklüğü değişkenleri ekseninde gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1. *Kümeleme Analizi Model Özet Tablosu*

Yukarıdaki kümeleme analizine ait model özet tablosundan da görüldüğü gibi TwoStep algoritması kullanılarak 27 Banka şubesi 3 kümeye ayrılmıştır. Analizin bir diğer bulgusu da kümelerin kendi içinde homojen, kümeler arasında ise heterojen yapılarının oldukça güçlü olduğu yönündedir

Tablo 2. *Küme Büyüklükleri Tablosu*

Tablo 2 'de beş şubenin (5 adet) %18,5lik dilimle en küçük kümeyi oluşturduğu, en büyük kümede ise çalışmaya konu olan şubelerin (13 adet) %48,1 inin bulunduğu görülmektedir. Ayrıca söz konusu gruplamada en etkili değişkenin personel sayısı olduğu müşteri sayısının kümelere ayırmada ikinci sırada belirleyici olduğu görülmektedir.

Cluster	2	3	1
Label			
Description			
Size	48,1% (13)	33,3% (9)	18,5% (5)
Inputs	MÜŞTERİSAYISI 880,54	MÜŞTERİSAYISI 626,33	MÜŞTERİSAYISI 1.652,00
	PERSONELSAYISI 5,85	PERSONELSAYISI 3,89	PERSONELSAYISI 8,20

KÜME 1	KÜME 2	KÜME 3
L	M	J
B	O	R
A	N	Ö
H	V	Y
C	S	F
	T	Ç
	Z	İ
	E	M
	D	Ş
	G	
	K	
	U	
	P	

Tablo 3. *Küme Özet Tablosu*

Tablo 3'de yukarıdaki bilgilere ilave olarak müşteri sayısı ekseninde değerlendirildiğinde ortalama **8** çalışanın olduğu **5** şirketin kümelendiği gurupta ortalama müşteri sayısının **1652** olduğu, ortalama **5** çalışanın olduğu **13** şirketin kümelendiği gurupta ortalama müşteri sayısının **880** olduğu ve ortalama **3** çalışanın olduğu **9** şirketin kümelendiği gurupta ise ortalama müşteri sayısının **626** olduğu görülmektedir.

Personel sayısı ve müşteri sayısı değişkenleri ekseninde benzerleriyle gruplanan şubelerin performanslarını CORPAS yöntemiyle sıralamadan önce CRITIC yöntemi ile kriter ağırlıkları hesaplanmıştır.

	Personel Sayısı	Müşteri Sayısı	Personel Verimlilik	Müşteri memnuniyet	Kredi Büyüklüğü
Cj	1,347	1,103	1,114	1,228	1,256
Wi	0,223	0,182	0,184	0,203	0,208

Tablo 4. *CRITIC Sonuçları Tablosu*

Yukarıdaki tabloda kriterler arasındaki korelasyonları ve her bir kriterin içerdiği bilgi miktarını dikkate alan kriterler arasındaki bağımlılığı ortaya koyarak kriter ağırlıklarının belirlenmesini sağlayan CRITIC yöntemi sonucunda elde edilen kriter ağırlıkları yer almaktadır. Çalışmanın bu aşamasında Personel sayısı, Müşteri sayısı, Personel Verimlilik Oranı, Müşteri Memnuniyeti ve Kredi Büyüklüğü değişkenleri ekseninde performans sıralaması yapılacaktır.

Çalışmada önce kümeleme ile homojen guruplara ayrılmadığı tüm şubelerin tek bir küme olarak ele alındığı durumda COPRAS ile performans sıralaması yapılmıştır. Daha sonra personel ve müşteri sayısı ekseninde oluşturulan 3 küme için de ayrı ayrı CORPAS uygulaması yapılarak her homojen grubun kendi içindeki sıralamaları gerçekleştirilmiştir. Burada sadece Küme 1 için analiz adımları paylaşılmış olup diğer kümeler için ise sadece sıralama sonuçları paylaşılmıştır.

Adım1. Karar Matrisi Oluşturuldu

KARAR MATRİSİ					
Kriter Yönü	MAKS	MAKS	MAKS	MAKS	MİN
	Müşt. Say.	Pers. Verim	Müşt. Memn	Kredi Büyük	Pers. Say.
L	1392	107,3	0,55	5950164000	8
B	1961	100,44	0,65	3823146000	8
A	2067	107,99	0,76	4839107000	7
H	1249	105,39	0,56	5812434000	9
C	1591	109,61	0,57	6452732000	9

Tablo 5. Karar Matrisi Tablosu

Adım2. Karar Matrisi Normalize Edildi,

NORMALİZE KARAR MATRİSİ					
Kriter Yönü	MAKS	MAKS	MAKS	MAKS	MİN
	Müşt. Say.	Pers. Verim	Müşt. Memn	Kredi Büyük	Pers. Say.
L	0,1685	0,2022	0,1780	0,2214	0,1951
B	0,2374	0,1892	0,2104	0,1422	0,1951
A	0,2502	0,2035	0,2460	0,1800	0,1707
H	0,1512	0,1986	0,1812	0,2163	0,2195
C	0,1926	0,2065	0,1845	0,2401	0,2195
Wi	**0,182**	**0,184**	**0,203**	**0,208**	**0,223**

Tablo 6.*Normalize Karar Matrisi Tablosu*

Adım3. Ağırlıklandırılmış Normalize Değerler Hesaplandı

	AĞARLIKLANDIRILMIŞ NORMALİZE KARAR MATRİSİ				
Kriter Yönü	MAKS	MAKS	MAKS	MAKS	MİN
	Müşt. Say.	Pers. Verim	Müşt. Memn	Kredi Büyük	Pers. Say.
L	0,0307	0,0372	0,0361	0,0460	0,0435
B	0,0433	0,0349	0,0427	0,0295	0,0435
A	0,0457	0,0375	0,0499	0,0374	0,0380
H	0,0276	0,0366	0,0368	0,0449	0,0489
C	0,0351	0,0380	0,0374	0,0499	0,0489

Tablo 7.*Normalize Karar Matrisi Tablosu*

Adım 4 ve Adım 5. Pozitif ve Negatif İdeal Çözümler Belirlenerek Alternatifler Değerlendirildi ve Şubeler sıralandı

	S_{i+1}	S-i	S – min	$\sum$ S min	S – min/ S-i	$\sum S^{\frac{min}{}} Si$	Qi	Pi	Sıralama
L	0,1501	0,0435	0,0380	0,2227	0,8750	4,3056	0,1954	87,93	4
B	0,1504	0,0435			0,8750		0,1957	88,07	3
A	0,1705	0,0380			1,0000		0,2222	100,00	1
H	0,1459	0,0489			0,7778		0,1861	83,76	5
C	0,1605	0,0489			0,7778		0,2007	90,34	2

Tablo 8.*Şube Sıralama Tablosu*

Yukarıda detay hesaplama metodolojisi verilen Küme 1 için CORPAS ile gerçekleştirilen performans sıralamaları Küme 2, Küme 3 ve kümelenmemiş veri için de gerçekleştirilerek sonuçlar aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

KÜMELENMİŞ VERİ						KÜMELENMEMİŞ VERİ	
KÜME1		KÜME2		KÜME3		TEK KÜME	
1	A	1	G	1	Ş	1	A
2	C	2	K	2	Ç	2	G
3	B	3	D	3	İ	3	C
4	L	4	T	4	M	4	L
5	H	5	P	5	Ö	5	B
		6	Z	6	R	6	Y
		7	E	7	F	7	H
		8	U	8	Y	8	F
		9	N	9	J	9	Ç
		10	O			10	Ş
		11	S			11	V
		12	V			12	İ
		13	M			13	M
						14	E
						15	M
						16	S
						17	P
						18	K
						19	Ö
						20	O
						21	T
						22	J
						23	D
						24	N
						25	Z
						26	R
						27	U

Tablo 9..*Sonuç Performans Sıralama Tablosu*

Tablo 9 dan en başarılı şubeleri içeren Küme 1'in en iyi performans gösteren şubesinin A Şubesi olduğu, ikinci sırada başarı gösterenleri içeren Küme 2'nin en iyi performans gösteren şubesinin Y Şubesi olduğu, Küme 3'ün en iyi performans gösteren şubesinin ise Ş şubesi olduğu görülmektedir. En başarılı ilk şubeler için kümelenmiş veri ile yapılan performans sıralamasıyla kümelenmemiş veri ile yapılan sıralama arasında bir fark olmadığı görülmüştür. Ancak bununla birlikte dikkat çekici bir sonuç olarak müşteri memnuniyetinde tama yakın skorları sebebiyle G ve Y şubelerinin tek küme değerlendirmesinde 2. Ve 6. sırada yer almalarına karşın benzerleri arasında değerlendirildiğinde G nin 2. Kümede 1. sırada Y şubesinin ise 3. Kümede üstelik de 8. sırada yer aldığı görülmektedir. Bu da küme temelli performans sıralamasının daha sağlıklı sonuçlar verebileceğine işaret etmesi açısından son derece önemli bir bulgudur.

Benzer şekilde kümelenmemiş veri ile yapılan değerlendirmede 17. sırada yer alan P şubenin kümelenmiş veride 2. Kümede 5. Sırada yer alması gibi pek çok sonuç söz konusudur. Söz konusu sonuç şubeleri motive veya demotive etmesi açısından de benzer gruplara ayırarak değerlendirme yapmanın önemine vurgu için oldukça önemli bir bulgudur.

4.SONUÇ

Bu çalışmada, şubeleşmiş yapıların performansının kümelenmiş bir metodolojiyle değerlendirmek üzere KÜMELEME, CRITIC ve CORPAS yöntemleri entegre edilerek bankacılık sektöründe bir uygulama ile konu tartışılmıştır. Bu entegrasyonun daha rasyonel bir performans değerlendirmesi yapılmasına olanak sağladığı görülmüştür.

Öncelikle, çalışan sayısı ve müşteri sayısı değişkenleri ekseninde kümeleme analizi ile benzer performansa sahip şubeler homojen 3 kümeye ayrılmıştır. Bu sayede, şubeler arasındaki farklılıklar minimize edilerek, her bir grubun kendi içindeki performans farklarının daha belirgin hale gelmesi sağlanmıştır.

Müşteri sayısı ekseninde değerlendirildiğinde ortalama **8** personelin olduğu **5** şirketin kümelendiği (küme1)gurupta ortalama müşteri sayısının **1652** olduğu, ortalama **5** personelin olduğu **13** şirketin kümelendiği(küme2) gurupta ortalama müşteri sayısının **880** olduğu ve ortalama **3** personelin olduğu **9** şirketin kümelendiği (küme3)gurupta ise ortalama müşteri sayısının **626** olduğu tespit edildi.

Daha sonra müşteri sayısı, personel sayısı, müşteri memnuniyeti, müşteri sayısı, personel verimliliği ve kredi büyüklüğü kriterleri CRITIC yöntemi ile ile ağırlıklandırılmış ve bu ağırlıklar kullanılarak kümelenmiş gruplar içinde şubeler CORPAS yöntemi ile sıralanmıştır. CRITIC yöntemi, kriterler arasındaki korelasyonları ve bilgi içeriğini dikkate alarak, her bir kriterin önem derecesini hesaplayan bir yöntem olması sebebiyle kriterlerin göreceli önemini objektif bir şekilde belirlemeye yardımcı olur. CRITIC yöntemi ile çalışmada kullanılan kriterlerin her birinin şube performansını ne ölçüde etkilediği bilimsel ve objektif bir şekilde belirlenmiştir. Söz konusu ağırlıklandırma sonucunda **%22** ile en yüksek ağırlığa personel sayısının sahip olduğu görülmüştür. Akabinde **%20** ile kredi büyüklüğü ve müşteri memnuniyeti gelirken, müşteri sayısı ile personel verimliliğinin **%18** ile ağırlıklandırılması gerektiği hesaplanmıştır.

Son aşamada, ağırlıklandırılmış kriterler kullanılarak COPRAS (Complex Proportional Assessment) yöntemi ile şubelerin performans sıralaması yapılmıştır. COPRAS yöntemi, her bir alternatifin (şubenin) kriterler doğrultusunda ne ölçüde başarılı olduğunu hesaplayarak ve

bunları karşılaştırarak genel bir sıralama oluşturur. Bu yöntem, alternatiflerin performansını değerlendirmek için etkili bir araç olup yöntemle elde edilen sıralamalar her bir şubenin güçlü ve zayıf yönlerini belirlemekte önemli bir rol oynamaktadır.

Söz konusu sıralamaların kümelenmiş yapılar içinde gerçekleştirilmiş olması benzer şubeleri performanslarına göre karşılaştırma imkanı tanımıştır. Bu sıralamalar, en iyi performans gösteren şubelerin belirlenmesi ve başarılı olmalarında fark yaratan uygulamaların diğer şubelere örnek olması konusunda önemli bilgi sağlamıştır. En başarılı şubeleri içeren Küme 1'in en iyi performans gösteren şubesinin A Şubesi olduğu, ikinci sırada başarı gösterenleri içeren Küme 2'nin en iyi performans gösteren şubesinin Y Şubesi olduğu, Küme 3'ün en iyi performans gösteren şubesinin ise Ş şubesi olduğu görülmüştür. Homojen gruplara ayırmadan yapılan performans sıralamasında en başarılı ilk şubelerde bir fark olmadığı görülmüştür. Ancak dikkat çekici bir sonuç olarak müşteri memnuniyetinde tama yakın skorları sebebiyle G ve Y şubelerinin tek küme değerlendirmesinde 2. ve 6. sırada yer almalarına karşın benzerleri arasında değerlendirildiğinde G nin 2. Kümede 1. sırada Y şubesinin ise 3. Kümede üstelik de 8. sırada yer aldığı görülmektedir. Bu da küme temelli performans sıralamasının daha sağlıklı sonuçlar verebileceğine işaret etmesi açısından son derece önemli bir bulgudur.

Sonuçlar, banka şubelerinin performansını optimize etmek isteyen yöneticilere pratik ve uygulanabilir bir çerçeve sunmaktadır. Bu entegre metodoloji şubeleşmiş yapılarda performansı nesnel bir şekilde değerlendirmek ve stratejik kararlar almak isteyen yöneticilere etkili bir bilgi sağlamayı hedeflemektedir. Çalışmanın elde ettiği bulgular ışığında en yüksek performans gösteren şubelerin başarılı uygulamalarının diğer şubelerle paylaşılması ve bu uygulamaların diğer şubeler tarafından benimsenmesi, genel performansın iyileştirilmesine katkıda bulunabileceği düşünülmektedir. Küme bazlı değerlendirmelerin yapılmasının ise her kümeye özel stratejiler geliştirilmesi, grupların benzersiz özellikleri ve müşteri profillerine daha iyi uyum sağlayarak performansı arttırabileceği sonucunu beraberinde getirmektedir.

Gelecek araştırmalarda, bu metodolojinin daha geniş ölçekli uygulamaları ve farklı sektörlerdeki kullanımı, çeşitli performans kriterlerinin eklenmesi ve dinamik bir modelin oluşturulması üzerine odaklanılabilir. Ayrıca, zaman içinde performans değişikliklerini izlemek ve değerlendirmek için uzun vadeli takip çalışmaları yapılabilir.

Bu öneriler, şube performansını optimize etmek isteyen yöneticilere yönelik somut adımlar sunmakta ve genel organizasyonel verimliliği ar-

tırmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın bulguları, performans değerlendirme süreçlerinde daha nesnel ve adil yaklaşımların benimsenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

KAYNAKÇA

Akbulut, O. Y. (2019). Critic ve edas yöntemleri ile iş bankası'nın 2009-2018 yılları arasındaki performansının analizi. Ekonomi, Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi, 4(2), 249- 263.

Amoozad Mahdiraji, H., Arzaghi, S., Stauskis, G., & Zavadskas, E. K. (2018). A hybrid fuzzy BWM-COPRAS method for analyzing key factors of sustainable architecture. Sustainability, 10(5), 1626. doi:10.3390/su10051626

Çakır, S. ve Perçin, S. (2013). Çok kriterli karar verme teknikleriyle lojistik firmalarında performans ölçümü. Ege Akademik Bakış Dergisi, 13(4), 449-459

Diakoulaki, D., Mavrotas, G. ve Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: the critic method. Computers & Operations Research, 22(7), 763-770.

Işık, Ö. (2019). Türkiye'de hayat dışı sigorta sektörünün finansal performansının critic tabanlı topsıs ve multımoora yöntemiyle değerlendirilmesi. Business & Management Studies: An International Journal, 7(1), 542-562.

Kiracı, K. ve Bakır, M. (2019). Critic temelli edas yöntemi ile havayolu işletmelerinde performans ölçümü uygulaması. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 35, 157-174.

Podvezko, V. (2011). The comparative analysis of MCDA methods SAW and COPRAS. Engineering Economics, 22(2), 134-146. doi.org/10.5755/j01.ee.22.2.310

Roozbahani, A., Ghased, H., & Shahedany, M. H. (2020). Inter-basin water transfer planning with grey COPRAS and fuzzy COPRAS techniques: A case study in Iranian Central Plateau. Science of the doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.138499

Wang, Y. M. ve Luo, L. (2010). Integration of correlations with standard deviations for determining attribute weights in multiple attribute decision making. Mathematical and Computer Modelling, 5, 1-12

Wang, Z. L., You, J. X., Liu, H. C., & Wu, S. M. (2017). Failure mode and effect analysis using soft set theory and COPRAS method. International Journal of Computational Intelligence Systems, 10(1), 1002-1015.

Zavadskas, E. K., Kaklauskas, A., Peldschus, F., & Turskis, Z. (2007). Multi-attribute assessment of road design solutions by using the COPRAS method. The Baltic Journal of Road and Bridge Engineering, 2(4), 195-203.

99

Bölüm 7

İNSAN-BİLGİSAYAR ETKİLEŞİMİ PERSPEKTİFİNDEN BİLİŞSEL YÜK VE BİLİŞSEL STİLLERİN KURAMSAL TEMELLERİ

Tayfun YÖRÜK[1]

1 Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-4900-5705

1. GİRİŞ

İnsan-bilgisayar etkileşimi (İBE), insanların bilgisayar sistemleriyle nasıl etkileşime girdiğini inceleyerek, kullanılabilir, erişilebilir ve etkili sistemler tasarlamayı amaçlayan disiplinler arası bir alandır. Bilişsel bilimler perspektifinden İBE, insan zihninin enformasyon işleme süreçleriyle teknolojik sistemlerin nasıl uyumlu hale getirilebileceğine odaklanır. Carroll (2003), İBE'nin bilişsel psikoloji köklerinin, insanların teknoloji ile etkileşimlerinde karşılaştıkları zorlukları anlamaya yönelik çabaların doğal bir sonucu olduğunu vurgular. İnsanların algı, dikkat, bellek ve karar verme süreçlerinin derinlemesine anlaşılması, kullanıcıların zihinsel modellerini destekleyen ve bilişsel kaynaklarını verimli kullanan sistemlerin tasarlanmasına olanak tanır (Norman, 2006).

İBE alanı, 1980'lerde bilişsel psikolojinin etkisiyle şekillenen bir disiplin olarak ortaya çıkmış olsa da tarihsel gelişim süreci daha eskilere dayanmaktadır. Grudin (2018), alanın gelişimini üç ana dalgada ele alır: Öncelikle, 1970'lerde ergonomi ve insan faktörleri mühendisliğiyle başlayan süreç, 1980'lerde bilişsel bilim paradigması içerisinde gelişmiş, 2000'lerden sonra ise sosyal ve duygusal faktörleri de kapsayan daha bütüncül bir yaklaşıma evrilmiştir. Shneiderman ve arkadaşları (2016), bilişsel yaklaşımın, kullanıcı deneyiminin yalnızca kullanılabilirlik değil, aynı zamanda estetik, duygusal ve sosyal boyutlarını da içerecek şekilde genişlediğini belirtirler. Bilişsel süreçler artık sadece verimlilik ve etkinlik metrikleriyle değil, kullanıcı memnuniyeti ve etkileşim deneyiminin bütünsel kalitesi açısından da değerlendirilmektedir.

İnsan zihninin işleyişine dair anlayışımız derinleştikçe, İBE tasarımına yönelik yaklaşımlarımız da gelişmektedir. Preece ve arkadaşları (2015), bilişsel stillerdeki bireysel farklılıkların, kullanıcıların arayüzlerle etkileşimlerini nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır. Bilişsel esneklik, bilişsel yük ve bilişsel kontrol gibi temel kavramlar, kullanıcı deneyimini şekillendiren merkezi unsurlardır. Hollender ve arkadaşları (2010), bilişsel yük teorisinin özellikle karmaşık sistemlerde kullanıcı performansını ve memnuniyetini nasıl etkilediğini gösteren kanıtlar sunmuşlardır. Teknolojilerin giderek daha karmaşık hale geldiği günümüzde, kullanıcıların bilişsel sınırlılıklarını dikkate alan tasarım ilkelerinin önemi artmaktadır.

Bu bölümün amacı, İBE alanında bilişsel bilimler perspektifinin teorik temellerini ve pratik uygulamalarını kapsamlı bir şekilde incelemektir. Bilişsel stiller ve bilişsel yük kavramları etrafında şekillenen bölüm, bu kavramların İBE tasarımını nasıl etkilediğini ve farklı kullanıcı gruplarına yönelik etkileşim tasarımında nasıl dikkate alınması gerektiğini ele alacaktır. Ritter ve arkadaşları (2014), bilişsel modellemenin İBE tasa-

rımına entegrasyonunun, kullanılabilirlik sorunlarını öngörme ve çözme potansiyelini vurgular. Ayrıca, nöroergonomi ve yapay zekâ gibi güncel araştırma alanlarının İBE'nin geleceğini nasıl şekillendirebileceği de tartışılacaktır. Özetle bu çalışmada, teorik çerçeveler ve pratik uygulamalar arasında köprü kurularak, okuyuculara bilişsel temeller çerçevesinde İBE tasarımına yönelik bütüncül bir bakış açısı sunulması hedeflenmektedir.

2. BİLİŞSEL BİLİMLER PERSPEKTİFİ

Bilişsel bilimler, insan zihninin doğasını ve işleyişini inceleyen disiplinler arası bir alan olarak, insan-bilgisayar etkileşimi (İBE) tasarımının teorik temellerini oluşturmaktadır. Johnson-Laird'in (1983) belirttiği gibi, bilişsel bilimler insan zihnini bir bilgi işleme sistemi olarak ele alarak, düşünce süreçlerinin nasıl çalıştığını anlamaya çalışır. Gerçek dünyadaki nesnelerin ve olayların zihinsel temsillerinin nasıl oluşturulduğu, saklandığı ve kullanıldığı üzerine çalışan bilişsel bilimler, İBE alanında kullanıcı merkezli tasarım yaklaşımlarının geliştirilmesine önemli katkılar sağlamıştır (Anderson & Crawford, 1995).

Shneiderman ve Plaisant (2016), etkili insan-bilgisayar etkileşimi tasarımının, kullanıcıların bilişsel süreçlerinin derinlemesine anlaşılmasına dayandığını vurgulamaktadır. Bilişsel bilimler perspektifi, kullanıcıların bilgiyi nasıl algıladıklarını, yorumladıklarını, hatırladıklarını ve kullandıklarını anlamaya yardımcı olarak, teknolojik sistemlerin insan bilişsel mimarisine uygun şekilde tasarlanmasını sağlamaktadır. Hollan, Hutchins ve Kirsh (2000), bilişsel bilimler bakış açısının, teknoloji tasarımında sadece bireysel bilişsel süreçleri değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel faktörleri de dikkate alan dağıtık biliş kavramını getirdiğini belirtmişlerdir.

2.1. Bilişsel Psikoloji ve İnsan-Bilgisayar Etkileşimi

Bilişsel psikoloji, insan-bilgisayar etkileşiminin teorik temellerini oluşturan en önemli disiplinlerden biridir. Card'ın (2018) geliştirdiği İnsan Bilgi İşleme modeli, kullanıcıların bilgisayar sistemleriyle etkileşimde bulunurken gerçekleştirdikleri zihinsel süreçleri anlamak için önemli bir çerçeve sunmuştur. Bu model, kullanıcıların algısal, bilişsel ve motor süreçlerini sistematik bir şekilde inceleyerek, arayüz tasarımında dikkate alınması gereken insan bilişsel kapasitesinin sınırlarını ve olanaklarını ortaya koymuştur. Wickens ve arkadaşları (2021), bilişsel psikolojiden elde edilen bulguların, dikkat, bellek ve karar verme süreçlerindeki kısıtlamaları dikkate alan kullanıcı arayüzlerinin tasarlanmasına nasıl rehberlik ettiğini detaylı olarak açıklamışlardır.

Bilişsel psikoloji ilkeleri, Shneiderman'ın (2016) "evrensel kullanılabilirlik" kavramının geliştirilmesine önemli katkılar sağlamıştır. Kullanı-

cıların zihinsel modellerinin tasarımcıların zihinsel modelleriyle uyumlu olmasının önemi, Norman'ın (2006) "günlük nesnelerin tasarımı" üzerine yaptığı çığır açan çalışmalarla vurgulanmıştır. Nielsen (1994), bilişsel psikoloji ilkelerinin sezgisel kullanılabilirlik değerlendirmelerinde nasıl uygulandığını göstermiş ve bu yaklaşımın İBE tasarım süreçlerinde yaygın olarak benimsenmesine katkıda bulunmuştur. Bilişsel psikoloji perspektifi, kullanıcıların belirli görevleri yerine getirirken karşılaştıkları zorlukları tahmin etme ve kullanıcı hatalarını azaltma stratejilerini şekillendirmeye devam etmektedir (Preece vd., 2015).

2.2. Zihin Modelleri ve Mental Temsiller

Zihin modelleri, kullanıcıların teknolojik sistemlerin işleyişiyle ilgili oluşturdukları içsel temsillerdir ve etkili insan-bilgisayar etkileşimi için kritik öneme sahiptir. Craik'in (1967) öncü çalışmalarında tanımlandığı gibi, zihin modelleri bireylerin dünya ile ilgili oluşturdukları küçük ölçekli modellerdir ve bu modeller, sistemlerin nasıl çalıştığına dair tahminlerde bulunmalarını sağlar. Norman (2014), kullanıcıların zihinsel modellerinin genellikle eksik, belirsiz ve sistem tasarımcılarının modellerinden farklı olabileceğini belirtmiştir. Bu durum, kullanıcıların beklentileri ile sistemin gerçek davranışı arasında uyumsuzluklara ve dolayısıyla kullanım zorluklarına yol açabilmektedir. Gentner ve Stevens (2014), farklı kullanıcıların aynı sisteme ilişkin farklı zihinsel modeller geliştirebileceğini ve bu modellerin kullanıcıların deneyim seviyelerine ve geçmiş bilgilerine göre değişebileceğini göstermişlerdir.

Zihinsel temsiller, kullanıcıların arayüzlerle etkileşimlerini doğrudan etkiler ve başarılı etkileşim tasarımı için bu temsillerin anlaşılması gerekir. Johnson-Laird (1983), zihinsel temsillerin, insanların dış dünyayı anlamak ve onunla etkileşimde bulunmak için kullandıkları içsel yapılar olduğunu belirtmiştir. Zhang ve Norman (1994), içsel (zihinsel) ve dışsal temsiller arasındaki ilişkiyi incelemiş ve etkili bir arayüz tasarımının, dışsal temsillerin (arayüz öğeleri) kullanıcıların içsel temsilleriyle uyumlu olmasını gerektirdiğini göstermiştir. Bilişsel uyumluluk teorisi, arayüzün sunduğu bilgilerin kullanıcının zihinsel modeline ne kadar iyi uyduğunu değerlendirerek, etkili tasarım ilkelerinin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur (Cooper vd., 2007). Teknolojik sistemlerin giderek karmaşıklaşması, kullanıcıların doğru zihinsel modeller oluşturmasını destekleyen, görselleştirmelerin ve metaforların kullanımı gibi tasarım stratejilerinin önemini artırmaktadır (Sasse, 1997).

2.3. Algı, Dikkat ve Bellek Süreçleri

Algı, kullanıcıların arayüz öğelerini nasıl işledikleri ve yorumladıklarını belirleyen temel bir bilişsel süreçtir. Gestalt psikolojisinin ilkeleri,

kullanıcıların görsel bilgiyi nasıl organize ettiklerini anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır (Koffka, 2013). Bu ilkeler, yakınlık, benzerlik, süreklilik ve kapalılık gibi temel algısal organizasyon prensiplerini içerir ve etkili arayüz tasarımının temelini oluşturur. Ware (2019), algısal psikoloji bulgularının bilgi görselleştirme ve arayüz tasarımına nasıl uygulanabileceğini kapsamlı bir şekilde incelemiş ve renk, form ve hareket gibi görsel özelliklerin kullanıcıların algısal süreçlerini nasıl etkilediğini ortaya koymuştur. Treisman'ın (1988) öne sürdüğü özellik entegrasyon teorisi, kullanıcıların karmaşık görsel sahneleri nasıl işlediğini açıklamakta ve arayüz tasarımcılarına, kullanıcıların dikkatini çekmek ve yönlendirmek için önemli ilkeler sunmaktadır.

Sınırlı bilişsel kaynaklar olan dikkat ve bellek, insan-bilgisayar etkileşiminde önemli kısıtlamalar oluşturur. Broadbent'in (2013) dikkat filtresi teorisi ve Kahneman'ın (1973) sınırlı dikkat kapasitesi modeli, kullanıcıların aynı anda işleyebilecekleri bilgi miktarının sınırlı olduğunu göstermiştir. Miller'ın (1956) klasik çalışması, insanların kısa süreli belleklerinde aynı anda yaklaşık 7 (±2) bilgi birimi tutabildiklerini ortaya koymuştur, bu da arayüz tasarımında menü öğelerinin sayısı gibi faktörleri belirlemede önemli bir rehber olmuştur. Cowan (2001) ise, bu sayının güncel araştırmalarda 4 civarında olduğunu belirtmiştir. Baddeley ve Hitch'in (1974) çalışan bellek modeli, kullanıcıların bilgiyi nasıl işlediklerini ve depoladıklarını anlamak için daha detaylı bir çerçeve sağlamıştır. Bu model, görsel-mekânsal alan ve fonolojik döngü gibi alt sistemlerin, kullanıcıların farklı türdeki bilgileri nasıl işlediğini açıklamaktadır. Bu bilişsel kısıtlamaların anlaşılması, aşırı bilgi yüklemesinden kaçınan, kullanıcının dikkatini etkili bir şekilde yönlendiren ve bellek yükünü azaltan arayüzlerin tasarlanmasına yardımcı olmaktadır (Shneiderman vd., 2016).

3. BİLİŞSEL STİLLER VE KULLANICI DENEYİMİ

Bilişsel stiller, bireylerin bilgiyi algılama, işleme, organize etme ve hatırlama süreçlerindeki tutarlı ve karakteristik yaklaşımları ifade eder ve insan-bilgisayar etkileşimi (İBE) tasarımında önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Riding ve Rayner (2013), bilişsel stillerin, bireylerin bilgiyi nasıl organize ettiklerini ve anlamlandırdıklarını belirleyen nispeten sabit özellikler olduğunu ve bu özelliklerin öğrenme stilleri ve stratejilerinden farklı olarak daha kalıcı ve değişmez olduğunu belirtmiştir. Kullanıcıların bilgiyi farklı şekillerde işlemeleri, dijital arayüzlerin tasarımında bu çeşitliliğin dikkate alınmasını gerektirir ve tek tip tasarım yaklaşımlarının neden tüm kullanıcılar için eşit derecede etkili olmadığını açıklar (Messick, 1976).

Bilişsel stil farklılıkları, kullanıcıların arayüzlerle etkileşimlerini önemli ölçüde etkilemekte ve kullanıcı deneyimini şekillendirmektedir. Chen ve Macredie (2002), bilişsel stillerin hipermedya ortamlarında gezinme davranışlarını nasıl etkilediğini incelemiş ve farklı bilişsel stillere sahip kullanıcıların farklı navigasyon stratejileri tercih ettiklerini ortaya koymuştur. Bu bulgu, evrensel bir kullanıcı deneyimi tasarlamak yerine, farklı bilişsel stillere uyum sağlayabilen adaptif veya adapte edilebilir arayüzlerin önemini vurgulamaktadır. Witkin ve arkadaşları (1977) tarafından tanımlanan alan bağımlı/alan bağımsız bilişsel stil boyutu, kullanıcıların bilgiyi bağlamdan ayırma yeteneklerinin farklılık gösterdiğini ve bu farklılığın bilgi sunum tercihlerini etkilediğini göstermiştir.

Bilişsel stiller konusu, kullanıcı merkezli tasarım yaklaşımlarının derinleşmesine ve kullanıcı deneyiminin daha kişiselleştirilmiş bir boyut kazanmasına katkıda bulunmaktadır. İlerleyen bölümlerde, bilişsel stil kavramı ve türleri detaylı olarak ele alınacak, farklı bilişsel stillere sahip kullanıcılar için tasarım stratejileri incelenecek, bireysel farklılıkların arayüz tasarımına etkileri tartışılacak ve bilişsel stil değerlendirme yöntemleri tanıtılacaktır. Bu kapsamlı yaklaşım, teknoloji tasarımcılarına, farklı bilişsel özelliklere sahip geniş bir kullanıcı yelpazesine hitap eden daha kapsayıcı ve etkili arayüzler geliştirmeleri için gerekli teorik temeli ve pratik bilgiyi sağlayacaktır.

3.1. Bilişsel Stil Kavramı ve Türleri

Bilişsel stil kavramı, bireylerin bilgiyi algılama, organize etme, işleme ve hatırlama biçimlerindeki tutarlı bireysel farklılıkları ifade eder. Messick (1976), bilişsel stilleri "bireylerin algılama, düşünme, problem çözme, öğrenme ve diğerlerine ilişki kurma biçimlerindeki tutarlı bireysel farklılıklar" olarak tanımlamıştır. Witkin ve arkadaşları (1977) tarafından geliştirilen alan bağımlı/alan bağımsız ayrımı, bilişsel stillerin en yaygın sınıflandırmalarından biridir. Alan bağımsız bireyler, bilgiyi bağlamından ayırma ve analitik düşünme eğilimindeyken, alan bağımlı bireyler bütüncül bir yaklaşımla bilgiyi bağlamıyla birlikte ele alma eğilimindedir. Bu ayrım, kullanıcıların web sayfalarını nasıl algıladıkları ve bilgiyi nasıl organize ettikleriyle ilgili farklılıkları açıklamakta önemli bir çerçeve sunar (Ford & Chen, 2000).

Bilişsel stil literatüründe tanımlanan diğer önemli boyutlar arasında, Kolb'un (2014) somut/soyut ve aktif/yansıtıcı boyutları, Pask'ın (1976) holistik/sıralı ayrımı ve Riding ve Cheema'nın (1991) sözel/görsel ve bütüncül/analitik boyutları yer almaktadır. Hudson (2017), yakınsak ve ıraksak düşünme stillerini tanımlamış, yakınsak düşünenlerin tek bir doğru cevaba ulaşma eğiliminde olduklarını, ıraksak düşünenlerin ise çoklu al-

ternatif çözümler üretme eğiliminde olduklarını belirtmiştir. Felder ve Silverman (1988), mühendislik eğitiminde kullanılmak üzere aktif/yansıtıcı, duyusal/sezgisel, görsel/sözel ve sıralı/bütünsel boyutlarını içeren kapsamlı bir bilişsel stil modeli geliştirmiştir. Bu çeşitli sınıflandırmalar, kullanıcıların dijital ortamlarda bilgiyi nasıl algıladıkları, işledikleri ve kullandıklarına dair daha derin bir anlayış sunmakta ve farklı kullanıcı gruplarının ihtiyaçlarına uygun arayüz tasarımı için önemli ipuçları sağlamaktadır (Riding & Sadler-Smith, 1997).

3.2. Farklı Bilişsel Stillere Sahip Kullanıcılar için Tasarım

Farklı bilişsel stillere sahip kullanıcılar için etkili tasarım, arayüzün kullanıcıların bilgiyi işleme tercihlerine uyum sağlayabilecek esneklikte olmasını gerektirir. Chen ve Macredie (2002), hipermedya ortamlarında alan bağımlı kullanıcıların daha fazla navigasyon desteğine ihtiyaç duyduklarını, alan bağımsız kullanıcıların ise daha özgür bir gezinme yapısını tercih ettiklerini göstermiştir. Bu bulgu, tek bir sabit arayüz yapısı yerine, farklı bilişsel stillere sahip kullanıcılara farklı navigasyon seçenekleri sunan uyarlanabilir sistemlerin geliştirilmesinin önemini vurgulamaktadır. Benzer şekilde, Ford ve Chen (2000), web tabanlı öğrenme ortamlarında bilişsel stillere göre uyarlanmış içerik sunumunun öğrenme performansını artırdığını ortaya koymuştur.

Bilişsel stillere duyarlı tasarım yaklaşımları, kullanıcıların arayüzle etkileşimlerini optimize etmeyi amaçlar. Graf, Liu ve Kinshuk (2010), öğrenme yönetim sistemlerinde farklı bilişsel stillere sahip öğrencilerin farklı navigasyon davranışları sergilediklerini ve sistem tarafından otomatik olarak tespit edilen bilişsel stillere göre içeriğin uyarlanmasının mümkün olduğunu göstermiştir. Höök (2000), adaptif hipermedya sistemlerinin, kullanıcı modellemesi aracılığıyla farklı bilişsel stillere nasıl uyum sağlayabileceğini incelemiştir. Bu çalışmalar, kullanıcıların bilişsel stillerine otomatik olarak adapte olan sistemlerin geliştirilmesi için önemli bir teorik temel oluşturmaktadır. Arayüz esnekliği, kullanıcı kontrolü ve kişiselleştirme seçenekleri, farklı bilişsel stillere sahip kullanıcıların kendilerine en uygun etkileşim modelini seçmelerine olanak tanıyarak, kullanıcı deneyimini optimize etmektedir (Brusilovsky & Millán, 2007).

3.3. Bireysel Farklılıkların Arayüz Tasarımına Etkileri

Bilişsel stillerdeki bireysel farklılıklar, arayüz tasarımının çeşitli yönlerini etkilemektedir. Graff (2005), bilişsel stillerin web sayfası tasarım tercihlerini nasıl etkilediğini incelemiş ve bütüncül bilişsel stile sahip kullanıcıların daha fazla görsel içerik ve global navigasyon yapılarını tercih ederken, analitik bilişsel stile sahip kullanıcıların metin tabanlı içerik

ve hiyerarşik navigasyon yapılarını tercih ettiklerini ortaya koymuştur. Bu bulgular, arayüz tasarımında tek bir yaklaşımın tüm kullanıcılar için optimal olmadığını ve kullanıcıların bilişsel özelliklerine göre tasarım kararlarının alınması gerektiğini göstermektedir. Benzer şekilde, Chen (2010), bilişsel stillerin bilgi arama stratejileri üzerindeki etkisini incelemiş ve alan bağımsız kullanıcıların daha sistematik ve analitik arama stratejileri kullanırken, alan bağımlı kullanıcıların daha bütüncül ve sezgisel yaklaşımlar tercih ettiklerini bulmuşlardır.

Bireysel farklılıkların arayüz tasarımına entegrasyonu, kullanılabilirliği ve kullanıcı memnuniyetini artırabilir. Lee ve arkadaşları (2006), sözel ve görsel bilişsel stiller açısından farklılık gösteren kullanıcıların, e-ticaret sitelerindeki bilgi sunum formatlarına verdikleri tepkileri incelemiş ve bilişsel stille uyumlu bilgi sunumunun, kullanıcı performansını ve memnuniyetini artırdığını göstermiştir. Velez ve arkadaşları (2005), üç boyutlu görselleştirmelerde mekânsal yetenek ve bilişsel stil gibi bireysel farklılıkların kullanıcı performansını nasıl etkilediğini araştırmış ve yüksek mekânsal yeteneğe sahip kullanıcıların, karmaşık 3D görselleştirmelerde daha iyi performans gösterdiklerini bulmuşlardır. Bu çalışmalar, arayüz tasarımında bilişsel stillerin yanı sıra, bilişsel yetenekler ve demografik özellikler gibi diğer bireysel farklılıkların da dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır (Dillon & Watson, 1996).

3.4. Bilişsel Stil Değerlendirme Yöntemleri

Kullanıcıların bilişsel stillerini değerlendirmek için çeşitli psikometrik araçlar ve yöntemler geliştirilmiştir. Witkin ve arkadaşları (1971) tarafından geliştirilen Yerleştirilmiş Şekiller Testi (Embedded Figures Test - EFT), alan bağımlı/alan bağımsız bilişsel stil boyutunu ölçmek için yaygın olarak kullanılan bir araçtır. Bu testte, katılımcılardan karmaşık şekiller içinde gizlenmiş basit şekilleri bulmaları istenir ve basit şekilleri hızlı ve doğru bir şekilde bulabilenler alan bağımsız olarak değerlendirilir. Riding (1991) tarafından geliştirilen Bilişsel Stil Analizi (Cognitive Styles Analysis - CSA), sözel/görsel ve bütüncül/analitik boyutlarını bilgisayar tabanlı bir test ile ölçer ve insan-bilgisayar etkileşimi araştırmalarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Kolb (1985) tarafından geliştirilen Öğrenme Stili Envanteri (Learning Style Inventory - LSI), bireylerin somut deneyim, yansıtıcı gözlem, soyut kavramsallaştırma ve aktif deneyimleme boyutlarındaki tercihlerini değerlendirerek, uyumlaştırıcı, özümleyici, ayrıştırıcı ve değiştirici olarak dört farklı öğrenme/bilişsel stil kategorisi tanımlar.

Bilişsel stil değerlendirmesi, kullanıcı arayüz tasarımını optimize etmek için önemli veriler sağlar. Peterson ve arkadaşları (2003), kulla-

nıcıların bilişsel stillerini belirlemek için kullanılan testlerin geçerlilik ve güvenilirliğini incelemiş ve bilişsel stil ölçümlerinin, kullanıcı araştırmalarında dikkate alınması gereken metodolojik zorluklar içerdiğini belirtmişlerdir. Bilişsel stillerin doğrudan ölçülmesinin yanı sıra, kullanıcıların davranışsal izleri ve etkileşim kalıpları aracılığıyla dolaylı olarak değerlendirilmesi de mümkündür. Graf ve Kinshuk (2007), öğrenme yönetim sistemlerinde kullanıcıların davranışsal verilerini analiz ederek bilişsel stillerini otomatik olarak tespit eden bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu tür otomatik tespit yöntemleri, bilişsel stillerin real-time olarak değerlendirilmesine ve arayüzlerin dinamik olarak uyarlanmasına olanak tanımaktadır. Bununla birlikte, Mampadi ve arkadaşları (2011), bilişsel stil değerlendirmesinde kültürel faktörlerin de dikkate alınması gerektiğini ve farklı kültürel bağlamlarda farklı bilişsel stil tercihlerinin ortaya çıkabileceğini vurgulamışlardır.

4. BİLİŞSEL YÜK TEORİSİ VE UYGULAMA ALANLARI

Bilişsel Yük Teorisi, insan bilişsel mimarisinin sınırlı çalışma belleği kapasitesi ve nispeten sınırsız uzun süreli bellek arasındaki ilişkiyi inceleyen, öğrenme ve bilgi işleme süreçlerini açıklayan temel bir kuramsal çerçevedir. İlk olarak 1980'lerde John Sweller tarafından geliştirilen bu teori, insanların bilgiyi nasıl işlediğini ve çalışma belleğinde yaşanan yükün öğrenme üzerindeki etkilerini anlamak için kullanılmaktadır. Bilişsel yük, bir görev veya problem çözme sırasında bilişsel sistemimiz üzerinde oluşan mental talepler olarak tanımlanabilir ve özellikle insan-bilgisayar etkileşimi, eğitim teknolojileri ve karmaşık sistem tasarımı gibi alanlarda önemli uygulama alanları bulunmaktadır (Sweller, 1988).

Bilişsel Yük Teorisi, özellikle dijital arayüzlerin ve öğrenme ortamlarının tasarımında yol gösterici olmuştur. Teori, kullanıcıların veya öğrencilerin bilişsel kapasitelerini en verimli şekilde kullanmalarını sağlayacak tasarım stratejileri geliştirmenin temelini oluşturur. Bu stratejiler, gereksiz bilişsel yükü azaltarak kullanıcıların dikkatlerini asıl görevlere yönlendirmelerine yardımcı olur. Günümüzde artan dijital içerik ve karmaşık arayüzlerle birlikte, bilişsel yük yönetimi kullanıcı deneyimini optimize etmede kritik bir rol oynamaktadır (Mayer & Moreno, 2003).

Bilişsel Yük Teorisi'nin farklı uygulama alanlarında kullanımı, kullanıcıların karmaşık bilgiyi daha kolay işlemesini, öğrenme süreçlerinin verimliliğini artırmasını ve kullanıcı deneyiminin iyileştirilmesini sağlar. Bu bölümde, bilişsel yükün farklı türleri, bilişsel yükü azaltan tasarım stratejileri, bilişsel yükü ölçme yöntemleri ve karmaşık sistemlerde bilişsel yük yönetimi ele alınacaktır (Chandler & Sweller, 1991).

4.1. Bilişsel Yük Türleri

Bilişsel Yük Teorisi, üç ana bilişsel yük türünü tanımlamaktadır: içsel yük (intrinsic load), dışsal yük (extraneous load) ve etkili yük (germane load). İçsel yük, öğrenilecek veya işlenecek materyalin doğal karmaşıklığından kaynaklanır ve ele alınan görevin zorluk seviyesiyle doğrudan ilişkilidir. Örneğin, basit bir toplama işlemi düşük içsel yük oluştururken, diferansiyel denklemlerin çözümü yüksek içsel yük gerektirir. İçsel yük, görevin doğasına bağlı olduğu için tamamen ortadan kaldırılamaz, ancak bilginin daha küçük ve yönetilebilir parçalara bölünmesi gibi stratejilerle azaltılabilir (Sweller vd., 1998).

Dışsal yük, materyalin sunuş biçiminden ve tasarımından kaynaklanan, öğrenmeye veya görevi tamamlamaya doğrudan katkısı olmayan bilişsel yüktür. Kötü arayüz tasarımı, gereksiz görsel ve metinsel unsurlar, dağınık bilgi sunumu gibi faktörler dışsal yükü artırır. Etkili yük ise, bilginin anlamlı şemalar halinde organize edilmesi ve uzun süreli belleğe kodlanması için gerekli olan bilişsel süreçlere ayrılan yüktür. Bu, anlamlı öğrenme ve bilgi yapılandırması için gereklidir. Başarılı bir tasarım, dışsal yükü minimize ederken, etkili yük için bilişsel kapasite serbest bırakır, böylece kullanıcılar veya öğrenenler, içsel yüke (görevin temel zorluğuna) odaklanabilirler (Paas vd., 2016).

4.2. Bilişsel Yükü Azaltan Tasarım Stratejileri

Bilişsel yükü azaltan tasarım stratejileri, kullanıcıların sınırlı bilişsel kaynaklarını daha verimli kullanmalarını sağlayarak, öğrenme ve problem çözme süreçlerinin etkinliğini artırır. Multimedya öğrenme ilkeleri üzerine çalışan Richard Mayer, gereksiz bilişsel yükü azaltmak için bir dizi ilke önermiştir. Bunlar arasında gereksizlik ilkesi (sunulan bilgilerin tekrarından kaçınmak), tutarlılık ilkesi (ilgisiz materyallerin çıkarılması), sinyal verme ilkesi (önemli bilgilerin vurgulanması) ve uzamsal ve zamansal yakınlık ilkeleri (ilişkili bilgilerin zaman ve mekân olarak yakın sunulması) bulunmaktadır. Bu ilkeler, dijital arayüzlerde, eğitim materyallerinde ve bilgi sunumunda kullanıcıların daha az bilişsel yük harcayarak daha iyi sonuçlar elde etmelerini sağlar (Mayer, 2014).

Arayüz tasarımında bilişsel yükü azaltan bir diğer önemli strateji, kullanıcıların zihinsel modellerini dikkate almak ve bu modellere uygun tasarımlar geliştirmektir. Don Norman'ın bilişsel mühendislik yaklaşımı, kullanıcıların beklentileri ve önceki deneyimleriyle uyumlu arayüz tasarımının önemini vurgular. Bu yaklaşım, görünürlük (visibility), geri bildirim (feedback), kısıtlamalar (constraints), eşleşme (mapping) ve tutarlılık (consistency) gibi prensipleri içerir. Ayrıca, bilgiyi hiyerarşik olarak düzenlemek, karmaşık bilgiyi daha küçük ve anlaşılabilir parçalara

bölmek (chunking), görsel-uzamsal iskelet (visual-spatial scaffolding) kullanmak ve kullanıcıların kontrol hissini artırmak, bilişsel yükü azaltan önemli tasarım stratejileri arasındadır (Norman, 2006).

4.3. Bilişsel Yük Ölçüm Yöntemleri

Bilişsel yükün ölçülmesi, arayüz tasarımlarının ve öğrenme ortamlarının etkinliğini değerlendirmek için kritik öneme sahiptir. Bilişsel yük ölçüm yöntemleri genel olarak öznel, fizyolojik ve davranışsal olmak üzere üç kategoriye ayrılabilir. Öznel ölçüm yöntemleri, kullanıcıların kendi algıladıkları bilişsel yükü değerlendirdikleri anketlere dayanır. NASA Task Load Index (NASA-TLX) ve Subjective Cognitive Load Measurement (SCLM) gibi ölçekler, kullanıcıların mental talepler, fiziksel talepler, zamansal talepler, performans, çaba ve engellenme düzeyleri hakkında öz-değerlendirme yapmalarını sağlar. Bu yöntemler uygulanması kolay olsa da, kullanıcıların kendi bilişsel durumlarını doğru değerlendirme yeteneklerine bağlıdır (Hart & Staveland, 1988).

Fizyolojik ölçüm yöntemleri, bilişsel yükün nörofizyolojik göstergelerini değerlendiren daha nesnel yaklaşımlardır. Elektroensefalografi (EEG), göz izleme (eye-tracking), kalp atış hızı değişkenliği (HRV), galvanik deri tepkisi (GSR) ve fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme (fMRI) gibi yöntemler, bilişsel yük seviyelerinin gerçek zamanlı fizyolojik göstergelerini sağlar. Örneğin, göz bebeği genişlemesi (pupil dilation) artan bilişsel yükle ilişkilendirilmiştir ve göz izleme teknolojisiyle ölçülebilir. Davranışsal ölçümler ise, ikincil görev performansı (dual-task performance), tepki süresi (reaction time) ve hata oranları (error rates) gibi göstergeleri içerir. Bilişsel yükün kapsamlı bir değerlendirmesi için genellikle bu farklı ölçüm yaklaşımlarının kombinasyonu kullanılır (Brunken vd., 2003; Paas vd., 2016).

4.4. Karmaşık Sistemlerde Bilişsel Yük Yönetimi

Karmaşık sistemlerde bilişsel yük yönetimi, kullanıcıların yüksek bilgi yoğunluğuna ve çok sayıda değişkene sahip ortamlarda verimli çalışabilmelerini sağlamak için kritik öneme sahiptir. Kontrol odaları, havacılık kokpitleri, tıbbi teşhis sistemleri ve kapsamlı veri analiz araçları gibi karmaşık sistemlerde, kullanıcılar çok sayıda bilgiyi eş zamanlı olarak izlemek ve işlemek zorundadır. Bu tür ortamlarda bilişsel yük, etkili bir şekilde yönetilmezse, karar verme süreçlerinde hatalar ve gecikmeler ortaya çıkabilir. Wickens'in Çoklu Kaynak Teorisi (Multiple Resource Theory), farklı bilişsel kaynakların paralel kullanımını optimize etmek için algısal modalitelerin (görsel, işitsel, dokunsal) ve tepki kanallarının farklılaştırılmasını önerir. Bu yaklaşım, özellikle birden fazla görevin eş zamanlı yürütüldüğü karmaşık sistemlerde bilişsel yükün dağıtılmasına yardımcı olur (Wickens, 2008).

Karmaşık sistemlerde bilişsel yük yönetiminin bir diğer önemli boyutu, otomasyon ve adaptif arayüzlerin kullanımıdır. Otomasyon, rutin ve tekrarlayan görevleri üstlenerek kullanıcının bilişsel kaynaklarını daha kritik görevlere yönlendirmesine olanak tanır. Ancak, Parasuraman ve Riley'nin belirttiği gibi, aşırı otomasyon "out-of-the-loop" performans problemi ve otomasyon güven problemi gibi yeni bilişsel yüklere yol açabilir. Adaptif arayüzler, kullanıcının mevcut görevine, deneyim seviyesine ve bilişsel durumuna göre sunulan bilgiyi ve etkileşim yöntemlerini dinamik olarak ayarlayarak optimal bilişsel yük seviyesini sağlamaya çalışır. Acil durumlarda bilgi sunumunun önceliklendirilmesi, kullanıcının dikkatini kritik bilgilere yönlendirmek için görsel ve işitsel ipuçlarının kullanılması, ve karmaşık bilginin ekologik arayüzler aracılığıyla daha anlaşılır şekilde temsil edilmesi, karmaşık sistemlerde bilişsel yük yönetimini destekleyen stratejilerdir (Parasuraman & Riley, 1997; Vicente & Rasmussen, 1992)

5. SONUÇ

İnsan-bilgisayar etkileşimi (IBE), bilişsel süreçlerin teknolojik sistemlerle olan etkileşim biçimlerini anlamaya ve bu etkileşimleri optimize etmeye yönelik çok boyutlu bir çalışma alanıdır. Bu çalışmada, IBE'nin bilişsel temelleri çok yönlü bir şekilde ele alınmış, özellikle kullanıcıların bireysel farklılıklarını temel alan bilişsel stiller ve bu stillerin arayüz tasarımı ve kullanılabilirlik üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Ayrıca, bilişsel yük kavramı ile bu bireysel farklılıkların nasıl etkileşime geçtiği değerlendirilerek, yük optimizasyonu için tasarım önerileri sunulmuştur.

Çalışmanın ilk bölümünde ele alındığı üzere, bireylerin bilgi işleme süreçlerinde gösterdikleri tutarlı farklılıklar olarak tanımlanan bilişsel stiller, kullanıcıların teknolojiyle etkileşim biçimlerini doğrudan etkilemektedir (Riding & Cheema, 1991). Alan-bağımlılık/alan-bağımsızlık, sözsel/görsel stil gibi kategoriler üzerinden yapılan sınıflamalar, kullanıcıların hangi tür bilgi sunumlarına daha hızlı ve etkili tepkiler verdiklerini anlamada önem taşımaktadır. Bu farklılıkların göz ardı edilmesi, bilişsel yükün artmasına ve görev performansının düşmesine neden olabilmektedir (Peterson et al., 2003).

Bilişsel stillerin arayüz tasarımı üzerindeki etkilerini dikkate almak, hem kullanılabilirliği hem de kullanıcı memnuniyetini artırmaktadır. Özellikle görsel ve sözsel stil farkları, içerik sunum biçimlerinde kritik rol oynamaktadır. Örneğin, görsel bilişsel stile sahip bireyler grafiksel arayüzlerden daha fazla fayda sağlarken, sözsel stil kullanıcıları metinsel içerikleri tercih etmektedir (Ford & Chen, 2001). Bu durum, tek tip tasarım anlayışının yetersizliğini göstermekte ve esnek, özelleştirilebilir

arayüz tasarımlarının gerekliliğine işaret etmektedir. Kullanılabilirlik testlerinde bilişsel stile göre farklı hata türleri, işlem süreleri ve memnuniyet düzeylerinin raporlanması da bu farklılıkların sistematik etkilerini gözler önüne sermektedir (Palmquist, 2006).

Bilişsel yük teorisi (Sweller, 1988) ve bilişsel stil arasında güçlü bir etkileşim bulunmaktadır. Özellikle karmaşık görevlerde bireyin bilişsel stiline uygun olmayan bilgi sunumu, dışsal bilişsel yükün artmasına neden olmakta ve öğrenme/performans süreçlerini olumsuz etkilemektedir. Diğer yandan, uygun bilgi sunumu stratejileri (örneğin, görsel stiller için infografik, sözsel stiller için sesli açıklama) yükü azaltarak işlem kapasitesini artırmaktadır (Mayer & Moreno, 2003).

Bu bağlamda, bilişsel stil ve yük arasında çift yönlü bir ilişki olduğu söylenebilir. Stil, bireyin yük algısını ve performansını şekillendirirken; yük düzeyi de stilin etkisinin görünürlüğünü belirlemektedir. Özellikle çoklu ortam tasarımlarında bu etkileşimi optimize etmek için bireyselleştirilmiş stratejilerin uygulanması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır (Plass et al., 2010).

Dördüncü bölümde önerilen tasarım ilkeleri, bu teorik arka plan üzerine kuruludur. Öncelikle, kullanıcıların bilişsel stillerinin tanılanması ve buna uygun içerik sunumu yapılması önerilmektedir. Örneğin, alan-bağımlı kullanıcılar için daha belirgin yönlendirmeler ve yapılandırılmış içerikler sunulabilirken; alan-bağımsız kullanıcılar için keşfe dayalı, daha esnek arayüzler tasarlanabilir (Messick, 1994). Ayrıca, yük dengelemesi için bilgi yoğunluğu, görev zorluk düzeyi ve sunum biçimi gibi bileşenlerde kişiselleştirme yapılmalıdır (Ayres, 2006).

Yük optimizasyonu açısından, sadece içeriğin sadeleştirilmesi yeterli değildir; aynı zamanda kullanıcıya bilişsel destek sağlayan ipuçları, örüntüler ve yapılandırmaların bilişsel stile uygun olarak sunulması gerekmektedir. Örneğin, görsel stil kullanıcıları için ikonlar ve renk kodları; sözsel stil kullanıcıları için açıklamalı yönergeler ve anlatımlar gibi tasarım bileşenleri bilişsel yükü azaltıcı etki gösterebilir.

Bu çalışma, bilişsel stillerin ve bilişsel yük kavramının arayüz tasarımı ve insan-bilgisayar etkileşimi bağlamında bütüncül bir yaklaşımla ele alınmasının önemini ortaya koymuştur. Araştırmacılar, deneysel çalışmalarında bireysel farklılıkları daha sistematik şekilde kontrol etmeli ve stil-yük etkileşimlerini daha derinlemesine analiz etmelidir. Uygulayıcılar ise, geliştirilecek sistemlerde tekil kullanıcı profilleri yerine çeşitli stil gruplarına hitap eden özelleştirilebilir yapıların tasarımına öncelik vermelidir. Ayrıca, kullanıcı testlerinde stil ve yük ölçümlerine yer verilmesi, sistemlerin daha kapsayıcı ve erişilebilir olmasına katkı sağlayacaktır.

6. KAYNAKÇA

Anderson, J. R., & Crawford, J. (1995). *Cognitive psychology and its implications*. Worth Publishers.

Baddeley, A. D., & Hitch, G. J. (1974). Working memory. İçinde G. H. Bower (Ed.), *The psychology of learning and motivation* (ss. 47-89). New York, NY: Academic Press.

Broadbent, D. E. (2013). *Perception and communication*. Elsevier.

Brunken, R., Plass, J. L., & Leutner, D. (2003). Direct Measurement of Cognitive Load in Multimedia Learning. *Educational Psychologist*, *38*(1), 53-61. https://doi.org/10.1207/S15326985EP3801_7

Brusilovsky, P., & Millán, E. (2007). User Models for Adaptive Hypermedia and Adaptive Educational Systems. Içinde P. Brusilovsky, A. Kobsa, & W. Nejdl (Ed.), *The Adaptive Web* (C. 4321, ss. 3-53). Springer Berlin Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-540-72079-9_1

Card, S. K. (2018). *The psychology of human-computer interaction*. Crc Press.

Carroll, J. M. (2003). *HCI models, theories, and frameworks: Toward a multidisciplinary science*. Elsevier.

Chandler, P., & Sweller, J. (1991). Cognitive Load Theory and the Format of Instruction. *Cognition and Instruction*, *8*(4), 293-332. https://doi.org/10.1207/s1532690xci0804_2

Chen, L.-H. (2010). Web-based learning programs: Use by learners with various cognitive styles. *Computers & Education*, *54*(4), 1028-1035.

Chen, S. Y., & Macredie, R. D. (2002). Cognitive styles and hypermedia navigation: Development of a learning model. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, *53*(1), 3-15. https://doi.org/10.1002/asi.10023

Cooper, A., Reimann, R., & Cronin, D. (2007). *About face 3: The essentials of interaction design*. John Wiley & Sons.

Cowan, N. (2001). The magical number 4 in short-term memory: A reconsideration of mental storage capacity. *Behavioral and brain sciences*, *24*(1), 87-114.

Craik, K. J. W. (1967). *The nature of explanation* (C. 445). CUP Archive.

Dillon, A., & Watson, C. (1996). User analysis in HCI—the historical lessons from individual differences research. *International journal of human-computer studies*, *45*(6), 619-637.

Felder, R., & Silverman, L. (1988). Learning and Teaching Styles in Engineering Education. *Engr. Education*, *78*(7), 674-681.

Ford, N., & Chen, S. Y. (2000). Individual differences, hypermedia navigation, and learning: An empirical study. *Journal of educational multimedia and hypermedia*, *9*(4), 281-311.

Gentner, D., & Stevens, A. L. (2014). *Mental models*. Psychology Press.

Graf, S., & Kinshuk, K. (2007). Providing adaptive courses in learning management systems with respect to learning styles. *eLearn: World Conference on*

EdTech, 2576-2583. https://www.learntechlib.org/primary/p/26739/

Graf, S., Liu, T. C., & Kinshuk, K. (2010). Analysis of learners' navigational behaviour and their learning styles in an online course. *Journal of Computer Assisted Learning*, *26*(2), 116-131. https://doi.org/10.1111/j.1365-2729.2009.00336.x

Graff, M. (2005). Individual differences in hypertext browsing strategies. *Behaviour & Information Technology*, *24*(2), 93-99. https://doi.org/10.1080/01449290512331321848

Grudin, J. (2018). *From tool to partner: The evolution of human-computer interaction*. Springer Nature, Switzerland.

Hart, S. G., & Staveland, L. E. (1988). Development of NASA-TLX (Task Load Index): Results of empirical and theoretical research. İçinde *Advances in psychology* (C. 52, ss. 139-183). Elsevier. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0166411508623869

Hollan, J., Hutchins, E., & Kirsh, D. (2000). Distributed cognition: Toward a new foundation for human-computer interaction research. *ACM Transactions on Computer-Human Interaction (TOCHI)*, *7*(2), 174-196.

Hollender, N., Hofmann, C., Deneke, M., & Schmitz, B. (2010). Integrating cognitive load theory and concepts of human–computer interaction. *Computers in human behavior*, *26*(6), 1278-1288.

Höök, K. (2000). Steps to take before intelligent user interfaces become real. *Interacting with computers*, *12*(4), 409-426.

Hudson, L. (2017). *Contrary imaginations: A psychological study of the English schoolboy*. Routledge, New York, NY.

Johnson-Laird, P. N. (1983). *Mental models: Towards a cognitive science of language, inference, and consciousness*. Harvard University Press.

Kahneman, D. (1973). *Attention and effort* (C. 1063). PRENTICE-HALL INC.

Koffka, K. (2013). *Principles of Gestalt psychology*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315009292

Kolb, D. A. (1985). *Learning-style inventory: Self-scoring inventory and interpretation booklet*. TRG Hay/McBer.

Kolb, D. A. (2014). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. FT press. https://books.google.com/books?hl=tr&lr=&id=jpbeBQAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR7&dq=Kolb,+D.+A.+(1984).+Experiential+learning:+Experience+as+the+source+of+learning+&ots=Vp6PkRTMb&sig=WQrUIAgVMy5EVhAtH7STyrjSKZc

Lee, H., Plass, J. L., & Homer, B. D. (2006). Optimizing cognitive load for learning from computer-based science simulations. *Journal of educational psychology*, *98*(4), 902.

Mampadi, F., Chen, S. Y., Ghinea, G., & Chen, M.-P. (2011). Design of adaptive hypermedia learning systems: A cognitive style approach. *Computers & education*, *56*(4), 1003-1011.

Mayer, R. E. (2014). Principles based on social cues in multimedia learning:

Personalization, voice, image, and embodiment principles. Içinde R. E. Mayer (Ed.), *The Cambridge Handbook of Multimedia Learning* (ss. 345-370). Cambridge University Press.

Mayer, R. E., & Moreno, R. (2003). Nine Ways to Reduce Cognitive Load in Multimedia Learning. *Educational Psychologist*, *38*(1), 43-52. https://doi.org/10.1207/S15326985EP3801_6

Messick, S. (1976). *Individuality in learning.* Jossey-Bass. https://psycnet.apa.org/record/1978-06409-000

Miller, G. A. (1956). The magical number seven, plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information. *Psychological review*, *63*(2), 81.

Nielsen, J. (1994). *Usability engineering*. Morgan Kaufmann.

Norman, D. A. (2006). *The design of everyday things*. Basic Books.

Norman, D. A. (2014). Some observations on mental models. İçinde D. Gentner & A. L. Stevens (Ed.), *Mental models* (ss. 7-14). Psychology Press.

Paas, F., Tuovinen, J. E., Tabbers, H., & Van Gerven, P. W. (2016). Cognitive load measurement as a means to advance cognitive load theory. İçinde *Cognitive load theory* (ss. 63-71). Routledge. https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780203764770-8/cognitive-load-measurement-means-advance-cognitive-load-theory-fred-paas-juhani-tuovinen-huib-tabbers-pascal-van-gerven

Parasuraman, R., & Riley, V. (1997). Humans and Automation: Use, Misuse, Disuse, Abuse. *Human Factors: The Journal of the Human Factors and Ergonomics Society*, *39*(2), 230-253. https://doi.org/10.1518/001872097778543886

Pask, G. (1976). STYLES AND STRATEGIES OF LEARNING. *British Journal of Educational Psychology*, *46*(2), 128-148. https://doi.org/10.1111/j.2044-8279.1976.tb02305.x

Peterson, E. R., Deary, I. J., & Austin, E. J. (2003). The reliability of Riding's cognitive style analysis test. *Personality and individual differences*, *34*(5), 881-891.

Preece, J., Sharp, H., & Rogers, Y. (2015). *Interaction design: Beyond human-computer interaction* (5. bs). John Wiley & Sons.

Riding, R. J. (1991). *Cognitive styles analysis*. Learning and training technology.

Riding, R. J., & Cheema, I. (1991). Cognitive Styles—An overview and integration. *Educational Psychology*, *11*(3-4), 193-215. https://doi.org/10.1080/0144341910110301

Riding, R. J., & Rayner, S. (2013). *Cognitive styles and learning strategies: Understanding style differences in learning and behavior*. David Fulton Publishers. https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315068015/cognitive-styles-learning-strategies-richard-riding-stephen-rayner

Riding, R. J., & Sadler-Smith, E. (1997). Cognitive Style and Learning Strategies: Some Implications for Training Design. *International Journal of Training and Development*, *1*(3), 199-208. https://doi.org/10.1111/1468-2419.00020

Ritter, F. E., Baxter, G. D., & Churchill, E. F. (2014). *Foundations for Designing User-Centered Systems: What System Designers Need to Know about People*. Springer.

Sasse, M. A. (1997). *Eliciting and describing users' models of computer systems* [University of Birmingham]. http://etheses.bham.ac.uk//id/eprint/7356/1/Sasse1997PhD_Vol1.pdf

Shneiderman, B., Plaisant, C., & Cohen, M. (2016). *Designing the user interface: Strategies for effective human-computer interaction* (6. bs). Pearson.

Sweller, J. (1988). Cognitive load during problem solving: Effects on learning. *Cognitive science*, *12*(2), 257-285.

Sweller, J., Van Merrienboer, J. J. G., & Paas, F. G. W. C. (1998). Cognitive Architecture and Instructional Design. *Educational Psychology Review*, *10*(3), 251-296. https://doi.org/10.1023/A:1022193728205

Treisman, A. (1988). Features and objects: The fourteenth Bartlett memorial lecture. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology Section A*, *40*(2), 201-237.

Velez, M. C., Silver, D., & Tremaine, M. (2005). Understanding visualization through spatial ability differences. *VIS 05. IEEE Visualization, 2005.*, 511-518. https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/1532836/

Vicente, K. J., & Rasmussen, J. (1992). Ecological interface design: Theoretical foundations. *IEEE Transactions on systems, man, and cybernetics*, *22*(4), 589-606.

Ware, C. (2019). *Information visualization: Perception for design*. Morgan Kaufmann.

Wickens, C. D. (2008). Multiple Resources and Mental Workload. *Human Factors: The Journal of the Human Factors and Ergonomics Society*, *50*(3), 449-455. https://doi.org/10.1518/001872008X288394

Wickens, C. D., Helton, W. S., Hollands, J. G., & Banbury, S. (2021). *Engineering psychology and human performance*. Routledge.

Witkin, H. A., Moore, C. A., Goodenough, D., & Cox, P. W. (1977). Field-Dependent and Field-Independent Cognitive Styles and Their Educational Implications. *Review of Educational Research*, *47*(1), 1-64. https://doi.org/10.3102/00346543047001001

Witkin, H. A., Oltman, P. K., Raskin, E., & Karp, S. A. (1971). *A manual for the embedded figures tests*. Palo Alto: Consulting Psychologists.

Zhang, J., & Norman, D. A. (1994). Representations in distributed cognitive tasks. *Cognitive science*, *18*(1), 87-122.

Bölüm 8

ÇEŞME ALAÇATI MERYEM KİLİSESİ / PAZARYERİ CAMİİ'NİN MİMARİ DÖNÜŞÜM SÜRECİ[1]

Ozan ÇAKMAK[2]

1 Bu çalışma, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Doktora Programında Prof. Dr. Binnur Gürler ve Prof. Dr. Akın Ersoy danışmanlığında yürütülen ve Ozan Çakmak tarafından hazırlanan 'Antik Çağ'dan Osmanlı'ya Batı Anadolu'da İbadet Yapı ve Alanlarının Dönüşümü ve Kent Organizasyonuna Etkisi' başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

2 Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü, İzmir, Türkiye, ORCID: 0000-0002-5874-8332

Giriş

İbadet yapıları, barındırdıkları manevi değer sebebiyle bulundukları yerleşimde yaşayan toplulukların ve cemaatlerin anılarını taşıyan hafıza mekanları olma özelliğine sahiptir. Çağlar boyunca yeniden işlevlendirilen yapı türlerinin başında gelen ibadethanelerin dönüşümünde yapının bulunduğu konum ve coğrafyanın yanı sıra ekonomik ve siyasal dinamiklerinin de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Farklı coğrafyalarda tespit edilen dönüşüm örnekleri, bu çeşitliliğin sebeplerini ortaya koyarken yüzyıllar boyunca farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan Anadolu'da da ibadethanelerin dönüşüme uğradığını gösteren çok sayıda yapı örneği mevcuttur.

Bu örnekler incelendiğinde dönüşümlerin farklı dönemlerde çeşitli ihtiyaçlar ve nedenler doğrultusunda gerçekleştiği görülmektedir. Örneğin; MS 3. yüzyıl ile MS 7. yüzyıl aralığını kapsayan Geç Antik Çağ boyunca pagan tapınaklarının kiliselere dönüştürülmesi sürecinde etkili olan temel faktör, toplumun dini değerlerindeki değişim ile ilişkilidir. Çok tanrılı dinlere olan ilginin azalmasıyla Hristiyanlığın baskın din haline gelmesinin yanı sıra, pagan kutsal alanlarının bu süreçte kullanım dışı kalması da tapınakların kilise olarak işlevlendirilmesinde etkili olmuştur (Saradi, 2006: 359). Benzer bir dönüşüm modeli, 11. yüzyıldan itibaren Türkmen akınlarıyla birlikte Anadolu'nun İslamlaşması sürecinde yaşanmıştır. Bu dönüşüm modelinde kiliseler cami olarak işlevlendirilirken temel etkenin, farklı dine mensup bir topluluğun yerleşimi ele geçirmesinde yatan zafer vurgusu ve fethedilen yerleşimde ibadet gereksinimlerini karşılayacak yapı kullanımına yönelik ihtiyaç olduğu görülmektedir (Kuban, 2021: 165; Vryonis, 2020: 254).

Çeşitli yapı örnekleri, Anadolu'da dini yapıların yeniden işlevlendirilmesine dair yakın geçmişe ait dikkat çeken başka bir uygulamanın da 19. yüzyılda inşa edilmiş olan ve Lozan Antlaşması sonrası gerçekleşen mübadele süreciyle birlikte atıl kalan kiliselerde gerçekleştiğini kanıtlamaktadır. Günümüzde İzmir İli Çeşme İlçesi'nin Alaçatı Mahallesi'nde yer alan Meryem Kilisesi / Pazaryeri Camii de sözü edilen sürecin tanıklığını yapan ve izlerini taşıyan çok sayıdaki yapıdan birisidir. Yapının işlevindeki bu köklü değişimle birlikte mimari açıdan da bazı değişikliklerin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Çalışmada, söz konusu yapının kullanım geçmişi hakkında bilgi verilerek mevcut mimari özellikleri üzerinden dönüşüm sırasında gerçekleşen müdahaleler incelenmiştir.

Anadolu'da Mübadele Sürecinin Ardından Dönüşüme Uğrayan 19. Yüzyıl Kiliseleri

Hakimiyeti altındaki topraklarda Müslüman halkın yanı sıra gayrimüslim azınlıkları da barındıran Osmanlı Devleti çeşitli din, dil, ırk ve

geleneğe sahip toplulukları yüzyıllar boyunca kontrol altında tutmayı başarmıştır. Başarılı yönetimin organizasyonunda, 'Millet Sistemi' olarak isimlendirilen idare biçimi dahilinde çeşitli mezheplere ve ırklara mensup insanların din ve vicdan özgürlüklerinin gözetilmesi önemli rol oynamıştır (Küçük, 2015: 543-545). Bununla birlikte azınlıkların kontrol edilebilmesinin yollarından birinin de, gayrimüslim tebaanın dini yapı inşasına yönelik faaliyetlerini sınırlandırmak olduğu anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın ortalarına dek yapıların büyütülmemesi şartıyla onarıma izin verildiği, ancak gayrimüslimlerin yeni ibadet yapısı inşa ettirmesinin önüne geçildiği ve bu konuda sıkı bir tutum sergilendiği bilinmektedir (Yerasimos, 2011: 193).

18. yüzyıldan itibaren meydana gelen birtakım siyasi, sosyal ve ekonomik gelişme Osmanlı Devleti ile gayrimüslim topluluklar arasındaki ilişkiyi doğrudan etkilemiştir. 1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali'nin Osmanlı Devleti yönetimindeki Hristiyan azınlıklar üzerindeki etkisi zamanla gayrimüslim cemaatlerin bağımsızlaşma akımlarının artış göstermesine yol açmıştır. Bu süreç aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu ekonomik buhran, dış ülkelere verilen kapitülasyonlar ve yabancı tüccarlara ticari sınırlandırmaların kaldırılması gibi gelişmelerle temsil edilmektedir. Sözü edilen ortam içerisinde, toplum bağlarını güçlendirmek ve gayrimüslim cemaatlerin Müslüman cemaatlerle birlikte yaşayabilecekleri bir ortamın yeniden kurulmasını sağlamak amacıyla 1839 yılında Tanzimat Fermanı, 1856 yılında ise Islahat Fermanı ilan edilmiştir (Küçük, 2015: 546-552).

Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarıyla çeşitli hamleler yaptığı bu süreçte, aynı zamanda yüzyıllar boyunca gayrimüslim cemaatlerin ibadethane inşa etmesine karşı uygulanan katı politikadan da vazgeçilmeye başlandığı görülür. II. Mahmud Dönemi'nde (1808-1839) ilan edilen bir ferman ile kubbesiz olmak şartıyla kilise inşasına izin verilmesi bu konuda atılan ilk adımlardan biridir (Mercangöz, 2013:139). Bunu takiben Islahat Fermanı'nda yer alan, yerleşimlerdeki dini yapıların onarımlarının izin gerektirmeden özgün haline uygun olarak gerçekleştirilebileceğine ve yeni ibadethane inşasının da devlet izniyle yapılabileceğine yönelik hükümler gayrimüslimlerin dini yapı inşasına resmi olarak izin verildiğinin somut göstergeleridir (Kenanoğlu, 2008: 9). İlişkilerin düzeltilmesi adına atılan adımlar, yapılan reformlar ve sağlanan imtiyazların da etkisiyle gayrimüslimlerin ticari faaliyetlerini arttırdığı görülürken, başta en kalabalık nüfusa sahip olan Rumların Ortodoks kiliseleri olmak üzere, çok sayıda Gregoryen, Protestan ve Katolik kilisesinin de 19. yüzyılın ilk yarısından 20. yüzyıl başlarına dek Anadolu'da inşa edildiği bilinmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar'da ortaya çıkan siyasi gerilimin neticesinde 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması'nda Yunanistan ile yapılan sözleşme ile resmen karara bağlanan zorunlu mübadele, söz konusu dinamik inşa evresinin de sonunu getirmiştir. Mübadele sürecinde yaklaşık iki milyon insan yer değişikliğinden etkilenirken Anadolu'nun demografik yapısı da bu süreçte önemli ölçüde değişime uğramıştır (Shorter, 1985: 425). Toplum belleğinde derin izler bırakan bu sürecin bir sonucu olarak, Hristiyan dini peyzajının kentlerdeki en anıtsal mimari unsurları olan kiliseler de kullanım dışı kalmıştır. Mübadele sürecinin ardından gayrimüslimlere ait dini yapıların bir bölümü bakımsızlık sebebiyle kullanım dışı kalırken, bir kısmının ise çeşitli işlevlerle yeniden kullanıma sokulduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'da terk edilmiş durumda olan kiliselerin yıllar içerisinde müze, kütüphane, sinema, depo, dükkan, cezaevi ve okul gibi farklı işlevlere hizmet eden kamusal binalar olarak kullanıldığını kanıtlayan çok sayıda örnek bulunmaktadır (Çakmak, 2024: 85-87).

Tarihsel arka planı yukarıda sunulduğu üzere, önemli bölümü 19. yüzyılda inşa edilen kiliselerin yeniden kimliklendirilmesi aşamasında en sık karşılaşılan ve özgün mimari unsurlarının büyük oranda korunabilmesine olanak sağlayan dönüşüm türü ise bu yapıların cami olarak kullanımıdır. Cami olarak işlevlendirilen kiliselerin uzun süre korunabilir durumda olması hem dönüşümün ardından yapıyı kullanan cemaat tarafından bakımının ve idamesinin sağlanabilmesi, hem de Diyanet İşleri Başkanlığı ve yerel yönetimler tarafından yapılacak onarım işleri için fon sağlanabilmesi ile ilişkilidir (Erdemir, 2016: 223). Anadolu'nun çeşitli kentlerinde 19. yüzyılda inşa edilen ve mübadele sonrasında birtakım mimari müdahale ile dönüşüme uğradığı tespit edilen çok sayıdaki kilise-cami, bu sürecin tanıklığını yapan örnekleri oluşturmaktadır (Çakmak, 2024, 88-91).

Dönüşüme Uğrayan Bir Yapı: Çeşme Alaçatı Meryem Kilisesi / Pazaryeri Camii'nin Kullanım Geçmişi

Günümüzde İzmir İli'nin Çeşme İlçesi'ne bağlı bir mahalle durumunda olan Alaçatı, ilçe merkezine yaklaşık 8 km uzaklıkta bulunmaktadır. Osmanlı belgelerinde Alacaat olarak geçen yerleşim ve civarında büyük nüfus hareketliliklerine tarihsel süreçte sıklıkla karşılaşılırken, resmen takip edilebilen ilk büyük nüfus hareketine 18. yüzyılın sonlarında rastlanılmaktadır. Bu dönemde toprakların işlenmesi ve gelir sağlanması amacıyla adalardan Batı Anadolu'ya Rum nüfusun göçünün teşvik edildiği, söz konusu nüfus hareketliliğinin bir sonucu olarak da bölgede 20. yüzyıl başlarına dek Rum nüfusun Türk nüfusa oranla çoğunlukta olduğu bilinmektedir (Gezgin, 2019: 224).

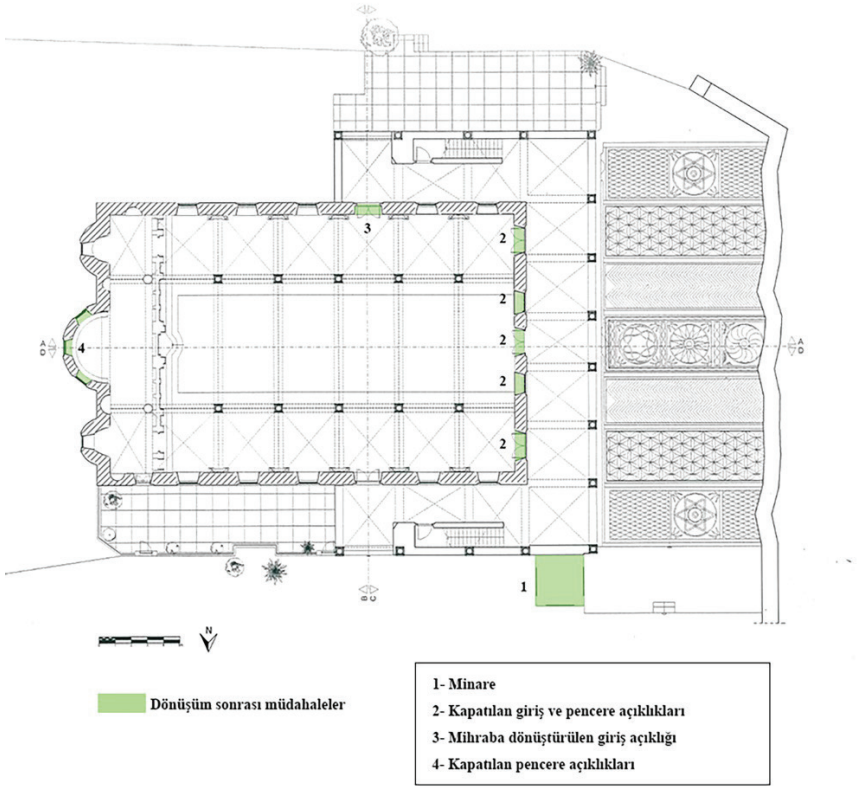
30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması neticesinde, Yunanistan ve Türkiye sınırları içerisinde kalan azınlıkların durumu mübadele ile çözüme kavuşturulmuştur. Rum nüfusun baskın olduğu Çeşme ve Alaçatı da bu değişimden büyük oranda etkilenmiştir. Yunanistan'a göç etmek durumunda kalan Rumların bıraktığı taşınır ve taşınmaz mallar Çeşme'ye yerleştirilen Türk mübadillere verilmiştir. Alaçatı'da dönüşüm evresinin tanıklığını yapan çok sayıdaki sivil, kamusal ve dini taşınmaz arasında günümüzde de önemini koruyan yapılardan birisi de, Alaçatı'nın merkezinde yer alan Meryem Kilisesi / Alaçatı Pazaryeri Camii'dir.

Günümüzde Alaçatı Pazaryeri Camii ismiyle kullanım gören yapı, özgünde 19. yüzyılda inşa edilmiş bir Rum Ortodoks kilisesidir. Kilisenin kullanım geçmişiyle ilgili kısıtlı bilgi bulunmaktadır. Gezgin, yapımı 1830'lu yıllarda tamamlanan ve kullanıma açılan Meryem Kilisesi'nin bulunduğu arazide, 19. yüzyılın başlarında inşa edilen bir öncül kilise yapısının varlığından söz etmektedir. Söz konusu ilk kilisenin, 1821 yılında gerçekleşen Mora isyanına katılan Rumların Alaçatı'ya dönmesiyle birlikte boyut olarak küçük kaldığı ve ihtiyaca cevap verememeye başladığı belirtilmektedir. Osmanlı Devleti'nin onayıyla isyana katılanların geri dönmesine izin verilmesinin ardından yerleşimde Türkler tarafından da sevilen bir figür olan Çeşmeli Nikalao İliadi'nin çabalarıyla kilisenin yeniden inşası için İstanbul'dan izin alınabilmiştir (Gezgin, 2019: 313-314). Meryem Kilisesi'nin (Eisodon tes Theotokou) yapımının dönemin önemli mimarlarından Efstratos Eman Kalonaris tarafından gerçekleştirildiği, dini iznin Başpiskopos Makarios (1824-1835) tarafından verildiği ve 1831-1832 yıllarında yapının inşasının tamamlandığı bilinmektedir (Garmatis ve Mastrostamati, 2015: 53-54). Kilisenin ana giriş kapısı üzerindeki orijinal kitabeden yapının inşasının bir yıl içerisinde tamamlandığı ve giderlerinin Alaçatı'da yaşam süren Hristiyanlar tarafından karşılandığı anlaşılmaktadır. Uzun süre kilise işleviyle kullanımda kalan yapı zorunlu mübadelenin ardından yerleşimdeki Rum nüfusun azalmasıyla kullanım dışı kalmış, 1938 yılında ise camiye dönüştürülmüştür. Hem kilise, hem de cami evresinin izlerini taşıyan yapıda 2009-2010 yıllarında Umart Mimarlık tarafından geniş kapsamlı bir restorasyon çalışması gerçekleştirilmiş ve özgün mimari unsurlara dair önemli izler ortaya çıkartılmıştır.

Dönüşümün İzleri

Mübadele öncesi Alaçatı'daki Rum nüfusun kullanımına açık olan ve yerleşimdeki en büyük ibadethane olarak dikkat çeken Alaçatı Eisodon tes Theotokou Kilisesi, kaba yonu taş ve kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultulu ve üç nefli bazilikal plana sahip yapı orta nef üzerinde beşik, yan nefler üzerinde sundurma çatı ile örtülüdür. Yapının

kilise evresine ait günümüze ulaşan ve bir kısmı restorasyon çalışmaları sonrasında ortaya çıkartılan unsurları; batıdaki avlunun zemininde yer alan çakıl mozaikler, batı, kuzey ve güney cepheleri dolaşan U biçimli narteks, bir bölümü kullanımda kalan giriş ve pencere açıklıkları, ibadet mekanı içerisinde nefleri bölen sütunlar, ikonastasis, bema ve doğu cephede yer alan üç adet apsis olarak özetlemek mümkündür. Dönüşüm ile birlikte yapının ihtiyaca yönelik bazı fiziksel müdahalelere uğradığı, buna karşın özgün mimari özelliklerini büyük oranda koruduğu anlaşılmaktadır. Yeni işleve uygun olarak giriş ve pencere açıklıklarında yapılan düzenlemeler, yapının kuzeybatı köşesine eklemlenen minare, ibadet mekanında dini gereksinimler dolayısıyla ilave edilen mihrap ve minber gibi ögeler dönüşümün ardından gerçekleşen müdahaleleri oluşturmaktadır (Çizim 1). Yapıda gerçekleşen fiziksel değişimleri avlu, cepheler ve ibadet mekanı içerisindeki düzenlemeler bağlamında değerlendirmek konunun anlaşılabilmesi adına uygun olacaktır.

Çizim 1: Alaçatı Pazaryeri Camii Zemin Kat Planı Üzerinde Müdahale Analizi (Kaynak: Umart Mimarlık, Proje Müellifi: Salih Seymen Mimarlık)

Avlu Düzenlemesi

Yapının batısında yer alan avlu, kilise evresine ait özgün niteliklerini büyük ölçüde kaybetmiştir. Kilise evresine dair avlu ve çevresinde yer alması beklenen çan kulesi, papaz konutu veya kilise ile bağlantılı okul, mezarlık ya da diğer dini yapılara ait günümüzde herhangi bir iz bulunmamaktadır. Bununla birlikte avlu zemininde inşa evresine ait ögelerden olduğu anlaşılan ve çeşitli motiflerden oluşan, dere taşından yapılmış mozaikler dikkat çekmektedir (Fotoğraf 1). Mozaiklerde basit geometrik motiflerin yanı sıra, altı köşeli yıldız, çok kollu yıldız, çift başlı kartal, çarkıfelek ve yaprak gibi çeşitli figürler bulunmaktadır. Siyah-beyaz renkli çakıl taşlarının 19. yüzyıl kiliselerinin avlu zeminlerinde ve konutların bahçelerinde Rum ustalar tarafından sevilerek kullanıldığı ve tercih edildiği bilinmektedir. Batı Anadolu'daki 19. yüzyıl dini mimari örneklerinden Muğla Kayaköy'de yer alan Aşağı Kilise (Panagia Pirgiotissa) ve Yukarı Kilise, İzmir Çeşme Dalyan Zoodohos Pigis Kilisesi (Dalyan Mahallesi Cami) ve Antalya Kaş Evangelistria Kilisesi (Yeni Cami)'nin avlu zeminlerinde benzer stilistik özelliklere sahip mozaiklere rastlanmaktadır (Çakmak, 2023: 244).

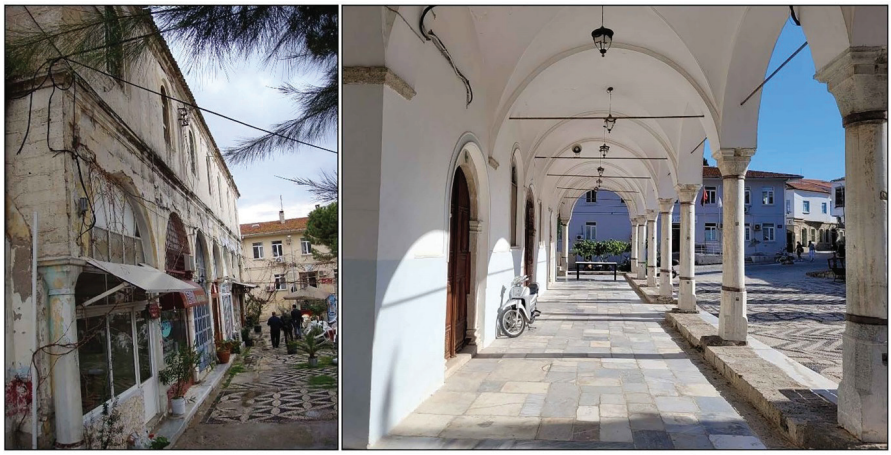
Fotoğraf 1: Yapının batısında yer alan avlu ve çakıl taşı mozaikler. (Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir)

Cephelerde Gerçekleşen Müdahaleler

Yapının batısında, batı cepheyi tamamen, kuzey ve güney cephelerini ise kısmen dolaşan U biçimli bir narteks yer almaktadır. Çapraz tonozlarla örtülü narteks, kare kesitli kaidelere ve sade başlıklara sahip toplam on sekiz sütun üzerinde taşınan yuvarlak kemerler ile dışa açılmaktadır. Batı cephede, yuvarlak kemerli açıklıklarının üst bölümünde yedi adet yuvarlak kemerli pencere yer almakta, alınlıkta ise yuvarlak bir pencere bulunmaktadır. Yapının kilise olarak kullanımı sırasında doğu – batı doğrultulu yapıya batı cephede yer alan kesme taşlardan yapılmış üç yuvarlak kemerli açıklık vasıtasıyla giriş yapılmaktadır. Ortada yer alan kapının iki yanında, yuvarlak kemerli pencereler bulunmaktadır (Fotoğraf 2). Yapının camiye dönüştürülmesinin ardından batı cephede kapsamlı müdahalelerin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nartekse ait çapraz tonozlu birimler ibadethaneden koparılarak yıllar içerisinde dükkan olarak kullanım gören mekanlara dönüştürülmüştür. Restorasyon çalışmaları sırasında bu birimlerdeki dükkanlar boşaltılmış ve narteks özgün kimliğine kavuşmuştur (Fotoğraf 3). Narteksin kullanım dışı kalmasındaki temel sebep, dönüşümün ardından yapıya girişin batı cephedeki açıklıklar yerine kuzey cephedeki bir açıklıkla sağlanmasıdır.

Fotoğraf 2: Alaçatı Pazaryeri Camii Batı Cephesi. (Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir)

Fotoğraf 3: Nartekse ait birimlerin restorasyon öncesi ve sonrası görünümü. (Kaynak: Umart Mimarlık)

Yapının kuzey cephesinde de dönüşümün ardından bazı önemli değişikliklerin gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Fotoğraf 4). U biçimli narteksin kuzey cephesinde alt katta iki adet yuvarlak kemerli pencere ve bir adet yapıya girişin sağlandığı açıklık, üst katta ise yuvarlak kemerli dört adet pencere yer almaktadır. Kuzey cephenin doğu kesiminde ise üç adet yuvarlak kemerli pencere açıklığı ve kilise evresinde bemaya ulaşımın sağlandığı bir giriş açıklığı daha bulunmaktadır. Yapının cami olarak işlevlendirilmesiyle birlikte, narteksin kuzey cephesindeki giriş açıklığı harime girişin sağlandığı ana kapı olarak değerlendirilmiş (Fotoğraf 5), kuzeybatı köşeye kare kaideli ve tek şerefeli bir minare ilave edilmiştir. Kuzey cephedeki pencere açıklıklarından en batıdaki, minareye geçişin sağlandığı bir açıklık haline getirilmiştir. Yapıya girişteki yönelim kurgusundan ve minare eklenmesinden dolayı gerçekleşen bu değişiklikler dışında kuzey cephede açıklıklara müdahale edilmediği ve özgün niteliklerin korunduğu saptanabilmektedir.

Fotoğraf 4: Kuzey cephenin görünümü. (Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir)

Fotoğraf 5: Kuzey cephede dönüşümün ardından harime ulaşımın sağlandığı giriş açıklığı. (Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir)

Yapının güney cephesinde tıpkı kuzey cephedeki gibi ihtiyaca yönelik bazı müdahalelerin gerçekleştiği görülmektedir. Güney cephede de kuzey cephe ile aynı biçimsel özelliklere sahip, simetrik konumlandırılmış pencere ve giriş açıklıklıkları bulunmaktadır (Fotoğraf 6). Kuzey cepheden farklı olarak yapının güney cephesinin doğu kesiminde bemaya açılan bir giriş açıklığına dair ize ulaşılamamıştır. U biçimli narteksin güney cephesinde alt katta yer alan ve kilise evresinde naos'a girişin sağlandığı açıklık, yapının camiye dönüştürülmesiyle birlikte bu noktaya mihrabın konumlandırılması sebebiyle örülerek kapatılmış ve kullanım dışı kalmıştır (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 6: Güney cephenin görünümü. (Kaynak: Umart Mimarlık)

Fotoğraf 7: Güney cephede dönüşümün ardından mihrabın konumlandırılması sebebiyle kullanım dışı kalan giriş açıklığı. (Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir)

Yapının doğu cephesinin alt kesiminde konik çatılara sahip, iyi korunmuş üç adet apsis yer almaktadır. Kilise evresine ait ögelerden olan apsislerden ortada yer alan, kuzey ve güneydekilere göre daha geniş tutulmuştur. Orta apsiste özgünde üç adet pencere açıklığı bulunurken, pastophorion hücrelerine ait yan apsislerde birer pencere açıklığı vardır. Cephenin üst kesiminde, orta apsisin üst hizasında üç adet küçük pencere açıklığı daha bulunmaktadır (Fotoğraf 8). Yapının cami olarak işlevlendirilmesiyle birlikte, bema'ya ve pastophorion hücrelerine ait apsislerin tahribata uğramadığı anlaşılmaktadır. Ancak orta apsiste yer alan üç adet pencere açıklığı ile üst hizasındaki pencere açıklıkları örülerek kapatılmıştır (Fotoğraf 9). Restorasyon çalışmaları sırasında bu açıklıklar özgün haline uygun şekilde onarılmıştır.

Fotoğraf 8: Doğu cephenin görünümü. (Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir)

Fotoğraf 9: Apsiste örülerek kapatılan pencere açıklıkları. Restorasyon çalışmaları öncesinden görünüm (Kaynak: Umart Mimarlık).

İbadet Mekanında Gerçekleşen Müdahaleler

Yapının kilise olarak kullanımı esnasında ibadet mekanı olan naos'a batı, kuzey ve güney cephelerde yer alan açıklıklar ile ulaşılmaktaydı. Dönüşüm ile birlikte ibadet mekanında kıble yönüne bir mihrap eklemlenmesi gerekliliği, yapının giriş açıklıklarında ve yönelim kurgusunda köklü değişikliklerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Yapının cami olarak işlevlendirilmesiyle harime ulaşan ana kapı olarak kuzey cephedeki açıklık değerlendirilirken, batıdaki açıklıkların ise örülerek kapatıldığı ve kullanım dışı bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Zemini mermer döşemeli ibadet mekanında üst kat hizasında batı duvarı tamamen, kuzey ve güney duvarlar üzerinde ise kısmen dolaşan galeri mevcuttur. Yapının duvarları boyunca görülebilen silme kuşağı, üst ve alt kat hizalarını belirlemektedir. Narteksin üzerinde yer alan galeri katının güney kanadı yapının cami olarak kullanım görmesiyle birlikte kapatılarak imam odası haline getirilirken, kuzey kanadı ise kadınlar mahfiline dönüştürülmüştür. Restorasyon çalışmaları sonrasında örülerek kapatılan ve yapıya batıdan girişi sağlayan açıklıklar ile galeri katındaki birimler ortaya çıkartılmıştır (Fotoğraf 10).

Fotoğraf 10: Naos / harim. Restorasyon çalışmaları öncesi ve sonrasında doğudan görünümü. (Kaynak: Umart Mimarlık)

İbadet mekanı karşılıklı yerleştirilmiş, yuvarlak kemerleri taşıyan altışar adet mermer sütun ile üç nefe ayrılmıştır. Yan neflerden daha geniş ve yüksek tutulan orta nef beşik tonoz ile örtülmüştür. Orta nefi örten beşik tonoz üzerinde karşılıklı yerleştirilmiş beşer adet yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır. Yan nefler ise çapraz tonozlar ile örtülüdür. Nefleri bölen sütunlara ve örtü sistemine dönüşümün ardından müdahalede bulunulmadığı, ancak tonozlar üzerinde özgünde tasvir ve süslemelerin

yer alması gereken madalyonların sıvanarak kapatıldığı anlaşılmaktadır.

Dönüşüm ile birlikte ibadet mekanının güney duvarı üzerinde, kilisenin güney girişinin iptal edilmesiyle örülen açıklığın bulunduğu yere kıble yönünde bir mihrap ilave edilmiştir. Yarım daire biçimli mihrap perde motifiyle bezeli, yuvarlak kemerli bir nişten meydana gelmektedir. Mihrap nişinin her iki yanında Korinth başlıklı mermer gövdeli sütunlar bulunmaktadır. Mihrabın üst kısmında, üzerinde alemler bulunan ve alçı kabartmalarla hareketlendirilen silme kuşakları yer almaktadır (Fotoğraf 11). Güney duvarın batı köşesinde ise günümüzde kullanılan ahşap bir minber vardır. Kuzey ve güney duvarlar üzerinde bulunan beşer pencere arasında, gömme sütunlar ve sütunların orta hizasında aedicula'lar dikkat çekmektedir (Fotoğraf 12). Yapının cami olarak işlevlendirilmesinin ardından pencere açıklıklarına müdahale edilmediği ancak aedicula'ların üzerindeki tasvirlerden dolayı sıvanarak kapatıldığı anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 11: Güney duvar üzerine konumlandırılan mihrap. (Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir)

Fotoğraf 12: Kuzey duvar üzerinde yer alan giriş açıklığı, gömme sütunlar ve aedicula'lar. (Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir)

Naos / Harim'in doğusunda, yapının kilise evresine ait korunabilmiş en önemli ögelerinden olan ve gösterişli cephe düzenlemesiyle dikkat çeken ikonastasis ile pastophorion hücreleri yer almaktadır. İbadet mekanını doğu yönünde sınırlayan ve orta nef hizasında, eksende konumlanan apsis ile yan nefler hizasında yer alan prothesis ve diakonikon hücreleri dönüşümün ardından tahribata uğramamış, fakat apsis duvarı üzerindeki madalyonlarda yer alan tasvirler dini sebepler dolayısıyla sıvanarak kapatılmıştır. Orta nef hizasında yer alan apsiste kilise evresine ait litürjik ögelerden kathedra korunarak günümüze ulaşabilmiştir.

İkonastasis'te yer alan tasvirlerin ise yapının cami olarak işlevlendirilmesiyle birlikte sıva ile kapatıldığı, pencere ve giriş açıklıklarının da örüldüğü anlaşılmaktadır (Fotoğraf 13). İkonastasis'de yer alan özgün freskolar restorasyon çalışmaları sonrasında açığa çıkartılmış olup günümüzde cami olarak kullanılan yapının ibadet mekanından bir perde vasıtasıyla ayrılmış durumdadır (Fotoğraf 14). Bema'yı naos'tan ayıran ve mermer kaideler üzerinde yükselen ikonastasis, neflere simetrik üç giriş açıklığına sahiptir. Cephede ikonastasis'ten bema'ya açılan giriş açıklıkları ve perde motiflerine sahip pencere açıklıkları arasında, korinth başlıklı ve mermer gövdeli sütunlar vardır. Sütunlar ve açıklıkların üzerinde yer alan, meander ve diş motifli silme kuşaklarının arasında çerçeve içe-

risine alınmış frizlerde Hristiyanlıkla ilişkili çeşitli tasvirler bulunmaktadır. Söz konusu tasvirler ve freskolar, bitkisel motiflerle bezenmiş alçı süslemeler ile çevrelenmektedir (Fotoğraf 15).

İkonastasis'in orta giriş açıklığının sağındaki mermer kaide üzerinde Yunanca 'İoannes Haleppa yaptı 1874' ibaresi bulunmaktadır. Söz konusu yazıttan, ikonastasisin 1874 yılında mimar İoannes Halepas tarafından yapıldığı ve o tarihte aktif olarak kullanılan kiliseye eklemlendiği anlaşılmaktadır. İkonastasis'de yer alan freskoların ressamı ise İstanbul ve İzmir'de farklı kiliselerde de çalıştığı bilinen Sakellarios Maglis'tir (Gezgin, 2019: 318). İkonastasis'in orta aksında ve en yüksek noktasında siyah beyaz renklerden meydana gelen, Hristiyanlık inancında çarmıha gerilen İsa betimlemesi ile ilişkili olan kafatası ve çapraz iki kemik figürü dikkat çekmektedir. Kafatası figürünün hemen altındaki metoplarda orta aksta ayakta durur vaziyette betimlenen Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup tasvirleri bulunmaktadır. Aynı hizada daha küçük boyutlarda resmedilmiş, Hristiyanlık için önemli diğer peygamberler ve havarilerin tasvirleri yer almaktadır. Bu tasvirlerin altında yer alan on iki ayrı metopta ise Hz. İsa ile Hz. Meryem'in hayatından çeşitli sahneleri barındıran freskolar vardır (Gezgin, 2019: 317-344).

Fotoğraf 13: İkonastasis'in restorasyon çalışmaları öncesi görümümü (Kaynak: Umart Mimarlık)

Fotoğraf 14: Naos / Harim batıdan görünüm. (Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir)

Fotoğraf 15: İkonastasis'in restorasyon çalışmaları sonrası görünümü (Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir)

Değerlendirme ve Sonuç

Kilisenin camiye dönüştürülmesiyle birlikte genel yapı strüktürünün korunduğu, ancak ihtiyaca yönelik bazı müdahalelerde bulunulduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu müdahalelerden en bariz olanı, yapının batısındaki U biçimli narteks'in kullanım dışı kalması ve ibadethaneden koparılarak zaman içerisinde dükkan olarak kullanım gören mekanlara dönüştürülmesidir. Bu düzenleme ile kilise evresinde yapıya batı yönünden girişin sağlandığı üç adet giriş açıklığı da örülerek kapatılmıştır. Kilise evresinde yan girişlerden biri olarak kullanılan narteks'in kuzey kanadındaki açıklık, dönüşüm ile birlikte harimin ana girişi olarak işlevlendirilmiştir.

Kiliselerden dönüştürülen camilerde yapı kütlesi doğu-batı doğrultusunda iken kıble yönünü tanımlayan mihrabın ibadet mekânının özgün doğrultusuna uymaması sorunu, giriş açıklıkları ve mihrabın konumlandırmasıyla ilgili bazı düzenlemeler yapılması gerekliliğini doğurmuştur. Sözü edilen yönelim probleminin aşılması adına bazı kilise-cami örneklerinde mihrabın, doğuda yer alan apsis nişi içerisine güneydoğu yönüne açılı olarak konumlandırıldığı bilinmektedir. Alaçatı Meryem Kilisesi / Pazaryeri Camii örneğinde görüldüğü üzere bazı yapılarda ise mihrabın doğrudan güney duvarı üzerinde konumlandırılması sebebiyle camiye giriş yönünde değişikliğe gidildiği anlaşılmaktadır. 19. yüzyılda inşa edilmiş ve mübadele sonrasında camiye dönüştürülmüş yapılardan Ayvalık Hagios Georgios Kilisesi (Çınarlı Cami), Balıkesir Ayvalık Hagios Athanasios Kilisesi (Küçükköy Merkez Cami), Bursa Osmangazi Demirtaş Koimesis Tes Theotokos Kilisesi (Orta Cami) ve İzmir Urla Gülbahçe Hagios Georgios Kilisesi (Gülbahçe Cami) bu uygulamanın görüldüğü bazı örneklerdir. Söz konusu yapıların ortak özelliği, dönüşümün ardından ibadet mekanına ulaşım amacıyla kuzey cephede kıble ekseninde yer alan giriş açıklıklarının kullanılmasıdır (Çakmak, 2024: 544).

Dönüşüme uğrayan kiliselerde en fazla müdahaleye uğrayan mimari unsurların giriş ve pencere açıklıkları olduğu bilinmekte, açıklıkların biçimsel özelliklerinin değiştiği veya işlevsel sebeplerle örülerek kullanım dışı bırakıldığı çok sayıda örnek bulunmaktadır. Benzer şekilde dönüşüme uğrayan yapıların doğu cephesinde yer alan apsis duvarlarının da kilise mimarisini çağrıştıran unsurlardan arındırılması ve yeni bir kimliğe büründürülmesi amacıyla müdahaleye uğradığı görülmektedir. İzmir Urla Gülbahçe Hagios Georgios Kilisesi (Gülbahçe Cami), Denizli Honaz Mahallesi Kilise-Cami, Aydın Didim Hagios Ioannes Kilisesi (Hisarbey Cami), İzmir Çeşme Dalyan Zoodohos Pigis Kilisesi (Dalyan Mahallesi Cami), Balıkesir Ayvalık Hagios Athanasios Kilisesi (Küçükköy Merkez Cami) örneklerinde doğu cephede yer alan apsislerin yıkılarak yerine düz

duvar örülmesi uygulamasına rastlanılmaktadır. Alaçatı Meryem Kilisesi / Pazaryeri Camii'nde batı cephede görülen kapsamlı düzenleme dışında, kuzey, güney ve doğu cephelerde açıklıklara ihtiyaca yönelik kısmi müdahalelerde bulunduğu ve özgün niteliklerinin korunduğu anlaşılmaktadır. Yapıda gerçekleşen müdahaleler kapsamında kuzey cephenin batı köşesine bir minare eklendiği, güney cephede kilise evresinde naos'a ulaşım amacıyla kullanılan giriş açıklığının mihrabın inşası sebebiyle örülerek kullanım dışı bırakıldığı görülmektedir. Doğu cephede ise apsislerin doğrudan tahribata uğramadığı, ancak orta akstaki pencere açıklıklarının örülerek kapatıldığı anlaşılmaktadır.

Dönüşümün ardından ibadet mekanı içerisinde gerçekleşen fiziksel değişiklikler, yapının işlevindeki değişimden doğan ihtiyaca yönelik uygulamalar ve cephelerde uygulanan giriş düzenlemesiyle doğrudan ilişkilidir. Batı cephede yer alan giriş açıklıklarının duvar ile örülerek kullanım dışı kalmasıyla, ibadet mekanı da batı yönden daralmıştır. Benzer bir düzenleme ibadet mekanının doğu kenarında da uygulanmıştır. Üzerindeki tasvirler sıvanarak kapatılan ikonastasis'in bema'ya açılan giriş ve pencere açıklıkları örülerek kapatılmıştır. Doğu ve batı kenarlardaki bu düzenlemeler, dönüşüm ile birlikte birlikte ibadet mekanı olarak kullanılan alanın sınırlandırıldığına ve kilise evresine kıyasla daha küçük boyuta sahip olduğuna işaret etmektedir. Güney duvar üzerine kıble yönünde konumlandırılan mihrap ve batısına konumlandırılan minber gibi ögeler ibadet gereklilikleri dolayısıyla yapıya entegre edilmiştir. Bununla birlikte ibadet mekanında kilise evresine ait yer alması beklenen ambon ve altar gibi litürjik mimari ögeler günümüze ulaşamamıştır.

Anadolu'da cami olarak işlevlendirilen 19. yüzyıl kiliseleri incelendiğinde, ikonastasis, ambon, trapeza (altar), thronos (despot koltuğu) gibi litürjik mimari unsurların büyük oranda dönüşümle birlikte ibadet mekanından kaldırıldığı, üzerinde Hristiyanlık ile ilişkili tasvirlerin yer aldığı panolar ve madalyonların ise sıvanarak kapatıldığı görülmektedir. Alaçatı Pazaryeri Camii örneğinde de kilise evresine ait yer alması beklenen ögelerin büyük bölümü yapıdan kaldırılmış iken, ikonastasis oldukça iyi korunmuş durumda günümüze ulaşmıştır. Anadolu'da kiliseden camiye dönüşümün gerçekleştiği yapı örneklerinden Aksaray Güzelyurt Kilise-Cami, Nevşehir Derinkuyu Başmelekler Kilisesi (Cumhuriyet Cami) ve Balıkesir Ayvalık Hagios Georgios Kilisesi (Çınarlı Cami)'nde ikonastasis bölümlerini korunarak günümüze ulaşmıştır (Tanyeri Erdemir vd., 2014). Aksaray Güzelyurt Kilise-Cami'nde güney duvarda yer alan ikonastasis yapılan düzenleme ile mihrap olarak değerlendirilirken (Pekak, 2009: 258), Nevşehir Derinkuyu Başmelekler Kilisesi (Cumhuriyet Cami) ve Balıkesir Ayvalık Hagios Georgios Kilisesi (Çınarlı Cami) örneklerinde ise Alaçatı Pazaryeri Cami'nde görülen uygulamaya benzer

şekilde panolar ve madalyonlar ise sıva ile kapatılmıştır.

Alaçatı'da yaşam süren Rum nüfusun ibadet ihtiyacını karşılamak amacıyla inşa edilen Meryem Kilisesi, Anadolu'da çok sayıda örneği ile karşılaştığımız, mübadele sürecinin ardından cami olarak işlevlendirilen yapı arasında korumuşluk durumu ile özel bir yere sahiptir. Dini yapıların yeniden işlevlendirilme sebeplerinin, içerisinde bulundukları yerleşimlerin coğrafi, sosyal, politik ve ekonomik dinamikleri göz önünde bulundurularak incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmaya konu olan yapı özelinde, Alaçatı'daki Rum nüfusun sayıca azalması sebebiyle yapının kullanım dışı kalması ve yerleşimin ulaşılabilir, merkezi bir noktasında yer alması gibi sebepler camiye dönüştürülmesinde etkili olmuş gözükmektedir. Kimliğindeki bu köklü değişimle birlikte yaklaşık 200 yıldır ibadethane olarak hizmet veren yapıda 2009-2010 yıllarında restorasyon çalışması gerçekleştirilmiş ve yapının kilise evresine ait özgün mimari unsurları görünür hale gelmiştir. Günümüzde Müslümanlar için ibadetin gerçekleştirilebildiği bir yapı durumunda olan Alaçatı Pazaryeri Camii, aynı zamanda turist ziyaretine açık olmasıyla dinler arasında kurulan bağın ve hoşgörünün sembolü olarak önemini korumaktadır.

Teşekkür

Yapının restorasyonunun uygulama kısmını üstlenen Umart Mimarlık'a projeye dair verileri ve görselleri bu çalışmada yayınlanmak üzere paylaştıkları için teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

Çakmak, O. (2023). *İbadet Yapılarının Dönüşümü Bağlamında Batı Anadolu'dan Bir Örnek: Çeşme Dalyan Mahallesi Camii*. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21(1), 237-260.

Çakmak, O. (2024). *Antik Çağ'dan Osmanlı'ya Batı Anadolu'da İbadet Yapı ve Alanlarının Dönüşümü ve Kent Organizasyonuna Etkisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Erdemir, T.T. (2016). *The Fate of Tanzimat-Era Churches in Anatolia after the Loss of Their Congregations*. Christian Art Under Muslim Rule: Proceedings of A Workshop Held in İstanbul on May 11/12, 219-235.

Erdemir, T.T., Hayden, R., Erdemir, A. (2014). *The Iconostasis in the Republican Mosque: Transformed Religious Sites as Artifacts of Intersecting Religioscapes*. International Journal of Middle East Studies 46 (3), 489-512.

Garmatis, C.I ve Mastrostamati, M.N. (2015). *After Alatsata. The Alatsatians Throughout the World*, Athens: Association of Alatsatians.

Gezgin, İ. (2019). *Çeşme-Alaçatı: Arkeoloji, Tarih, Kent, Kimlik*. İzmir: Yakın Kitabevi.

Kenanoğlu, M. (2008). *19. Yüzyıl Osmanlı Hukuk Sisteminde Gayrimüslim Cemaatlere Tanınan Adli Yetkiler ve Bakmaya Yetkili Oldukları Davalar*. Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, (5), 7-44.

Kuban, D. (2021). *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul: Yem Yayınevi.

Küçük, C. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat; Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. (Ed: H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu). İstanbul: PhoenixYayınevi.

Mercangöz, Z. (2013). Dinsel Yapılar Mimarisi II: Kiliseler ve Sinagoglar. *İzmir Kent Ansiklopedisi I*, 138-185.

Pekak, S. (2009). *Kappadokia Bölgesi Osmanlı Dönemi Kiliseleri: Örnekler, Sorunlar, Öneriler*. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi 26(2), 249-277.

Saradi, H. (2006). *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*. Athens: Perpinia Publications.

Shorter, F.C (1985), The Population of Turkey after the War of Independence. *International Journal of Middle East Studies*, 17(4), 417-441.

Vryonis, S. (2020). *Küçük Asya'da Ortaçağ Hellenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Yerasimos, S. (2011). Konstantiniye Kiliselerinden İstanbul Camilerine Bir Değişimin Tarihi. *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, İstanbul:Kitap Yayınevi, 182-193.

99

Bölüm 9

ÇEVRESEL DAVRANIŞLARIN AHLAKİ TEMELLERİ ÜZERİNE BİR DERLEME

Tuğba KESKİN[1], Selver ÖZGÜR[2]

1 Psikoloji Bölümü Mezunu, Pamukkale Üniversitesi, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-2742-4783
2 Dr. Arş. Gör. Selver Özgür, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8739-7164

Sanayi Devrimi ile dünya genelinde köklü bir toplumsal, ekonomik, teknolojik ve çevresel değişim ortaya çıkmıştır (Karpuzcu, 2007). Bu değişimlerin yaşadığımız doğaya en tehlikeli etkisi, doğal kaynakların ölçüsüzce kullanılıp sanayileşmenin yoğun olduğu bölgelerde doğal tahribatın oldukça fazla belirginleşmesidir (Bechtel ve Churchman, 2002). İnsanların doğal çevreye verdikleri bu tahribatın yok sayılamayacak bir noktaya gelmesiyle birlikte başta psikoloji bilimi daha sonrasında ise felsefe, mühendislik, teoloji gibi birçok farklı dalın araştırma ve tartışma konusu olarak bilimsel çalışmalarında yer almıştır (Maloney ve Ward, 1973). Çevresel sorunların bu denli artmasında kuşkusuz insanı merkeze alarak sadece onun ihtiyaçlarını karşılamak için var olan bir dünya görüşü bulunmaktadır (Yıldız, Sipahioğlu ve Yılmaz, 2000). İnsanın doğaya karşı gösterdiği bu tutum bir güç dengesi meselesine dönüşerek bir iktidar mücadelesi halini almıştır (Ayten, 2010). Bu mücadelenin sonunda da insan doğanın efendisi olmuş ve bunu kendi çıkarı doğrultusunda kullanarak her yönüyle doğayı kontrol etmeye çalışmıştır (Armstrong ve Botzler, 1993). Bu kontrol kişisel çıkarların da etkisiyle zamanla sömürüye yol açmış ve yavaş yavaş doğanın yok olmasına zemin hazırlamıştır (Sönmez, 1997). Bu gidişat insanın hem ahlaki hem de etik değerlerinden uzaklaşmasına neden olarak hazzı yüceltmiş, sürekli tüketimi savunan her şeyin yok edildiği bir toplumsal yapı var etmiştir. İnsanı ve doğayı kontrol altına alan bu yapı yeni çevresel algı oluşturarak bunu öncelikli bir hedef haline getirmiştir (Ertürk, 2011). Var olan bu yapı içerisinde, insanın çevre ve çevre sorunları temelinde tutum ve davranışlarını yorumlamak ve açıklamak için psikolojinin bir alt alanı olan "Çevre psikolojisi" oldukça fayda sağlamıştır (Bechtel ve Churchman, 2002). Çevre psikolojisi alanında çalışan araştırmacılar, birtakım çalışmalar yürüterek bireylerin çevreye karşı tutumunu incelemişlerdir. Bu incelemeler doğrultusunda literatür taraması yapıldığında "bireyin çevre ile ilişkili davranışını belirleyen etkenin ne olduğu?" sorusuna genel olarak tutum ve davranış arasındaki etkileşimin bir unsuru olduğu cevabı verilmiştir (Kollmuss ve Agyeman, 2002). Çevre doğrultusunda bireyin davranışlarını belirleyen etken tutum olarak kabul edilse de yapılan çalışmaların sonucunda bireylerin tutum ve davranışları arasında kuvvetli bir ilişki bulunmamıştır (Kaiser, Wölfing ve Fuhrer, 1999). Bandura (1978)'ya göre bu durum genel olarak bireylerin tutumları ile davranışları arasındaki ilişkinin tek faktörle açıklanamamasıyla ilişkilidir; tutum, davranış ve çevrenin birbirini etkileyen bir döngü içinde çalışarak bir sonuç oluşturduğu bir yapı mevcuttur.

Çevre alanında dikkat çeken bir başka önemli mesele ise ahlaktır. Ahlak, çevre psikolojisi temelinde bireylerin çevreye dair var olan etkileşimlerinin değer, norm ve davranış üzerinden ele alınarak incelenmesi ile

açıklanmaktadır (Stern, Dietz, ve Kalof, 1993). Alan yazında insanların, çevreye dair fiziksel ve sosyal ilişkilerini inceleyen çok sayıda araştırma bulunmaktadır (Feinberg ve Willer, 2013). Ahlakın bu ilişkilerdeki rolü davranışların etik bir düzlemde var olup olmadığını belirlemekle ilgilidir (Steg ve Vlek, 2009). Ahlak çevre sorunları temelinde incelenen oldukça belirli bir konu olmasının yanında, çevreciliği ve çevre yanlısı davranışları öngören önemli değişkenlerden biri olduğu iddia edilmektedir (Stern, 2000). Ahlak ve çevrecilik arasındaki ilişkiyi en iyi açıklayan prototiplerden biri; Schwartz'ın 1977 yılında özgeci davranışları tanımlamak için ortaya koyduğu "Norm-Aktivasyon" kuramıdır. Bu kurama göre bireyler, toplum yanlısı bir davranış sergilemenin ahlaki bir zorunluluk olduğuna inanır. Bireyler herhangi bir durum karşısında, insanların acı çektiğini algıladıklarında ve bu acının azaltılmasında sorumluluk taşıdıklarına inandıklarında, özgeci davranışta bulunma eğilimleri güçlenmektedir. Bu model çerçevesinde birey ahlaki davranma zorunluluğu hissederek başkalarına zarar vermek yerine, onların yararını gözeterek davranmayı bir sorumluluk olarak atfetmektedir (Schwartz, 1977; Schwartz ve Howard, 1981; de Groot ve Steg, 2010). Bu da kişisel ahlaki kuralların temelidir. Bu çalışma hayatımızda yer alan çevre sorunlarının giderek büyüyen etkisine değinerek bireylerin ve toplumların çevreye yönelik tutumlarını ve davranışlarını araştırmayı hedeflemektedir. Buna dayanarak bireylerin çevreye dair duyarlı davranışlarını ahlaki temeller üzerinden ele alınarak değerlendirilebilir. Ahlak, bireylerin karar almasını etkileyen ve bunu doğru yanlış kategorisine indirgeyerek davranışlarını belirlemede etkili olan içsel bir rehber olarak rol almaktadır (Bandura,1978). Bireyin çevreye dair gösterdiği sorumluluk bilinci bu ahlaki temellerin üzerinde gelişir (Stern, 2000). Haidt (2012)'ın Ahlaki Temeller Kuramı ele alınarak çevre yanlısı davranışlar incelendiğinde, bireylerin çevresel sorunlara dair yaklaşım şekilleri; adalet, zarar vermeme, bakım verme, sorumluluk ve kutsallık gibi birtakım ahlaki değerler doğrultusunda belirlendiği söylenebilir. Bu derleme çalışmasında çevre yanlısı tutum ve davranışlar ahlak kuramları bakış açısıyla nasıl ele alınabilir sorusuna cevap aranacaktır.

1. KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Çevre Yanlısı Tutum ve Çevre Yanlısı Davranış

Genel olarak tutum, bireyin herhangi bir durum karşısında düşüncelerini ve bu düşünceler doğrultusunda ortaya çıkan davranışlarını olumlu ya da olumsuz biçimde yargılama eğilimidir (Ajzen, 1991). Çevre yanlısı tutum ise bireyin doğal çevrede ortaya çıkabilecek herhangi bir çevresel problem karşısında geliştirdiği, bilişsel değerlendirmeleri ve duygusal tepkileri oluşturan psikolojik bir altyapıdır (Bjerke vd., 2006). Birey bu

yapı doğrultusunda hareket ederek doğaya ve çevreye birtakım değerler atfeder. Atfedilen bu değerler duyguların belirlenmesinde ve davranışların düzenlenmesinde etkili bir rol üstlenmektedir (Türküm, 1998). Bu davranışlar sadece bireyin sahip olduğu çevresel değerlere değil aynı zamanda içinde bulunduğu toplumun normlarına da bağlı bir şekilde gelişim göstermektedir (Aydın, 2000).

Davranış bireyin herhangi bir olgu ya da olaya karşı gösterdiği içsel ya da dışsal tepkilerin bütününü yansıtmaktadır (Senemoğlu, 2005). Bu doğrultuda bireyin, olaylar ve olgular bağlamında gösterdiği tepkileri, gözlemlenebilir ve ölçülebilir niteliktedir (Uzun, 2007). Çevresel davranış kavramı, genel olarak bireyin çevreye etki eden her tür davranış olarak tanımlanmaktadır. Steg ve Vlek (2009, s. 309) çevresel davranışı "Çevreden malzeme veya enerjinin mevcudiyetini değiştiren ya da ekosistemlerin veya biyosferin yapısını ve dinamiklerini değiştiren tüm davranış türleri." olarak tanımlamaktadır. Ancak yazarlar aynı çalışmalarında çevre yanlısı davranış teriminden de bahsetmektedirler ve bu kavramı şöyle tanımlamaktadırlar: "Çevreye mümkün olduğunca az zarar veren veya hatta çevreye fayda sağlayan davranış" (s. 309). Bir davranışın çevre yanlısı davranış olabilmesi için sonucunda çevre ile ilgili olumlu bir değişime yol açması gerekir (Stern, 2000, s.407).

Alan yazındaki çalışmalar, bireylerin çevreye yönelik tutumlarını ve bu tutumların davranışa dönüşme süreçlerini anlamayı hedeflemektedir. Bu kapsamda, Erbasan ve Erkol'un (2020) sınıf öğretmenlerinin çevre bilgilerini, çevresel sorunlara yönelik tutumlarını ve çevreye ilişkin davranış düzeylerini belirlemeyi amaçlayan çalışmaları dikkat çekicidir. Araştırma bulgularına göre, öğretmenlerin çevresel sorunlara ilişkin olumlu tutumlara sahip oldukları ancak bu tutumları davranışa dönüştürme konusunda çeşitli güçlükler yaşadıkları belirlenmiştir. Benzer şekilde, Yapraklı ve Mutlu'nun (2021) yürüttükleri çalışmada, ekolojik okuryazarlık ile çevre bilgisi ve çevre kaygısının, çevre dostu tüketim davranışlarını anlamlı düzeyde etkilediği bulunmuştur. Elde edilen sonuçlar, bireylerin çevreye dair bilgileri ve kaygı düzeyleri arttıkça çevreci tüketim davranışları sergileme eğilimlerinin de arttığını göstermektedir. Arslan ve Bilgili (2023) ise daha yerel bir bağlamda, Perşembe ve Tirebolu ilçesinde yürüttükleri çalışmalarında, çevresel tutumlar ile davranışlar arasında belirli bir tutarsızlık olduğunu ortaya koymuşlardır. Ancak bu tutarsızlığın sürdürülebilir yaşam biçimini engellemediği vurgulanmıştır. Son olarak Hristova, Haralampiev, Vlaev ve Karabeliova'nın (2025) yakın tarihli çalışmaları çevresel tutumların çevre yanlısı davranışlar üzerindeki etkisini çok boyutlu bir yaklaşımla ele almıştır. Çalışmada, bireylerin sahip oldukları özyeterlilik düzeyleri, kişilik özellikleri ve çevresel tutumları, genel ekolojik davranışlar ile çevre yanlısı eylemler arasındaki

ilişkiler bağlamında değerlendirilmiştir. Bulgular, çevresel tutumların genel ekolojik davranışların en güçlü yordayıcıları olduğunu; prososyal ve gönüllü çevresel katılımda ise özyeterlilik ve dışadönüklüğün daha etkili olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, kişilik özelliklerinin etkisinin davranışın türüne göre değişebileceği; özyeterliliğin ise doğrudan sosyal katılım gerektiren davranışlarda belirleyici olduğu ancak genel çevreci davranışlar üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığı ifade edilmiştir. Bu bulgular doğrultusunda, sürdürülebilir çevresel davranışları teşvik etmek adına geliştirilecek müdahale programlarının bireylerin sadece kişilik özelliklerine ya da özyeterlilik düzeylerine değil, çevresel bağlılıklarını artırmaya odaklanan yapılar üzerinden tasarlanması gerektiği önerilmektedir. Bu çerçevede, bireylerin çevresel sorunlara yönelik olumlu tutumlarını davranışa dönüştürmelerini destekleyecek psikolojik ve sosyal yapıların oluşturulması, çevreye dair sorumluluk bilincinin gelişmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

1.2. Çevreci Davranışlara Kuramsal Yaklaşımlar

1.2.1. Planlı Davranış Teorisi

Planlı Davranış Teorisi, kişinin herhangi bir davranışı gerçekleştirme yönündeki niyetini ve bu niyetin davranışa dönüşüm sürecini açıklamayı amaçlayan bir kuramdır (Ajzen, 1991). Bu teoriye göre davranışsal niyet; kişinin söz konusu davranışa yönelik tutumları, sosyal çevresinin beklenti ve baskılarını ifade eden öznel normlar ile davranışı gerçekleştirme yeterliliğine ilişkin algısı olan algılanan davranışsal kontrol tarafından şekillendirilmektedir (Bahadır, 2018, s. 37). Ajzen'in (1991) modeline daha sonradan dâhil edilen algılanan davranışsal kontrol, kişinin davranışı gerçekleştirmeye yönelik sahip olduğu kaynaklara (zaman, beceri, deneyim vb.) ve imkânlara ilişkin öznel değerlendirmelerini kapsamaktadır. Bu unsur yalnızca davranışsal niyet üzerinde etkili olmakla kalmaz, aynı zamanda kişinin gerçek davranışları üzerinde de doğrudan etkide bulunur (Yılmaz ve Doğan, 2016, s. 194). Planlı Davranış Teorisi, çevre dostu tüketimden sağlıklı yaşam alışkanlıklarına, eğitimden teknoloji kullanımına kadar pek çok alanda kişilerin davranışlarını anlamada etkili bir kuramsal çerçeve sunmaktadır (Glanz, Lewis ve Rimer, 1990, s. 70). Arı ve Yılmaz (2019) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, üniversite öğrencilerinin evsel atık ayrıştırmaya yönelik tutum ve davranışları, Ajzen'in Planlı Davranış Teorisi çerçevesinde incelenmiştir. Bu araştırma, Türkiye'de Genişletilmiş Planlı Davranış Teorisi kapsamında atık ayrıştırma davranışının öngörülmesini amaçlayan ilk çalışmalardan biri olma niteliği taşımaktadır. Eskişehir'de yürütülen çalışmada elde edilen bulgular, bireylerin tutumlarının geri dönüşüm niyeti üzerinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Eskişehir'de yaşayan bireylerin

evsel atıkları ayrıştırma konusundaki güçlü inançları ve çevresel duyarlılıkları, şehirde öğrenim gören üniversite öğrencilerinin de bu yönde sorumluluk geliştirmelerine ve çevre dostu davranışlara yönelmelerine katkı sağlamaktadır. Bu davranışların ortaya çıkmasında, yerel halkın geri dönüşüme yönelik güçlü toplumsal normlar geliştirmesi ve çevresel sorumluluğu kolektif bir değer olarak benimsemesi temel belirleyiciler arasında yer almaktadır.

1.2.2. Norm Aktivasyon Modeli

Shalom Schwartz'ın (1977) geliştirdiği "Norm Aktivasyon Modeli", günümüzde en yaygın şekilde başvurulan ahlaki davranış modellerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu modelin temel varsayımı, bireylerin toplum yararına yönelik davranışlar sergilemelerinin, ahlaki bir zorunluluk hissinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Buna göre birey, zarar gören herhangi bir varlığı koruma yönünde davranış geliştirmekte ve bu davranış, kişinin içselleştirdiği kişisel normlar ile genel ve çevresel değerlere dayanan ahlaki ilkelerden beslenmektedir (Osterhus, 1997). Norm Aktivasyon Modelinin ayırt edici yönlerinden biri bireyin kendi normlarının ne zaman sosyal ve özgeci davranışları tetiklediğini ele almasıdır. Bu bağlamda, modelin öncülleri arasında bireyin sahip olduğu kişisel ilkeler ile bu ilkelerin sosyal davranışlara dönüşme biçimi yer almaktadır (Gao vd., 2016; Han, 2014). Bu modele göre bir birey, bir durumun olumsuz sonuçları olduğunu fark eder ve bu sonuçlardan kendisinin sorumlu olduğunu hissederse, o zaman ilgili kişisel normu aktive olur ve bu da prososyal bir davranışa yol açar. Bu model çevresel davranış gibi karmaşık davranışları açıklamakta bazen yetersiz kalması, değerlerin ve daha geniş inanç sistemlerinin rolünü yeterince vurgulamaması noktasında eleştiri almaktadır.

Steg ve de Groot (2010), bireysel normların gelişim sürecinin ne şekilde etkilendiğini gözlemleyebilmek için sonuçların farkındalığı, sorumluluğun üstlenilmesi ve etkili olma süreci gibi faktörleri inceleyerek, bu faktörlerin herhangi bir durum karşısında bireyin davranışını ne şekilde değiştirdiğini araştırmak istemiştir. Araştırma bulguları, bilimsel bağlamda sonuçların farkındalığı faktörünün, etkili olma süreci ve sorumluluğun üstlenilmesi faktörleri üzerinde anlamlı bir farklılık yarattığını; bu iki faktörün ise bireysel normları ve davranışı belirleyen düşünceleri anlamlı olarak etkilediğini ortaya koymuştur. Yani bireyin ahlaki anlamda sorumluluk alması, çevreye dair davranışlarını belirleyen önemli bir itici güç olarak belirlenmektedir.

1.2.3. Değer-İnanç-Norm (VBN) Modeli

Stern, Dietz, Abel, Guagnano, ve Kalof (1999) tarafından geliştirilen Değer-İnanç-Norm modeli, Norm Aktivasyon Modeli ve Yeni Ekolojik

Paradigma hipotezi gibi önceki tutum kuramlarını da içermektedir. Bu yaklaşımın diğer modellerden temel farkı, çevreci tüketim pratiklerinin yalnızca bireylerin kendi çıkarlarını değil, aynı zamanda diğer insanların ve canlı varlıkların refahını ve haklarını da bireysel ahlaki sorumluluk çerçevesinde gözetmesini içermesidir. Bu bağlamda, söz konusu kuram çevresel davranışı birkaç bağımsız değişkenle açıklamak yerine, değerlerin, inançların ve normların birbirini etkileyerek ardışık biçimde davranışı nasıl şekillendirdiğini analiz etmektedir. Teoriye göre bireyler, davranışlarının değer ve inançlarından doğan zincirleme bir etki ile oluştuğuna inanmakta ve bu zincirin sonunda hissedilen ahlaki zorunluluk bireyin çevreci davranışlar geliştirmesine yol açmaktadır. Modelde yer alan her değişkenin bir sonrakini etkilediği ve bu sürecin bireysel normları harekete geçirdiği varsayılmaktadır. Böylece birey, ahlaki zincirin sonucunda gelişen kişisel normları hem bireysel düzeyde hem de kamusal alanda davranışlarına yansıtarak çevreci tüketime öncülük etmektedir (Stern, 1999). Bu doğrultuda, Değer-İnanç-Norm modelinde yer alan temel değer türleri şunlardır:

1. Biyosferik Değer: Bireyin içerisinde yaşadığı çevreyi, diğer canlıların da var olma hakkını gözeterek önemsemesini ifade eder. Bu değere sahip bireylerin çevreye yönelik davranışları çoğunlukla yarar-zarar değerlendirmesi temelinde şekillenir.

2. Özgeci Değer: Bu değer sistemine sahip bireyler, çevreye ilişkin tutumlarının temelini ahlaki gerekliliklere dayandırırlar. Özgeci bireyler başkalarının iyilik halini öncelikli olarak gözetir (Hein, 2022, s.4). Bu da bireyin toplumsal iyilik haline verdiği önemin derecesini gösterir.

3. Egoistik Değer: Bireylerin doğaya yönelik tutum, görüş, benlik algısı ve inançlarını yansıtır. Egoistik değeri yüksek bireyler, olayları kişisel çıkarları doğrultusunda değerlendirir ve maksimum kişisel faydayı sağlayacak şekilde davranma eğilimindedirler (Landon, Woosrom ve Boley, 2018).

Kement (2019) tarafından gerçekleştirilen "Ekoturizm Faaliyetlerine Katılan Bireylerin Değer-İnanç-Norm Teorisi Kapsamında Çevre Dostu Davranışlarının Açıklanması" başlıklı çalışmada biyosferik, egoistik ve özgeci değerlerin ekolojik dünya görüşüne olumlu katkı sağladığı; bu görüşün, sonuçların farkındalığına ve sorumluluk üstlenmeye, bunun da kişisel norma ve çevre dostu davranışlara anlamlı şekilde katkıda bulunduğu bulunmuştur. Benzer biçimde Arıkan (2024) tarafından gerçekleştirilen "Bencillik Değerleri ile Sürdürülebilir Davranışlar Arasındaki İlişki" başlıklı tez çalışmasında, tüketicilerin sürdürülebilir moda ürünlerini satın alma niyetleri ve ekonomik elden çıkarma davranışları De-

ğer-İnanç-Norm teorisi çerçevesinde açıklanmıştır. Araştırma sonucuna göre bireyler yalnızca kendilerini değil, aynı zamanda diğer insanları da düşünmekte ve toplumsal kabul görme isteği taşımaktadır. Bu durum, çevresel zararların fark edilmesinde etkili olmakta; çevresel zararın bilincinde olan bireyler ise bu olumsuzlukta kendi paylarının bulunduğuna inanmaktadır. Ay (2017), "Çevreci Tüketim Davranışlarının Değer, İnanç, Norm Kuramı Temelinde İncelenmesi" adlı araştırmasında elde ettiği bulgulara göre bireylerin çevre sorunlarına yönelik farkındalıklarının artması, bu sorunların sorumluluğunu daha fazla üstlenmelerine neden olur. Şahin (2013), "Predictors of Turkish Elementary Teacher Candidates' Energy Conservation Behaviors: An Approach on Value-Belief-Norm Theory" adlı çalışmasında ise, elde edilen veriler sonucunda Türkiye'de eğitim veren öğretmen adaylarının enerji tasarrufuna yönelik ahlaki bir zorunluluk hissettiklerini ortaya koymuştur.

Trautwein ve arkadaşlarının (2023) gerçekleştirdiği "Exploring Pro-Environmental Behavior in Azerbaijan: An Extended Value–Belief–Norm Approach" başlıklı çalışmada, Değer-İnanç-Norm modeli sosyal norm bileşeniyle genişletilerek Azerbaycan'daki çevreci davranışlar analiz edilmiştir. Araştırmada bireysel değerlerin çevreci davranışlar üzerinde anlamlı etkisi olduğu, sosyal normların ise inançlar ve kişisel normlar aracılığıyla dolaylı etki yarattığı saptanmıştır.

1.2.4. Amaç Çerçeveleme Teorisi

Perugini ve Conner (2000), Planlı Davranış Teorisi'nin bileşenlerine yeni değişkenler ekleyerek Amaç Çerçeveleme Teorisi'ni geliştirmişlerdir. Modelin temel amacı, bireylerin herhangi bir durum karşısında amaç ve davranış dikkate alınarak verdikleri kararların psikolojik boyutunu anlamak ve bu süreci tanımlayabilmektir (Han ve Ryu, 2012). Teori, bireylerin hangi davranışları ortaya koyduğunu, uygun davranışların nasıl desteklenebileceğini ve uygun olmayan davranışların nasıl sınırlandırılabileceğini açıklamayı hedeflemektedir (Lindenberg vd., 2021, s. 424). Bu bağlamda üç temel amaç çerçevesi öne çıkmaktadır:

1. Hedonik Amaç: Bu çerçeve bireyin kendini iyi hissetmesiyle ilişkilidir. Fizyolojik ve psikolojik ihtiyaçların karşılanması gibi haz odaklı ve anlık tatmin sağlayan davranışları kapsar.

2. Normatif Amaç: Bu çerçevede bireylerin toplumsal normlara uygun hareket etmeleri ve çevresel açıdan olumlu davranışlar sergilemeleri beklenir. Örneğin, çevrenin temiz tutulması, kamu yararını gözeten davranışlar ve başkalarına örnek olabilecek tutumlar normatif amaçlar kapsamında değerlendirilir. Bireyler bu çerçevede hem kendi davranışlarını düzenler hem de başkalarının yaşamına yönelik bir duyarlılık geliştirir.

3. Kazanç Amaç: Bu çerçevede ise bireylerin maddi kaynaklarını yönlendirmeye dönük alt hedefleri ön plana çıkar. Ekonomik tasarruf sağlama, gelir düzeyini artırma ya da mali tehditlerden korunma gibi davranışlar kazanç amaçları doğrultusunda şekillenir (Lindenberg ve Steg, 2007).

Turan ve Kılıçlar (2019), "Çevreci Davranışların Amaç Çerçeveleme Teorileri Temelinde İncelenmesi: Çevre Eğitimine Yönelik Deneysel Bir Araştırma" adlı çalışmalarında, çevre eğitimi almış bireylerin gönüllü çevreci davranışlarda bulunma olasılığının, eğitim almayan bireylere göre yaklaşık 4,7 kat daha fazla olduğunu ortaya koymuşlardır. Kızılaslan (2024) tarafından yürütülen "Normatif Çerçeveleme Kapsamında Bir Yaya Kaldırımı Peyzaj Tasarımı Örneği" adlı çalışmada, kent içi yaya kaldırımlarının bireyleri yürümeye teşvik edecek şekilde tasarlanması amaçlanmıştır. Normatif hedeflerle bütünleşen bu mekânsal düzenlemeler, hem çevresel davranışları teşvik eden uygulamalı bir örnek sunmakta hem de sosyal etkileşimi artırarak çevresel farkındalığın yükselmesine katkı sağlamaktadır.

1.2.5. Ahlaki Temeller Kuramı

Ahlaki Temeller Kuramı, Haidt ve Graham (2007) tarafından geliştirilmiştir. Ahlakın kökenine odaklanan bu kuram; bireyler arasındaki ahlakın nereden geldiğini, kültürler arasındaki ahlaki yargıların neden benzerlik veya farklılık taşıdığını ve son olarak ahlakın bireye mi yoksa topluma mı özgü olduğunu açıklamak amacıyla oluşturulmuştur. Bu kuramın gelişiminde rol alan araştırmacılar, pek çok kültürün dini değerlerini, kültürel yapılarını ve felsefi görüşlerini detaylı bir şekilde inceleyerek; antropoloji, biyoloji ve primatoloji gibi bilim dallarından faydalanmışlardır (Haidt ve Graham, 2007). Ahlak, bireyleri koruma açısından değerlendirildiğinde, muhafazakârların kaygıları ile Batılı olmayan toplumlarda yaşayan bireylerin ahlaki normlarının, ahlak tartışmalarının dışında tutulduğu gözlemlenmektedir (Graham, Haidt ve Nosek, 2009). Bu durumu eleştiren Haidt (2008), muhafazakâr bireyleri ve Batılı olmayan kültürleri de kapsayıcı nitelikte olacak şekilde bir ahlak yaklaşımı önermiştir. Bu yaklaşım sayesinde ahlak alanının sınırları genişlemiş, diğer kültürlerin ahlaki kaygıları da araştırılabilir hale gelmiştir (Haidt ve Joseph, 2004).

Çevreci davranışlar, bireylerin sadece çevreye yönelik rasyonel çıkarlarından değil, aynı zamanda derin ahlaki inanç ve motivasyonlarından da beslenmektedir. İnsanların doğayı koruma, zarar vermekten kaçınma, adalet ve sadakat gibi temel ahlaki değerleri benimsemeleri, çevreci tutum ve davranışların oluşmasında belirleyici rol oynamaktadır. Bu

bağlamda, çevreci davranışların ahlaki motifleri, bireysel ve toplumsal düzeyde farklı ahlaki temellerle şekillenmekte; bakım verme, adalet, sadakat, otoriteye saygı ve kutsallık gibi evrensel ve kültüre özgü değerler aracılığıyla çevresel sorumluluk bilincinin gelişmesini sağlamaktadır (Haidt ve Joseph, 2004; Haidt, 2008).

1) Bakım Verme/Zarar Verme: Bu dayanak, kendini koruyamayacak düzeyde olan savunmasız canlıların beslenmesine, korunmasına ve güvende tutulmasına dair kaygıları içermektedir. Başkalarını kırmanın ve incitmenin yanlış olduğu bir ahlaki bakış açısını benimsemektedir.

2) Adalet/Karşılıklılık**:** İş birliği içerisinde bulunan bireylerin desteklenmesi, bulunmayanların ise cezalandırılması gerektiği bakış açısına dayanmaktadır. Aynı zamanda, aldatan ve fayda sağlamaya çalışan bireylerin cezalandırılarak adalet sisteminin yürütülmesini içermektedir. Çevresel adaletsizlikler (örneğin, yoksul toplulukların kirlilikten daha fazla etkilenmesi) bu temeli harekete geçirebilir. Kaynakların adil dağıtımı, kirliliğin sorumluluğunun adil bir şekilde paylaşılması gibi konular bu temel ile ilgilidir. Gelecek nesillere karşı adil olma yükümlülüğü de bu kapsama girebilir.

3) Sadakat/İç Grup**:** İçinde bulunulan grubun kollanması, gözetilmesi ve bu gruba sadakat duyulması; aynı zamanda gruba ihanet edilmemesi yönündeki ahlaki kaygıları içermektedir. Çevresel hareketlere üyelik ve grup içinde çevre yanlısı davranış normlarına uyma bu temelden beslenebilir.

4) Otorite/Saygı: Hiyerarşik yapı içinde yer alan bireylerin düzene uygun davranması ve alt katmanlarda bulunanların otoritenin gücüne boyun eğerek ona saygı göstermesi şeklinde bir ahlak anlayışı inşa edilmektedir. Çevresel düzenlemelere ve yasalara uyma, çevresel yönetim otoritelerinin (devlet kurumları, bilim insanları) çevresel konulara ilişkin uyarılarına riayet etme bu temel ile ilişkilidir. Bireyler, çevresel kurallara uyarak sisteme saygı duyduklarını gösterebilirler.

5) Saflık/Kutsallık**:** Bu dayanak, dini değerler, ülke bayrağı ve namus gibi kutsal olarak atfedilen temel değerlerin korunmasına yönelik inanışları içermektedir. Her kültürün kutsal kabul ettiği değerler farklılık göstermekle birlikte, bu durum kültürler arasındaki ahlaki çeşitliliği desteklemektedir (Haidt ve Joseph, 2004). Doğa ve vahşi yaşamın "kutsal" veya "kirletilmemesi gereken" bir varlık olarak görülmesi, çevreyi koruma motivasyonunu güçlendirebilir. Kirlilik, doğal ortamın "aşağılanması" veya "kutsallığının ihlali" olarak algılanabilir. Bazı kültürlerde doğaya tapınma veya doğanın ilahi bir parçası olduğu inancı bu temeli yansıtır.

Ahlaki yargının ne olduğundan çok, nasıl işlediğine odaklanan Haidt (2008), iki çeşit ahlaki sistem tanımlamaktadır. Bunlardan ilki, diğer bireylerin haklarına saygı duyma bilincini geliştirmeyi amaçlayan bireyselleştirici yaklaşımdır. Bu yaklaşımın ele aldığı temel ahlaki prensiplerin odağında birey bulunmaktadır. Adalet/Karşılıklılık ve Zarar Verme/Bakım Verme boyutları bu yaklaşım altında yer almakta ve liberal ya da sol görüş felsefesi ile ilişkilendirilmektedir. İkincisi ise, insanın kusurlu yanlarını sınırlandırmayı hedefleyerek bireyleri belli sorumluluklar üstlenmeye iten zorlayıcı yaklaşımdır. Bu yaklaşımın odağı ise gruptur. İç Grup/Sadakat, Otorite/Saygı ve Saflık/Kutsallık boyutları bu yaklaşım altında yer almakta ve sağ siyasal görüş ile muhafazakârlıkla ilişkilendirilmektedir.

Feinberg ve Willer (2013), liberaller ile muhafazakârların çevre sorunları temelinde nasıl ayrıştıklarını anlamak amacıyla Ahlaki Temeller Kuramından yararlanarak bir çalışma yürütmüşlerdir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, liberallerin muhafazakârlara oranla çevreci tutumlar sergileme konusunda anlamlı düzeyde daha yüksek bir eğilim gösterdikleri bulunmuştur. Feinberg ve Willer (2013), bir sonraki çalışmalarında ise muhafazakârların neden çevre yanlısı tutumları ahlaki bir mesele olarak değerlendirmediklerini merak etmişler ve buna uygun bir araştırma planı hazırlamışlardır. Araştırmadan elde ettikleri bulgular oldukça dikkat çekiciydi. Çevre ile ilgili sorunlar, genel olarak zarar verme/bakım verme ahlaki temeline dayanarak ortaya konmaktadır. Bu durum ise muhafazakârların çevre sorunlarına karşı liberallerden daha az çevre yanlısı davranış sergilemelerine neden olmaktadır. Eğer çevre sorunları, muhafazakârların da benimsediği ahlaki temeller çerçevesinde (saflık/kutsallık, iç grup/sadakat, otorite/saygı) ele alınırsa, onların da çevreye karşı daha duyarlı davranışlar sergileyebilecekleri ileri sürülmüştür. Wolsko ve arkadaşları (2016), önceki araştırmalardan edindikleri bilgileri de göz önünde bulundurarak, çevre yanlısı davranışların sergilenmesinde en büyük etkenin kullanılan ahlaki temellere göre değişiklik gösterdiğini vurgulamaktadır. Muhafazakârların çevre yanlısı davranışlar sergileyebilmeleri için iç grup/sadakat, saflık/kutsallık ve otorite/saygı gibi dayanaklara yer verilmesi gerektiğini, bunun sonucunda da çevre konularındaki kutuplaşmanın ortadan kalkabileceğini ileri sürmektedirler.

2. SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu çalışmada çevre yanlısı tutum ve davranışlar incelenmiş; bu davranışların yalnızca bilişsel ve duygusal değerlere değil, aynı zamanda ahlaki temellere de dayandığı gösterilmiştir. Çevresel tutum ve davranışlar arasındaki ilişki literatürdeki araştırmalarla desteklenmiş, bireyin yaşadığı bölgedeki insanların çevreye yaklaşımının bireysel davranışlar üzerinde etkili olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum, kolektif değerlerin bireysel davranışlar üzerindeki belirleyici rolünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Çalışmada ayrıca Planlı Davranış Teorisi, Norm Aktivasyon Modeli, Amaç Çerçeveleme Teorisi ve Değer-İnanç-Norm (VBN) Modeli ele alınarak, çevre yanlısı davranışların sadece bireysel tutumlara değil, bireylerin ahlaki değerlerine ve etik bilinçlerine de dayandığı gösterilmiştir. Schwartz'ın Norm Aktivasyon Modeli ve Haidt'in Ahlaki Temeller Kuramı üzerinden yapılan analizler, bireyin çevreci davranışlarında yalnızca kişisel normların değil, aynı zamanda içinde bulunduğu kültürel yapının da belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Bu bulgular, çevre dostu davranışların desteklenmesinde sadece bilgi ve bilinç artırıcı kampanyaların yeterli olmadığını; ahlaki normların ve kültürel değerlerin de dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Çevre dostu davranışların teşvikinde bireysel sorumluluk ile kolektif sorumluluğun dengelenmesi büyük önem taşımaktadır. Birey, çevreye yönelik duyarlı davranışlar sergilerken kişisel sorumluluğunu toplumun ortak sorumluluk anlayışı ile birleştirdiğinde daha etkili sonuçlar elde edebilmektedir. Bu bağlamda, farklı toplumların kültürel değerlerinin çevre yanlısı tutum ve davranışlar üzerindeki etkisinin daha derinlemesine araştırılması, çevre psikolojisi çalışmaları açısından önem taşımaktadır. Sonuç olarak, çevre dostu tutum ve davranışlar yalnızca kişisel bilgi ve bilinçle değil, ahlaki değerler ve toplumsal sorumluluk bilinciyle birlikte ele alınmalıdır. Bu çalışma, çevreye yönelik davranışların bireysel çıkarlar çerçevesinde değil, toplumun benimsediği etik değerler ve ortak sorumluluk anlayışı doğrultusunda şekillendiğini göstermektedir. Çevre yanlısı tutum ve davranışlar, bireysel bir mesele olmanın ötesinde, toplumsal bir görev olarak değerlendirilmelidir. Belediyeler, toplumlardaki doğal liderler ve tüm otorite figürlerinin çevresel meselelerde görünür olması, bireylerin çevresel meselelerde daha hızlı eyleme geçmesinde katkı saylayacağı aşikardır. Gelecek çalışmalarda, farklı kültürel bağlamların ve toplumsal otoritelerin çevre bilinci üzerindeki etkisinin daha detaylı şekilde incelenmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 50*(2), 179–211. https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T

Arı, E., ve Yılmaz, V. (2019). Genişletilmiş planlı davranış teorisi ile evsel atık ayrıştırma davranışının modellenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 34*(2), 369–386. https://doi.org/10.16986/HUJE.2018041184

Arıkan, N. E. Ö. (2024). *Değer-İnanç-Norm Teorisi bağlamında bencillik değerleri ile sürdürülebilir davranışlar arasındaki ilişki* (Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Armstrong, J. S., ve Botzler, R. G. (1993). *Environmental ethics: Divergence and convergence*. McGraw-Hill.

Arslan, G., ve Bilgili, A. (2023). Genç yetişkinlerde çevresel tutum ve davranışların psikolojik belirleyicileri. Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, 13(1), 25–40.

Ay, U. (2017). Çevreci tüketim davranışlarının değer-inanç-norm kuramı temelinde incelenmesi. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi, 9*(1), 1–33.

Aydın, O. (2000). *Davranış bilimlerine giriş* (Yay. No. 1027). Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Ayten, A. (2010). Sahip olma mı emanet görme mi? Çevre bilinci ve dindarlık üzerine bir araştırma. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 10*(2), 203–233.

Bahadır, Ö. (2018). *Planlı Davranış Teorisi çerçevesinde girişimcilik niyetini etkileyen faktörlerin belirlenmesi* [Doktora tezi, Bülent Ecevit Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Bandura, A. (1978). The self system in reciprocal determinism. *American Psychologist, 33*(4), 344–358.

Bechtel, R. B., ve Churchman, A. (2002). *Handbook of psychology: Environmental psychology*. John Wiley ve Sons.

Bjerke, T., Thrane, C., ve Kleiven, J. (2006). Outdoor recreation interests and environmental attitudes in Norway. *Managing Leisure, 11*, 116–128.

Çetin, K. (2023). Genişletilmiş norm aktivasyon teorisi ve dini değerler bağlamında dışarıda yemek yiyen müşterilerin gıda israfını azaltma davranışını anlamak. *Turizm Akademik Dergisi, 10*(2), 213–230.

De Groot, J. I. M., ve Steg, L. (2010). Relationships between value orientations, self-determined motivational types and pro-environmental behavioural intentions. *Journal of Environmental Psychology*, 30(4), 368–378. https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2010.04.002

Erbasan, Ö., ve Erkol, M. (2020). Sınıf Öğretmenlerinin Çevreye Yönelik Bilgi, Tutum ve Davranış Düzeylerinin İncelenmesi. *OPUS International*

Journal of Society Researches, *15*(24), 2443-2471. https://doi.org/10.26466/opus.619973

Ertürk, H. (2011). İnsan hakkı olarak çevre hakkının kullanımı bağlamında çevre etiğinin önemi. In A. K. Çüçen (Ed.), *İnsan Hakları*. MKM Yayıncılık.

Feinberg, M., ve Willer, R. (2013). The moral roots of environmental attitudes. *Psychological Science, 24*(1), 56–62. https://doi.org/10.1177/0956797612449177

Gao, Y., Wang, S., ve Li, J. (2016). An empirical study of consumers' acceptance of green products based on the theory of planned behavior. Sustainability, 8(11), 1-16. https://doi.org/10.3390/su8111157

Glanz, K., Lewis, F. M., ve Rimer, B. K. (1990). *Health behavior and health education: Theory, research, and practice*. Jossey-Bass.

Graham, J., Haidt, J., ve Nosek, A. B. (2009). Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology, 96*(5), 1029–1046.

Haidt, J. (2008). Morality. *Perspectives on Psychological Science*, *3*(1), 65–72. https://doi.org/10.1111/j.1745-6916.2008.00063.x

Haidt, J. (2012). *The righteous mind: Why good people are divided by politics and religion*. Pantheon Books.

Haidt, J., ve Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research, 20*, 98–116.

Haidt, J., ve Joseph, C. (2004). *Intuitive ethics: How innately prepared intuitions generate culturally variable virtues. Daedalus, 133*(4), 55–66. https://doi.org/10.1162/001152604236555

Han, H. (2014). The norm activation model and theory-broadening: Individuals' decision-making on environmentally-responsible convention attendance. Journal of Environmental Psychology, 40, 462–471. https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2014.10.006

Han, H., ve Ryu, K. (2012). Key factors driving customers' word-of-mouth intentions in full- service restaurant context: The moderating role of switching barriers. *Service Industries Journal, 32*(1), 1–21. https://doi.org/10.1080/02642069.2010.545886

Hein, N. (2022). Factors influencing the purchase intention for recycled products: Integrating perceived risk into Value-Belief-Norm theory. *Sustainability, 14*(7), 3877. https://doi.org/10.3390/su14073877

Hristova, V., Haralampiev, K., Vlaev, I., ve Karabeliova, S. (2025). Predicting Pro-Environmental Behavior: The Leading Influence of Environmental Attitudes. *Behavioral Sciences*, *15*(3), 291. https://doi.org/10.3390/bs15030291

Kaiser, F. G., Wölfing, S., ve Fuhrer, U. (1999). Environmental attitude and ecological behaviour. *Journal of Environmental Psychology, 19*, 1–19.

Karpuzcu, M. (2007). *Çevre kirlenmesi ve kontrolü* (9. baskı). Kubbealtı.

Kement, U. (2019). *Ekoturizm faaliyetlerine katılan bireylerin Değer-İnanç-Norm Teorisi kapsamında çevre dostu davranışlarının açıklanması* (Yüksek lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü). YÖK Ulusal Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=H9ZwtUuJfkkveno=wPGlzUasjX0

Kızılaslan, S. (2024). *Normatif çerçeveleme kapsamında bir yaya kaldırımı peyzaj tasarımı örneği* [Yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Kollmuss, A., ve Agyeman, J. (2002). Mind the gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research, 8*(3), 239–260.

Landon, A. C., Woosnam, K. M., ve Boley, B. B. (2018). Modeling the psychological antecedents to tourists' pro-sustainable behaviors: An application of the Value-Belief-Norm model. *Journal of Sustainable Tourism, 26*(6), 957–972. https://doi.org/10.1080/09669582.2017.1423320

Lindenberg, S., ve Steg, L. (2007). Normative, gain and hedonic goal frames guiding environmental behavior. *Journal of Social Issues, 63*(1), 117–137. https://doi.org/10.1111/j.15404560.2007.00499.x

Lindenberg, S., Steg, L., van der Werff, E., ve Keizer, K. (2021). Environmental goal frames and the role of personal norms. In L. Steg, A. E. van den Berg, & J. I. M. de Groot (Eds.), *Environmental psychology: An introduction* (2nd ed., pp. 417–427). Wiley Blackwell.

Maloney, M. P., ve Ward, M. P. (1973). Ecology: Let's hear from the people. *American Psychologist, 28*, 583–586.

Osterhus, T. L. (1997). Pro-social consumer influence strategies: When and how do they work? Journal of Marketing, 61(4), 16–29. https://doi.org/10.1177/002224299706100402

Perugini, M., ve Conner, M. (2000). Predicting and understanding behavioral volitions: The interplay between goals and behaviors. *European Journal of Social Psychology, 30*(5), 705– 731. https://doi.org/10.1002/1099-0992(200009/10)30:5<705::AID-EJSP24>3.0.CO;2-#

Schwartz, S. H. (1977). Normative influences on altruism. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 10, pp. 221–279). Academic Press.

Schwartz, S. H., ve Howard, J. A. (1981). A normative decision-making model of altruism. In J. P. Rushton ve R. M. Sorrentino (Eds.), *Altruism and helping behavior* (pp. 189–211). Erlbaum.

Senemoğlu, N. (2005). *Gelişim, öğrenme ve öğretim: Kuramdan uygulamaya* (11. baskı). Gazi Kitabevi.

Sönmez, N. (1997). Çevre, toprak ve insan. In R. Keleş (Ed.), *İnsan çevre toplum* (2. baskı, ss. 65– 98). İmge Kitabevi.

Steg, L., ve de Groot, J. I. M. (2010). Explaining prosocial intentions: Testing causal relationships in the norm activation model. *British Journal of Social Psychology, 49*(4), 725–743. https://doi.org/10.1348/014466609X477745

Steg, L., ve Vlek, C. (2009). Encouraging pro-environmental behavior: An integrative review and research agenda. *Journal of Environmental Psychology, 29*(3), 309–317.

Stern, P. C. (1999). Information, incentives, and proenvironmental consumer behavior. Journal of Consumer Policy, 22(4), 461–478. https://doi.org/10.1023/A:1006211709570

Stern, P. C. (2000). Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of Social Issues, 56*(3), 407–424. https://doi.org/10.1111/0022-4537.00175

Stern, P. C., Dietz, T., Abel, T., Guagnano, G. A., ve Kalof, L. (1999). A value-belief-norm theory of support for social movements: The case of environmentalism. *Human Ecology Review*, *6*(2), 81–97.

Stern, P. C., Dietz, T., ve Kalof, L. (1993). Value orientations, gender, and environmental concern. *Environment and Behavior, 25*(3), 322–348. https://doi.org/10.1177/0013916593253002

Şahin, E. (2013). Predictors of Turkish elementary teacher candidates' energy conservation behaviors: An approach on value-belief-norm theory [Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Trautwein, U., Babazade, J., Trautwein, S. ve Lindenmeier, J. (2023), "Exploring proenvironmental behavior in Azerbaijan: an extended value-belief-norm approach", *Journal of Islamic Marketing*, Vol. 14 No. 2, pp. 523-543. https://doi.org/10.1108/JIMA-03-2021-0082

Turan, F., ve Kılıçlar, A. (2019). Çevreci davranışların amaç çerçeveleme teorileri temelinde incelenmesi: Çevre eğitimine yönelik deneysel bir araştırma. *Turizm Akademik Dergisi, 6*(2), 1–13.

Türküm, A. S. (1998). Çağdaş toplumda çevre sorunları ve çevre bilinci. In G. Can (Ed.), *Çağdaş toplumda çevre* (ss. 165–181). Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Uzun, N. (2007). Çevre eğitimi ve çevre bilinci nedir, çevre eğitimi nasıl olmalıdır? *Çevre ve İnsan Dergisi, 65/66*, 1–13.

Wolsko, C., Arice, M., ve Lindberg, K. (2016). Moral framing and political orientation interact to affect environmentalism. *Journal of Experimental Social Psychology, 65*, 137–149. https://doi.org/10.1016/j.jesp.2016.04.005

Yapraklı, T. Ş., ve Mutlu, M. (2021). Ekolojik okuryazarlığın, çevreye yönelik tutumun ve sübjektif normların çevre dostu tüketim davranışına etkisi. *Verimlilik Dergisi, 1*, 61-81.

Yıldız, S., Sipahioğlu, M., ve Yılmaz, A. (2000). Çevre bilinci ve davranışlarının sosyo-demografik değişkenler açısından analizi. *Ege Akademik Bakış, 4*(1), 35–45.

Yılmaz, V., ve Doğan, A. G. M. (2016). Planlanmış davranış teorisi kullanılarak önerilen bir yapısal eşitlik modeli ile geri dönüşüm davranışlarının araştırılması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16* (Özel Sayı), 191–206.

99

Bölüm 10

TÜRKİYE'DE YAPAY ZEKA FELSEFESİ ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALARIN PROBLEMATİK OLARAK BETİMLENMESİ VE LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Vedat ÇELEBİ[1] , Hatice AYDIN YENİCE[2]

1 Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, ORCID ID: 0000-0001-7865-3122, celebivedat@gmail.com.
2 Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0002-9600-3542, haticeaydinn@hotmail.com.

Giriş

Yapay zekanın etkisini diğer bir çok alanda olduğu gibi sosyal ve kültürel düzlemde de açıkça görmekteyiz. Bu durum aynı zamanda yapay zekanın bireyleri zihinsel, duygusal ve toplumsal düzeyde de etkilediği anlamına gelmektedir. Yapay zekanın insanı etkisi altına alma durumu, yapay zekanın insanlığı hükmü altına alma durumuna doğru dönüşmektedir. Çünkü insanda olup da yapay zekada olmayan farklılıklar unutulmaktadır. Doğal zekanın kendiliğinden üretme, irade, hürriyet ve düşünce oluşturma gibi özellikleri unutulmamalıdır (Günday, 2003: 106). Dolayısıyla yapay zeka, insanların hareketlerini, etik anlayışlarını, bilincini, duygularını hatta zekasını etkilemektedir. Bu doğrultuda yapay zekanın geldiği nokta, bir çok felsefi probleme zemin hazırlamaktadır. Bu felsefi problemlerin genel olarak yapay zeka ve etik, yapay zeka ve bilinç ve trans-hümanizm olmak üzere üç başlık altında toplandığını ifade etmek mümkündür. Yapay zeka ve etik söz konusu edildiğinde yapay zekanın etik davranışlarda bulunup bulunamayacağı konusu tartışılmaktadır. Yapay zeka ve bilinç konusunda ise yapay zekanın insan bilincine benzeyip benzeyemeyeceği tartışılıp, bu konuya yapay zeka ile bağlantılı olarak dil felsefesinin, zihin felsefesinin ve duygu felsefesinin dahil edildiğini görmekteyiz. Son olarak transhümanizm kavramı ise insanların yapay zeka gibi üstün makinelere benzeme isteğinin bir sonucu olarak ve bilim ile teknoloji çağının bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Transhümanizm kavramıyla amaçlanan ise, teknolojik ilerlemelerin vasıtasıyla, insanın hem fizyolojik hem de zihinsel olarak daha dayanıklı ve üstün hale gelmesini hatta insan hayatının ölümsüz olmasıdır.

Yukarıda özetlediğimiz kavramlar doğrultusunda bu çalışmada, yapay zeka felsefesine yönelik karşımıza çıkan konuların, niceliksel değerlerine netlik kazandırmak adına her bir konu için grafik tasarımı oluşturulmuştur. Verilen niceliksel değerler, yapay zeka felsefesine gösterilen önemin somut göstergeleridir. İnsanlığı etkisi altına alan yapay zekanın, insanlığa sunduğu olumlu-olumsuz durumları netleştirmek için yapılan çalışmaların yeterli nitelik ve nicelikte olması gerekmektedir. Bu sebeple çalışmada, 1998 ile 2024 yılları arasında yapay zeka felsefesi alanında yapılan çalışmaların literatür taraması yapılmak istenmiştir. Yapılan çalışmalara ulaşmak amacıyla Yök Ulusal Tez Merkezi, Tubitak Ulakbim Dergipark, Google Akademik Arama Motoru ve Akademia gibi veri tabanlarından faydalanılmıştır. Kongre ve sempozyumlarda sunulan bildiriler ile çeviri eserler ise bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Özellikle son yıllarda yapay zeka felsefesine dair yapılan yayınlarda hızlı bir şekilde artış olduğu gözlemlenmektedir. Bu artış özellikle makale yayınlarında belirgin şekilde görülmektedir. Bu konu ile ilgili tez çalışmaları da son zamanlarda varlığını göstermektedir. Yapay zeka fel-

sefesine dair doğrudan kitap yok sayılacak kadar az iken dolaylı olarak bu kapsama dahil edebileceğimiz kitaplar bulunduğunu ifade etmemiz gerekir. Sonuç olarak bu çalışmada, yapay zeka felsefesine yönelik yazılan Türkçe makaleleri, kitapları, kitap bölümlerini ve lisansüstü tezleri analiz edip, söz konusu yayınların nicelik ve nitelik bakımından yeterli olup olmadıklarını değerlendirmek amaçlanmaktadır.

1.Yapay Zekanın Tanımı ve Gelişim Süreci

İnsanın doğa karşısındaki fiziksel güçsüzlüğü, insanın yeni buluşlarda bulunmasına neden olmuştur. Kuşlar gibi uçmak için uçak, çıta gibi hızlı olmamız için arabalar vs. icat edilmiştir. İnsanlar yalnızca doğayı taklit etmemişlerdir. İnsanlar kendine benzeyen üç boyutlu makineleri hayal etmişlerdir. Bu yüzden kendi icatları olan yapay bir nesneyi, kendi zekâlarına benzetmek amacıyla "Yapay Zekâ" ifadesini kullanmışlardır. Diğer bir ifadeyle yapay zeka, bir makine veya sistemin insanlar gibi düşünebilmesi, karar verebilmesi ve problem çözebilmesi anlamına gelir (Topakkaya ve Eyibaşi, 2019: 70). Üç boyutlu yapay zeka, günümüz teknolojisinin daha ileri boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şekilde daha gerçekçi ve kusursuz yapay zeka hedeflenir. Yapay zekanın daha üst boyutu olarak üç boyutlu yapay zeka, belirli veriler ve algoritmalar dahilinde hareket eder. Bu şekilde insan zekasına benzetilmek istenen yapay zeka birçok tartışmayı ve problemi beraberinde getirmiştir.

Yapay zekaya dair ilk çalışmalar mühendislik alanına aitken, yapay zekanın hızla ilerlemesi sonucu karşımıza bahsi geçen problemler çıkmaktadır. Bu bağlamda yapay zeka felsefesine dair çalışmalar karşımıza çıkmaktadır. Çünkü yapay zekanın ileri boyutu ile insana ait olan doğal zeka yapay zeka ile eş tutulmaya başlamıştır. Yapay zeka kavramı Alan Turing tarafından ortaya atılmıştır. Makinelerin insan beyni gibi işleyip işleyemeyeceğine dair araştırmalarda bulunmuştur. Ayrıca bu duruma netlik kazandırabilmek için Turing Testi adında bir test uygulamıştır. Turing bu testte, bir makine ve bir sorgulayıcıyı ayrı ayrı kabinlere yerleştirir. Bu noktada sorgulayıcı kişi makineyi ve insanı görememekte ve işitmemektedir. Daha sonra sorgulayıcı bir ekran ile onlarla yazılı olarak iletişime geçip, onlara cevaplamaları için bazı sorular sorup, bunlardan hangisinin makine, hangisinin insan olduğunu tespit etmiştir. Alan Turing'e göre, eğer sorgulayıcı bunları ayırt edemezse bu makine zekidir (Arslan, 2014: 26). Fakat belirli şekilde biçimsel olarak tanımlanmış programlar doğal zekanın işleyişiyle aynı kabul edilirse, önemli yanılgılara sebep olur. İnsanı olduğu gibi yapan, doğal duygulardan soyutlamaya neden olur. Öte yandan bu doğal zekâ da var olan yaratıcılık yeteneğinin de yok sayılması demektir. Bu aynı zamanda insan onurunu da hiçe saymaktadır. Nasıl olurda insan üretimi olan bir sistem kendisi ile aynı işlevi görebilir?

Bütün bu sorulara istinaden yapay zeka felsefesinde, yapay zeka ve doğal zeka karşılaştırması bağlamında çalışmalar karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmalar farklı başlıklarda ve doğal zekaya ait her hangi bir özelliği ile yapay zekayla kıyaslanması bağlamında karşımıza çıkmaktadır. Özellikle yapay zeka ve bilinç kavramları hedef alınarak bu karşılaştırmaya gidilir. Öte yandan yapay zekanın getirdiği değişim ve dönüşüm dünyasında, karşımıza çıkan sorunlar bağlamında yapay zekada etik problemi son yıllarda daha da önem arz etmektedir.

2.Yapay Zeka ve Etik

Kimi düşünürler, etiği akıl ya da bilinç ile bağlantılı olarak ifade ederler. Kimileri ise etiği duyum ile bağlantılı şekilde ifade ederler. Bazıları da akıl ve duyum beraberliğinde etiği ifade ederler. Bu sebeple etiğin tam bir tanımını yapmak, ahlaki durumları belirlemek oldukça zordur (Çelebi ve İnal, 2019: 656). Kişiden kişiye, durumdan duruma değişiklik gösterebilen bir ilkenin, net verilerle işlenmiş makineye uygulanması sorunu karşımıza çıkmaktadır.

Doğal zekaya göre daha üstün kabul edilen yapay zeka sadece verili ilkelerle programlanmıştır. Verili ilkelerle programlanmış makineler bizi otorite altına almaktadırlar. Buna istinaden insan zekasından üstün kabul edilen yapay zekânın insan onuruna zarar vermemesi için bir alan oluşturulmalıdır. Bu alan "etik yapay zeka" olarak ifade edilir ve konusu bakımından etik alanına dahildir (Yeşilkaya, 2022: 951). İnsan onuruna zarar vermeyen ve etik algılara engel olmayacak yapay zeka ne kadar mümkündür?

Etik anlayışa engel olmayacak yapay zeka ancak üreticisi tarafından konumlandırılmış etik bir sistem ile mümkündür. Makineler belirli verilerle işlenmiş cansız yığın bütünü olsalar da toplumsal açıdan etik sorunlara sebep olabilirler. Üç boyutlu ve diğer yapay zekâ sistemleri belirli çerçevede etik kurallara uyumlu bir yazılıma göre hareket ettiğinde ve bu sistem etik ihlalinde bulunduğunda bu ihlalden kim sorumludur? Bulunduğu eylemden sorumlu olmayan yapay zeka, toplumda kaosa sebep olabilir. Yapılan eylemden ceza almayan yapay zekâ, insanlar için kötü örnek teşkil edebilir. Belirli veriler her zaman etik açıdan geçerli olmayabilir. Örneğin yapay zekanın gelişimi ile karşımıza çıkan sürücüsüz bir araba düşünelim. Bu araba kırmızı ışıkta dur, yeşil ışıkta geç verilerine göre kodlanmıştır. Araba kırmızı ışıkta durunca karşıdan karşıya geçmek isteyen ama çok yavaş yürüyebilen bir yayayı düşündüğümüzde, yaya karşıya geçemeden yeşil ışık araç için yanmıştır. Araç kendine yüklenen veriler sebebiyle hareket eder ve yaya çarpar. Bu noktada bu kazanın sorumlusu kim olacaktır? Bulunduğu eylemden sorumlu olmayan maki-

nelerin çoğalması toplumda tehditlere, suç oranının artmasına sebebiyet verebilir.

Yapay zekaya dair olası etik sorunları ifade ettikten sonra, bu konu hakkında yazılmış çalışmaların önemini de anlamış olmaktayız. Çünkü yapay zeka ve etik ilişkisine yönelik yazılmış çalışmalarda, bu problemler ele alınmış ve problemleri çözmek adına öneriler geliştirilmiştir.

Yapay Zeka ve Etik İlişkisi Hakkında Yayınlanmış Tezler

AÇAR, A. (2020), İnsan ve Yapay Zekada Otonomi ve Otonominin Onur ve İnsan Haklarıyla İlgili Kavramıyla İlişkisi (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BAYIK, F. (2022), Yapay Zekaya Uygulamalı Etik Bağlamında Bir Yaklaşım (Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇELEBİ, Ö.F. (2015), Yapay Zekâ Felsefesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Medeniyet Üniversitesi.

GÖKSUNGUR, A. E. (2008), Stok Kontrolünde Yapay Zekâ Kavramı ve Bir Uygulama. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

ÖZMEN, M. (2019), Yapay Zeka Etiği: Sürücüsüz Araçlar ve Seks Robotlarının Ahlaki Sorumluluğu (Yüksek Lisans Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ŞENGÖR, İ. (2024), Determinizm ve İndeterminizm Tartışmaları Bağlamında Yapay Zeka ve İnsanın Özgürlüğü (Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TAHÇA, M. (2009), Felsefi Açıdan Yapay Zeka (Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TAZEGÜL, T. (2023), Yapay Zeka Felsefesinde Felsefi İşlevselciliğin Eleştirisi (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YAREN, M. (1998),Yapay Zekanın Felsefi Yönleri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yapay Zeka ve Etik İlişkisi Hakkında Yayınlanmış Makaleler

AK, T. (2020), Yapay Zekadan Korkulur Mu?, *Jandarma Dergisi*,157, 18-26.

AKBURAKCI, N. F, (2021). Yapay Zekânın İdarenin Takdir Yetkisi ve Karar Alma Mekanizmalarına Etkisi, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, (20), 77-97.

ATASEVER, M. (2024), Bir Ad ve Disiplin Problemi Olarak Yapay Zekâ, *Sosyal Bilimler Dergisi",* (5),11-27.

AYDIN, H. A. (2023), Güncel Yapay Zekâ Programları Hakkında Genel Felsefi Çıkarımlar, *ENTIS Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 23–34.

BAYDEMİR, T. (2022), Yapay Zekâ Etik Açıdan Doğru Karar Verebilir mi?, *Bilim ve Teknik Dergisi*, 55 (650), 6-13.

ÇAĞATAY, H. (2019), Yapay Zekâ ve Tekillik: Teknolojik Tekillik Bize Ne Kadar Yakın ve Neden Önemli?, *MetaZihin: Yapay Zeka Ve Zihin Felsefesi Dergisi*, 2(2), 231-242.

ÇELEBİ, V., İnal, A.(2019), Yapay Zekâ Bağlamında Etik Problemler, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* 12 (66), 650-661.

ÇİFTECİ, V. (2022), İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme: Benliği Nasıl Ele Almalıyız?, *MetaZihin: Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi*, *5*(2), 137-152.

ÇİNÇİN, K. (2021), Yapay Zeka ve "Dostluk" Arasındaki İlişki, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergis*i, (54), 239-247.

DEMİR, M. H., & Arıcı, M. (2019), Prof. Dr. Ahmet İnam'la Söyleşi: İnsanı Tanımak için Yapay Zeka: Sahici İnsan ve Bir Yaşam Tarzı Olarak Felsefe, *MetaZihin: Yapay Zeka Ve Zihin Felsefesi Dergisi,* 2(1), 137-158.

DEMİR, Ö. (2021), Bir Gün Robotlar ve İnsanlar Karşı Karşıya Gelir mi?, *Bilim ve Teknik Dergisi,* 55 (647), 54-67.

DOĞRUCAN, M. F., & HAZAR, Z, (2020), Yapay Zeka Kökeninde Kant'ın Locke ve Leibniz Sentezi, *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum*, 9(26), 607-624.

DOĞAN, M. (2021), Yapay Zekâ ve Özgür İrade: Yapay Özgür İradenin İmkânı, *TRT Akademi,* 6(13), 788-811.

DURMAZ, N. (2024), Felsefe, Teknoloji ve Mahremiyet, *Felsefe Dünyası* (79), 51-70.

ESEN, G. (2019), Yapay zekâ: Geçmişi ve Geleceği, *ÇÜİFD*, (1), 308-311.

FİLİZ, Ş. (2023), Yapay Zeka Karşıısında "Hangi İnsan" Olarak Kal-

mak?, *ISOEVA,* 271-292.

GÜLTEKİN, A. (2021), Yapay Zekânın Luditleri Kimler Olacak?, *OPUS International Journal of Society Researches*, *18*(44), 8432-8454.

KARATAŞ, Y. C. (2024), İnsan, Makine, Eylem Simbiyotik ve Aporetik Bir Ağ, *Felsefe Dünyası*, (79), 71-96.

KÖRLÜ T. A. (2024), Yapay Zekânın Ölüm ve Yas Kavramları Üzerine Etkisi: Thanabot Örneği, *Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 29–46.

KÖSE, U. (2020), Yapay Zekâ Etiği Çerçevesinde Geleceğin İşletmeleri: Dönüşüm ve Paradigma Değişiklikleri, *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, *8*(5), 290-305.

KÜRKCÜ, S. (2022), Yapay Zeka İle Toplumsal Genel Zekanın İlişkisi Üzerine: Fikileri Ve Kurumların Dönüşümünde Yaşamın Bağlantısallığı, *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 62(1), 764-785.

MARAL, T. (2024), Sosyal Bilimlerin Kesişim Noktası: Yapay Zekâ ve Etik, Ankara *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi(Yapay Zeka ve Sosyal Bilimler Öğretimi),* 17-33.

ÖZALP, H. (2024), Eğitim Felsefesi Açısından Yapay Zekâ Teknolojilerine Dair Bir Okuma: Potansiyeller Ve Riskler, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24(3), 1-28.

ÖZTÜRK, D, G. (2019), Yapay Zekanın Etik Gerçekliği, *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* 2(4), 47-59.

ŞENSOY, P. Ç. (2024), Hukuk Felsefesi Sorun ve Tartışmaları Bağlamında Güncel Bir Soru: Yapay Zekâ Hâkimler İnsan Hâkimlerin Yerini Alabilir Mi?, *Trabzon Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(1), 87-127.

TEKİN, Ö. F. (2024), Yapay Zeka'nın Yasası Olabilir mi? Varsa İnsanlığı Kurtarabilir mi?, *REFLEKTİF Sosyal Bilimler Dergisi*, *5*(1), 115-127.

TOPAKKAYA, A. & Eyibaşi, Y. (2019), Yapay Zekâ ve Etik İlişkisi*, Felsefe Dünyası*(70), 81-99.

TOPAL, Ç. (2017), Alan Turing'in Toplumbilimsel Düşünü: Toplumsal Bir Düş Olarak Yapay Zekâ, *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 57(2), 1340-1364.

TURAN, T., TURAN, G., & KÜÇÜKSİLLE, E. (2022), Yapay Zekâ Etiği: Toplum Üzerine Etkisi, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri*

Enstitüsü Dergisi, 13(2), 292-299.

TURHAN, G. (2024), Teknoloji ve Teolojinin Kesişimi: Yapay Zeka Çağında Kimlik Ve Ölümsüzlük, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, *24*(3), 465-492.

UYAR, T. (2017), Ya yapay ahlâk?, *İTÜ Vakfı Dergisi,* 75, 18-20.

YILDIRIM, S. (2023), Yapay Zekâ ve Kişilik Problemi, *ENTIS-Sosyal Bilimler Dergisi*, *1*(1), 35-48.

YEŞİLKAYA, N. (2022), Felsefi Bir Sorun Olarak Yapay Zekâ, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (22), 97-126.

YEŞİLKAYA, N. (2023), Yapay Zekaya Dair Etik Sorunlar, *Şarkiyat* 14 (3),948-963.

Yapay Zeka ve Etik İlişkisi Hakkında Yayınlanmış Kitaplar

DOĞAN, A. (2002), *Yapay Zekâ,* İstanbul: Kariyer Yayınları.

ELMAS, Ç. (2016), *Yapay Zekâ Uygulamaları*, Ankara: Seçkin Yayınları.

ERSOY, Ç. (2017), Robotlar, *Yapay Zekâ ve Hukuk*, 2. bs., İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

GÜZELDERE, G.(1998), *Yapay Zekanın Dünü, Bugünü, Yarını*, İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık.

İNEL, O. (2022), *Özgür İrade Yanılsaması*, İstanbul:LEJAND Kitap

KUM, A. (2024), *Yapay Zeka Çağı*, İstanbul: Liberte.

KÖSE, U. (2021*), Yapay Zeka Etiği*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

ÖDEMİş, M. (2021b), *Özgürlüğün Trajedisi Nörobilim Bağlamında İrade Sorunu*, İstanbul: İnsan Yayınları.

SAY, C. (2020), *50 Soruda Yapay Zekâ*. 15. bs., İstanbul: 7 Renk.

Yapay Zeka ve Etik İlişkisi Hakkında Yayınlanmış Kitap Bölümleri

ÇAĞATAY, H. (2020), Yapay Zekâ Sistemleri Özgür Kararlar Verebilir mi? H. ÇAĞATAY içinde, *Zihin Felsefesi Güncel Tartı*şmalar (s.138-166), İstanbul: Sosyal Yayınlar.

DOĞAN, M. (2021), Yapay Özgür İradenin İmkânı: Makineler Özgür

Olabilir mi? O. ERÖZDEN, S.H. GÜNLER M. E. PALTEKİ VE C. UYSAL içinde, Özgür İrade? *Hukuk, Nörobilim, Psikoloji Ve Ötesi* (s. 111-131), İstanbul: Zoe Yayınları.

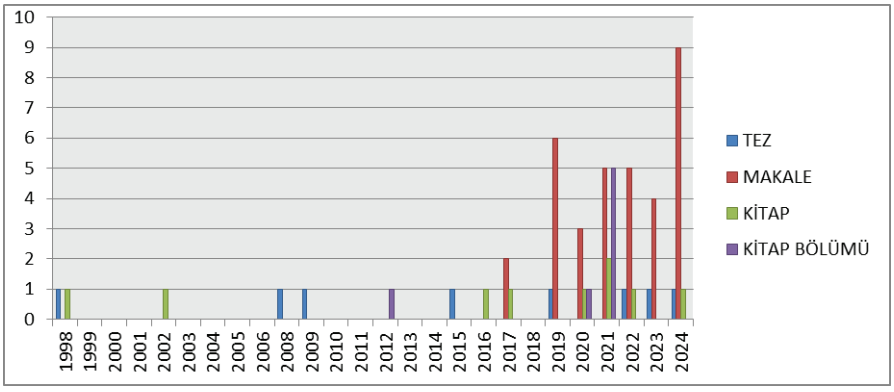
İŞGÜZAR, S. (2021),Çelik İrade: Güven Bağlamında Yapay Zeka Üzerine Bir Değerlendirme. AYDIN KARABULUT içinde, *Dijital Yozlaşma ve Etik* (243-265), Konya: Litaratürk Yayınevi.

İNÖNÜ, M. (2012), Yapay Zekâ Felsefesi, HALUK BİNGÖL içinde, *Bilgisayar ve* Beyin (136-14), 2. bs., İstanbul, Pan Yayıncılık.

İYİGÜN, N.Ö. (2021),Yapay Zekâ ve Gelecek. M.K. YILMAZ ve N.Ö. İyigün içinde, *Yapay Zekâ Güncel Yaklaşımlar ve Uygulamalar* (s. 1-11, İstanbul: Beta Kitap Yayınları.

KOÇAK, Ç. ve Köse, U. (2021), Yapay zekâ ve vicdan. U. KÖSE içinde, *Teknoloji Yapay Zekâ* (185-205), Ankara: Nobel Yayınları.

ÜLGEN, B. ve YAVUZ, N. (2021), Yapay Zekâ ile Liderliğin Dönüşümü, M.K. Yılmaz ve N.Ö. İYİGÜN içinde, Yapay Zekâ Güncel Yaklaşımlar ve Uygulamalar (s. 13-29). İstanbul: Beta Kitap Yayınları.

Şekil1 Yapay zekada etik konusunda yapılan çalışmaların yıllara göre sayıca dağılımı

Şekil1'de görüldüğü gibi yapay zekada etik konusundaki yayınların 1998- 2024 yılları arasında türlerine göre tez, makale, kitap ve kitap bölümü olarak sayısal dağılımı gösterilmektedir. Yapay zekada etik konusu geçmişte ihtiyaç duyulmayan bir konu olarak ihmal edilmiştir. Yapılan çalışmaların sayısı 1998'den günümüze kadar artış göstermektedir. Özellik 2018 yılından sonra hızlı bir artış gözlenmektedir. Bu artışı en çok

makale türündeki çalışmalarda görmekteyiz. Bu durumu daha detaylı ifade ettiğimizde; tez türünde 9, makale türünde 34, kitap türünde 10 ve kitap bölümü türünde 7 adet çalışma bulunmaktadır. Toplamda ise bu konu hakkında 60 adet çalışma karşımıza çıkmaktadır.

3. Yapay Zeka ve Bilinç

Yapay zeka ile hedeflenen, insan bilincinin sınırlı kaldığı yerlerde, yapay zekanın insanlığa yeni konfor alanları açmasıdır. Bu şekilde insan zihninden daha üstün bir yeteneğin oluşturulması istenmiştir. "Yapay zeka bilincin yerini alabilir mi?" sorusu bağlamında karşımıza bilinç ve yapay zeka hakkında çalışmalar çıkmaktadır.

Bilincin kesin bir tanımını yapmak zordur. Bilinç, çok soyut bir kavram olarak farklı ifade biçimlerine açıktır. Yine de bilincin genel bir tanımını yapmak gerekirse; bilinç, kişinin kendisinin ve çevresinin farkında olması durumudur. Bilinç duygu, düşünce ve algı gibi durumlarla birlikte çalışır (Tülüce, 2023: 332). Bilinç hem soyut hem de kapsamlı bir içeriğe sahiptir. O halde belirli kalıplara sığdırılamayan bilincin yapayı ne mümkündür?

Bilinç birçok faktörle çalışırken, bilgi sürecinde bilincin nasıl bir rolü olduğu konusu tartışmalara açık felsefi bir konudur. Bu noktada bilinç kavramı hem felsefenin hem de nörobilimin konusu olarak karşımıza çıkar (Tülüce, 2023: 333). Nörobilimciler bilinci daha somut şekilde ifade ederlerken, felsefeciler ise bilincin soyut tarafına yönelirler. Bilince dair bu iki farklı yaklaşımı bir arada ele alırsak gerçek bir bilinç anlayışından bahsedebiliriz. Aksi halde bilincin işlevini kısıtlamış oluruz. Bilinci sadece somut bir gerçeklik olarak ifade edersek daha baştan yapay zekadan farkımız kalmaz. Bilinci sadece soyut yönüyle ele alırsak bilince dair bir gerçeklikten bahsetmek mümkün olmaz. O halde insan bilinci, maddi-manevi, soyut-somut içerikleri bir arada tutan kapsamlı bir birliktir.

Bu noktada doğal zekâ ve yapay zekâ ayrımına gidilmelidir. Doğal zekanın kapsamlı bir birlik olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Yapay zekanın ise kendine yüklenen verilerle sınırlı kaldığını görmekteyiz. Doğal zeka bir problem karşısında çok farklı çözüm yollarına gidebilir. Ama yapay zeka sınırlı verilerle sınırlı bir çözüm yoluna girer. Öte yandan insan zekası edinilen bilgileri unutabilir. Yapay zeka kendine yüklenen veriler silinmediği sürece yüklenen bilgileri unutmaz. Ayrıca insan zekası bilgi edinme sürecinde zamana ihtiyaç duyar. Fakat yapay zekanın böyle bir zamana ihtiyacı yoktur. Fakat Yapay zekâ sistemleri genellikle sembolik girdiler ile çalışırlar. Sembolik girdiler bizlerin sevinçlerini, hüzünlerini yapay zekâya yaşatamaz (Uzun, 2021: 2-3). İnsan zekası ile yapay zekayı birbirinden ayıran en temel farklarda biri de hayal gücüdür.

İnsan zekası hayal gücüne sahipken yapay zekada böyle doğal bir yeti mümkün değildir. İnsan zekası hayal gücü sayesinde üretimde bulunur ve yaratıcıdır. Hayal gücüne sahip insan zekası sanatsal faaliyetlerde bulunabilir. Fakat yapay zeka kendine yüklenen veriler dışında bir üretimde bulunamaz. Bu şekilde yapay zekanın doğal zekanın yerine geçemeyeceği ifade edilmiştir. Fakat buradaki sıkıntı yapay zekanın insan zekasının yerine geçmesi değildir. Yapay zekaya ileri derecede bağlanan insanlığın zekasının işlevini yitirip, tembelleşmesidir.

Yapay zeka bilinç bağlamında ifade edilen problemler, yapay zeka felsefesinde karşımıza çıkan bazı çalışmaların konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca yapay zekanın gün geçtikçe doğal zekaya benzemesi, yapay zeka ve bilince yönelik çalışmaların sayısında artışa sebep olmuştur. Yapay zeka ve bilinç hakkında yazılan çalışmalardaki anahtar kavramları, dil, duygu, zihin-beden şekilde sıralayabiliriz.

Yapay Zeka ve Bilinç İlişkisi Hakkında Yayınlanmış Tezler

ÇAĞIL, A. (2022), Daniel Dennett'in zihin felsefesinde güçlü yapay zekanın olasılığı (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇELEBİ, Ö.F. (2015), Yapay Zekâ Felsefesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Medeniyet Üniversitesi.

DOĞAN, M. (2020), Yapay Zeka Felsefesinde Bilinç Problemi (Doktora Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EĞİLMEZ, E. (2015), Olaysal Belleğin Yapay Zeka İçindeki Rolü (Yüksek Lisans Tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÖKSUNGUR, A. E. (2008), Stok Kontrolünde Yapay Zekâ Kavramı ve Bir Uygulama. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

IŞIKLI, Ş.(2024), Fuzzy Mantık ve Sibernetik'in Siber Toplum ve Yapay Zekâ Üzerindeki Etkileri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

KABADERE, Z. (2024), Yapay Zeka Sistemlerinde Sağduyulu Akıl Yürütme Becerisi Üzerine Bir İnceleme (Yüksek Lisans Tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KARAGÖZ, H. (2024), Yapay Zeka Ve Bilinç-Beden İlişkisi (Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

OKUTKAN, O. (2006), Yapay Zekâ İle Mobil Robot Kontrolu. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

TAHÇA, M. (2009), Felsefi Açıdan Yapay Zeka (Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TAZEGÜL, T. (2023), Yapay Zeka Felsefesinde Felsefi İşlevselciliğin Eleştirisi (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YAREN, M. (1998),Yapay Zekanın Felsefi Yönleri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yapay Zeka ve Bilinç İlişkisi Hakkında Yayınlanmış Makaleler

AKOGLAN, C. (2024). "Dil, Düşünce ve Turing: Davidson'ın Makine Zekasının Sınırlarına İlişkin Görüşleri", *Felsefe Dünyası*, (79), 147-164.

AKYILDIZ, S. G., & Akyıldız, Y. (2020), "Westworld Dizisinde Makine Öğrenmesi: Cinsiyet Eşitsizliğini Yeniden Üreten Yapay Zekâ Yaratımlar", *Electronic Turkish Studies*, *15*(2), 999-1010.

ARDATÜRK, A. Ş. (2022), "Tasarımcı Zihninin Bir Yansıması Olarak; "Yapay Zeka"",*İstanbul Sağlık ve Teknoloji Üniversitesi* (10), 283-300.

ATALAY, M. & ÇELİK, E. (2017), "Büyük Veri Analizinde Yapay Zekâ ve Makine Öğrenmesi Uygulamaları", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 9 (22), 155-172.

ATASEVER, M. (2024), "Bir Ad ve Disiplin Problemi Olarak Yapay Zekâ", *Sosyal Bilimler Dergisi",* (5),11-27.

Avcı, E. (2022), "Antik Mağaradan Sanal Mağaraya: Metaverse", *Beytülhikme*, 12(4), 982-1006.

AYDEMİR, M., & FETAH, V. (2023), "Yapay Zekanın Dijital Hikayeleştirme ve Senaryo Tasarımında Kullanımı: Kısa Film Uygulamalı Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (58), 255-275.

AYDIN, H. A. (2023), "Güncel Yapay Zekâ Programları Hakkında Genel Felsefi Çıkarımlar", *ENTIS Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 23–34.

BALABAN, Ö. C. (2023), "Biliş, Bilişsel Bilim ve Tasarım Üçgeninde Yaratıcılık". *Marmara Üniversitesi Sanat Ve Tasarım Dergisi*", 14(1), 198-213.

ÇAĞATAY, H. (2019), "Yapay Zekâ ve Tekillik: Teknolojik Tekillik Bize Ne Kadar Yakın ve Neden Önemli?", *MetaZihin: Yapay Zeka Ve Zihin Felsefesi Dergisi*, 2(2), 231-242.

ÇELEBİ, E., & GÜLTEKİN, A. (2020), "Ontolojik Sınırların Belirsizliği: Yapay Zeka, Mit ve Her (Aşk) Filmi Üzerinden Bir Değerlendirme", *İnönü Üniversitesi Kültür Ve Sanat Dergisi,* 6(1), 40-46.

ÇELEBİ, V., & ATAMAN, S. C., (2021), "Bireylerin Sosyal Medyadaki Etkileşimlerinin YapayZekâ Bağlamında Değerlendirilmesi ve Nagel'in ÖtekiZihinler Problemine Yaklaşımı Açısından Kritiği", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* , 2, 567-588.

ÇELEBİ, V. (2019), "Searle ve Nagel'in Bilinç Kuramlarında Fizikalizm Eleştirisi Bağlamında Yapay Zekânın Sınırı Tartışması", *Beytülhikme,* 9, 351-376.

ÇELEBİ, V., (2020), "Sinema ve Felsefe İlişkisinden Hareketle Yapay Zeka Filmi ExMachina'nın İncelenmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,*13 (72), 524-535.

ÇİFTECİ, V. (2022), "İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme: Benliği Nasıl Ele Almalıyız?", *MetaZihin: Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi*, *5*(2), 137-152.

ÇIRAK, B & YÖRÜK, A. (2015), "Mekatronik Biliminin Öncüsü İsmail El-Cezeri vanguard of mechatronıc scıence Ismaıl Al-Jazarı", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 175-194.

DEMİR, M. H., & ARICI, M. (2019), "Prof. Dr. Ahmet İnam'la Söyleşi: İnsanı Tanımak için Yapay Zeka: Sahici İnsan ve Bir Yaşam Tarzı Olarak Felsefe", *MetaZihin: Yapay Zeka Ve Zihin Felsefesi Dergisi,* 2(1), 137-158.

DOĞRUCAN, M. F., & HAZAR, Z. (2020), "Yapay Zeka Kökeninde Kant'ın Locke ve Leibniz Sentezi", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 9(26), 607-624.

DOĞAN, M. (2020), "Yapay Zekâ ve Bilinç İlişkisi: Yapay Bilinç", *Felsefe Dergisi* (9),168- 176.

DOĞRUCAN, M. & F., ZUHAL H. (2018), "Yapay Zeka Çalışmalarında Dilsel Arka Plan ve Felsefe" *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (34), 159-167.

ERCİYES, F. (2024), "Turing Testinin Davranışçı ve İşlevselci Yorumu", MetaZihin: *Yapay Zeka Ve Zihin Felsefesi Dergisi,* 7(1), 43-57.

ESEN, G. (2019), "Yapay zekâ: Geçmişi ve Geleceği", *ÇÜİFD*, (1), 308-311.

GÜLTEKİN, A. (2021),"Klasik Mantıktan Bulanık Mantıkğa Yapay Zeka Serüveni", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (22), 697-714.

GÜLTEKİN, A. (2022), "Yapay Zekâ Felsefesinin Kuantum Temelleri", *Journal of University Research,* 5(2), 212-220.

GÜLTEKİN, A. (2021), "Yapay Zekânın Luditleri Kimler Olacak?", *OPUS International Journal of Society Researches*, *18*(44), 8432-8454.

İNCETAHTACI, Y. (2024), "Yapay Zekâ: Salt Sentaks Üzerine Kurulu Bir Dilin İmkânı", *Felsefe Dünyası*(79), 97-116.

KANTAR, N. (2023), "Bilişim Felsefesinde Epistemik Özne Yapay Zekânın Ontolojik Statüsünün Sorgulanması", *Felsefe Dünyası*(78), 194-218.

KANTAR, N. (2023), "Çağdaş Felsefede Yeni Bir Disiplin: Bilişim Felsefesi", *Beytülhikme* (13), 158-175.

KARATAŞ, Y. C. (2024), "İnsan, Makine, Eylem Simbiyotik ve Aporetik Bir Ağ", *Felsefe Dünyası*, (79), 71-96.

KARAMUSTAFA, Y. E., & ARSAN, B. (2022), "Yapay Zekanın Geleceği: Duygular Yapay Zekayı Nasıl Etkileyecek?", *Journal of Business in The Digital Age,* 5(1), 58-64.

KARSLI, T. A. (2024), "Yapay Zeka ve Bilinç: Anlamsal ve Duygusal/Heyecansal Boyutları Üzerinden Bir Değerlendirme", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 13(4), 192-213

KILIÇ, A. (2024), "Searle'ün Biyolojik Natüralizm ve Yapay Zekâya Dair Görüşlerinin Teolojik Açıdan Tahlili", *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi*, (15), 69-92.

KOYUNCU, M. (2022), "Çağdaş Zihin Felsefesinde Yapay Zekâ Tartışmalarına Bir Giriş: Taklitçilik Oyunu ve Çince Odası Argümanı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (ÇÜİFD), 30. YIL ÖZEL SAYISI, 75-89.

KÖRLÜ TOPAN, A. (2024), "Yapay Zekânın Ölüm ve Yas Kavramları Üzerine Etkisi: Thanabot Örneği", *Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 29–46.

ONUR, F. (2020), "Nörobiyolojide Bir Problem Olarak Özgür İrade", *Meta Zihin*, 3(1), 77- 97.

ÖDEMİŞ, M. (2021), "Determinizmin Yeni Savunması: Nörobiyolojik İndirgemecilik", *Kader Dergisi,* 19 (1), 29-54.

ÖZALP, H. (2024), "Eğitim Felsefesi Açısından Yapay Zekâ Teknolojilerine Dair Bir Okuma: Potansiyeller Ve Riskler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* (24)3, 1-28.

SEVİMLİ, M. A., & Serarslan, M. (2021), "Yapay Zekâ Düalizminde Özbilinçlilik Halinin Varlığı ve Yıkımı Üzerine", *SineFilozofi,* 6(12), 1005-1024.

TAŞTAN, Ü. (2024), "Turing Testinin Sınırları Üzerine Felsefi Bir İnceleme", *FLSF Felsefe Ve Sosyal Bilimler Dergisi,* (37), 325-44.

TOPAL, Ç. (2017), "Alan Turing'in Toplumbilimsel Düşünü: Toplumsal Bir Düş Olarak Yapay Zekâ", *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 57(2), 1340-1364.

ÜRGEN, B. PEKÇETİN, T. (2023), "İnsan-Robot Etkileşimine Zihin Algısı Özelinde Bilişsel Bilimler Penceresinden Bakış", *Nesne-Psikoloji Dergisi*, 29.

YAZBAHAR, Z. (2023), "Ben, Dijital Şair OpenAI": Yapay Zekâ Tarafından Yazılan Şiirlerde Varoluşçuluk", *Edebi Eleştiri Dergisi*, 7(2), 442-456.

YILDIRIM, B. (2024), "Yapay Zekâ Sanatının Doğal ve Yapay Kavramına Tarihsel Süreçte Etkisi", *Felsefe Dünyası*(79), 280-306.

Yapay Zeka ve Bilinç İlişkisi Hakkında Yayınlanmış Kitaplar

AKMAN, T. (2003), *Sibernetik: Dünü, Bugünü, Yarını,* İstanbul: Kaknüs Yayınları.

BİNGÖL, H. (2012), *Bilgisayar ve Beyin*, İstanbul: Pan Yayıncılık.

DOĞAN, A. (2002), *Yapay Zeka,*İstanbul: Kariyer Yayınları.

DOĞAN, M. (2020), *Yapay Zekâ ve Bilinç Problemi*, İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları.

ELMAS, Ç. (2016), *Yapay Zekâ Uygulamaları*, Ankara: Seçkin Yayınları.

ERSOY, Ç. (2017), Robotlar, *Yapay Zekâ ve Hukuk*, 2. bs., İstanbul: On

İki Levha Yayıncılık.

GÜZELDERE, G.(1998), *Yapay Zekanın Dünü, Bugünü, Yarını*, İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık.

KARABOĞA, D. (2006), *Yapay Zeka Optimasyon Algoritmaları,* Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

KUM, A. (2024), *Yapay Zeka Çağı*, İstanbul: Liberte.

NABİYEV, V.V. (2010), *Yapay zekâ: İnsan-Bilgisayar Etkileşimi*, Ankara: Seçkin Yayınları.

ÖDEMİŞ, M. (2021b), *Özgürlüğün Trajedisi Nörobilim Bağlamında İrade Sorunu*, İstanbul: İnsan Yayınları.

ÖZTEMEL, E. (2006), *Yapay Sinir Ağla*rı, İstanbul: Papatya Yayıncılık.

SAY, C.(2020), *50 Soruda Yapay Zekâ*, 15. bs., İstanbul: 7 Renk.

YILMAZ, Al. (2022), *Derin Öğrenme*, Ankara:KODLAB.

Yapay Zeka ve Bilinç İlişkisi Hakkında Yayınlanmış Kitap Bölümleri

AKYÜZ, Ö. (2012), Beyin, Zihin, Zaman, Fizik , HALUK BİNGÖL içinde, *Bilgisayar ve Beyin* (207-210), İstanbul: Pan Yayıncılok.

ALPAYDIN, E. (2012), Yapay Zekâ/Doğal Bilgisayarlar, HALUK BİNGÖL içinde, *Bilgisayar ve Beyin* (95-102), İstanbul: Pan Yayıncılık.

BİNGÖL, H. (2012), Bilgisayar Üzerine, HALUK BİNGÖL içinde, *Bilgisayar ve Beyin* (28-39), 2. bs., İstanbul: Pan Yayıncılık.

DENİZHAN, Y.(2012), Beyin Bağlamında Kaotik Sistemlere Bakış, HALUK BİNGÖL içinde, *Bilgisayar ve Beyin* (165-173), 2. bs., İstanbul: Pan Yayıncılık.

DOKO, E, (2021). Makineler aşık olabilir mi?. N.Ö. İYİGÜN VE M.K. YILMAZ içinde, *Yapay Zekâ Güncel Yaklaşımlar Ve Uygulamalar* (s. 345-367), İstanbul: Beta Kitap Yayınları.

GÖRENER, A. & TOKER, K. (2020), Yapay Zekâda Evrimsel Algoritmalar, M.K. YILMAZ VE N.Ö. İYİGÜN içinde, *Oyun Değiştiren Güç Yapay Zekâ* (s.1-40). İstanbul: Beta Kitap Yayınları

İNÖNÜ, M.(2012), "Yapay Zekâ Felsefesi", HALUK BİNGÖL içinde, *Bilgisayar ve Beyin*, 2. bs., İstanbul, Pan Yayıncılık, s. 136-147.

İYİGÜN, N.Ö. (2021), Yapay Zekâ Ve Gelecek, M.K. YILMAZ VE N.Ö. İYİGÜN içinde, *Yapay Zekâ Güncel Yaklaşımlar Ve Uygulamalar* (s. 1-11), İstanbul: Beta Kitap Yayınları.

KART, Ö.A. (2023),Yapay Zekâ Ve Patentlenebilirlik. M.U. DEMİREZEN içinde, *Geleceği Şekillendiren Yapay Zekâ Etiği* (s. 145-157), Ankara: Nobel Yayınları.

NABİYEV, V.V. & ERÜMİT, A.K. (2022), Yapay Zekânın Temelleri. V. Nabiyev ve A.K. Erümit içinde, *Eğitimde Yapay Zekâ Kuramdan Uygulamaya* (s. 1-35). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

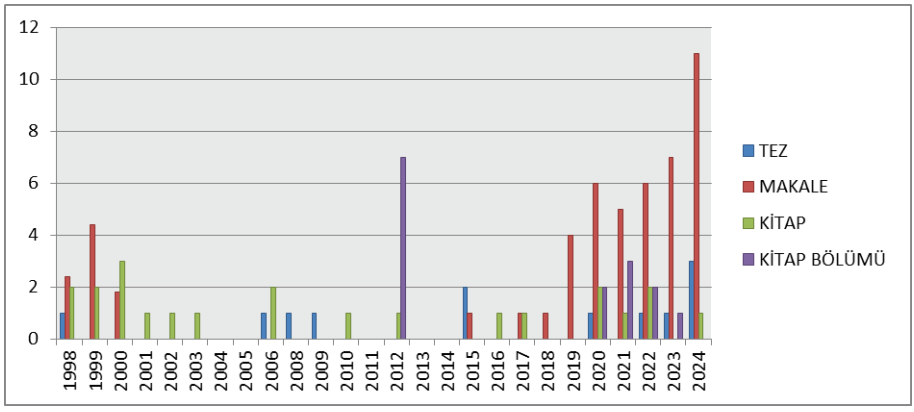
ÖNDER, M. (2020), Yapay zekâ: Kavramsal çerçeve. İ. DEMİR içinde, *Disiplinlerarası Politika Vizyonu Ve Stratejiler 2020* (s. 91-102),Ankara: İksad Yayınları.

PALA, F.K. (2022), Makine öğrenmesi ve eğitim sistemine getirdikleri. NABİYEV VE A.K. ERÜMİT içinde, *Eğitimde Yapay Zekâ Kuramdan Uygulamaya* (s. 233-257), Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

SAY, C. (2012), Diller, Çözümsüz Problemler ve Sonsuzluk, HALUK BŞNGÖL içinde, *Bilgisayar ve Beyin* (177- 184), 2. Bs., İstanbul, Pan Yayıncılık,

SAY, C. (2012), Yapay Zekâ ve Gödel Teoremi, HALUK BİNGÖL içinde, *Bilgisayar ve Beyin* (242-264),2. bs., İstanbul: Pan Yayıncılık.

YILMAZ, K.Ş. (2021), Yapay Zekâ Model Tasarımı, N.Ö. İYİGÜN VE M.K. YILMAZ içinde, *Yapay Zekâ: Güncel Yaklaşımlar ve Uygulamalar* (s. 93-123). İstanbul: Beta Kitap Yayınları.

Şekil 2 Yapay zeka ve bilinç konusu hakkındaki çalışmaların yıllara göre sayıca dağılımı

Şekil2'de görüldüğü gibi yapay zeka ve bilinç konusundaki yayınların 1998- 2024 yılları arasında türlerine göre tez, makale, kitap ve kitap bölümü olarak sayısal dağılımı gösterilmektedir.1998 yıllından günümüze kadar yapay zeka ve bilinç konusu hakkında yapılan çalışmaların niceliksel oranı makale türünde artış göstermektedir. Makale türündeki artış kitap türüne olan ihtiyacın azalmasına neden olmaktadır. Konu hakkında yazılan tezlerin sayısı 13, makalelerin sayısı 42, kitapların sayısı 15 ve kitap bölümlerinin sayısı 15 olarak görülmektedir. Yapay zeka ve bilinç konusunda yayınlanan çalışma sayısının fazla olmasının sebebi bu konuya dahil olabilecek alt başlık sayısının fazla olmasından kaynaklıdır.

4.Yapay Zeka ve Transhümanizm

"Bilim ve teknolojinin imkânlarını kullanarak insanın daha da geliştirilerek dönüştürülmesi amacını taşıyan transhümanizm kavramında Latince önek olan "trans" geçişi ifade eder" (Dağ, 2017: 54). Bu sebeple transhümanistler, insanlığın geçişi için olası bir köprü olarak hizmet edebilecek bir şeyi ifade etmiş olurlar (Dağ, 2017: 54). Dolayısıyla transhümanizm, teknolojik gelişmelerin yardımıyla, insanın hem fizyolojik hem de zihinsel olarak daha dayanıklı ve üstün hale gelmesini hatta insan hayatının ölümsüz olması istenilen düşünme bir biçimidir. Ölümsüzlüğe ulaşma fikri, bireyin varoluşsal açıdan konumunun değişmesine sebep olmaktadır. Çünkü varoluş felsefesinde derin bir içeriğe sahip olan ölüm kavramı insanı daha anlamlı bir varlık alanına yükseltirken, transhümanizm ile insan yaşayan makinelere dönüşebilir.

İnsanın hümanizmden transhümanizme geçmesi yani daha üst seviyede yaşam arzusu anlamına gelir. Bu değişim ve dönüşümde anahtar kavram "teknolojik insan"dır (Demir, 2018: 95). Değişen dünyada insana ait nitelikler, teknolojik insan kavramına uygun şekilde oluşmaktadır. Örneğin hızlı insan denildiğinde teknolojik yeniliklere en çabuk ayak uyduran bir bireyi anlarız.

İnsanın konumunu değiştirirken, cevap bekleyen sorular ise şunlardır: "İnsan makine insan olarak var olduğunda makineleşmeyen insani duygu ve değerler var olabilecek mi?", "İnsandaki ölümsüzlük fikri, insanın bütün evrene hükmetmeme isteğine sebep olmaz mı?" ve "İnsan gerçekten ölümsüz olmak ister mi?" Bu sorular transhümanizm hakkında yapılan çalışmaların sıklığını içeriğini oluşturmaktadır.

Transhümanizm Kavramı Hakkında Yayınlanmış Makaleler

AVCI, M. (2024), "Transhümanizme Kaynak Bir Paralel Evren Ütopyası: "Tanrı İnsanlar", *Journal of Ilahiyat Researches/Ilahiyat Tetkikleri Dergisi*, (62).

AYDENİZ, H. (2020), "Geleneksel Değerler Üzerinden Bir Transhümanizm Eleştirisi", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, (53), 353-376.

AYDOĞAN, E. (2020), "Transhümanizmin Kantçı Temelleri: Bir Proto-Transhümanist Olarak Immanuel Kant", *Pasajlar*, 2(6).

BAL, S. Y., & SARIKAYA, B. (2022), "Kelami Açıdan İnsan Fıtratı ve Bilinci Bağlamında Yapay Zekâ ve Transhümanizm", *Mavi Atlas*, 10(2), 404-418.

ÇELİK, N. (2020), "The Bothersome Man Filminde Post-Hümanizm ve Transhümanizm Sorgulamaları", *Sosyolojik Düşün*, 5(2), 139-160.

DAĞ, A. (2017), "Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm", *Academic Journal of Philosophy/Felsefi Düşün*, (9), 46-68.

DAĞ, A. (2018), "Nietzsche ve Transhümanizm Bağlantısı Üzerine Bir Değerlendirme", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (25), 207-224.

DAĞ, A. (2019), "Transhümanist Savaş Teknolojisi ve Etik Sorunlar", *Isophos: Uluslararası Bilişim, Teknoloji Ve Felsefe Dergisi*, 41-56.

DAĞ, A. (2019), "Yaratılışa Müdahale ve Yeni Bir Evrimci Neo-Darwinist Bir Yaklaşım Olarak Transhümanizm", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (27), 153-168.

DEMİR, A. (2018), "Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-hümanizm", *AJIT-E: Academic Journal of Information Technology,* 9(31), 95-104.

GÜLTEKİN, A. (2021), "Transhümanizm Bağlamında Yapay Zekâ Tanrıya Bir Başkaldırı Mıdır?", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (28), 1-16.

GÜNAY, İ. E. (2023), "Transhümanizm: İnsan Simülakrın Sonu", *Mevzu–Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 207-235.

GÖZEN, H., EDMAN, T. B., ARIKAN, A., DAĞ, Ü., DÜLGER, O., & GÜDÜCÜ, B. (2022), "Bir Klonun Günlüğünden: Posthümanizm, Transhümanizm, Distopya ve'Beni Asla Bırakma'", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *39*(1), 144-160.

KIZILDAĞ, H. (2021), "Arkaik Devirlerden Post-Hümanizme Ölümsüzlük Arayışındaki İnsan: Ufuktaki Transhümanizm ve Kültür", *Sosyal Bilimler Işığında Doğa, İnsan, Toplum ve Kültür*, 81.

KÖSE, U. (2020), "Yapay Zekâ Etiği Çerçevesinde Geleceğin İşletme-

leri: Dönüşüm ve Paradigma Değişiklikleri", *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, *8*(5), 290-305.

KÜRKCÜ, S. (2022), "Yapay Zeka İle Toplumsal Genel Zekanın İlişkisi Üzerine: Fikirleri Ve Kurumların Dönüşümünde Yaşamın Bağlantısallığı", *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 62(1), 764-785.

ŞAHİN, A. (2021), "İnsansız Dünya: Transhümanizm", *Medeniyet Ve Toplum Dergisi,* 5(2), 191-194.

TEMEL, H. (2019), "Transhümanizme Farklı Bir Bakış!", *Journal of Human and Social Sciences*, *2*(2), 372-380.

TUFAN, B. N. (2023), "Transhümanizm ve Yapay Zeka Açısından "The Future Of"(gelecekte) Belgeselinin Analizi", *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, *7*(3), 223-255.

TURHAN, G. (2024), "Teknoloji ve Teolojinin Kesişimi: Yapay Zeka Çağında Kimlik Ve Ölümsüzlük", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, *24*(3), 465-492.

ÜNAL, M. F. (2019), "Dijitalleşmenin Transhümanizme Etkisi", *International Journal of Information, Technology and Philosophy*, 19.

ÜRGEN, B. PEKÇETİN, T. (2023), "İnsan-Robot Etkileşimine Zihin Algısı Özelinde Bilişsel Bilimler Penceresinden Bakış", *Nesne-Psikoloji Dergisi*, 29.

Yavuz, B. (2020), "Nıetzsche'nin Transhümanist Bir Okuması Yapılabilir mi?", *Journal of Modernısm and Postmodernısm Studıes (JOMOPS)*, 1(1), 121-126.

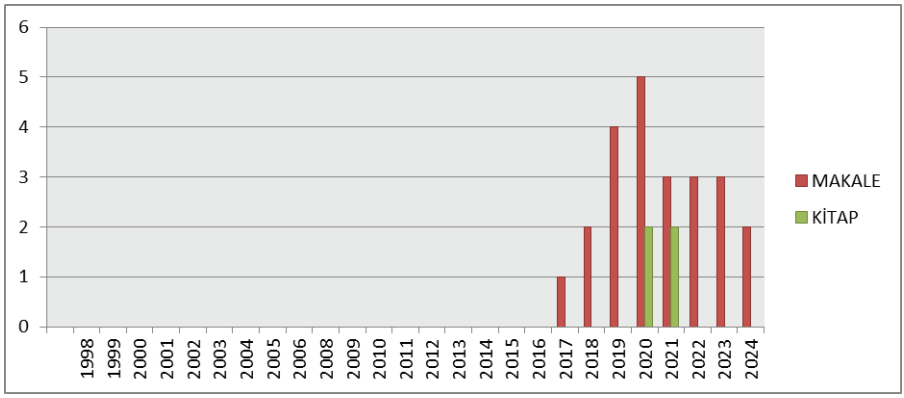
Transhümanizm Kavramı Hakkında Yayınlanmış Kitaplar

DAĞ, A. (2020), *Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşü*mü, Ankara: Elis Yayınları.

BALLI, Ö. (2020), *Posthümanizm - Transhümanizm ve Günümüz Sanatı*, Ankara: Siyasal Kitapevi.

TEKİN, M. & ÖZDEMİR, M. (2021), *Transhümanizm ve Posthümanizm.* İstanbul:Eskiyeni Yayınları.

ÖDEMİŞ, M. (2021b), *Özgürlüğün Trajedisi Nörobilim Bağlamında İrade Sorunu*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Şekil 3 Transhümanizm konusu hakkında yapılan çalışmaların yıllara göre sayıca dağılımı

Şekil 3'de görüldüğü gibi transhümanizm hakkında yapılan çalışmalar, son yıllarda karşımıza çıkmakta ve niceliksel oranı son yıllarda artmaktadır. Henüz bu konu hakkında doğrudan tez yayınlanmamıştır. Transhümanizm hakkında yazılmış makale sayısı 23, kitap sayısı ise 4 olarak görülmektedir. Transhümanizm konusu, teknolojik gelişmeleri ön görüp, bu bağlamda fikir gelişimi göstermesi bakımından, yeni bir konu olarak, 2017 yılı itibariyle makale ve kitaplara konu başlamıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzde hızla ilerleyen yapay zekanın felsefeye konu olması kaçınılmaz bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda çalışmamızda yapay zeka felsefesine dair yapılan yayınların farklı problemler ve başlıklar altında sınıflandığını tespit etmiş bulunmaktayız. Söz konusu sınıflandırmaların ise yapay zeka ve etik, yapay zeka ve bilinç ve trans-hümanizm olmak üzere üç başlık ve problem altında şekillendiği görülmektedir. Bu bağlamda çalışmamızda her probleme ilişkin yapılan yayınların sayısı, her başlık altında grafikler ile gösterilmekte ve değerlendirilmektedir. Genel anlamda bir değerlendirme yapacak olursak; her bir probleme ait grafiklerden de anlaşılacağı üzere, ilgili yayınların sayısının son yıllarda artış gösterdiğini ve söz konusu problemlere ilişkin yapılan yayınların güncel yayınlar olduğunu ifade edebiliriz. Ancak bu artışın sürekli değil, dalgalı bir seyir izlediği de belirtilmelidir. Bu grafiklerde her konunun hangi türde, hangi yıllarda kaç adet yayın olduğu açıkça ifade edilmiştir. Yapay zekada etik konusunda toplamda 60 adet yayın, yapay zeka ve bilinç konusu hakkında toplamda 85 adet yayın ve transhümanizm konusu hakkında ise 27 adet yayın olduğu tespit edilmiştir.

Yapay zeka ve bilinç bağlamında incelediğimiz yayınlarda, genel olarak, yapay ve doğal zekanın karşılaştırması yapılmaktadır. Bu karşılaştırmalar bağlamında: "Yapay zekanın bilince benzerliği ne kadar mümkündür?" sorusu karşımıza çıkmaktadır. Yine bu soru bağlamında, insan bilincine ait diğer niteliklerin konusu karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda konuların yapay zeka ve bilinç probleminde; yapay zeka ve dil, yapay zeka ve duygu olarak çeşitlendiği görülmektedir.

Yapay zekanın etiğe konu olması ise hızla ilerleyen yapay zekanın insanın yerini alması ve yapay zekanın bazı güçlü niteliklerinin insanı geçmesiyle karşımıza çıkmaya başlamıştır. O halde: "Yapay zeka da etik anlayış mümkün müdür?" sorusu karşımıza çıkarken, bu soru bağlamında yazılan makalelere baktığımızda yapay zekada etiğe dair çalışmaların özellikle sorumluluk kavramı ile bağlantılı olarak analiz edildiğini görmekteyiz. Örneğin, insan üretimi olan makinenin etik durumlara aykırı bir davranışta bulunmasıyla makinenin kendisi mi yoksa makinenin üreticisi olan insan mı sorumlu olacaktır? Bu noktada verilen genel mesaj, yapay zekanın her durumda etik davranışta bulunamayacağına dairdir.

Yapay zekaya dair diğer bir konu ise trans-hümanizm hakkındadır. Yapılan çalışmalar teknolojinin hızlı ilerlemesinden ilham alan insanlığın yapay zeka gibi makine-insan olma isteğinden kaynaklanmaktadır. Yani burada insanlık yapay zekaya benzemek ister. Özellikle ölümsüzlük kavramı üzerinden yola çıkarak yazılan makalelerde, insanlığın ölümsüzlüğe ulaşma isteğinin getirdiği olumlu ve olumsuz durumlar ele alınmaktadır.

Yapay zekanın bir taraftan bu denli hızlı ilerlemesi diğer taraftan ise sınırının ve etik çerçevesinin oluşturulamamış oluşu ciddi bir felsefi alt yapıya ve sorgulanmaya ihtiyacı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sebeple karşımıza etik anlayışa sahip olamayan, insanlığı araçsallaştıran yapay zeka çağı karşımıza çıkmaktadır. O halde yapılması gereken yapay zekanın hızlı üretiminden önce, üretim sonucunda karşımıza çıkabilecek bazı sorunları düşünüp buna göre üretimine devam etmektir. Ayrıca yapay zeka çağında kendini araçsallaştırmadan var olabilen bir insanlık için felsefi niteliklere ve temellere sahip daha fazla makale, kitap ve tezlerin yazılmasına ihtiyaç olduğunu ifade etmemiz gerekir.

KAYNAKÇA

ARSLAN, E. (2014), "Yabancı Dil Öğretiminde Robot Öğretmenler", *On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* (33) 15-27.

ÇELEBİ, V. & İNAL, A. (2019), "Yapay Zekâ Bağlamında Etik Problemler", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, (12), 651-662.

DEMİR, A . (2018), "Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-hümanizm", AJIT-E: Academic Journal of Information Technology, 9(31), 95-104.

GÜLTEKİN, A. (2021), "Transhümanizm Bağlamında Yapay Zekâ Tanrıya Bir Başkaldırı Mıdır?", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (28), 1-16.

GÜNDAY, Ş. (2003), *Zihin Felsefesi,* Bursa: Asya Yayınları 1. Baskı.

KARADAĞ, M. (2021), "Ahlaki Değerlerin Kodlanabilmesi Bağlamında Yapay Zekâ Etiğine Kuramsal Bir Bakış", *TRT Akademi,* (6), 748-767.

TOPAKKAYA, A. & EYİBAŞİ, Y. (2019), "Yapay Zeka ve Etik İlişkisi", *Felsefi Düşün Dergisi,* (70), 81-99.

TÜLÜCE, H. (2023), "Zihin Felsefesi Bağlamında Ruh Kavramının Bilinç Kavramına Dönüşümü", *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi,* (10), 325-344.

UZUN, Y. (2021), "Yapay Zeka İnsan Zekasının Yerine Geçebilir mi", *Uluslararası Mühendislik ve Sosyal Bilimler Sempozyumu*" (7), 1-15.

YEŞİLKAYA, N. (2022), "Yapay Zekaya Dair Etik Sorunlar", *İlmi Araştırmalar Dergisi,* (14), 949-962.

Bölüm 11

VIRGINIA WOOLF'UN "KENDİNE AİT BİR ODA" ESERİNDE KADINLARIN "YAZAR" OLARAK VARLIK KAZANMASI

İclal BAĞCI[1]

1 Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Felsefe Bölümü, ORCID: 0000-0001-6018-476X, e-mail: iclalbagci90@gmail.com.

GİRİŞ

19. yüzyıla kadar batı tarihinde yazın hayatının erkeğin tekelinde olması kadınların yazma alanlarına bir sınırlılık getirmiş ve bu sınırlılık kadınların, eserlerini erkek takma isimleriyle yayımlamalarına sebep olmuştur. Çünkü kadınların edebiyatta yeterince söz sahibi olamamalarının en temel sebebi onların zekâ konusunda erkeklerden daha geri oldukları ve onlar kadar nitelikli eserler veremeyecekleri fikrinden kaynaklanmaktadır. Virginia Woolf tarihsel süreç içerisinde edebiyatın erkek egemenliğine yaslanan bir ideolojiden beslendiğini ve eril yapıda devamlılık gösterdiğini iddia eder. 1929 yılında yayınladığı *Kendine Ait Bir Oda* adlı eserinde "hiçbir kadının Shakespeare'in dehasına sahip olamayacağı" şeklindeki iddiayı çürütmeye çalışır. Woolf, kadınların edebiyat dünyasında görülememesini, ekonomik bağımsızlığa sahip olamamalarıyla ve ataerkil edebiyat geleneğinin varlığıyla açıklar. Yazar, kadınlar açısından var olan olumsuz tabloyu somutlaştırmak için, Shakespeare'in bir kız kardeşi olduğu varsayımından hareket eder ve Judith adındaki bu yetenekli kız kardeşe gerekli fırsatlar tanınırsa erkek kardeşi gibi yaratıcı ve başarılı olabileceğini okura gösterir. Böylece kadınların da edebiyat dünyasında erkekler gibi bir varlık kazanabileceklerini ve bu duruma sanıldığı gibi zeka, yetenek, duygusallık, mantık gibi sebeplerin mani olmadığını kanıtlamış olur.

Yazın Dünyasına Giriş

Türkçe'de "yazar" anlamına gelen "author" kelimesi Fransızca *authoriser* ve İngilizce "*to authorise*" sözcüğünden türemiştir. İngilizce'de "authorise" yetki vermek, "authority" otorite, Eski Fransızca'da "autor" ise baba manasına gelmektedir.[1] Bu durum "yazar" kelimesinin etimolojik kökeninde bizzat ataerkil kimliğe bir atıf olduğunun ve kadınların edebiyat dünyasına daha en baştan dahil edilmediğinin bir göstergesidir. Batı düşünce tarihinde 19. yüzyıla kadar yazmak, yaratmak ve bir eser ortaya koymak eril olana ait eylemler olarak kabul edilmekteydi.[2] Kadınların da erkekler gibi edebiyat eserleri verebilecekleri düşüncesinin oluşmaya başladığı ilk dönemlerde kadınlar kendi kimliklerini saklayarak edebiyat sahnesine çıkmışlardır. 1840-1880 yıllarını kapsayan bu süreçte kadın yazarlar toplumda yer alan kadın imajını değiştirmeden eserlerine yansıtırlar. Toplumun gözünde "kadın" kendi doğasına uygun hareket eden, toplumsal kuralları itinayla yerine getirmekle sorumlu bir bireydir. Ondan beklenen çocuklarına ve kocasına hizmet etmesi, ev işlerini yapması, itaatkâr, çalışkan, uysal, sessiz bir birey olması yönünde-

1 Sandra M. Gilbert ve Susan Gubar, *Tavan Arasındaki Deli Kadın*, çev. Nil Sakman (İstanbul: Aylak Adam Kültür Sanat Yayıncılık, 2016), 46.
2 Gilbert ve Gubar, *Tavan Arasındaki Deli Kadın*, 95.

dir. Erkek isimleri kullanarak eserler kaleme alan kadın yazarların içinde bulundukları ataerkil yapıya zıt düşen kadın karakterler yaratmaları pek mümkün değildi. Ancak 1880-1920 zaman aralığında erkek yazarların taklit edilmesinden vazgeçilir ve kadınların ötekileştirilmesine yönelik bir mücadele başlar. Kadınların maruz kaldığı ayrımcılık, yaşadıkları problemler edebi eserlerde dile getirilir; böylece kadın sorunu birçok insan tarafından bilinir hale gelir. 1920 sonrasında ise kadınlar mücadelelerini ve sorunlarını dile getirmekten ziyade kendilerine has yeni bir dil oluşturma çabasına girerler. Aşamalı bir şekilde gelişen kadın edebiyatı, zamanla kalıcı eserler vermeye dönük bir yola girmiştir.[3] Virginia Woolf *Kendine Ait Bir Oda* (1925) adlı eseriyle feminist edebiyatta verilen söz konusu kalıcı eserlerin ilk örnekleri arasında yer alır.

Kendine Ait Bir Oda

Virginia Woolf *Kendine Ait Bir Oda* eseriyle kadına kendisini ontolojik manada inşa edebileceği bir zemin sunar. Özel bir alanın ve hayatı idame ettirecek bir ekonomik gelirin mevcudiyeti kadınların varlık kazanabilmesi için zaruri iki unsur olarak tanıtılır.[4] Bu gerekli koşullar Woolf'un nezdinde kadının üretkenliğine ve yaratıcılığına doğrudan etki edecek hususlardır.[5] Yazmak öznenin kendini var etmesi manasına gelir ki kadın da okudukça, yazdıkça ve eserlerini yayınladıkça "ben de varım" diyebilecektir.

Woolf, eserinin daha en başında yazma eylemiyle insanın kendine ait bir odaya sahip olması arasında ne tür bir ilişki olduğunu sorgular.[6] Bu meselenin arka plânında varoluş ve cinsiyetle ilgili izlerin olduğunu belirten Woolf, bir nehir kıyısında yaşadığı hadiseyi aktararak kadınların pek çok alanda olduğu gibi kamusal alandan da nasıl dışlandıklarını örneklendirir. Ona göre kadın olduğu için çimenlerin üzerinde yürümesine izin verilmemesi[7] olayında olduğu gibi yine kadın olduğu için edebiyat alanında yer almasına izin verilmemesi birbirinden ayrı konular değildir. Woolf'un, eserini yazarken bu meselelere dikkat çekmesinin temel sebeplerinden biri içinde bulunduğu dönemde ve coğrafyada kadınların eğitim hakkını henüz elde edememesinden; erkeklerle aynı fırsat eşitliğine sahip olamamasından kaynaklanır. 19. yüzyılın sonlarında 18 yaşında olan Woolf'un yaşadığı çağda kadınlar üniversiteye gidebilmek için 1920'li yıllara kadar bekleyecek ve ancak pek çok yarardan muaf tutulan, ka-

3 Mehmet Bakır Şengül, ''Kadın Edebiyatı: Bir Varoluş Mücadelesi'', *International Journal of Social Science*, 44 (2016): 203-211.

4 Ghanim Jasim Samarrai, "Reconstructing Virginia Woolf's Feminism", *Journal of the College of Arts University of Basrah*, 56 (2011): 2.

5 Samarrai, "Reconstructing Virginia Woolf's Feminism", 2.

6 Virginia Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, çev. Suğra Öncü (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 5.

7 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, s. 8.

dınlara özgü "titular" denilen diplomalardan alabileceklerdi.[8] Kadınlara eğitim veren çok az sayıdaki kurumların eğitim kalitesiyle erkek öğrencilerin aldığı eğitim arasındaki fark, erkek öğrencilerin daha deneyimli hocalardan ders alması, kadınların kütüphaneye girmelerine müsaade edilmemesi, hatta kadın ve erkek öğrencilere verilen yemeklerdeki farklılık, kadın öğrencilerin erkek hocalar tarafından küçümsenmesi[9] ve daha pek çok örnek Woolf'un eğitim, sanat, tarih, kamusal alandaki cinsiyet ayrımcılığına neden bu kadar yoğunlaştığını anlaşılır kılar. Bu tür bir ayrımcılığın baskın olduğu böyle bir dönemde kadınların kalemi ellerine alarak yazı yazmaları, entelektüel olmaları, kendilerini geliştirmeleri gülünç bir vaziyet olarak kodlanır. Nitekim Woolf, eserin birinci bölümünde kadınların kocalarından ya da babalarından izin almadıkça para harcayamadıklarını, herhangi bir mülk sahibi olamadıklarını, yolculuk yapamadıklarını ve onların rızası dışında hareket edemediklerini aktarır.[10] Eleştirel bir söylem geliştiren Woolf, kadınların üretken ve yaratıcı olmalarının önündeki en büyük engelin erkeğe olan bu bağımlılıkta saklı olduğunu belirtir[11] ve meseleyi daha detaylı irdelerken tarihsel pek çok hususu gündeme getirir. Örneğin, Napolyon'un kadınların eğitilemeyeceğine; Mussolini'n kadınlara olan nefretine; kadınların eksik akıllı olarak tanımlanmalarına[12] değinerek erkeklerin kadınları aşağılayarak bir var olma çabası içine girdiklerini belirtir.[13] Kadınların erkeklerden daha aşağı bir konuma yerleştirilmesini "büyüteç" benzetmesiyle açıklar. Woolf'a göre kadınları aşağılamak erkeklere bir kendini kanıtlama ve kendini üstün görme hali sağlar.[14]

Yazın dünyasında yer alabilmek için kadının paraya ve kendine ait bir odası olması gerektiğini ısrarla hatırlatan Woolf, kadınlara oy kullanma hakkının tanındığı gün halası Mary Beton'dan kendisine miras kaldığını öğrenir.[15] Bu miras Woolf'a ömür boyu hayatını idame ettirebilmesini sağlar ki kendisi de artık geçim sıkıntısı çekmeyeceğinden duyduğu memnuniyeti dile getirir.[16] Bu aşamada çok temel bir soruyu ele alır: "Yoksulluğun kurmaca yazın dünyası üzerindeki etkisi neydi?"[17] Bu soru kadının edebiyat alanında bir varlık kazanabilmesi için sadece yazmasının yeterli olmayacağını; aynı zamanda yapıtlarını yayınlayabilecek asgari koşullara sahip olmasının mecburiyetini hatırlatır.

8 Mina Urgan, *Virgina Woolf* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 48.
9 Urgan, *Virgina Woolf*, s. 49-50.
10 Manju Singh, "The Feminist Thought in "A Room of One's Own" by Virginia Woolf", *International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)*, 9/12 (December 2021): 269.
11 Singh, "The Feminist Thought in "A Room of One's Own" by Virginia Woolf", 269.
12 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 35.
13 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 39.
14 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 39.
15 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 42.
16 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 43.
17 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 29.

Woolf, içinde bulunduğu döneme değin her iki erkekten birinin şiir, şarkı yazmış olmasını ve kadınlarınsa yazmamış olmasını sorgulayarak "kadınların içinde yaşadığı koşullar nelerdi ki yazma serüvenine uzun süre dahil olamadılar?" sorusunu sorar.[18] Böylece tarih kitaplarına yönelerek kadınların hangi konumda yer aldıklarını anlamaya çalışır. Araştırma sürecinde Profesör Trevelyan'ın "İngiltere Tarihi" kitabında kadınların eşleri tarafından dövülmesinin yasal olduğunu; ailesinin evlilik konusundaki isteğini kabul etmeyen kızların odaya kilitlenip dövülmesinde bir beis olmadığını; erkeklerin kadınlar için bir "efendi/sahip" rolünde olduğunu öğrenir.[19] Elizabeth dönemine odaklanan Woolf, kadınların nadiren günlük tuttuklarını, daha çok mektup yazdıklarını; oyun ya da şiir türünde eserler vermediklerini öğrenir.[20] 18. yüzyıla kadar kadınların çocuk yaşlarda evlendirilmeleri ve ekonomik bir gelirlerinin olmaması yazın dünyasına girememelerinin en büyük sebebi olarak görülür. Öyle ki Woolf araştırmaları esnasında William Shakespeare'in yapıtlarıyla karşılaşınca "bir kadının Shakespeare'in çağında Shakespeare'in oyunlarını yazmış olabilmesi her yönüyle ve tümüyle olanaksızdı"[21] tespitini yapar. Bu argümandan yola çıkarak Shakespeare'in Judith adında son derece yetenekli bir kız kardeşi olduğunu hayal eder ve olabilecekleri tahmin etmeye çalışır. Woolf, öncelikle Shakespeare'in hayatına odaklanır: Büyük olasılıkla liseye giden; Latince, gramer ve mantık alanlarında bilgili; çok iyi tavşan avlayan; ele avuca sığmayan; tiyatroyu seven ve Londra'ya giderek başarılı bir oyuncu olan; zeki ve yetenekli biri olarak tanıtılır.[22] Kendisi gibi yetenekli olan kız kardeşiyse aynı ölçüde yaratıcı, maceracı, heyecanlı biri olmasına rağmen okula gönderilmemiştir. Gramer ve mantık okuma imkânına sahip olamamış; ancak kardeşi Shakespeare'in kitaplarını gizlice okuyan, kendisinden ev işleri yapması beklenen bir karakterdir. Ailesinden azar işitmemek için yazdıklarını saklamak ya da yakmak zorunda kalan Judith'i 20 yaşına gelmeden zengin bir tüccarla evlendirmeye çalışırlar. Evlenmek istemeyen Judith babası tarafından şiddet görür ve bunun üzerine evi terk etmek zorunda kalarak Londra'ya gider. "Erkek kardeşininki gibi bir yeteneğe, sözcüklerin uyumu konusunda son derece canlı bir imgeleme sahip"[23] olan Judith yine kardeşi gibi tiyatroyla ilgilenir. Sahnelerde rol almak istediğini söyleyince alaycı ve küçümseyici tavırlarla karşılaşır. Bir kadının tiyatro oyuncusu olma fikri erkekleri rahatsız eder ve sonunda Judith kendisine acıyan menajer Nick Green'den hamile kalır. Yazmasına, üretmesine ve

18 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 47.
19 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 48.
20 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 51.
21 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 53.
22 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 53.
23 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 54.

tiyatroyla ilgilenmesine izin verilmediği için ne yazık ki intihar eder.[24] Woolf bu hikayeyi "Shakespeare'in döneminde bir kadın onun dehasına sahip olmuş olsaydı, sanırım öyküsü böyle yazılırdı"[25] diyerek sonlandırır ve Judith karakteriyle kadınların yaratıcılık taraflarının ataerkil yapılar tarafından bastırılmaya çalışıldığını açıkça göstermiş olur.[26]

Woolf paylaştığı bu öyküyü Judith okuma-yazma öğrenebildiği; yetenekli, azimli ve dahi olduğu için iyimser bulur. Ona göre böyle bir dehanın sürekli çalışan, hizmet eden, küçük yaşta evlendirilen, sorumlulukları boyundan fazla olan kadınlar arasından çıkması imkânsızdır.[27] Onun bu tezi kadınlara gerçekten yaşama fırsatı verilmediğini ortaya koyar ki bu durum deneyimin ve yaşantının sınırlı bir çerçevede kaldığını gösterir.[28] Örneğin, Charlotte Brontë ve Jane Austen erkekler gibi yaşayabilseydi eserlerinde başka hangi konuları ele alırlardı? Goerge Eliot Kırım Savaşı'na katılsaydı neler yazabilirdi? Tolstoy dünyayı gezmemiş olsaydı aynı yazar olabilir miydi?[29] Kadınlar bunları yapamadıkları için ve edebiyat dünyasında varlık kazanabilmek için bu alanda da bir tür mücadele verme ihtiyacı hissetmişlerdir. Woolf'un tüm çabası kadınların herhangi bir kısıtlamaya maruz kalmadan, kimliklerini saklamadan, erkek maskesinin altına sığınmadan, kendi adlarıyla bir varoluş ortaya koyabilmeleri içindir.[30] Bu varoluş öyküsü sadece mektup, anı yazarak değil felsefe, şiir, deneme, bilim, tarih vb. pek çok alanda üretken olup yaratıcılıklarına ket vurmamayı içerir.

Bir "Yazar" Olarak Kadın

Edebiyat ve felsefe etkileşimi dilin kullanılma biçiminde, estetik kaygılarda, eleştirel tavırda kendini belli eder. Felsefe tarihi birçok filozofun edebi bir dille metinlerini yazdıklarını gösteren örneklerle doludur. Örneğin, ilkçağ filozoflarının şiirler ve belâgatlar yoluyla düşüncelerini ifade etmeleri; St. Augustine, Schopenhauer, Nietzsche'nin felsefeyle ilgilenmelerinin dışında edebiyatçı kimliğini de taşımaları; Russell, Camus, Sartre gibi düşünürlerin Nobel Edebiyat Ödülü'nü almaları iki alanın iç içe olduğunu somutlaştıran örneklerdir.[31] Gündoğan, bu biraradalığı açıklamak adına bir eseri felsefi yapan ilkelerin neler olabileceğini ele alır. Bir düşüncenin, argümanın ya da iddianın felsefi olarak saptanması için sistemli bir biçimde incelenmesi, kendi içinde mantıklı ve tutarlı önerme-

24 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 55.
25 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 55.
26 Şengül, ''Kadın Edebiyatı: Bir Varoluş Mücadelesi'', 203-211.
27 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 55.
28 Urgan, *Virgina Woolf*, 52.
29 Urgan, *Virgina Woolf*, 53.
30 Urgan, *Virgina Woolf*, 53.
31 Ali Osman Gündoğan, "Edebiyat ve Felsefe İlişkisi Üzerine", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Necati Öner Armağanı XL* (1999): 196.

ler barındırması, eleştirel bir yöne sahip olması, bir soru ya da problem etrafında vûku bulması, hatta belirli bir döneme ve o dönemin temsilcilerine atıf yapması beklenir.[32] Bunun dışında felsefi bir eserin dili akıl yürütmeler, çıkarımlar ve mantıksal çözümlemeler içerdiği için soyuttur. Edebiyatsa felsefenin soyut dilini olay örgüsü, mekân, yer, metafor, imge, karakter vb. hususlar aracılığıyla somut bir kisveye büründürür. Böylece soyut ve karmaşık olabilecek felsefi argümanlar edebiyat vasıtasıyla anlaşılabilir bir hâle bürünür.

Edebi bir eser felsefi tartışmalara yer verdiğinde estetik ve haz alma ilkelerinin ötesine geçerek artık kavramsal bir boyut kazanır. Edebiyatın felsefeleşmesinde ilk örnekleri mitler ve trajediler oluştursa da 21. yüzyılda felsefi roman türünün ortaya çıkışı her iki alanın birbirine olan tesirini artırmıştır.[33] Platon'un *Diyaloglar*'ı, Parmenides, Herakleitos ve Anaxagoras'ın *Doğa Üzerine* başlıklı düz yazı ve şiirleri; Fransız Kafka'nın *Dönüşüm*, Jean Paul Sartre'ın *Bulantı,* Margaret Atwood'un *Damızlık Kızın Öyküsü,* Friedrich Nietzsche'nin *Böyle Buyurdu Zerdüşt,* Simone de Beauvoir'ın *Yıkılmış Kadın*, Cemil Meriç'in *Bu Ülke*, Umberto Eco'nun *Gülün Adı,* Ursula K. L. Guin'in *Mülksüzler* adlı eseri ve daha niceleri edebi olanın içinde gizlenmiş olan felsefi düşüncenin en bariz örnekleridir.

Woolf'un *Kendine Ait Bir Oda* eseri de sorduğu sorular, ele aldığı meseleler ve kullandığı dil itibariyle hem felsefi hem de edebi olarak değerlendirilebilir. Zira okuru düşünmeye sevk ettiği en temel husus kadınların yazı yazarak varlık kazanmalarıdır. Kadının kendi oluş imkânının edebiyatta "yazar" olarak tezahür edebileceğini anlatan bu eser daha çok tarihsel verilere atıfla konuya yaklaşır. Kadınların hangi şartlarda eğitim almaya çalıştıklarını, edebiyat alanında görünür hale gelebilmek için neler yaptıklarını detaylı bir şekilde okura aktarır.

Woolf'un dikkatini çektiği nokta kadının kendi sesini duyurarak bir güç kazanması ve kalemi bizzat kendisi eline alarak yaşadığı problemleri kendi bakış açısından dile getirmesidir. Bu eser bir kadın yazar tarafından kadınların tarihsel süreç içerisinde hangi statüde yer aldıklarını; ekonomik gelire sahip olmanın oy kullanabilmekten daha kıymetli olduğunu; yazmanın, okumanın ve üretmenin entelektüel olmakla ve hakkını savunmakla ilişkili olduğunu okura gösterir. Bu aşamada bir odaya sahip olma vurgusu kendi içinde gerçek anlamıyla bir mekânı kastettiği gibi kadının baskıcı uygulamalardan kaçıp sığınabileceği, kendi sesini dinleyebileceği ve yaratıcılığını açığa çıkarabileceği özel bir alanı da içermektedir. Dolayısıyla "oda" ifadesi zaman, mekân, olay örgüsü, karakter

32 Gündoğan, "Edebiyat ve Felsefe İlişkisi Üzerine",196.
33 Ülker Öktem, "Felsefede Edebiyatın Rolü", *Kaygı* 14 (2010): 98.

gibi salt bir edebiyat malzemesi değil varoluşla ilişkili temel bir metafora dönüşür. Kadına ait bir mekânın olmaması aslında oy kullanma, eğitim alma, kamusal alana girme ve daha nice konuda kadının bir adının ve sözünün olmamasıyla özdeşleşir. Woolf elbette özel alanda kadının ev işlerinden biraz uzaklaşıp kendine vakit ayırabileceği bir mekânı kasteder; ancak bununla birlikte buradaki mekân algısı daha geniş çapta düşünüldüğünde tarih, edebiyat, dil, sosyal hayat, siyaset, ekonomi vb. alanlara yansıtılarak bir varoluş zemininde ele alınabilir. Örneğin, edebiyatta kadının kendine ait bir odası var mı? Böyle bir mekânın oluşabilmesi için kadının okur ve karakter kimliklerinin yanı sıra yazar kimliğini de edinmesi gerekir. Kadınlar böyle bir kimliği üstlendiklerinde yaşadıkları sorunları eserlerinde işleme ve bunlara çözüm önerilerinde bulunma fırsatını daha yakından yakalayacaktır.[34] Nitekim Argunşah'ın da belirttiği gibi "kadın edebiyatı öncelikle kadınlar için kadınlar tarafından yazılan ve kadınları anlatan eserleri"[35] ifade eder. *Kendine Ait Bir Oda* eseri de tam olarak bu tanıma uymaktadır.

Kadınları edebiyat alanında ikincil bir konuma yerleştirmek; onların deneyimlerini, hissettiklerini, yaşamlarını yok saymakla eş değerdir.[36] Oysa kadının bir "yazar" konumunda yer alması hem kendini hem de diğer kadınları anlatabileceği; özne olarak varlık kazanmalarını sağlayacağı bir mecraya dönüşmelidir. Daha açık bir ifadeyle, yazarlık kadının kadını inşasında başvurabileceği en etkili yöntemlerden biri olabilir. Nitekim bir erkek yazarın kaleminden kadın karakterlerin tasviri ve aktarımıyla aynı karakterlerin kadın yazarın kaleminden yaratılması farklılık arz eder.[37] Kadın yazarlar cinsellik, annelik, aile ilişkileri, beden algısı gibi temaları kendilerine özgü yorumlama biçimiyle ele aldıklarında hem edebiyatta farklı açılımların oluşmasına katkı sağlamakta hem de kendi seslerini artık daha rahat duyurabilmektedir.[38] Bu sebeple Woolf kadınlara erkeklerin ne düşüneceğini umursamadan kendilerine vakit ayırarak yine kendilerini yazmalarını tavsiye eder. Elbette bunun kolay olmadığını bilen Woolf, tüm zorluklara rağmen yazı yazmaktan vazgeçmeyen; herkesin ortak kullandığı oturma odasında yazmak zorunda kalan Jane Austen'ı örnek olarak gösterir ve onu takdir eder.[39]

34 Şengül, ''Kadın Edebiyatı: Bir Varoluş Mücadelesi'', 204.
35 Hülya Argunşah, "Kadın ve Edebiyat -I-", *Kaşgar*, 9 (Mayıs 1999): 35.
36 Toril Moi, "'I am not a woman writer' About women, literature and feminist theory today", *Feminist Theory*, 9/3 (2008): 268.
37 Zehra Kaplan, "Kendini Yazmak", *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences*, 4/1 (2018): 33.
38 Rohan Raj, "The Role of Female Writers in the Literature", *International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)*, 3/5 (June 2023): 128.
39 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 73-74.

Woolf, yazı yazmakla kadınların varoluşunu ilişkilendirmeye devam ederek Charlotte Bronte'ye odaklanır. Bronte, yılda üç yüz pound gibi bir geliri olsaydı ve böylece romanlarını hızlı bir şekilde yayınlayabilseydi; kenti gezme, farklı kişilerle tanışıp arkadaşlık kurma; daha fazla deneyim edinme imkânına sahip olsaydı nasıl bir Bronte'ye dönüşürdü?[40] Bu tür sorulara kafa yormaktan kendini alamayan Woolf, aslında cinsiyetin edebiyat üzerinde ne derece etkili olduğunu tespit eder. Ona göre kadınların ve erkeklerin değer verdikleri noktalar edebi eserlerin yayınlanmasında ve okunmasında birer ölçüttür. Örneğin önemli olan moda değil futboldur ve bu değer ölçütü de kaçınılmaz biçimde edebi olana aktarılır.[41] Editörler, eleştirmenler sporu ya da savaşı anlatan eserleri okunmaya değer bulurken kadına özgü meseleleri geri plâna atarlar. Buradaki ayrımcı tavır sadece eserin konusuyla sınırlı değildir; Morris, erkek eleştirmenlerin ve yazarların kadınlara ait eserleri biçimsiz, sınırlı, aşırı duygusal, tertipsiz olarak değerlendirmelerini eleştirir.[42] Bu eleştiriler sonucunda kendi değer ölçütlerini erkeğinkine uydurmaya çalışan kadın yazarlar bir kendilik problemiyle karşı karşıya gelirler. Woolf'a göre 19. yüzyılda kendi olabilme cesaretini gösteren Jane Austen ve Emily Bronte, erkekler gibi değil kadınlar gibi yazmayı başarmışlardır.[43] Bu iki yazardan gururla bahsederken kadın oluşumuzu geriye dönüp "anne" diyebileceğimiz kadınlara bakarak; onları örnek alarak gerçekleştirebileceğimizi söyler. Erkek yazarları örnek almanın kadının kendi varlığını inşa etmesinde bir yararı olmadığını açıkça dile getirir.[44] Şayet kadın kalemi eline alırsa hemcinslerinin kullandığı ortak bir cümleyi miras alabilmelidir. Bundan ötürü Woolf, Cambridge'deki kız öğrencilere "annelerini düşünerek" tarihi yeniden yazmalarını, kadın yazarların kayıp geleneğini ortaya çıkarma cesaretini göstermelerini tavsiye eder.[45] Böylece edebi olan kadının konuşmasında, düşünmesinde, duygularında, yaratıcılığında özgün bir şekilde yer alarak bir kimlik inşasına katkı sağlayacaktır.

40 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 78.
41 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 82.
42 Mona Alrashdi, "The Knowledge of an Author's Gender Influences the Way in Which Their Work Is Read and How Might Feminist Reading/Writing Practices Address This Influence", *International Conference on Gender Studies and Sexuality* (Amsterdam: 05-07 November 2021), 5.
43 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 83.
44 Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, 85.
45 Jane de Gay, *Virginia Woolf's Novels and the Literary Past (*Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006), 10-11.

Sonuç

Woolf'a göre dünya kadına, erkeklere dediği gibi " 'istersen yaz, umurumda değil' demiyordu; dünya kaba kaba gülerek, 'yazmak mı?' diyordu. 'Yazman ne işe yarıyor?' " Woolf'un bu ifadeleri *Kendine Ait Bir Oda* adlı eserinde tartıştığı argümanları özetler niteliktedir. Batı tarihinde 19. yüzyıla kadar kadının yazma faaliyetinin işlevliği bir yana bu faaliyetin gerçekleşmesine dahi müsade edilmemesi birçok kadın yazarın kendi kimliklerini saklayarak ve erkek takma isimleri kullanarak eserler vermesine yol açmıştır. Kadınların edebiyat dünyasından dışlanmaları erkeklerin lehine sonuçlanmasının yanı sıra kadınların "yazma" konusunda erkekler kadar yetenekli olmadıklarına yönelik argümanları güçlendirmiştir. "Şayet kadınlar yeterince yaratıcı, zeki ve üretken olsalardı muhakkak ses getirecek eserler ortaya koyarlardı.", "Kadınlar neden duygusallıklarını kullanarak yazın hayatında başarılı olamıyorlar?", "Kadınlar yazma konusunda erkekler kadar iyilerse neden onlar arasından bir Dostoyevski, bir Shakespeare çıkmamıştır?" şeklindeki iddialar Woolf'un incelediğimiz eseri kaleme alma sebepleri arasındadır. Yazar *Kendine Ait Bir Oda* adlı eseriyle aslında kadınların erkekler kadar yaratıcı olduklarını, ancak yıllarca edebiyat dünyasında söz sahibi olmalarına izin verilmediğinden ötürü yazın dünyasıyla geç tanıştıklarını belirtir. Bu geç tanışmaya sebep olan ve kadınların kitaplar yazmasına sıcak bakmayan yine ataerkil yapının kendisidir. Woolf'a göre kadınlar kendi ekonomik bağımsızlıklarını kazanarak yine kendilerine ait bir oda ve zaman yaratabilir; söz konusu yapının üstesinden gelebilirler. Bunun için kadının bir "yazar" olarak varlık kazanması, okuyup üretmesi ve böylece ontolojik manada bir kendilik inşa etmesi kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

Alrashdi, M. (05-07 November 2021). "The Knowledge of an Author's Gender Influences the Way in Which Their Work Is Read and How Might Feminist Reading/Writing Practices Address This Influence". *International Conference on Gender Studies and Sexuality*, (s. 1-9). Amsterdam.

Argunşah, H. (1999). "Kadın ve Edebiyat -I-". *Kaşgar* (9), 34-40.

Gay, J. d. (2006). *Virginia Woolf's Novels and the Literary Past.* Edinburgh: Edinburgh University Press.

Gilbert, S. M., & Gubar, S. (2016). *Tavan Arasındaki Deli Kadın.* (N. Sakman, Çev.) İstanbul: Aylak Adam Kültür Sanat Yayıncılık.

Gündoğan, A. O. (1999). "Edebiyat ve Felsefe İlişkisi Üzerine". *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Necati Öner Armağanı XL* , 195-203.

Kaplan, Z. (2018). "Kendini Yazmak". *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences , 4* (1), 30-37.

Moi, T. (2008). "'I am not a woman writer' About women, literature and feminist theory today". *Feminist Theory , 9* (3), 259-271.

Öktem, Ü. (2010). "Felsefede Edebiyatın Rolü". *Kaygı* (14), 97-100.

Raj, R. (June 2023). "The Role of Female Writers in the Literature". *International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT) , 3* (5), 128-132.

Samarrai, G. J. (2011). "Reconstructing Virginia Woolf's Feminism". *Journal of the College of Arts University of Basrah* (56), 1-18.

Sharma, S. K. (2016). ''Feminist Criticism: An Introduction''. *Pune Research An International Journal İn English , 2* (1).

Singh, M. (2021). "The Feminist Thought in "A Room of One's Own" by Virginia Woolf". *International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT) , 9* (12), 256-281.

Şengül, M. B. (2016). ''Kadın Edebiyatı: Bir Varoluş Mücadelesi''. *International Journal of Social Science , 44*, s. 203-211.

Urgan, M. (2009). *Virginia Woolf.* İstanbul: Yapı Kredi.

Woolf, V. (2013). *Kendine Ait Bir Oda.* (S. Öncü, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

99

Bölüm 12

HUKUKTA ATAERKİLLİĞİN SOMUTLAŞTIĞI ALANLAR[1]

Emek BAYRAK[2]

1 Danışmanlığını Prof. Dr. Mithat Sancar'ın yaptığı "Ataerki-Hukuk İlişkisi Çerçevesinde Türkiye'de Namus Cinayetleri" isimli doktora tezimdeki bir bölümün, geliştirilmiş ve güncellenmiş halidir.

2 Doç. Dr. Öğretim Üyesi, Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, e-posta: emek75@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6827-517X

GİRİŞ

Kadınların hakları için mücadelesi, uzun yıllara yayılmıştır. Son iki yüz yılda kadın haklarındaki değişiklikler/gelişmeler üç aşamaya ayrılabilir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kadınlar; mülkiyet, velayet, boşanma ve aile hukukuyla ilgili ekonomik haklar kazanmışlardır. Yirminci yüzyılın başlarındaysa, siyasi hakları için mücadele vermişlerdir. Sonrasında siyasi haklar kadınları da içine alacak şekilde genişletilmiştir. Diğer mücadeleyse, iş gücünde eşitliğe ve kendi bedenleri üzerindeki hakların geliştirilmesine yönelik olmuştur. (Doepke, Tertilt, Voena, 2011, s.10)

Bu uzun mücadelenin önemli kazanımları olmuştur. Ancak bu gelişmeleri her coğrafyada görmek mümkün değildir. Diğer taraftan bu kazanımlara rağmen hukuksal düzenlemelerin, tarafsızlık iddiasına rağmen farklı derecelerde ve biçimlerde ataerkil bir bakış taşıdığı görülmektedir. Hukukta ataerkillik ve onun görünümleri konusunda feminist hukuk çalışmaları önem taşımaktadır. Hukukta ataerkilliğin somutlaştığı alanlar; siyaset, kadına yönelik şiddet, aile, cinsel politika ve çalışma hayatı olarak sayılabilir. Ancak bu çalışmada sadece kadına yönelik şiddet, aile, cinsel politika başlıklarına yer verilecektir.

1.Kadına Yönelik Şiddet

Kadına yönelik şiddeti tanımlama noktasında, toplumsal cinsiyet ile şiddet arasında bağlantı kuran şu tanım önem taşımaktadır: Kadına yönelik şiddet; "*zoraki kuvvet ve baskıyı içeren ve hiyerarşik toplumsal cinsiyet ilişkilerini sürekli hale getirmeyi, sürdürmeyi amaçlayan her türlü davranıştır*". (Asia Pasific Forum on Women, Law and Development, My Rights, Who Controls?, 1990, Kuala Lumpur, Malezya,) Bu tanım, toplumsal cinsiyet ile şiddet arasında bağ kurduğu gibi; şiddeti de salt fiziksel şiddete indirgememekte ve daha geniş bir bağlamda ele almaktadır.

Kadına Yönelik Şiddet ve Ev içi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi, diğer uluslararası normlardan farklı olarak, kadına yönelik şiddeti ilk kez açıkça bir insan hakkı ihlali ve ayrımcılık olarak tanımlayan bağlayıcı bir uluslararası norm niteliğindedir.

Sözleşmenin giriş kısmında; kadınlara yönelik şiddetin, erkekler ve kadınlar arasındaki eşitlikçi olmayan güç ilişkilerinin tarihsel bir tezahürü olduğu belirtilmiştir. Bu güç ilişkisinin de erkekler tarafından kadınlar üzerinde tahakküm kurulmasına ve kadınlara yönelik ayrımcılık yapılmasına yol açtığı, kadınların ilerlemelerinin önünde engel olduğu ifade edilmiştir. Sözleşmenin 3.maddesinde kadına yönelik şiddet şöyle tanımlanmıştır: "*Kadınlara yönelik şiddet, ister kamusal ister özel*

alanda meydana gelsin, kadınlara fiziksel, cinsel, psikolojik ve ekonomik acı veya ıstırap veren veya verebilecek olan toplumsal cinsiyete dayalı her türlü eylem veya bu tür eylemlerle tehdit etme, zorlama veya keyfi olarak özgürlükten yoksun bırakma anlamına gelir ve bir insan hakları ihlali ve kadınlara yönelik ayrımcılığın bir biçimi olarak anlaşılmaktadır". (https://istanbulsozlesmesi.org/sozlesmenin-tam metni/#:~:text=Madde%203%20%E2%80%93%20Tan%C4%B1mlar&text=%E2%80%9Cev%20i%C3%A7i%20%C5%9Fiddet%E2%80%9D%2C%20ma%C4%9Fdur,ve%20ekonomik%20%C5%9Fiddet%20anlam%C4%B1na%20gelir.)

Dünya genelinde kadına yönelik şiddetin yaygınlığı ürkütücü boyutlardadır. Kadına yönelik şiddete, dünyanın bütün toplumlarında rastlanmaktadır. Bu anlamda sınıf, ırk ve kültür sınırlarını aşmaktadır. Çünkü kadına yönelik şiddet, kökleri çok derinlerde olan ve evrensel bir nitelik gösteren ataerkil düşünceden kaynaklanmaktadır. Kadına yönelik şiddet, kadın mücadelesinin en önemli başlıklarından biri olmuştur. Pek çok ülkede kadınlar, yasalarda gerekli düzenlemelerin yapılması ve şiddetin önlenmesi için devletin politika geliştirmesi konusunda örgütlü mücadele yürütmüştür. Böylece kadınlar, şiddeti kuytu köşelerinden çıkarıp görünürlük kazanmasını sağlamışlardır. (Her şey elimizde: -Kadına Yönelik Şiddete Son-Özet, http://www.amnesty.org.tr/ai/system/files/herseyelimizde.pdf,)

Kadına yönelik şiddet, uluslararası düzlemde de kadının insan hakları savunucularının, en önemli gündemlerinden biri olmuştur: "*Bu, insan hakları paradigmasına en büyük paralellik gösteren konudur, buna rağmen dışlanmıştır. Şiddette, insan hakları topluluğunun karşı olduğunu söylediği her şeyi görebilirsiniz: Şiddet kölelik içerir, işkence halleri içerir, terörizm içerir, insan hakları topluluğunun mücadele etmeye kendini adadığı ama kadınların yaşamı açısından şimdiye kadar hiç tanımlanmamış birçok şey içerir*". (Bunch, 1990, s.486-498)

Kadına yönelik şiddet fiziksel, psikolojik, cinsel ve ekonomik olabilir. Yani şiddet kategorileri; dayak, öldürme, işkence, zorla evlendirme, namus cinayetleri, tecavüz ve kadın sünnetinden borca karşılık çalıştırmaya, fahişeliğe zorlamaya, eve kapatmaya, onurunu kırmaya ve yoksullaştırmaya kadar geniş bir yelpazeyi içine almaktadır. Kadına yönelik şiddetin aktörleri, devlet, toplum ya da kişilerdir. Şiddet mekânı da kamusal alan ya da aile şeklinde karşımıza çıkabilir.

Kadına yönelik şiddet, 1970'lerden itibaren bir mesele haline gelmiş ve 1970'li yıllarda aile içindeki şiddeti konu alan çalışmalar yapılmıştır. 90'lı yıllardaysa, kadın hakları mücadelesinin en önemli odaklarından biri olmuştur. (Merry, 2001, s.83) Kadına yönelik şiddete ilişkin araştır-

malar, ailenin en yoğun şiddet yaşanan kurumlardan biri olduğunu ortaya koymuştur. (Gelles, 1980, s.873-878)

Toplum ve kişiler dışında devlet de kadına yönelik şiddetin aktörlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kadınlara yönelik olarak devlet tarafından uygulanan keyfi gözaltı, aşırı güç uygulama ve cinsel şiddet bunlar arasında sayılabilir. 2021/22 Uluslararası af raporunda da devlet tarafından kadına yönelik olarak uygulanan şiddet örneklerine yer verilmiştir. (https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/4870/2022/tr/, s.14) Feminist araştırmacılar, kadınları şiddete karşı savunmasız bırakan siyasi, ekonomik yapılara ve politikalara dikkat çekmektedir. Devletlerin cinsiyet eşitsizliğini ve ayrımcılığını destekleyen siyasi-ekonomik politikalar uygulaması, kadınları şiddete karşı savunmasız hale getirmektedir. Bunun da devlet tarafından kadına uygulanan bir şiddet biçimi olduğu söylenebilir. (True, 2010, s.41)

Aile içi şiddetin tanımlanması, otuz yılı aşkın bir süredir tartışılmaktadır ve bu tartışma son derece çekişmeli olmuştur. Bir tanıma göre aile içi şiddet, *"kurbana zarar veren her türlü eylem"*dir. Aile içi şiddetin bu geniş tanımı fiziksel saldırıları, fiziksel saldırı tehditlerini, psikolojik ve duygusal saldırı ve istismarı, cinsel saldırıları ve cinsel saldırı tehditlerini, ihmalkâr davranışları ve karşı tarafı kontrol etmeye yönelik davranışları içermektedir. Diğer taraftan, şiddeti sadece "fiziksel şiddet eylemleri" ile sınırlayan daha dar tanımlamalar da bulunmaktadır. (Gelles,1980, s.838)

Kadına yönelik şiddete ilişkin yapılan bir çalışma, kadınların en fazla şiddete maruz kalma risklerinin yabancılardan değil; tanıdıkları erkeklerden, sıklıkla erkek aile bireyleri veya kocalarından geldiğini göstermektedir. Bu konuda Amerika'da yapılan bir çalışma, şiddetin boyutlarını göstermektedir. Çalışmaya göre; Amerika Birleşik Devletleri'nde öldürülen kadınların yüzde altmışı, kocaları veya erkek arkadaşları tarafından öldürülmüştür; intihar girişiminde bulunan kadın psikiyatri hastalarının yüzde yirmisi ev içi şiddet mağdurlarıdır. New York'taki evsiz ailelerin, %40 ile %63'ü arasında değişen oranlarda, evdeki şiddetten kaçan kadınlardır. New York Eyalet hapishane sistemine giren kadınların yüzde yetmişinden fazlasının fiziksel ve/veya cinsel istismar geçmişi vardır. (Fine, Weis, 2000, s.114) Yine uluslararası Af Örgütü'nün 2021/22 raporu; Rusya'da 2011-2019 yılları arasında öldürülen kadınların %66'sının, ev içi şiddet mağduru olduğunu gösteriyor. (Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/4870/2022/tr/, s. 51)

Kadınlara yönelik şiddetle, insanlar arası şiddetin diğer biçimleri arasında önemli farklar olduğu konusunda yaygın bir fikir birliği bulun-

maktadır. Her ne kadar bazı insanlar, hayatları boyunca yabancılar veya tanıdıkları tarafından uygulanan çeşitli şiddet eylemlerine maruz kalsalar da kadına yönelen şiddette, kadın tekrarlanan (veya seri) bir biçimde mağdur olmaktadır. Feminist araştırmacılar dikkatimizi, her türlü şiddet tanımını sosyo-kültürel bir cinsiyet eşitsizliği yani ataerkillik çerçevesine yerleştirmenin önemine dikkat çekmişlerdir. Bazı feminist araştırmacılar, şiddetin sistemli olarak kullanılmasının yanı sıra, ilişkideki ekonomik tahakküm, tehdit, yalnız bırakma ve diğer kontrol taktiklerinin uygulanmasını anlatmak için *"ataerkil şiddet"* terimini kullanmaktadır. Ataerkil şiddet, teriminin bir avantajı da dikkatimizi, bu şiddet şeklinin sistemli ve kasıtlı olmasına çekmesi; bize, kadınlara uygulanan eş şiddetinin tarihsel ve kültürel köklerine dikkat etmemiz gerektiğini sürekli olarak hatırlatmasıdır. (Mahoney, Williams, West, 2001, s.146)

Feminist kuramın temel savı, ekonomik ve toplumsal süreçlerin, ataerkil toplumsal düzeni ve aile yapısını doğrudan ve dolaylı olarak desteklemek üzere işlediği yönündedir. Ataerkilliğin, kadınların boyunduruk altına alınmasına yol açtığı ve tarih boyunca kadınlara yönelik sistemli şiddet örüntüsüne neden olduğu düşünülmektedir. (Gelles, 1980, s.856) Feminist çalışmalar, bu noktada şiddetin kurumsallaştığı erkek egemen aileye ve kültüre dikkat çekmektedir. Çünkü, şiddet bir kontrol etme tekniği, stratejisidir. Erkek, egemen olmaya ihtiyaç duymaktadır, bunu öğrenmiştir. O, egemen olma ve kontrol etme hakkına sahip olduğunu öğrenmiştir ve şiddet de basit bir yöntem haline gelmiştir. (Schechter, 1982, s.215)

Kadına yönelik şiddet konusunda, devletler çok zaman hareketsiz kalmaktadır. Bu hareketsizlik farklı alanlarda görülmektedir. Bunlar yetersiz önleyici tedbirler; polisin ihlallere karşı umursamaz tavrı, ihlalleri suç olarak tanımlamama, mahkeme sistemindeki toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ve yargılamaya engel olan hukuksal prosedürler şeklinde sayılabilir. Ayrıca şiddete uğrayan pek çok kadın, yargısal yollara erişmekte güçlük çekmektedir. (Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, http://eski.bianet.org/diger/arastirma1078.htm,)

Hukuk, kadınları şiddetten korumada yetersiz kalan hükümleriyle, hareketsizliğiyle kadınların korkutulmasına/yıldırılmasına izin vermektedir. Bu da kadınların sindirilmesini, boyun eğmesini sonuçlamaktadır. (Frug, 1992, s.128) Hukukun bu konudaki hareketsizliğinde, kamusal-özel ayrımı etkili olmaktadır. Çünkü bu ayrımla, ev içinde yaşanan şiddet-sömürü ve pek çok ihlal, *"özel bir mesele"* sayılmakta ve hukukun müdahalesi dışında bırakılmaktadır. (Frazer, 2004, s.126-127)

Kadınlara yönelik şiddet şikayetleri ve bildirimleri de derhal, tarafsız ve etkili bir biçimde soruşturulmamaktadır. Dünyanın birçok yerinde,

polisin şiddete uğrayan kadınlara karşı tutumu benzerdir. Polis, rutin bir biçimde kadınlar tarafından bildirilen ihlalleri soruşturmamakta, evdeki şiddeti bir suç veya insan hakları sorunu olarak değil, sorumlu olmadıkları bir "ev içi olaymış" gibi davranmaktadır. Yine, ırksal, etnik veya dini azınlık mensubu kadınların uğradığı şiddet olaylarında polis, "kültürel hassasiyet" gibi sahte nedenler ileri sürerek ya da ırksal önyargı nedeniyle, şiddete müdahaleye isteksiz davranmakta ya da müdahale etmemektedir. Bu tür durumlarda yetkililer, nadiren önyargı iddialarını soruşturup mağdur kadınlara karşı ayrımcılık yapan polislere yönelik disiplin önlemleri almakta ve polislere kadınlara yönelik şiddet iddialarıyla nasıl ilgilenecekleriyle ilgili eğitim vermektedir. Ayrıca çok az devlet, şiddet mağduru kadınların yaşadıkları fiziksel tacizin mahrem detaylarını bir erkek polise anlatmakta zorluk çektiğini düşünerek kadın polis memuru çalıştırmaktadır. (Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, http://eski.bianet.org/diger/arastirma1078.htm,)

Oysa devletlerin kadına yönelik ihlalleri önlemek, gerçekleştiğinde soruşturmak, suçluları yargılamak ve adil yargı önüne çıkarmak, tazminat ve telafiyi de içeren yeterli onarmayı sağlamak yükümlülüğü vardır. Ancak dünyada yaşanan örnekler, bu yükümlülüğün pek çok ülke tarafından yerine getirilmediğini açıkça göstermektedir. Örneğin Tayland'da ev içi şiddete ilişkin yapılan bir çalışmaya göre şiddet olaylarında polis, alışılmış bir biçimde kadının saldırgan eşle barışmasını tavsiye etmektedir. Kadın dava açılmasında ısrar ederse, bunun için genellikle polise rüşvet vermek zorunda kalmaktadır. Hindistan'da da ev içi şiddete uğrayan kadınlara, polis tarafından saldırganla uzlaşması için baskı yapılmaktadır. Kadının ısrar etmesi durumunda da polis isteksiz davranmaktadır. (Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, http://eski.bianet.org/diger/arastirma1078.htm,) Ürdün, Irak, Kuveyt ve Filistin'de sözde "namus" cinayetleri devam etmekte ve yetkililer failleri yargılamak için harekete geçmemektedir. İran'da kadınlara yönelik şiddetle mücadele için önerilen mevzuat, ev içi şiddeti ayrı bir suç olarak tanımlamamakta ve ev içi şiddet vakalarında hesap verebilirlik yerine uzlaştırmayı desteklemektedir. (Uluslararası Af Örgütü Raporu 2021/22, s.61)

Ayrıca, devletler şiddete uğrayan kadınlar için sığınma evi açma yükümlülüğünü de yerine getirmemektedir. Devletin şiddet mağduru kadınlar için sığınma evi açma, duygusal destek olma, hukuksal yardım ve geçici mali yardım gibi destek verme yükümlülüğü pek çok durumda hükümet dışı örgütler tarafından yerine getirilmektedir. Ancak bu örgütler de kaynak sıkıntısı çekmektedir. Kadın sığınaklarının olmadığı bazı ülkelerdeyse, kadınlar ihlalcilerin serbest dolaşması nedeniyle güvenlikleri için hapishanede kalmaktadır. Örneğin Ürdün'de, birçok kadın mahkûm, cezaları sona ermesine rağmen güvenlik endişesiyle cezaevin-

de kalmaktadır. (Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, http://eski.bianet.org/diger/arastirma1078.htm,)

2. Aile

Aile, toplum ve devletle birlikte ataerkil düzenin önemli bir birimidir. Hatta temel kurumu olarak da nitelendirilebilir. (Millett, 1987, s.60) Roma'nın *"Famulus"* denilen aile yapısı, yani erkeğin ev içinde kadınlar, çocuklar ve köleler üzerindeki mutlak erki, (Marx, Engels, Lenin, 2002, s.169) modern çağla birlikte değişip farklı biçimlere evrilmiştir. Ancak bu değişim, uyarlanma içerisinde erkeğe tanınan iktidarın devamlılığı anlamında geçmişten bugüne bir süreklilikten söz edilebilir. Aile, kadının emeğinin ve cinselliğinin denetlenmesinde hep önemli bir araç olmuştur. *"Ailenin işlevi her zaman kadınların ve çocukların emeğine erkeğin el koymasını ve bedenlerinin erkeklerin denetimine verilmesini sağlamaktır"*. (Düzkan, 2001, s.40)

Diğer taraftan aile, kadının en çok şiddet gördüğü mekanlardan biridir. Hukukun özel alana dair sessizliği ya da erkek lehine müdahalesi, erkeğin evdeki iktidarını güçlendirmekte ve şiddete uygun bir ortam hazırlamaktadır. Şiddet, ailedeki erkek iktidarının bir dışavurumudur. Ancak kadına yönelik şiddet, dünyanın birçok yerinde diğer saldırı türlerinden daha az ciddi olarak görülmektedir: *"Kadınlara karşı şiddetin bariz bir insan hakları ihlali olarak görülmesi, ailenin, artık hukuki incelemeye karşı bir korunma yeri olmamasını sağlayacak şekilde yeniden tanımlanmasına bağlıdır"*. (Merry, 2001, s.87)

Kapitalizmin erken aşamalarında çok daha belirgin olan kadının bir mülk olarak görülmesi anlayışı, kırsal alan dışında da devam etmiştir. *Sheila Rowbotham'a göre* bu mülk ilişkisinin temelinde, evlilik sözleşmesi vardır. Aile içinde erkek kadının işgücünü sahiplenir, hatta evlilik erkeğe "mülkünü" hor kullanma hakkı da verir. (Rowbotham, 1987, s.109) Bu mülk ilişkisinin bir örneğine, İngiltere'de 19.yüzyılın ortalarına kadar rastlamak mümkündür. İngiltere'deki kadının satılması geleneğine göre, karısından kurtulmak isteyen ve boşanma olanağı olmayan ya da bu yolu pahalı bulan erkek, karısını açık arttırmaya çıkarıp en yüksek bedeli ödeyen kişiye satabiliyordu. (Berktay, 2006, s. 44)

Yasalar kadını, erkeğin eşiti olarak görmüyordu. 19 yüzyıl boyunca İngiltere'de ve Amerika'da, kadının resmi bir varlığı yoktu. Onların varlığı *"evlilik boyunca askıya alınmış veya kocasınınkiyle birleştirilmiş veya ona tabi tutulmuştur. Kadın her şeyi kocasının kanatları, koruması ve gözetimi altında"* yapıyordu. İngiliz yasaları, kocaya karısını yola getirme ve işaret parmağından uzun baş parmaktan kalın olmamak koşuluyla sopa ile dövme hakkı veriyordu. Üst tabaka üyeleri, fiziksel cezanın alt

katmanlara özgü olduğunu savunsa da kadının dövülmesini toplumun bütün katmanlarında görmek mümkündü. Yasalar, mülkiyet konusunda da erkekleri ayrıcalıklı kılıyordu. Bir kadının kişisel mülkü, evlilik yoluyla bütünüyle kocasına geçiyordu. Kadının evlenmeden önce sahip olduğu bütün mallar ve evliyken elde ettiği kazançlar buna dahildi. Kocaysa, öldüğünde servetinin üçte birini dul karsısına bırakmak koşuluyla malını istediğine bırakabiliyordu. (Yalom, 2002, s.186)

Ailenin, erkeğe sağladığı avantaj iktidardır. *"Aile, meta üretimi ortamında yeri olmayan bütün yaralanmış, bitmiş, tükenmiş duyguların kutsal sığınağıdır"*. Böyle bir sığınak, sistem için de bir rahatlama sağlar. Erkek işçilerin kendilerini bir ezilen olarak değil, daha çok bir erkek (güçlü) olarak görme eğilimi taşımaları, kendilerini ezenleri de içine alan erkek dünyasıyla özdeşleştirmelerine neden olur. Bu anlamda ev içinde kurulacak *"küçük erkek diktatörlüğü, onların öfkelerini ve düş kırıklıklarını sisteme hiç zarar vermeyecek şekilde boşaltmalarına da izin verir"*. (Rowbotham, s.101, 102)

Evi, erkek için bir iktidar alanı yapan hukuktur. Çünkü hukuk, ailede erkeğin iktidarına yasal zemin hazırlamakta ve kadını ikincilleştirmektedir. Pek çok ülkenin aile hukukunda, cinsiyetçi ve ataerkil düzenlemeler bulunmaktadır. *"Ev İngiliz erkeğinin şatosudur"* (Berktay, 2006, s.21) ifadesi, aslında dünyanın hemen her ülkesindeki bir gerçekliği ifade etmektedir. Birçok ülkede bu cinsiyetçi, ataerkil hükümler, 90'lı yılların sonuna kadar değişmemiştir. Ancak kadın mücadelesinin de etkisiyle, hukuksal düzenlemelerde değişimler olmuştur.

Hukuk, evi erkek için bir şatoya çevirirken yine kamusal-özel alan ikiliğine yaslanmaktadır. Kamusal alan, zorunlulukların alanıdır. Hukuk, çatışmacı bu alanı güçlü erkekler (zengin ve beyaz) lehine düzenlemektedir. Aileyse, erkek için bir özgürlük alanıdır. Erkek, evde çocuklar ve kadın üstünde iktidar kurmakta ve hukuk bu alana müdahale etmemektedir. Müdahale etmek zorunda kaldığındaysa, bu müdahale yine erkek lehine işlemektedir. Aile hukuku düzenlemeleri de cinsiyetçi karakterinden dolayı erkek lehine yapılan bir devlet müdahalesi olarak görülebilir.

Pek çok ülkede aile hukuku düzenlemeleri, yakın sayılabilecek zamanlara kadar *"aile reisliğine"* yer vererek, erkeğin aile içindeki üstün konumunu açıkça belirtmiştir. "*Koca birliğin başkanıdır"* ifadesiyle yer alan bu üstünlük durumu, Fransız Medeni Yasası'nda 1970 yılında kaldırılmıştır. Almanya'da 1957 tarihinde, İsviçre'deyse 1988 yılında yürürlüğe giren yeni Medeni Kanun'la kaldırılmıştır. Erkeği üstün konuma getiren düzenlemelerden biri de kadının çalışmasının, erkeğin iznine bağlı olmasıdır. Avrupa ülkelerinin çoğunda da yer alan bu izin sistemi, aile reisliği

gibi yakın sayılabilecek bir zamana kadar (60'lı ve70'li yıllar) yürürlükte kalmıştır. Ancak kadın mücadelesinin de etkisiyle, bu cinsiyetçi hükümler tasfiye edilmiştir. (Tekinay,1990 s.300-317)

Kadınlar ayrılma ve boşanma hakkı noktasında da sorunlar yaşamışlardır. Evliliğinde mutsuz olan bir kadın, ayrı yaşamak istediğinde; kocası birlikte yaşamada ısrar ederse kadının ayrı yaşamasına izin verilmiyordu. 19.yüzyılın başlarında İngiltere'de boşanmak çok az rastlanan bir durumdu. Çünkü boşanma izni için yüklü bir para (800/900 pound gibi) ödemek gerekiyordu. (Yalom, 2002, s.187)

Çocukların velayetiyse kocaya veriliyordu. Kadınlar bugün bile birçok ülkede, boşanma haklarını bile kullanamamaktadır. Örneğin İslam hukuku bu hakkı sadece kocaya tanımıştır, kadının boşanma hakkı yoktur. Musevi Hukuku'nda da boşanma hakkı kocaya tanınmıştır. Hıristiyanlıkta Katolik Kilise Hukuku, hem kadın hem erkek için boşanmayı kesin olarak yasaklamıştır. (Tekinay,1990 s. 166-167) Hatta yetmişlerin ortalarına kadar, İtalya'da Katolikler için bu yasak geçerliliğini korumuştur. Ancak boşanmayı yasaklayan yasa, iptali için 1974 yılında referanduma götürülmüştür. Halkın çoğunun boşanmanın serbest bırakılması yönündeki tercihinden sonra, boşanma serbest hale gelmiştir. (Bendason, Tarih yok, s.65) Yine bazı Protestan Hıristiyan kiliseleri, boşanmayı kınamakta ve öfke yönetimi programları sunmaktadır. Şiddet gören kadınlar dua etmeye teşvik edilirken, saldırgan kocalar da sadece dayak konusunda değil öfkeli düşüncelerini kontrol etme konusunda da Tanrı'nın yardımını istemeye teşvik edilmektedir (Merry, 2001, s.92)

Sadece boşanma değil, istediği kişiyle evlenme noktasında da pek çok kadın baskı ve şiddet görmektedir. Hukuk bu noktada sessiz kalmakta ve kadını evlenmeye zorlayan aileler hakkında bir işlem yapmamaktadır. Zorla evlendirmeler; kadınların evlenme, eşini seçme konusundaki özgürlüklerini ihlal etmektedir. Zorla evlendirmeler, cinsel ve fiziksel şiddete de ortam sağlamaktadır. Örneğin dünyanın birçok ülkesinde, evlenme konusunda kadının onayı alınmamakta ve kadının evliliğe itirazı dinlenmemektedir. Hatta kadının bu evliliğe karşı çıkması, şiddet görmesiyle sonuçlanmaktadır. Zorla evlendirme dışında, "başlık parası" uygulaması da kadınları köleleştirmektedir. Yine kadınların kendi istedikleri kişiyle birlikte olma istekleri, aile tarafından şiddetle karşılanmaktadır. Pakistan ve Türkiye'de görülen zorla evlendirmeye, Güney Asya ülkelerinde de rastlanmaktadır. Örneğin Avrupa'da doğup büyüyen ve genellikle çifte vatandaşlığa sahip Güney Asya kökenli genç kadınlar, aile bireyleri tarafından kaçırılarak ailelerinin ülkesinden tanımadıkları ve evlenmeye razı olmadıkları bir adamla zorla evlendirilmektedir. Bununla ilgili olarak medyada her yıl yaklaşık bin Asya kökenli İngiliz kadının yaşadıkları yer

almaktadır. Bu olaylar çoğunlukla genç kadınlar hasta bir yakınını ziyaret ettiklerinde, tatil için kandırılarak veya zorla Güney Asya'ya götürüldüklerinde gerçekleşmektedir. (Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, http://eski.bianet.org/diger/arastirma1078.htm,)

Hukukun özel alana dair sessizliklerinden biri de kadının ev içi emeğidir. 1970'li yıllarda, feminizmin tartıştığı konulardan biri de kadınların karşılıksız ev emeğiydi. Ev içindeki emeğin görünür kılınması ve karşılıksız emek olarak adlandırılması, feminizmin uzun çabaları sonunda gerçekleşmiştir. Karşılıksız ev emeğinin, politik bir sorun olarak gündeme getirilmesi zor olmuştur. Çünkü bu işler, sevgi ilişkisi içinde görülmüş hatta kadının aşkının, sevgisinin dışa vurumu olarak algılanmıştır. Diğer bir zorluk da bu işlerin günlük hayatla iç içe girmiş olması ve çalışma zamanı ile çalışma dışı alanın birbirinden ayrılamamasıydı. (Savran, 2004, s.15-20)

Christine Delph'ye göre kadının ev içi emeğine, evlilik sözleşmesiyle el konulur: "*Evliliğin başlangıcında bu sahiplenme yasal olarak maskelenmiştir; yasal çerçevesi müphem, kullanılmayan ve hatta lüzumsuz bir adete benzer. Ve ancak evlilik bitince yürürlüğe girer*". (Delphy, 1999, s.87)

Bu el koyma günümüzde de gelenekler, adetler ve töre aracılığıyla sürmektedir. Boşanma sonrasında küçük çocukların anneye bırakılması, ama daha da önemlisi boşanma sırasında kadına ödenen maddi-manevi tazminat, kadınların evlilik süresince harcadıkları karşılıksız emeğin bir ifadesidir. Ancak kadının bu emeği, erkek kadının emeğini yitirdiğinde görünür hale gelmektedir. (Savran, 2004, s.52)

3.Cinsel Politika

Cinsellik, *Michel Foucault'un* ifadesiyle; iktidar bağlantıları için son derece yoğun bir geçiş noktasıdır ve bu bağlantılarda en saklı öğe değil, en büyük araçsallıklara sahip öğelerden biridir. Bu nedenle de alabildiğine fazla manevrada kullanılabilir ve çeşitli stratejiler için dayanak noktası olup, menteşe görevi üstlenebilir. (Foucault, 2007, s.79)

Devlet, her ülkede cinsellik alanını hukuk aracılığıyla düzenlemeye çalışmaktadır. Düzenleme etkinliği, ülkeden ülkeye farklılaşabilmektedir. Örneğin bu etkinlik, Hindistan ve Çin'de doğum kontrolüne yönelikken; İran'da kadınların çarşaf giymesine yöneliktir. Bu düzenleme, denetlemeyi de içermektedir: Eşcinselliğin suç kabul edilmesi, reşit olma yaşına ilişkin yasal düzenlemeler, cinsel hastalıklar vb. Ayrıca devlet; evlilik, aile, annelik gibi kurum ve ilişkilerin yönetiminde düzenlemeler yapmaktadır. Ancak bunların dışında "kocalar", "karılar", "eşcinseller", "anneler" vb. kategorileri de yaratmaktadır. (Connell, 1998, s.174-178)

Bu müdahalelerin biçimi kadar niteliği de önem taşımaktadır. Devletlerin cinsellik alanına yaptığı müdahaleler çoğunlukla eril karakterlidir. Bu erillik, özellikle denetim noktasında ortaya çıkmakta ve cinselliğe ilişkin yasalar bu denetimde kullanılmaktadır. *Catharine A. MacKinnon'un* ifadesiyle, yasalar kadınları erkeklerin gördüğü şekilde görmekte ve öyle davranmaktadır. Bu, devletin eril karakterinden kaynaklanmakta ve erillik hukuku şekillendirmektedir. Böylece toplum ile yasalar arasındaki ilişki, eril iktidar perspektifince belirlenmektedir. Bu nedenle hukuk ve yargı tarafsız değildir. (MacKinnon, 2003, s.188-192)

Cinsel politikada, hukukun erilliğinin somutlaştığı yerlerden biri de tecavüzdür. Hukukun tecavüz konusundaki erilliği, hem yasal düzlemde hem de uygulama düzlemlerinde (etkili müdahale etmeme şeklinde) görülmektedir. *Mackinnon,* tecavüz suçunun "duhul" eylemi etrafında yoğunlaştığını belirterek, bu noktada yasanın kadına sağladığı korumanın da eril cinsel organa göre tanımlandığını vurgulamaktadır. Tecavüz, kadının cinsel onuruna ve yaşamının bütünlüğüne karşı işlenmiş bir suç olmaktan çok, kadının tek eşliliğine karşı yani, tek erkek tarafından sahip olunmasına karşı işlenmiş bir suç olarak kabul edilmektedir: "……*Kadının cinselliği toplumsal anlamda çalınabilen, alınıp satılabilen, takas edilebilen bir şeydir. Ama kadınlar ona hiçbir zaman bizzat sahip olamaz ve erkekler de ne yaşamda, ne de yasalar yoluyla hiçbir zaman mülkiyet konusunda gösterdikleri ciddiyeti kadın cinselliği için göstermez. Mal olabilmek kadın için bir aşama sayılacaktır. Kadınlar-hem toplumsal cinsiyet hem de cinsellik anlamında ona sahip oldukları an, yani ilk cinsel deneyimlerinde onu kaybederler. Cinselliğe sahip olmak, onun kadından çekilip alınması anlamına gelir. Erkeklerin, cinsel deneyimi olmuş bir kadının tecavüze uğradığı zaman neyi kaybettiğini anlayamaması bu sebeptendir. Onlara göre, artık kaybedecek bir şeyi yoktur. Yasal kafalar için somut olmayan manevi zararlar zaten kısa ömürlüdür*". (MacKinnon, 2003, s.199-200)

Tecavüze ilişkin düzenlemeler, kadınları paralel alanlara bölmekte ve kadınların tecavüze ne kadar rıza göstereceklerini de kategorilerine göre belirlemektedir. Buna göre iffetli kadınlar (iyi kadınlar), çocuklar, el değmemişler olup, bakirelerdir ve tecavüze razı olmazlar, tecavüz edilebilirler. Diğerleriyse, eşler ve iffetsiz kadınlardır (fahişeler), tecavüze razı olurlar, tecavüz edilmezler. (MacKinnon, 1983, s.648 vd.)

Hukuk rızayı kategoriler üstünden belirlediği gibi, korumayı da kadın kategorileri üstünden belirlemektedir. *Mary Joe Frug,* tecavüz konusundaki yasaların kadınları korumadığını belirterek, bu durumu hukuk yoluyla "*kadın bedeninin cinselleştirilmesi"* olarak tanımlamaktadır: "*Hukuk kuralları kadın bedeninin cinselleştirilmesine izin vermekte, hatta bazen bunu emretmektedir. Bu durum, para karşılığı seks (fuhuş) veya*

aynı cinsle yapılan sekse (eşcinsellik) karşı konan kurallar ya da kadın bedenini erotize eden pornografi, reklâm ve eğlence sektörleri gibi kurumları yasal hale getiren ve destekleyen kurallar yoluyla oluşturulmaktadır. Cinselleştirme ayrıca –çelişkili bir biçimde– kadınları cinsellikle bağlantılı yaralanmalara karşı korumak üzere tasarlanmış tecavüz ve cinsel taciz yasaları gibi kuralların uygulanmasıyla da meydana gelmektedir. Bu kurallar, kadının cinsel serbestliğini sorgulamak suretiyle kadınlara korunma sağlamakta ya da sağlamamaktadır. Bir kadın cinsel açıdan ne kadar müsait ya da istekli görünürse, bu kuralların ona korunma sağlama olasılığı o kadar az olmaktadır. Bu durumda "kadın bedeni"nin bir başka anlamı da erkeklerle yapılacak seks "taraftarı" bir beden, "arzu edilebilir" ve ayrıca tecavüz edilebilir, seks isteyen ve tecavüz isteyen bir bedendir. Hukuki söylem bu anlamı desteklemektedir". (Frug, 1992, s.128)

Hukuk, kadınları sadece eril şekilde bölmekle kalmayıp, tecavüze de stratejik tanımlar getirmektedir. Bu stratejik bakış, tecavüzü şiddet olarak tanımlamaktadır. Yani, tecavüz olaylarında güç kullanma, hukukun hakemliğinde yetersiz bulunduğunda eylem, "*kabul edilebilir seks*" olarak görülmektedir. Böylece, tecavüz seks gibi göründüğü zaman suç olmaktan çıkmaktadır. Bu bakış açısına göre seksin kendisi yaralayıcı olmaz. Yasal standartlarda örtülü gizli referans noktası, cinsel normal zorlamanın derecesidir. Tecavüz davasında kaybedilen rıza savunmasında, kadın rızası olmadığını ispatlamakta başarısız olduğunda hiç yaralanmadığı düşünülmektedir. Kadın, seks yapmıştır. Dahası, evli bir kadın seks yapar ve sekse her gün onay verir. Kadının istemediği ve yaralandığı fark edilmez. (MacKinnonn, 1983, s.648 vd.)

Veena Das'a göre, hukuk sistemi içinde rıza unsurunun önemi kendini, tecavüzü sistemli olarak rızaya dayalı cinselliğe dönüştürmeye yardımcı olmasında göstermektedir. Böylece boyun eğdirme, haz olarak okunmaktadır. Mahkemedeki yargılamanın ve cezalandırmanın yapısı, bir kadının cinselliğe hayır demesinin, hukuk gramerinin ve hukuki hüküm vermenin kullanılması yoluyla nasıl "evet"e dönüştürülebileceğini göstermektedir. (Das, 1996, s.2411-2412)

Tecavüz mağdurlarının rızalarının olmadığını kanıtlamak için saldırganlarına karşı sonuna kadar direnmeleri gerektiği, ceza hukukunda benzersizdi. Birçok suç, rıza savunmasına sahip olmuştur, ancak hiçbiri "*hayır"ın* bunu çürütmek için yeterli olmayacağı şekilde rızayı tanımlamamıştır. Direniş gerekliliği, bir kadının saldırganına fiziksel olarak en üst düzeyde direnmesini zorunlu kılıyordu. Bu, hem rıza göstermediğini hem de saldırganın onu zorla bastırmak zorunda kaldığını kanıtlamayı içeriyordu. Direniş gerekliliği, son birkaç on yıl içinde birçok yargı alanında "en yüksek direniş" gerekliliğinden "makul bir direniş" gerekliliği-

ne evrildi. Bugün birçok tecavüz yasasında hiçbir resmi direniş gerekliliği kalmadı. (Anderson, 2001, s.925)

Cinsel politikada kamusal-özel ayrımının etkisi, evlilik içi tecavüzde görülebilir. Özel alanda gerçekleştiği için evlilik içi tecavüzün, hukukun müdahale alanı dışında olduğu kabul edilmiştir. Yakın bir zamana kadar pek çok ülke, evlilik içi tecavüzü ve cinsel şiddeti ceza yasasının kapsamına almamıştır. Evlilik içi tecavüz ve cinsel şiddet, 1986'ya kadar Avrupa'da yalnızca Danimarka ve Fransa'da cezalandırılmıştır. Sonraki tarihlerde evlilik içi tecavüz ve cinsel şiddet, İngiltere, İrlanda, Yeni Zelanda gibi birçok ülkede yapılan yasa değişikliğiyle ceza yasası kapsamına girmiştir. (İlkkaracan, 1996, s.84-87) Avustralya'daysa 1991'e kadar evlilik içi tecavüz, yasalar tarafından suç kabul edilmemiştir. (Anleu, 2000, s.184)

Yine Amerika'da da 1990'lara kadar, hiçbir eyalette evlilik içi tecavüz bir suç olarak görülmemiştir. 1994 yılında Federal Kongre, "Kadına Karşı Şiddet Kanunu" çıkarmıştır. Bu yasayla, kadına yönelik şiddet ve cinsel saldırı federal dava konusu olmuştur. Bu yasadan önce gerçekleşen şiddet ve cinsel saldırı olaylarında, failler farklı eyalete gittiklerinde haklarında takibat yapılamamıştır. Ancak bu yasa sonrasında, saldırı nerede gerçekleşirse gerçekleşsin failler yargılanabilmiştir. (Donald, 2002, s. 25-29)

Evlilik içi tecavüz istisnası, hukuktaki en açık cinsiyet ayrımcılığıdır. Bu istisna, evli kadınları sadece evli oldukları için ceza kanunu korumasından mahrum etmiştir. Çünkü bir adamın karısına yaptığı hiçbir şeyden dolayı tecavüz suçlusu olamayacağı kabul ediliyordu. Ceza Kanunlarının tecavüz tanımında, tecavüz, "karısı olmayan bir kadınla cinsel ilişkiye girmek" anlamına geliyordu. 1970'lerden beri, çoğu eyalet evlilik tecavüzü muafiyetini aşındırmış veya tamamen kaldırmıştır. (Anderson, 2001, s.924, 925)

Tecavüze ilişkin yasalar, feminist eleştirilerin etkisiyle değişmeye başlamıştır. Çünkü, 1960'lı ve 1970'li yıllarda feminist örgütler, tecavüz yasalarının büyük ölçüde gözden geçirilmesi ve özellikle polisin, tıpçıların ve mahkemelerin tecavüz ile ilgili geleneksel tavırlarını değiştirmesi için kulis faaliyetlerinde bulunmuşlardır. (Anleu, 2000, s.181) Amerika'da kadın mücadelesinin etkisiyle yasalarda değişiklikler yapılmıştır. Örneğin Amerika'da eyalet yasaları, bir tecavüz mağdurunun masumiyetini kanıtlamasının gerekmediğini öngörmektedir. Hemen hemen bütün eyaletlerdeki yasalar, ya örfi hukuktaki evlilik içi tecavüz muafiyetini kaldırmış ya da tecavüz ettikleri kadınlarla evlenen tecavüzcülerin kovuşturulmasına izin veren kanunları yürürlüğe koymuşlardır. Çoğu yasa, bir tecavüz davalısının savunmasının bir parçası olarak mağ-

durun önceki geçmişini kullanma olanağını sınırlandıran "tecavüz kalkan yasalarına" sahiptir. Eyaletlerin çoğu, artık davacının savunmasının bir parçası olarak tecavüz mağdurunun tecavüze aktif bir biçimde direnç gösterdiğini kanıtlamasını gerekli görmemektedir. 1991'de Kanada Yüksek Mahkemesi, tecavüz tehdidinin "ciddi bedensel yaralama" tehdidi oluşturduğuna, çünkü tehdidin mağdur perspektifinden değerlendirilmesi gerektiğine karar veren ilk mahkeme olmuştur. (Dayton, 1999, s.292)

Ancak tecavüz yasalarındaki iyileşmeyi, her ülkede görmek mümkün değildir. Çünkü pek çok ülkede, tecavüz konusunda hukukun eril bakışının değişmediği görülmektedir. Bu eril bakışın en yaygın olduğu yerlerden biri de karakollardır. Tecavüz olaylarında, polis çoğunlukla kadının cinsel geçmişini sorgulamakta, kadına saldırgan ve aşağılayıcı tarzda davranmaktadır. Böylece kadının ikinci kez travma yaşamasına sebep olmaktadır. Çok zaman, saldırganlar hakkında işlem yapmak yerine; saldırıya uğrayan kadınlara öğüt verilmekte ve gece sokağa yalnız başına çıkmamaları söylenmektedir. (Barrett, 1995, s.221-222)

Polisin tavrı dışında da kadınlar pek çok zorlukla karşılaşmaktadır. Birçok ülkede kadınlar aşılması güç ekonomik engellerler, yoksulluk, eğitimsizlik, toplumsal baskı gibi nedenlerle haklarını arayamamaktadır. Bunların dışında, cinsel saldırı fiilinin kanıtlanması konusunda karşılaşılan ciddi engeller de kadınları hak arama mücadelesinden yoksun bırakmaktadır. Örneğin Pakistan'da kadınlar cinsel tacizi bildirme konusunda yasal engellerle karşılaşmaktadır. Tecavüzle ilgili yasaya göre eğer cinsel saldırıya uğrayan kadın, fiilin rızası olmadan gerçekleştiğini kanıtlayamazsa, zina yapmakla suçlanabilmektedir. Bu durumda da halk önünde kırbaçlanma veya taşlanarak öldürmeyle cezalandırılmaktadır. Pakistan'da kadın grupları, yasanın kurbanların kendilerini riske etmeden suçu bildirmeleri yönünde değiştirilmesi için kampanyalar yapsa da başarı sağlayamamıştır. Nijerya'da bir kadın, üç kişinin cinsel saldırısına uğradığını ve birinden hamile kaldığını kanıtlayacak tanıklar bulamadığı için, evlilik dışı cinsel ilişki nedeniyle suçlanmıştır. Kadın, evlilik dışı cinsel ilişkide bulunduğu için 100, üç erkeğe yönelik yalan suçlamaları nedeniyle de 80 olmak üzere toplam 180 kamış vuruşuyla cezalandırılmıştır. Bu bedensel ceza, bebeğin doğumundan sonra uygulanmıştır. (Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, http://eski.bianet.org/diger/arastirma1078.htm, Erişim Tarihi: 8.01.2010)

Yine Hindistan'da, tecavüzle ilgili yasa "bir erkek hakkında tecavüz veya tecavüze teşebbüs davası açılırsa, davacının genelde "ahlaksız bir karaktere sahip olduğunun ortaya konmasına" izin vermektedir. Bu durumda, fahişelik yapan bir kadının tecavüze uğraması halinde, hukuksal telafi elde etme olasılığı neredeyse olanaksızdır. Ayrıca, Hin-

distan yasaları, polisin tecavüze uğradığını iddia eden kadını derhal tıbbi incelemeye göndermesini gerekli görmediği için, tıbbi kanıtlar sıklıkla kaybedilmektedir. Hindistan'da çocuk evliliklerinin sona ermesi için çalışan bir köy geliştirme çalışanı, 1992'de üst kasttan beş erkeğin cinsel saldırısına uğramıştır. Polis, saldırıya uğrayan kadının ifadesini kaydetmeyi reddetmiş ve kadına tıbbi muayene de yapılmamıştır. Yoğun protestolar üstüne hükümet tarafından başlatılan soruşturmada, kadın oldukça hırpalayıcı bir sorgulamaya maruz kalmıştır. Soruşturma sonunda iddiası doğru bulunmuş ve beş erkeğe dava açılmıştır. Mahkemeye göre kadının şikayetini polise bildirmede ve tıbbi muayene yaptırmada gecikmesi, saldırı olayının uydurma bir öykü olduğunu göstermektedir. Dahası mahkeme, olayın meydana gelmiş olamayacağına (çünkü üst kasttan erkeklerin düşük kasttan bir kadına tecavüz etmeyeceğine) karar vermiştir. Böylece saldırganlar toplu tecavüz suçundan beraat etmiş ama daha hafif suçlardan hüküm giymişlerdir. Bu süreçte, kadına yerel topluluk ve politikacılar tarafından davayı geri çekmesi için baskı yapılmıştır. (Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, http://eski.bianet.org/diger/arastirma1078.htm,)

Hak aramayı kısıtlayan başka engeller de bulunmaktadır. Çünkü, bazı kadınlar hak aramak için sokağa bile çıkamamaktadır. Örneğin Suudi Arabistan'da bir kadının haklarını aramak için mahkemeye çıkması, utanç verici bulunmaktadır. Pakistan'da kırsal bölgedeki kadınlar, köyün dışına çıktıklarında veya bir otobüse bindiklerinde derhal şüpheleri üzerlerine çekmektedir. (Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, http://eski.bianet.org/diger/arastirma1078.htm,)

Hemen her ülkede tecavüzle ilgili ayrımcı örneklere rastlamak mümkündür. Örneğin İtalya'da Yargıtay Temyiz Mahkemesi, Şubat 1999'da bir erkek sürücü öğretmenini, 18 yaşındaki öğrencisine tecavüz etmekten suçlu bulan bir temyiz mahkemesi kararını bozmuştur. Yargıtay, suçun gerçekleştiği sırada kadının kot pantolon giydiğini belirtmiş ve olaya ilişkin şöyle bir yorum yapmıştır: *"Kot pantolonun, onu giyen kişinin aktif yardımı olmadığı takdirde bir parça bile çıkarılamayacağı... yaygın olarak bilinmektedir... ve kurbanın tüm gücüyle mücadele etmesi durumunda imkansızdır".* Mahkeme, bunu kadının cinsel ilişkiye onay verdiği şeklinde yorumlamış ve tecavüzün kanıtlanmadığı sonucuna varmıştır. Daha sonra davanın tekrar görülmesi için dosya başka bir temyiz mahkemesine gönderilmiştir. (Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, http://eski.bianet.org/diger/arastirma1078.htm,) Evlilik içi tecavüz olayında Meksika Yargıtay'ı 1997'de verdiği bir kararda, evlilik içi tecavüzün tecavüz olmadığına, sadece "bir hakkın uygunsuz kullanımı" olduğuna karar vermiştir. Karar, sonradan Kongre tarafından geçersiz kılınmıştır. (Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, http://eski.bianet.org/diger/arastirma1078.htm,)

Tecavüz ve taciz davalarına, dünya genelinde çok az sayıda kadın yargıç bakmaktadır. Erkek yargıçların cinsiyetçi bakışı, bu davaların kadınlar aleyhine sonuçlanmasına neden olmaktadır. Diğer taraftan mahkeme aşaması da kadınlar için çileli bir süreçtir. Eylemin kanıtlanması noktasında yaşanan zorluklar dışında, kadınlar kendilerine yönelen ayrımcı bakışla da mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Pek çok ülkede, cinsel saldırıya uğrayan kadınların cinsel geçmişi mahkemelerde sorgulanmakta, saldırganın kadını aşağılamasına, onu "hafif meşrep" olarak tanımlamasına izin veren tartışmalar yapılmaktadır. Örneğin Birleşik Krallık yasaları 2000 yılına kadar, cinsel saldırıyla suçlanan ve avukatı olmayan erkeklere, saldırdıkları kadını kısıtlama olmaksızın sorguya çekme ve yaşadıkları olayın her detayını halk önünde anlattırma izni veriyordu. (Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, http://eski.bianet.org/diger/arastirma1078.htm, Erişim Tarihi: 8.01.2010)

Tecavüz olaylarında mahkûmiyet oranları da düşük kalmaktadır. Örneğin Güney Avustralya'da yapılan bir araştırma, hukuk reformlarının ardından polise yapılan tecavüz, cinsel saldırı bildirimlerinde ve cinsel taciz ile suçlanan insanların sayısında bir artış olduğunu ortaya koymaktadır. Ama bu artışlar, mahkûmiyet kararlarına yansımamakta; çok miktarda tecavüz suçlaması geri çekilmekte, reddedilmekte veya takipsizlik kararı ile sonuçlanmaktadır. 1981 ile 1991 yılları arasında tecavüzle suçlanan ve mahkûm edilen sanıkların sayısı beşte ikiden onda bire düşmüş, suçla ilgili savunmaların oranı da yüzde 17'den yüzde 4'e inmiştir. (Anleu, 2000, s.184) Yine Belçika'da yapılan bir araştırmaya göre 2001-2007 yılları arasındaki yüz tecavüz vakasında, sanıklardan sadece biri hapis cezası almıştır. Yüz davadan elli biri, tecavüzcünün kimliği belirlenemediği için kısa sürede düşmüş, saldırganın kimliğinin tespit edildiği kırk dokuz davanın çoğu da delil yetersizliği nedeniyle sonuçlandırılmamıştır. Sadece dört tecavüz vakasında saldırganlar, 18 ay ile 3 yıl arasında mahkûmiyet almış ve bunlardan üçünün cezası da ertelenmiştir.

(Belçika'da tecavüze yeşil ışık mı yakılıyor, http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetay&ArticleID=941003&Date=17.06.2009&CategoryID=81,)

Sadece tecavüzde değil, kadına yönelik başka ihlallerde de devlet etkili müdahalelerde bulunmamaktadır. Özellikle, porno ve fahişelikte bu daha da belirginleşmektedir. Hatta kadınlara yönelik şiddete doğrudan katkısı bulunan pornografi üretme, dağıtma ve kullanma, ifade özgürlüğü kapsamında tanımlanmaktadır. (Charlesworth, 1994, s.74) Yine, dayak, ensest, kürtaj ve eşcinsel hakları da cinsiyet eşitliğinin konusu olmamaktadır. *MacKinnon'a göre* devlet cinsiyet eşitliğine çözüm arar gibi görünürken, onu korumaktadır. (MacKinnon, 2003, s.194-195)

Cinsel politikada, bazı suç kategorilerinin oluşturulmasında ahlakın da etkisi görülmektedir. Eşcinselliğin, evlilik dışı ilişkinin, kürtajın yasaklanması, kamu ahlakını bozma suçu gibi suç kategorilerinin oluşturulmasında ahlakın etkisi çok açık görülmektedir. Örneğin Amerika'nın Boston eyaletinde, 1948 yılında zina sebebiyle 248 tutuklama gerçekleşmiştir. Los Angeles'ta da insanlar, 60'lı yıllara kadar yerel bir kararname uyarınca evlilik dışı cinsel ilişki için oda kullandıklarının kanıtlanmasına dayanılarak mahkûm edilmişlerdir. (Hart, 2000, s.34)

Hatta hukukun görevini, ahlaksızlığın bastırılması olarak gören yaklaşımlar belli dönemlerde güç kazanmıştır. Özellikle 60'lı yıllarda İngiltere'de güç kazanan hukukta ahlak görüşü, ahlaka aykırılığın cezalandırılmasını savunmuştur. *Patrick Devlin'e* göre eylem kişilerin karşılıklı rızasına dayansa, aleni olmasa ve kimseye zarar vermese bile sırf ahlaka aykırı olduğu için cezalandırılmalıdır: "*Kabul gören bir ahlak, bir toplumun varlığı için, hükümet kadar gereklidir ve ahlaka aykırı bir fiil, başkalarını zarara uğratamayacak ya da tehlikeye düşürmeyecek ya da yoldan çıkartmayacak ve de aleni olmayarak yapıldığında başkalarını sarsmayacak ya da rahatsız etmeyecek olsa bile, bu sonucu değiştirmez. Çünkü, davranışı, onun ahlak normu üzerindeki etkilerinden yalıtılmış olarak görmemeliyiz: Bunu aklımızda tutarsak, "başkalarına karşı tehdit" oluşturmayan birinin, buna rağmen ahlaka aykırı davranışı ile toplumun dayandığı yüce ahlaki ilkelerden birini tehdit eder olabileceğini görebiliriz. Bu anlamda ahlaki ilkeye aykırılık bir bütün olarak topluma karşı bir suçtur ve toplum, hukuku, varlığı için gerekli herhangi bir şeyi korumak için kullandığı gibi, ahlakını muhafaza etmek için de kullanabilir. İşte bu nedenle, ahlaksızlığın bastırılması, yıkıcı faaliyetlerin bastırılması kadar hukukun işidir*". (Hart, 2000, s.51-52)

Hukuk, cinsel politikada bazı alanlara isteksiz müdahale ederken, bazı alanlara daha istekli müdahale etmektedir. Bu alanlardan biri de kadınların doğurganlığıdır. Burada özellikle, kürtaja ilişkin müdahaleler örnek verilebilir. Kadınların hak mücadelesinde, üreme özerkliklerinin özellikle de kürtajla ilgili özerkliklerinin tanınması talebi son derece önemli bir yere sahiptir. Birçok batılı sanayileşmiş toplumda kürtaj, on dokuzuncu yüzyılın başlarında suç olarak kabul edilmiş, sadece bazı sonlandırmalar (eğer tedavi amaçlı kabul edilirlerse) bir doktor tarafından uygulandıklarında yasal kabul edilmiştir. 1960'lara gelindiğinde kürtaja erişim, kadın hareketinin temel platformlarından biri haline gelmiştir. 1973 yılında ABD Üst Mahkemesi, bütün kürtaj yasalarını hatta kürtajı serbest bırakan yasaları bile anayasaya aykırı ilan etmiştir. (Anleu, 2000, s.193-194) 2021 yılında, ABD'de eyalet hükümetleri daha fazla kürtaj kısıtlaması getirmiştir. Teksas'ta, gebeliğin altıncı haftasından itibaren kürtajı suç haline getirerek neredeyse tamamen yasaklayan karar yürürlüğe sokulmuştur. (Uluslararası Af Örgütü Raporu 2021/22, s.31)

Güvenli ve yasal kürtaja erişim, hala pek çok ülkede temel bir insan hakları sorunu olmayı sürdürmektedir. Bunlar içinde Polonya, Andorra, San Marino ve Malta gibi ülkeler sayılabilir. Polonya'da fetüste ciddi sakatlık nedeniyle kürtaj uygulanmasının anayasaya aykırı olduğuna dair bir Anayasa Mahkemesi kararı yürürlüğe girmiştir. Kararı takip eden yıl içinde 34.000 kadın, kürtaj bakımı için yurtdışına seyahat etmeyi kolaylaştıran ve tavsiyelerde bulunan Sınır Tanımayan Kürtaj adlı sivil toplum örgütü ile temasa geçmiştir. (Uluslararası Af Örgütü Raporu 2021/22, s.51)

Kürtajın yasallaştırılmasını savunan feministler, kürtajın tıbbi veya hukuki bir konu olmayıp bir kadın hakkı olduğunu savunmuşlardır. Bu gruplar, topluma eşit olarak katılabilmeleri için, kadınların kendi bedenlerini ve üreme hayatlarını kontrol etme hakkına sahip olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. (Anleu, 2000, s.193-194)

Erkekler tarafından açılan davalar da kürtajın sınırlandırılmasında etkili olmuştur. Bu davalar sonrasında, kürtaj yapan doktorlar tehdit edilmiştir. Kadınlar da beden hakları konusunda dava açmakta ve bu davalar yeni beden haklarının yaratılmasına, yayılmasına hizmet etmektedir. Ancak kazanımlara rağmen, bu temel cinsiyet hiyerarşisini değiştirmemekte ve sosyal yapının sorgulanmasına yol açmamaktadır: "*Hukuk savaşları potansiyel olarak ataerkil hiyerarşiyi tehdit eden öfkeyi ve memnuniyetsizliği yansıtır. Hukukun gücü, bu konuları bir hukuk meselesi, hak talebi, anayasa yorumlama teamülleri ve sorunları olarak çerçevelendirerek, potansiyel bir kamu bilincinin, ifade edilen memnuniyetsizlik ve öfkenin daha derinde yatan kökleri ile ilgili nedenlerden uzaklaştırılmasını sağlamaktır. Hukukun ideolojisi, bu hukuk sorunlarının temelinde yatan gerçek sosyal ve politik meselelerin maskelenmesine hizmet etmektedir. Aynı zamanda, tarihsel olarak erkek otoritesinin sembolü olmaya devam eden hukukun paradigmasına, sosyal çatışmayı çözmesi için meşru bir mekanizma olarak karşı çıkılmamakta, aksine pekiştirilmektedir. Sonuçta, bir erk (güç, iktidar) ve toplumsal düzen biçimi olarak ataerkillik, hukukun erkek erki paradigmasına karşı çıkılmadıkça ve bu paradigma dönüştürülmedikçe ortadan kalkmayacaktır. Hukukun erkek paradigmasına karşı çıkmak için, erkek otoritesinin ve iktidarının bir biçimi olarak hukukun kaynağı daha ayrıntılı bir biçimde fark edilmeli ve incelenmelidir*". (Rifkin, 1983, s. 86, 87)

SONUÇ

Hukukun ataerkil yapısı, feminist hukuk eleştirilerinin ortaklaştığı bir noktadır. Bu yapı kendini, ayrımcı düzenlemelerle gösterdiği gibi suskunlukla da göstermektedir. Çünkü hukuk, kadınların yaşadığı pek çok hak ihlalinde suskun kalmaktadır. Feminist hukuk eleştirileri, hukukun bu alanlardaki sessizliğini ortaya koymuştur. Bu suskunlukta, kamusal alan özel alan ayrımı oldukça etkilidir. Diğer taraftan hukukun suskun kalmadığı konulardaki müdahaleleri de eril bir nitelik taşımaktadır. Hukukta ataerkilliğin somut görünümleri pek çok alana yayılmış olsa da en belirgin biçimiyle siyaset, aile, cinsel politika, kadına yönelik şiddet ve çalışma alanlarında kendini göstermektedir. Çalışmada sadece üç alan (kadına yönelik şiddet, aile, cinsel politika) ele alınmaya çalışılmıştır.

Kadına yönelik şiddet, dünyanın her yerinde görülen bir evrensel fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadına yönelik şiddet, kadın sünnetinden, namus cinayetlerine, zorla evlendirmeden tutku cinayetlerine kadar çeşitlilik göstermektedir. Aktörleri bireyler, toplum ve devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Şiddetin en yaygın olduğu mekanlardan birisi de erkek egemen ailedir. Şiddet erkek tarafından, kadını kontrol etme yöntemi olarak uygulanmaktadır. Devletlerin cinsiyet eşitsizliğini ve ayrımcılığını destekleyen siyasi-ekonomik politikaları ve hukuki düzenlemeleri, kadınları şiddete karşı savunmasız hale getirilmektedir. Hukuk noktasında, devletlerin aldığı yetersiz önleyici tedbirler, umursamazlık, ihlalleri suç olarak tanımlamama, yargılamama süreçlerindeki ayrımcılık ve yargılamaya engel olan hukuksal prosedürler dikkat çekmektedir. Bunun dışında şiddete uğrayan pek çok kadın, yargısal yollara erişmekte güçlük çekmektedir. Diğer taraftan kamusal-özel ayrımıyla, ev içinde yaşanan şiddet-sömürü ve pek çok ihlal, *"özel bir mesele"* sayılarak hukukun müdahalesi dışında bırakılmaktadır.

Hukukun sessiz kaldığı alanlardan birisi de ailedir. Çok uzun zaman yasalarda yer bulan *"aile reis"*liği ifadesi, ailedeki erkek iktidarının bir dışavurumudur. Ailede erkeğin ayrıcalıklı konumu erkek iktidarı dışında, boşanma, velayet ve mülkiyet konularında da kendini göstermiştir. Aile içinde yaşanan pek çok hak ihlali konusunda hukuk uzunca bir süre suskunluğunu korumuştur. Çünkü aile, kamusal-özel ayrımıyla hukuktan azade bir alan olarak kabul edilmiştir. Hukukun bu alana dair sessizliği; aile içi şiddet, evlilik içi tecavüz ve kadınların ev içi emeği gibi konularda çok belirgindir. Feminist hukuk eleştirileri, hukukun bu alanlardaki sessizliğini ortaya koymuştur.

Hukukun ataerkil yapısının somutlaştığı diğer bir alan da cinsel politikadır. Her ülkede devlet, cinsellik alanını hukuk aracılığıyla düzen-

lemeye çalışmaktadır. Düzenleme etkinliği, giyimden kürtaja, suç kategorilerinin oluşturulmasına kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu düzenlemeler çoğunlukla denetlemeyi de içermektedir. Burada da hukukun suskun kaldığı alanlar olduğu gibi, eril karakterde müdahale ettiği alanlar da vardır. Suskunluk, kamusal-özel ayrımının etkisiyle evlilik içi tecavüzde görülebilir. Özel alanda gerçekleştiği için evlilik içi tecavüzün, hukukun müdahale alanı dışında olduğu kabul edilmiştir. Çok yakın bir zamana kadar da suç olarak düzenlenmemiştir. Cinsel şiddet konusunda "rıza" üstünden yapılan tartışmalar, şiddet eyleminin normal bir seks olarak kabul edilmesine kadar götürülmektedir. Üstelik kadınlar, rıza üstünden kategorize edilmekte ve rıza ne kadar korunacaklarının da bir ölçüsü olmaktadır. Bunun dışında kürtaj konusunda getirilen sınırlamalar, ahlak anlayışının suç kategorilerinin oluşumda etkili olması da ataerkilliğin izlerini taşımaktadır.

Kadın mücadelesi, hem hukukun kadının hak ihlalleri noktasındaki suskunluğuna yönelmiş, hem de hukukun eril nitelikteki müdahalelerini dönüştürmeye çalışmıştır. Bu mücadele, kadınların gerek özel alan ve gerekse kamusal alanda yaşadığı şiddet- ayrımcılık ve sömürünün görünür kılınmasını sağlayarak, hukukun bu tür ihlallerdeki sessizliğini bozmasında etkili olmuştur. Bunun sonuçlarını her ülkede görmek mümkün olmasa da pek çok ülkede ataerkil hükümler değiştirilmiş, eril ifadeler seyrekleşmiş ve hukuk daha eşitlikçi bir çizgiye evrilmiştir.

Kaynakça

Anderson, Michelle J. (2001). Women Do Not Report the Violence They Suffer: Violence against Women the State Action Doctrine , Villanova Law Review, Volume 46, Issue 5, s.925.

Anleu, Sharyn L. Roach. (2000). Law and Social Change**,** London: SAGE Publigations.

Asia Pasific Forum on Women, Law and Development, (1990). My Rights, Who Controls?, Kuala Lumpur, Malezya.

Barrett, Michele. (1995). Günümüzde Kadına Uygulanan Baskı Marksist Feminist Çözümlemede Sorunlar, (Çev. Şen Süer), 1.b., İstanbul: Pencere Yayınları, 1995.

Bendason, Ney. (Tarih yok). Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları, (Çev. Şirin Tekeli), İstanbul: İletişim Yayınları.

Berktay, Fatmagül. (2006). "Kadının İnsan Hakları Hukukunda Yeni Perspektifler", Ankara Barosu Hukuk Kurultayı, Ankara: Ankara Barosu Yayınları, s.21.

Bunch, Charlotte. (1990). "Women's Rights as Human Rights: Toward a Re-vision of Human Rights", Human Rights Quarterly 12, s.486-498

Charlesworth, Hilary. (1994). "What are "Women's International Human Rights?", (Ed. Rebecca J. Cook), Human Rights of Women: National and International Perspectives, University of Pennsylvanina Press.

Connell, R.W. (1998). Toplumsal cinsiyet ve iktidar Toplum, Kişi ve Cinsel Politika, (Çev. Cem Soydemir) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Das, Veena, (1996). "Sexual Violence, Discursive Formations and the State", Econonic and Political Weekly, Volume. 31, No. 35/37, s.2411-2412.

Dayton, A.Kimberley. (1999). "Feminist Theory and Criminal Justice An Overview", (Ed. Betty W.Taylor, Sharon Rush, Robert J.Munro), Feminist Jurisprudence, Women and the Law: Critical Essays, Research Agenda, and Bibliography, United States of America: Fred B. Rothman Publiscations, s. 292.

Delphy, Christine. (1999). Baş Düşman Patriyarkanın Ekonomi Politiği, (Çev. Handan Öz, Lale Aykent Tunçman), İstanbul: Saf Yayıncılık.

Doepke, Matthias. Tertilt, Michèle. Voena, Alessandra. (2011). "The Economics and Politics of Women's Rights", National Bureau of Economic Research, s.10.

Donald, Bernice Bouie. (2002). "Amerikan Hukuku'nun Cinsel Suçlara Yaklaşımı", Kadına Yönelik Cinsel Şiddete Karşılaştırmalı Hukukun Yaklaşımı (11-12 Mart 2000), İstanbul Barosu Kadın Hakları Merkezi Yayınları.

Düzkan, Ayşe. (2001). "Bu İş Bu Memlekette Nasıl Olacak?", (Der. Aynur İlyasoğlu, Necla Akgökçe), Yerli Bir Feminizme Doğru, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Fine, Michelle ve Weis, Lois. (2000). "Disappearing Acts: The State and Violence against Women in the Twentieth Century Disappearing Acts: The State and Violence against Women in the Twentieth Century", CUNY Academic Works, s.114.

Foucault, Michel, (2007). Cinselliğin Tarihi, (Çev. Hülya Uğur Tanrıöven), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Frazer, Nancy. (2004). "Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: Gerçekte Varolan Demokrasinin Eleştirisine Bir Katkı", (Ed. Meral Özbek), Kamusal Alan, İstanbul: Hil Yayınları, s.126-127.

Frug, Mary Joe. (1992). Postmodern Legal Feminism, London: Routledge Publish.

Gelles, J.Richard. (1980). "Violence in Family: A Review of Research in the 70s", Journal of Marriage and the Family, 42(4), s. 873-878

Hart, H. L. A. (2000). Hukuk, Özgürlük ve Ahlak, (Çev. Erol Öz), Ankara: Dost Kitabevi.

İlkkaracan, Pınar. (1996). "Kadınlara Karşı Aile İçi Şiddet Konusunda Hukuki Sorumluluklar ve Koruyucu Önlemler: Uluslararası Stratejilere Bir Bakış", (Ed. Pınar İlkkaracan, Leyla Gülçür, Canan Arın), Sıcak Yuva Masalı Aile İçi Şiddet ve Cinsel Taciz, İstanbul: Metis Yayınları.

Mackinnon, Catharine A. (1983). "Feminism, Marxism, Method, and State: Toward Feminist Jurisprudence", Signs: Journal of Women in Culture and Society, Vol.8, No.4, The University of Chicago Press, s.648 vd.

Mackinnon, Catharine A. (2003). Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru, (Çev. Türkân Yöney-Sabir Yücesoy), İstanbul: Metis Yayınları.

Mahoney, Patricia. Wiliams, Linda M. West. Carolyn M. (2001). "Violence Against Women by Intimate Relationship Partners", (Ed: Claire M.Renzetti, Jeffrey L.Edleson, Raquel Kennedy Bergen) Sourcebook on Violence Against Women, Sage Publications, s.146.

Merry, Sally Engle. (2001). "Women, Violence and The Human Rights System", (Ed: Marjorie Agosin) Women, Gender and Human Rights: A Global Perspective, United States of America: Rutgers University Press, s.83.

Millett, Kate. (1987). Cinsel Politika, (Çev: Seçkin Selvi), İstanbul: Payel Yayınları.

Rifkin, Janet. (1983). "Toward a Theory Of Law and Patriarchy", Harvard Journal of Law&Gender, Vol.3, s.86, 87.

Rowbotham, Sheila. (1987). Kadın Bilinci Erkek Dünyası, (Çev. Şükrü Alpagut), İstanbul: Payel Yayınları.

Savran, Gülnur Acar. (2004). Beden Emek Tarih Diyalektik Bir Feminizm İçin, İstanbul: Kanat Yayınları, 2004.

Schechter, Susan. (1982). Women and Male Violence: The Visions and Struggles of the Battered Women's Movement, South and Press.

Tekinay, Selahattin Sulhi. (1990). Türk Aile Hukuku, İstanbul: Filiz Kitabevi.

True, Jacqui. (2010). "The Political Economy Of Violence Against Women: A Feminist International Relations Perspective,", The Australian Feminist Law Journal, Volume. 32, s.4.

Yalom, Marilyn. (2002). Antik Çağlardan Günümüze Evli Kadının Tarihi, (Çev. Zeynep Yelçe, Neşenur Domaniç), İstanbul: Çitlembik Yayınları.

Elektronik Kaynakça

Belçika'da tecavüze yeşil ışık mı yakılıyor? http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetay&ArticleID=941003&Date=17.06.2009&CategoryID=81, Erişim Tarihi. 18.7.2009.

Her şey elimizde: -Kadına Yönelik Şiddete Son-Özet, http://www.amnesty.org.tr/ai/system/files/herseyelimizde.pdf, Erişim Tarihi: 11.01.2010

https://istanbulsozlesmesi.org/sozlesmenin-tam metni/#:~:text=Madde%203%20%E2%80%93%20Tan%C4%B1mlar&text=%E2%80%9Cev%20i%C3%A7i%20%C5%9Fiddet%E2%80%9D%2C%20ma%C4%9Fdur,ve%20ekonomik%20%C5%9Fiddet%20anlam%C4%B1na%20gelir, Erişim Tarihi: 24.03.2025.

Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, http://eski.bianet.org/diger/arastirma1078.htm,, Erişim Tarihi: 7.01.2010.

Uluslararası Af Örgütü'nün Raporu, https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/4870/2022/tr/, s.14, Erişim Tarihi: 15.03.2025.

Bölüm 13

İŞLETMELERDE ÖNLEME VE KORUMA POLİTİKALARI

Cihandar HASANHANOĞLU[1]

1 Dr. Başkent Üniversitesi chasanhanoglu@baskent.edu.tr ORCİD ID: 0000-0002-6489-1645

Çağdaş iş sağlığı ve güvenliği yaklaşımında çalışma ortamındaki tehlike kaynaklarının ve risklerin belirlenmesi, önleme ve koruma tabirlerinin alınması ile çalışanların bilgilendirilmesi önemli temel konulardır. Dünyada her yıl yaklaşık olarak 313-325 milyon ölümcül olmayan kaza meydana gelmektedir. Ekonomik yönden bakıldığında ise ülkelerin yıllık gayri safi yurt içi hâsıla miktarının yaklaşık %3-4'ten fazlasını iş kazaları ve meslek hastalıklarına bağlı kaybettikleri tahmin edilmektedir

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), verilerine göre; dünyada her yıl;2,2 milyon kadın ve erkeğin işle ilgili kaza ve hastalıklar nedeniyle yaşamını yitirdiğini, her yıl 270 milyon iş kazası ve 160 milyon meslek hastalığı görüldüğünü tahmin etmektedir. Ölümcül iş kazalarında özellikle Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki bilinmeyen veya kapatılan ya da resmi verilere eklenmeyenler gözetildiğinde söz konusu tablonun daha vahim sonuçlar doğurduğu da bilinen bir gerçektir. Bu tahminin ortaya koyduğu olumsuz tablo maalesef ölümlü iş kazalarındaki artışların her geçen gün artarak devam ettiğini göstermektedir.

SGK, TUIK gibi resmi kurum ve kuruluşların yanında İSİG meclisinin düzenli olarak yayımladığı veriler ışığında Türkiye 'de 2003-2024 yılları arasında 30435 çalışan iş kazaları sonucu yaşamını kaybetmiştir. Ülkemizde her gün ortalama 540- 600 iş kazası meydana gelmekte ve 4-6 işçi de hayatını kaybetmektedir. Bu durum Türkiye'yi 100 bin çalışan başına ölümlü iş kazalarında Avrupa da birinci, dünya ölçeğinde ise üçüncü sıraya taşımaktadır.

İş güvenliği ile ilgili temel ilkeler; koruma ve önleme politikaları eşiğinde güvenli çalışmanın esasını oluşturan ilkeler topluluğudur. Genelde her sektörde / iş kolunda veya herhangi iş yerinde uygulanması halinde iş kazaları ve meslek hastalıklarının önlenmesine yardımcı olacak temel yaklaşımlar sistematiğidir. Ayrıca temel iş güvenliği ilkeleri, güvenli ortamlar oluşturması açısından yeterince fayda ve destek sağlayabilecek, çalışma ortamına, çalışılan sektöre, çalışan kişi ile üretim çeşit ve farklılıklarında bile genelde değişiklik göstermeyen temel ve standart ilkeler olarak değerlendirilebilir.

Koruma ve önleme politikaları açısından güvenlik vazgeçilmez en kritik faktördür. Güvenlik, " mevcut ortamda kabul edilebilir düzey ve bu düzeyi korumak için zamansız ölüm, yaralanma veya endişe verici koşulların var olma olasılığını azaltma" anlamındadır. Güvenlik, işletmelerde sadece tanım ile sınırlı kalmamalı bunu stratejik olarak uygulayabilmek için mutlaka bir kültür oluşturulmalıdır. Güvenlik bilgiye dayanır. İçe sindirilmiş ve yaşam biçimi haline getirilmiş bilgiye ise kültür denilmektedir.

İşletme kültürü; bir işletmenin/ kurum/ kuruluşun içindeki insanların davranışlarını yönlendiren normlar, davranışlar, değerler, inançlar ve alışkanlıklar sistemidir. Kültür, insanlara yapmak zorunda oldukları şeylerin neler olduğu ve nasıl davranmaları gerektiği konusunda duygu ve sezgi kazandırır. Başka bir ifade ile örgüt kültürü, örgüt üyelerinin düşünce ve davranışlarını şekillendiren hâkim değer ve inançlardır. Önleme ve koruma politikalarının uygulanması ve yürütülmesi açısından işletme kültürü son derece önemli bir referanstır.

İş kazaları ve meslek hastalıklarının ortaya çıkması ve oluşumunda en etkili ve en önemli faktörün işletmelerin iş sağlığı ve güvenliğine yönelik tutumları ve yaklaşımlarıdır. Özellikle karar verici konumda olan işveren/işveren vekillinin İSG Politikalarına olan katkısı, dirayeti ve kararlılığı önemlidir.

Meydana gelen kazaların analizinde insan hatasının öncelikli olduğu, bunu sırasıyla makine ve ekipmanların yetersizliği, fonksiyonel değerinin kaybetmesi, işlevsiz ve hurda durumda olması ve diğer sebepler şeklinde sıralandığını görmekteyiz.

İşletmelerde önleme ve koruma politikaları, sürdürülebilirlik ve verimlilik hedefleri doğrultusunda sistematik yaklaşımlardır. Bu politikalar, risklerin belirlenmesi, analizi ve kontrolünü içerir. Aynı zamanda insan kaynakları ve bilgi sistemlerinin güvenliğine de yöneliktir. Özellikle her geçen zaman ve süreçlerde yaşanan rekabet ve rekabet ortamındaki zorluklar, işletme iç dinamikleri ve yaşanan süreçlerden kaynaklanan sorunlara karşı koruma ihtiyacını sürekli artırmaktadır. Önleme ve koruma politikalarının belirlenmesi, takibi ve uygulaması açısından önleme ve koruma faaliyetlerinin bilinmesi oldukça önemlidir.

Önleme ve koruma politikalarının sistemsel bir bütünlük içinde uygulanması gerekir. Bu doğrultuda önleme, emniyet, koruma ve güvenli çalışma son derece önemlidir. Sistemi; kısa ve öz bir tanımlama ile düzen, bir sonuç elde etmeye yarayan yöntemler düzeni diye tanımlamak mümkündür (TDK; 2011) . Yani her işletmenin, kurum/ kuruluşun hedef ve beklentileri açısından tasarladığı veya planladığı sonuçlara ulaşmak açısından bir düzeni kurup işletmesi gereklidir.

Güven, inanma, itimat*(safety, security, reliability, guard, police station, reliance, credit, safekeeping)* gibi sözcüklerle ifade de edilebilen emniyet; aslında insanın kendini güvende hissetme ve varlığını tehdit altında görmeme halidir. İSG açısından baktığımızda ise" işyerini işin yürütümü nedeniyle oluşan tehlikelerden ve sağlığa zarar verebilecek koşullardan arındırarak, daha iyi bir çalışma ortamı sağlamak için yapılan sistemli çalışmalardır"(Gerek,2011:3) çeşitli nedenlerden kaynaklanan sağlığa

zarar verebilecek koşullardan çalışanları korunmaktır", şeklinde tanımlamak mümkündür

İşletmelerde insanın kendini güvende hissedebilmesi için özellikle üç önemli unsur karşımıza çıkmaktadır. Çalışan güvenliği öncelikli olmak üzere, işletme ve üretim güvenliğini sağlamaktır. Çalışanları iş ortamında korumak ve sağlıklı koşullar yaratmak, İş sağlığı ve güvenliği çalışmalarının ana amacını oluşturur. Çalışanları iş kazaları ve meslek hastalıklarına karsı koruyarak ruh ve beden bütünlükleri ile sosyal yönden iyilik hallerinin sağlanması amaçlanmaktadır. İş sağlığı ve güvenliği çalışmalarında çağdaş yaklaşım, işyerindeki sağlık ve güvenlik tehlikelerinin önceden saptanması ve gerekli koruyucu önlemleri uygulama suretiyle sağlıklı ve güvenli bir çalışma ortamı oluşturulmasıdır. Bu yaklaşım hem çeşitli Avrupa Birliği Direktiflerinde hem de ulusal Anayasamızda yer alan '' sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı '' ile uyum sağlamaktadır(Karan, 2015:47).

Üretim güvenliğini sağlamak; bir işyerinde üretim güvenliğinin sağlanması beraberinde verimin artması sonucunu doğuracağından özellikle ekonomik açıdan önemlidir. İş kazası ve meslek hastalıkları sonucu oluşan kayıplar işletmelerin karlılığı etkilemesi yanında; İSG çalışmaları işletmeler için verimlilik ve kalite unsuru olarak ön plana çıkmakta, işletmelerin uluslararası piyasalarda rekabet edebilirliğini artırmaktadır(Karacan, Erdoğan,2011:104).

İşletme güvenliğini sağlamak ise işletmeyi tehlikeye düşürebilecek durumların ortadan kaldırılması ve sistem bütünlüğünün sağlanmasıdır. İş kazalarından veya güvensiz ve sağlıksız çalışma ortamından dolayı doğabilecek makine arızaları ve devre dışı kalmaları, yaşanması muhtemel afet ve acil durumlara yönelik tedbirler almak ve uygulamaktır. (*deprem, sel, su baskınları, toprak kayması, yıldırım, şimşek, patlama olayları, yangın gib*i)

Önleme ise; zararlı, tehlikeli, korku, endişe veren kötü veya yanlış bir şeyi önleyecek yol, tedbir anlamında *(Precaution.) Measure. Prevention. Preventive. Provision. Step. Clampdown. Countermeasure. Diligence. Expedient. Foresight. Forethought. Hedge. Protection*) kullanılmaktadır. Önleme: İşyerinde yürütülen işlerin bütün safhalarında iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili riskleri ortadan kaldırmak veya azaltmak için planlanan ve alınan tedbirlerin tümü. (6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu).

Önleme;

- ✓ Bir şeyin olmasına veya yapılmasına engel olmak,

✓ Ortaya çıkan veya çıkacağı düşünülen bir tehlikeyi durdurmak, önüne geçmek

✓ İşten ve işyeri ortamından kaynaklanan zararların, kazaların, risklerin ortadan kaldırılması veya en aza indirilmesi için alınmış veya alınması öngörülen bütün tedbirlerdir. (155 sayılı Uluslararası Çalışma Örgütü Sözleşmesi)

Koruma ise; çalışma ortamını ve çalışanın sağlığını en üst düzeye çıkarmayı hedefleyen iş sağlığı ve güvenliği çok disiplinli bir yaklaşım ve bir ekip çalışması ile işyerindeki tehlikelerin kontrol altına alınması ve çalışma ortamında gerekli sağlık ve güvenlik önlemlerinin uygulanmasını amaçlamaktadır.

‘’**Bütünleşik Emniyet Ve Kaza Önleme Sistemi** ‘’ kısaca kaza ve olayların asgari seviyeye indirgendiği ve yöneten ve çalışan sorumluluklarının net olarak belirlendiği, kişiye bağımlı olmayan, genele yaygınlaştırılmış ve sistemleştirilmiş önlemler ve faaliyetler bütünlüğü olarak tanımlanabilir.

Önleme ve koruma politikalarının etkin uygulanması, organizasyonların risk yönetim stratejileri açısından kritiktir. Risk analizi ve değerlendirme yöntemleri, potansiyel tehditler ile zayıf noktaları belirler. Bu doğrultuda geliştirilecek önleyici tedbirler, olumsuz etkileri azaltır. Güvenlik eğitimleri ve acil durum planlaması, işletme değerlerini koruma da önemli araçlardır.

Sonuç olarak, işletmelerde önleme ve koruma politikaları, güvenliği artırmanın yanı sıra organizasyonların yapısını güçlendirir. Bu politikaların etkin uygulanması, şirketlerin itibarını, müşteri güvenini pekiştirirken, yasal yükümlülüklerin yerine getirilmesini sağlar. İşletmelerin bu politikaları içselleştirmesi, ekonomik kayıpları önlemek ve rekabet avantajını sürdürmek için hayati önem taşır.

2. Önleme ve Koruma Politikalarının Tanımı

Önleme ve koruma politikaları, işletmelerin risk yönetiminde önemli bir rol oynar. Politika bir grup insan, işletmeler, hükümetler yâda siyasi partiler tarafından özel durumlarda yapılması gerekenlere dair üzerinde resmi anlaşmaya varılmış fikirler veya planlar bütünüdür. Önleme politikası ise tanımlanmış amaçlara ulaşmak için öngörmeyi, uygun süreçler ve araçlar oluşturmayı, ilgili kişileri ve grupları harekete geçirmeyi gerektirir Önleme politikaları, potansiyel sorunları önceden tespit ederek olasılığını azaltırken, koruma politikaları mevcut sorunların etkilerini sınırlamayı hedefler. Bu yaklaşımlar, işletmeleri risklere karşı daha da-

yanıklı kılar. Risk kelimesi, Fransızca kökenli bir kavram olup, "Risque" kelimesinden gelmektedir. Sözlük anlamı "bir zarara, bir kayba, bir tehlikeye yol açabilecek bir olayın ortaya çıkma olasılığını "ifade etmektedir. Günümüzde işletmelerini bekleyen çok çeşitli riskler mevcut olup, süratle değişken koşular, toplumsal gereksinimler, stratejik döngüler ve dönemsel sapmalar, ekonomik ve finansal sorunlar, küresel ve bölgesel güç odaklarının ben merkezli çatışmaları risk yönetim sürecini daha önemli hale getirmiştir.

2.1. Riskler;

İşletmelerde çeşitli riskler mevcut olup bu riskleri çalışana yönelik, yönetime yönelik ve çevreye yönelik olmak üzere farklı alanlara göre gruplandırmak mümkündür. Çalışana göre; fiziksel, kimyasal, biyolojik, psikososyal ve ergonomik olmak üzere 5 gruba ayırabiliriz. Bununla birlikte işletme yönetimleri açısından riskleri; stratejik, operasyonel, finansal, insan kaynakları yönetimi, hukuki riskler, marka /itibar (saygınlık) yönetimi, kayıt ve raporlama riskleri olarak belirleyebiliriz. Çalışana yönelik riskler ile mücadele riskin türevi ve etkinliği, maruziyetin boyutu, korkutuculuk ve anlaşabilirlik düzeyi gözetilerek mücadele stratejisi kurgulanarak yapılabilir. Burada önemli olan yönetimsel süreçleri sarmalayan geleceği hakkında hüküm verme ve tedbir geliştirme konusunda bizi zorlayan risklerdir.

Bunlardan en önemlisi Stratejik Risklerdir. Stratejik riskler; işletmelerde karar alma ve uygulama açısından, genel olarak vizyoner yaklaşımla oluşturulan ilkeleri tanımlama ve gerçekçi hedeflere ulaşmaya yönelik ölçme değerlemeleri üzerine kuruludur. Tanımlamadığımız ve hedef olarak belirlemediğiniz kavramları ölçeme imkânımız olamaz. Değerlendirmediğiniz, belirlemediğiniz, somutlaştırmadığınız ve ölçemediğimiz kısacası belirsizlikler olarak ortaya çıkan kavramları da yönetme durumumuz tamamen tesadüflere kalmış, hassasiyeti yüksek bir durum olarak belirginleşir.

Yönetsel Riskler; Kriz dönemleri tüm işletmeler için en hassas dönemdir. Bu dönemler yöneticilerin karşısına aynı zamanda fırsat dönemleri olarak da çıkabilir. Bu dönemlerde, kabul edilebilir yönetsel riskleri almak şirketlerin gelişim ve yenileşme dinamiğidir. Bu dönemlerde yönetsel risk almak değişim ve gelişim arzusunun hiç şüphesiz ilk ve en önemli basamağıdır. İşletmelerin üretim ve hizmet alanları ne olursa olsun, emsallerine göre ne kadar ileride olurlarsa olsunlar, değişen ve gelişen küresel ekonomide, rakiplerin yapacakları atakları yakinen takip etmek ve onlardan ileride ataklar yapabilmek için mutlaka risk alınması gerekmektedir. Amaç daha iyiye, daha etkin ve daha işlevsel süreçlere evril-

mek ve mükemmele ulaşmaksa mutlaka kabul edilebilir risk alınmalıdır.

Operasyonel riskler; güncel ve son teknolojik gelişmelerin bünyeye adaptasyonundan kaynaklı bilişim altyapısından, potansiyel bir hata kaynağı olan insandan, yönetimsel zaaflar ya da başarısızlıktan veya ilgi ve etki sahasında olan kurumu etkileyen bünye dışı olaylardan kaynaklanabilen ve işletmenin verdiği hizmetlerin sekteye uğramasına, bozulmasına yavaşlamasına, ya da durmasına yol açan risktir.

Finansal riskler; işletmenin varlık bütünlüğüne ciddi bir tehdit teşkil eden menkul ya da gayrimenkul değerli varlıkları kaybetme riskidir. Küresel dünya ekonomisinde finansal açıdan etki-tepki süreci dinamik bir süreç olup, tüm sektörler birbirine bağlı olduğu için sektörel tabanda olumsuzlukların birbirini etkilemesi son derece doğaldır. Çarkın dönebilmesi ve işlevsel mekanizmaların harekete geçmesi önemlidir. Birisinde meydana gelen bir tıkanma tüm sektörlerin tıkanmasına ve kriz yaşanmasına neden olabilecektir.

İnsan kaynakları riski: işletmelerde insan kaynakları ve yasal izleklerin doğru, yerinde ve zamanında planlanmaması ve kurgulanmaması, uygulamaların yasal izleklere uygun yapılmaması nedeniyle önemli sorunlar ile karşılaşabileceklerdir. Önleme ve koruma politikalarının hedefinde ve kaynağında insan olduğu unutulmamalıdır. İş kazası ve meslek hastalıklarının önlenmesi konusunda insan kaynakları yönetimi fonksiyonlarını oluşturan iş analizi, insan kaynakları planlaması, işgören seçimi, eğitim, performans değerlendirme, ücretlendirme ve sendika ile ilişkiler önemli rol oynamaktadır(Karacan, Erdoğan,2011:110)

Hukuki riskler: hukuksal süreçlere bağlı olarak kanun koyucu yetkin merci tarafından getirilen yeni düzenlemeler, düzenlemelere karşı tepki verme ve uyumlanma sürecinde yaşanan ya da yaşanması muhtemel sorunlar ve sonuçlar sonrasında ortaya çıkan risklerdir. Hukuki riskler, geniş anlamda, yürürlükteki kanunlara, diğer hukuki düzenlemelere, etik kurallara, şirket içi politika ve yönetmelikler gibi tanımlı kurallara uyulmaması halinde karşılaşılabilecek yasal müeyyideler ile itibar, maddi vb. kayıpları ifade etmektedir.

Marka/itibar yönetimi riskleri: bu dönem işletmeler için hassas bir dönem olup, marka değerini yitirmeme en azından koruma dönemi olarak da karşılarına çıkabilecektir. İşletmelerin, özellikle bu dönemde, yıllara sâri büyük mücadele ve uğraş vererek haklı olarak kazandıkları unvan ve ticari markalarının direkt / endirekt sebeplerle etkin bir şekilde yönetilememesi sonucunda değer kaybetmesinin önüne geçecek tedbirler almalıdır. Çeşitli olayların sebep olduğu saygınlık zedelenmesi yüzünden o işletmenin ürün ve hizmetlerine olan talebin azalması ve müşteri, kâr ve

rekabet gücünü kaybetmesine yol açacaktır.

Kayıt ve raporlama riskleri: kriz dönemlerinde ortak akıl ve görevdeşlik yönetimi önemlidir. Özellikle konusunda uzman kişilerin ve danışmanların yol göstericiliğine büyük ihtiyaç vardır. Bu dönemde, mevzuata, norm ve standartlara uygun olmayan hatalı yaklaşımlar, davranışlar, eksik, yetersiz, kapalı veya kamufle edilmiş raporlama, bilgi ve yazılı iletişim kanalarında zafiyet, ana göstergelerin etkili ölçüm ve paylaşımlarının yapıl(a)maması, üretim, hizmet, pazarlama ve güvenlik performanslarına yönelik ölçümleme ve istatiksel çalışmaların yapılmaması, zamanlama ve detay açışından yazışmalarda görülen aksaklıklar ve Kayıt ve raporlama kalitesinde eksiklikler kriz sonrası için telafi edilemeyecek sorunlara yol açabilecektir

Bu nedenle, şirketlerin geleceğe hazırlanmasındaki en önemli unsurlardan olan strateji konusundaki riskleri tanımlayabilmek onları yönetebilmenin ilk adımı oluşturur. Bu politikaların etkili olması için risk analizi ve risk yönetim stratejileri geliştirilmelidir. İşletmelerin çevresel, sosyal ve ekonomik koşulları bu stratejilerin belirlenmesinde önemli rol oynar. Doğal afetler, siber saldırılar ve tedarik zinciri sorunları gibi riskler, önleme politikalarını şekillendirir. İşletmeler, riskleri analiz edip önlemler almalı, politikalarını güncellemelidir. Bu süreç, sürdürülebilirliği artırmanın yanı sıra yasal yükümlülükleri yerine getirmeye ve marka itibarını korumaya da yardımcı olur.

Sonuç olarak, önleme ve koruma politikaları, sorunları yönetme ve minimize etme yeteneğini artıran temel unsurlardır. Bu politikaların uygulanması, işletmenin iç işleyişini, müşteri memnuniyetini ve toplumsal duyarlılığı etkiler. Sürekli eğitim ve farkındalık sürecinin benimsenmesi gereklidir. Bu yaklaşımlar, başarılı yönetimi pekiştirirken organizasyonları kriz anlarında daha dirençli hale getirir.

3. İşletmelerde Önleme Politikalarının Önemi

Önleme politikaları, işletmelerin sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmasını sağlayan stratejilerdir. Risk yönetimi çerçevesinde olası aksaklıkların önlenmesine yönelik geliştirilmiştir. İşletmeler, mevcut tehditleri bertaraf ederek uzun vadeli başarılarını güvence altına alır ve yatırımcılar için güvenilir bir görünüş oluşturarak rekabet avantajı sağlar.

Önleme politikalarının uygulanması, kurumsal sosyal sorumluluğun bir parçasıdır. İşletmeler, etik ve çevresel sorumluluklarını yerine getirerek olumlu bir izlenim bırakır. Çalışan güvenliği, tüketici sağlığı ve çevresel etkilerin yönetimi konusundaki proaktif adımlar, toplumsal güveni artırır ve müşteri sadakatini pekiştirir. Bu politikalar, iş performansını ve

marka değerini yükseltir.

Önleme politikalarının etkinliğini artırmak için işletmeler sürekli veri analizi ve geri bildirim mekanizmaları kullanmalıdır. Bu sayede stratejiler güncellenir ve işletmeler değişen pazarda esnek hale gelir. Ayrıca, riskleri minimize ederek inovasyon ve verimliliği artırır.

4. Koruma Politikalarının Temel Unsurları

Koruma politikalarının temel unsurları, işletmelerin varlıklarını tehdit eden risklere karşı önlemler almak için gerekli çerçeveyi oluşturur. Bu unsurlar risk analizi, tedbirlerin uygulanması ve izleme süreçlerini içerir. İşletmeler potansiyel tehditleri ve etkilerini değerlendirir. Fiziksel varlıklar kadar bilgi ve itibar gibi entelektüel varlıklar da dikkate alınmalıdır. Risk analizi, zayıf alanları belirleyerek koruma planının geliştirilmesine yol açar.

İkinci temel unsur, risklere karşı uygun tedbirlerin uygulanmasıdır. Bu tedbirler, hem fiziksel hem de dijital ortamda çok yönlü bir yaklaşım gerektirir. İşletmeler, fiziksel güvenliği artırmak için güvenlik kameraları ve erişim kontrol sistemleri kullanmalı, siber güvenlik için güncel yazılımlar sağlamalıdır. Çalışan eğitimleri de önemlidir; personelin güvenlik politikaları ve tehlikeler konusunda bilinçlenmesi, koruma politikalarının etkinliğini artırır.

Koruma politikalarının sürekliliği için izleme ve değerlendirme süreçleri hayati önemdedir. Tedbirlerin etkinliği gözden geçirilmeli ve güncellenmelidir. Bu aşama, hedeflerin gerçekleştirilmesi ve yeni tehditlere karşı işletmenin hazırlıklılığını değerlendirir. Sürekli gelişim, işletmelerin risk ortamına uyum sağlamasına yardımcı olur ve politikaların stratejik hedeflerle bütünleşmesini gerektirir.

5. Uygulama Süreçleri

Uygulama süreçleri, koruma politikalarının işletmelerde uygulanmasında kritik bir aşamadır. Üç ana safha; planlama, uygulama ve değerlendirme safhası olup, planlama aşamasında stratejiler belirlenir, hedefler netleştirilir, politikalar geliştirilir ve risk analizi yapılır. Paydaşlarla işbirliğiyle önlemlerin kapsamı belirlenir, S.M.A.R.T+W kriterlerine göre hedefler saptanır.

S.M.A.R.T+W kriterlerine göre;

✓ Tespit edilen ve çözüm istenen problemin köküne odaklanmış öneriler getirilmelidir. (Specific)

✓ Öneriler ve uygulanması düşünülen önlemler mümkünse öçülebilir olmalıdır..(Measurable)

✓ Ulaşılabilir, uygulanabilir öneriler olmalıdır. (Achievable)

✓ Nedenlere odaklanmış ve makul öneriler olmalıdır.(Reasonable)

✓ Önerilerin uygulamaya geçirilmesiyle ilgili zaman sınırlaması getirilmelidir.(Time-bounded)

✓ Kimin sorumluluğunda olacağı belirlenmelidir. (WHO)

Uygulama aşaması, stratejilerin hayata geçirildiği süreçtir. Bu aşamada, politika ve izleklerin personele etkili aktarımı önemlidir. Eğitim programları ve düzenli iletişimle çalışanların bilinçlendirilmesi sağlanır. Ayrıca, önleme ve koruma için kaynaklar tahsis edilmeli ve izlenmelidir. Başarı, izleme ve kontrol mekanizmalarının etkinliğine bağlıdır; bu mekanizmalar denetim ve geri bildirimle güçlendirilir.

Sürdürülebilir süreç yönetim sistemi ile

✓ Yürütülen iş/işlem/faaliyetlere bütünsel yaklaşım,

✓ Verimlilik ilkesinin öngörülür olması,

✓ Standardizasyon ve sistematik düzen,

✓ Ekonomiklik, rantabilite ve karlılık değerlerinin somutlaştırılması,

✓ Mevzuata uygun denetim,

✓ Stratejik hedeflerin gerçeğe uygun tespiti ve ara hedeflerle takibinin sağlanması,

✓ Sürdürülebilir insan kaynakları (İKY) ve kalite yönetimi(KYS) ve ortak akıl/takım yaklaşımının benimsenmesi,

✓ Yenileşme/ yenileştirme, gelişme/geliştirme ve etkinleşme/etkinleştirme çalışmalarının sürekliliğinin sağlanması,

✓ Süreç etkileşimlerinin keşfedilmesi,

✓ Hizmet kalitesinde artış,

✓ Performans ölçüm sistemlerinin belirginleştirmesi ve kolaylıkla uygulanabilir olması,

✓ İletişim ve etkileşimin artırılması,

✓ Bilgi ve eğitim çalışmalarının devamlılığının sağlanması gibi yönetimsel izlekler yerine getirilmelidir.

Değerlendirme aşaması, uygulama sürecinin başarısını ölçmede kritik bir rol oynar. Hedeflere ulaşım, etkili analiz ile belirlenir. Performans göstergeleri ve veri toplama yöntemleri ile stratejilerin etkinliği sorgulanır. Ulaşılamazsa, düzeltici önlemler alınır ve süreç sürekli gelişim döngüsüne sokulur. Bu veriler, gelecekteki stratejiyi şekillendirir.

5.1. Planlama Aşaması

Plan; bir amacın gerçekleştirilmesi maksadıyla diyagram ve çeşitli aşamalardan/adımlardan oluşan sistemsel yaklaşımlar bütünüdür. Diğer bir ifade ile plan; amaca giden yoldur. Tasarlanan ve hedeflenen iş/işlemler/çalışmalar/faaliyetleri gerçekleştirmek maksadıyla eldeki imkân ve kabiliyetleri belirli bir sistem ve yaklaşım dâhilinde kullanarak amacı gerçekleştirme yöntemdir.

Plan; Ne/ kim, neyin, ne zaman, nerede, nasıl yapılacağını somut olarak ortaya koymak ve göstermek maksadıyla önceden hazırlanan bir taslak çalışmadır.

Planlama aşaması, işletmelerde koruma politikalarının uygulanması için kritik bir adımdır. Strateji belirleme, kaynak tahsisi ve risk değerlendirmesi yapılmalıdır. Sistematik analiz, geçmiş verilerle desteklenmeli ve sektör, kuruluş yapısı, hedef kitle göz önünde bulundurulmalıdır.

Planlamanın amaçları;

✓ Etkili ve hızlı karar sürelerine katkı sağlamak ve karar verici unsurların işlerini kolaylaştırmak,

✓ Olasılı olumsuzluklar karşısında işetmenin uğrayacağı zararı azaltmak ya da asgari zararla atlatmak maksadıyla kriz yönetimine yönelik etkin ve doğru işler yapmak

✓ Zararı minimum seviyeye indirmek

✓ Çalışanlara güven vermek, moral ve isteklendirmeyi artırmak

✓ Kötü ve olumsuz koşullara önceden hazırlıklı olmak

✓ Zaman kazanmak

✓ İtibar kaybetmemek ve varlık yönetimine katkı sağlamak

✓ Çalışan güvenliği, üretim güvenliği ve işletme güvenliğini sağlamaktır.

Planlama aşamasında, belirlenen hedeflere yönelik önleme ve koruma programları oluşturulmalıdır. Bu programlar, risklerin azaltılmasını hedefleyen stratejiler içermelidir. Süreç, işletme içindeki birimlerin işbirliğiyle yürütülmeli ve her birim için net roller belirlenmelidir. Çalışanların katılımını teşvik eden iletişim ve eşgüdüm ortamı sağlanmalıdır. Eğitim, çalışanların risk algısını geliştirmek için kritik bir unsurdur.

Planlama aşaması, sürekli değerlendirme ve geri bildirimle desteklenmelidir. Stratejilerin etkinliği, belirlenen performans göstergeleri doğrultusunda değerlendirilmeli; bu, risklerin yönetimini ve gelecekteki tehlikelerle başa çıkmayı kolaylaştırır. Sonuç olarak, planlama aşaması işletmelerin sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmalarına yardımcı olur. İşyerlerinde acil durum planlarının hazırlanmasından güdülen amaç; önleme, koruma, tahliye, yangınla mücadele, Deprem, Su Baskını, Sabotaj, İş Kazası, ilk yardım ve benzeri konularda yapılması gereken çalışmalar ile bu durumların güvenli olarak yönetilmesi ve bu konularda görevlendirilecek çalışanların belirlenmesi ile ilgili usul ve esasların organize edilmesini sağlamaktır.

5.2. Uygulama Aşaması

Uygulama aşaması, planlama aşamasında belirlenen teorik çerçevelerin operasyonel stratejilere dönüşümüdür. Bu aşama, önleyici politikaların uygulamaya geçmesi ile karakterize olup sistematik bir yaklaşım gerektirir. Yönetim, çalışanlar ve dış ortakların katılımı taahhüt sağlar. Kaynakların düzenlenmesi, önlemlerin verimli uygulanması için önemlidir.

Organizasyonlar, uygulama süreçlerini izlemek ve uyarlamak için sağlam mekanizmalar kurmalıdır. Açık iletişim kanalları, tüm tarafların ilerleme ve zorluklar hakkında bilgilendirilmesini sağlar; geri bildirim döngüleri ise düzeltme gereken alanları belirler. Çalışanların politikalar hakkında farkındalıklarını artırmak için düzenli eğitim seansları organize edilebilir. Bu, organizasyonel kültürü güçlendirir ve çalışanları önleyici stratejilerin parçası haline getirir.

Performans göstergelerinin uygulanması, önlemlerin etkinliğini değerlendirirken kritik öneme sahiptir. Olay oranları, çalışan katılım seviyeleri ve uyum sıklıkları gibi ölçütler, başarıya yönelik nicel bir bakış açısı sağlar. Veri analitiği, sürekli gelişimi destekleyen içgörüler sunarak karar verme süreçlerini iyileştirir. Başarılı politikaların uygulanması, sürekli değerlendirme ve uyarlama süreçlerine dayanır. Proaktif yaklaşım, güvenlik ve risk yönetimini önceliklendirerek dayanıklı bir örgütsel kültür geliştirir.

5.3. Değerlendirme Aşaması

Değerlendirme aşaması, işletmelerde önleme ve koruma politikalarının etkinliğini ölçme ve uygulama sonuçlarını analiz etme sürecidir. Bu aşama, başarılı uygulamaların yanı sıra eksikliklerin tespit edilmesi ve sürekli iyileştirme fırsatlarının araştırılması açısından önemlidir. Süreç, performans göstergeleri belirlenerek başlar ve bu göstergeler, politikaların hedeflerine ulaşıp ulaşmadığını somut verilerle gösterir. İş kazası oranları, çalışan memnuniyeti anketleri ve eğitim etkinliği gibi veriler üzerinden analizler yapılır.

Bu aşamanın etkin yürütülmesi, işletmelerin stratejik karar alma süreçlerine katkı sağlar. Değerlendirme sürecinde elde edilen veriler, iç ve dış faktörlerin etkilerini anlamak için kullanılabilir. İçsel faktörler, çalışanların eğitim durumu ve iş yerindeki güvenlik kültürü gibi unsurları kapsar; dışsal faktörler ise yasal düzenlemeler ve sektörel standartları içerir. Değerlendirmenin sonuçları, mevcut politikaların etkinliğini ortaya koymanın yanı sıra, gelecekteki iyileştirme stratejilerine de yol gösterir.

Değerlendirme aşaması, işletmelerin önleme ve koruma politikalarını gözden geçirip geliştirmesi açısından kritik öneme sahiptir. Bu süreç, sistematik analiz ile verimlilik artırma çabalarını birleştirerek, güvenli bir çalışma ortamı sağlamanın yanı sıra işletmenin performansını artırma potansiyeli taşır. Yöneticiler, bu aşama sayesinde risk yönetim stratejilerini güçlendirerek çalışan güvenliğini ve işletmenin sürdürülebilirliğini pekiştirebilirler.

6. Yasal Çerçeve

İşletmelerde önleme ve koruma politikaları için yasal çerçeve, işyeri güvenliği ve operasyonel bütünlük açısından kritik önem taşır. Bu çerçeve, iş yasaları, iş sağlığı ve güvenliği düzenlemeleri ile sektöre özgü kılavuzlarla belirlenir. Yasal düzenlemeler, işletmelerin risk değerlendirmesi yapmalarını ve çalışan eğitim programları sunmalarını zorunlu kılar. İşverenlere koruyucu önlemler belirlerken, uyumsuzluk durumunda ceza uygulamaları öngörmektedir. Bu düzenlemeler, çalışan refahını korumayı ve işletmelerin sorumluluklarını azaltmayı hedefler.

Uluslararası alanda hukuki çerçeve, küresel standartlar ve anlaşmalarla güçlenmekte, ulusal yasaları etkilemektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) kılavuzları, iş politikalarını etkileyen sözleşmeler ve tavsiyeler sunar. Bu standartlar, işletmelerin iç politikalarını en iyi uygulamalarla uyumlu hale getirmelerine olanak tanır. Uluslararası standartlarla uyum, şirketin itibarını artırabilir ve kurumsal sosyal sorumluluk konusunda duyarlılığı artırır. Ulusal yasalar ile uluslararası çerçeveleri bir-

leştirerek, organizasyonlar proaktif önleme stratejileri ve güvenli çalışma ortamı taahhütlerini güçlendirirler.

Ulusal mevzuat ve uluslararası standartlar arasındaki etkileşim, etkili önleme ve koruma politikalarının uygulanmasını sağlar. Bu görevdeşlik, uyumun cezaları önlemekle kalmayıp, işverenler ve çalışanlar için güvenlik ve sorumluluk kültürü geliştirdiği bir çerçeve oluşturur.

6.1. Ulusal Mevzuat

Ulusal mevzuat, işletmelerde koruma politikalarının yapılandırılmasında kritik bir rol oynamaktadır. Her ülkede, iş sağlığı ve güvenliği konusunda belirlenmiş yasalar ve standartlar, çalışanların güvenliğini sağlamak için hukuksal bir çerçeve oluşturur. Türkiye'de, 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, işverenlerin ve çalışanların sorumluluklarını belirleyerek güvenlik uygulamalarının temellerini atmaktadır. Bu kanun, risk değerlendirmesi, eğitim gereklilikleri ve acil durum planları gibi unsurları içermekte ve işletmelerin bu yükümlülüklere uyması gerektiğini vurgulamaktadır.

Mevcut mevzuat, çeşitli sektörlerde karşılaşılabilecek potansiyel tehlikeleri minimize etmek adına çok katmanlı bir yaklaşım benimsemektedir. İş güvenliği uzmanları ve işyeri hekimlerinin rolü, bu yasal çerçeve içinde özellikle önem kazanmakta; bu profesyoneller, iş yerinde koruyucu önlemlerin alınması ve denetim süreçlerinin yürütülmesinde aktif görev üstlenmektedir. Ayrıca, çalışanların hakları ve yükümlülükleri, sosyal güvenlik yasalarıyla güçlendirilmekte, böylece işçilerin güvenliği ile ilgili her türlü önlem ve karar, yasal bir dayanağa sahip olmaktadır.

Bu mevzuatın uygulanabilirliği, denetim mekanizmalarının etkinliğiyle ilişkilidir. Denetim organları, yasaların uygulanıp uygulanmadığını belirleyip gerektiğinde yaptırım uygular. Böylece işletmelerin yasal uyumu sağlanarak iş sağlığı ve güvenliği güçlendirilir. Hukuki düzenlemeler, değişen iş ortamları ve teknolojilere göre güncellenmelidir. İşletmelerin uyumu, yasal sorumlulukları yerine getirmelerinin yanı sıra iş verimliliğini ve çalışan memnuniyetini artıran önemli bir adımdır.

6.2. Uluslararası Standartlar

Uluslararası standartlar, işletmelerin güvenlik ve koruma politikalarını geliştirmeleri için önemli bir çerçeve sunar. Bu standartlar, uluslararası kabul görmüş kuruluşlarca belirlenen kriterler ile gelir. Örneğin, ISO 9001 kalite yönetim sistemleri için referansken, ISO 45001 iş sağlığı ve güvenliği yönetim sistemleri için standartlar sağlar. Benimsenmesi, işletmelere geçerli bir kalite ve güvenlik standardı oluşturarak müşteri

memnuniyetini artırır ve yasal yükümlülükleri yerine getirmelerine yardımcı olur.

Uluslararası standartların uygulanması, yasal uyumluluğun yanı sıra işletmelerin risk yönetim süreçlerini güçlendirir. Bu standartları benimseyen işletmeler, iş yerindeki kazaları ve sağlık sorunlarını minimize etme fırsatı bulurlar. Ayrıca, bu standartlar, işletmelerin sürekli gelişimlerine yardımcı olan bir çerçeve sunar; iç denetimler ve gözden geçirmelerle kendilerini güncellemeye teşvik eder. Bu da rekabetçi avantaj sağlar ve güvenlik kültürünü destekler.

Uluslararası standartların etkin uygulanması, süreçlerin iyileştirilmesi ve iş birliğinin teşvik edilmesi açısından kritik öneme sahiptir. Uyumluluk, işletmelere global pazarlarda tanınma ve saygı kazandırırken, sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmalarında da önemli rol oynar. Çevresel yönetim standartları, çevresel etkiyi azaltma uygulamalarını destekler ve sosyal sorumluluk bilincini artırır; bu da işletmelerin koruma politikalarını güçlendirir.

7. Uygulama Yöntemleri

Uygulama yöntemleri, işletmelerde önleme ve koruma politikalarının hayata geçirilmesinde kritik rol oynamaktadır. Her işletmeye uygun eğitim programları, çalışanların bilinçlenmesini ve proaktif bir yaklaşım geliştirilmesini sağlar. Eğitim, risk algılama, kriz yönetimi ve tehditlerin önlenmesi konularında yetkinlikleri artırmayı hedefler. Etkili programlar teorik bilgi ve uygulamalı senaryolar içermelidir.

Denetim mekanizmaları, işletmelerin önleme ve koruma politikalarının etkin uygulamalarını değerlendiren sistemlerdir. İç denetimlerle süreçlerin gözden geçirilmesi kritik bir altyapı sağlar. Denetim süreçleri, prosedürlerin etkinliğini belirler ve geri bildirimler, güncellemeleri yönlendirir. Belgelendirme ve süreklilik, şeffaflık ve hesap verebilirlik sunar. Eğitim programları ve denetim mekanizmaları, koruma politikalarını geliştirmede önemli rol oynar. Bu unsurların tasarımı, güvenlik kültürünü güçlendirir.

7.1. Eğitim Programları

Eğitim programları, işletmelerdeki koruma politikalarının etkinliği için kritik öneme sahiptir. Çalışanların risk yönetimi, acil durum prosedürleri ve güvenlik kültürü gibi konularda bilgilendirilmesini sağlar. İçerikler, işin doğasına göre değişirken, tehlikeli durumları önleme ve sağlıklı bir çalışma çevresi oluşturma üzerine odaklanır. Üretim tesisleri spesifik tehlikelere, ofisler ise ergonomi ve stres yönetimine odaklanır.

Eğitim programlarının etkinliği, teorik bilgilendirme ile pratik uygulamalar ve simülasyonlarla desteklenmelidir. Gerçek senaryolar içeren eğitimler, çalışanların krizlere hazırlığını artırır. Eğitimler sürekli bir süreç olmalı; çünkü riskler değişir. Çevrimiçi öğrenme ve interaktif içeriklerle erişim ve bireyselleştirme sağlanır, bu da işletmelerin güvenlik kültürünü güçlendirir.

İşletmelerde önleme ve koruma politikalarının etkili bir şekilde uygulanabilmesi için eğitim programlarının kapsamı, içeriği ve uygulama şekli büyük önem taşır. Eğitimlerin düzenli olarak yapılması, güvenli bir çalışma ortamı oluştururken yasal gerekliliklerin yerine getirilmesine de yardımcı olmaktadır. Bu nedenle işletmelerin eğitim programlarını sürekli güncellemeleri ve iyileştirmeleri, çalışanların sağlığını koruma hedeflerinde etkili bir strateji olmaktadır.

7.2. Denetim Mekanizmaları

Denetim mekanizmaları, önleme ve koruma politikalarının etkinliğini değerlendirip geliştirmeyi amaçlayan sistem ve süreçlerdir. İç denetim faaliyetleri bu mekanizmaların temelini oluşturur ve işletmenin işleyişini bağımsız olarak değerlendirir. Bu, potansiyel risklerin tespitinin yanı sıra, operasyonel verimlilik ve uyum gibi alanlarda da kritik bir rol oynar. Ayrıca, iç denetim, işletmelerin hedeflerine ulaşmalarını güvence altına alarak üst yönetime önemli bilgiler sunar.

Dış denetim, işletmelerin mali raporlarının bağımsız bir otorite tarafından denetlenmesi yoluyla güvenilirlik sağlar. Aynı zamanda hukuksal gerekliliklerin yerine getirilmesi ve dürüstlük ilkelerine uygunluk açısından önemlidir. Denetim mekanizmaları, ISO, COBIT ve ITIL gibi uluslararası standartlarla risk yönetimini sistematik hale getirir ve organizasyonların iç denetim süreçlerini şekillendirir.

Denetim mekanizmaları, işletmelerin önleme ve koruma politikalarının uygulanmasını destekleyerek şeffaflığı artıran yapılar olarak ön plana çıkmaktadır. Bu mekanizmalar, mevcut sistemlerin etkinliğini izlemekle kalmayıp, sürekli iyileştirme için temel oluşturur. Entegre yönetim anlayışı ile uygulandığında, işletmeler finansal ve operasyonel hedeflerine daha sürdürülebilir bir şekilde ulaşabilir. Denetim mekanizmaları, büyüme stratejileri ile dayanıklılık ilkeleri arasında sağlam bir köprü işlevi görür.

8. Karşılaşılan Zorluklar

İşletmelerde önleme ve koruma politikaları uygularken yaşanan zorluklar, genellikle kaynak yetersizliğinden kaynaklanmakta; personel eğitimi ve yönetim desteği gibi unsurları etkilemektedir. Küçük ve orta öl-

çekli işletmelerde finansal ve fiziksel kaynakların sınırlı olması, güvenlik önlemlerinin alınmasını engellemektedir. Yetersiz finansman, işletmelerin proaktif güvenlik stratejileri geliştirmesini zorlaştırmakta ve mevcut risklere maruz bırakmaktadır.

Personel eğitimi, işletmeler için önemli bir zorluktur. Çalışanların önleme ve koruma politikaları konusundaki bilgi eksiklikleri, uygulamaların etkinliğini azaltır, ekipler arası işbirliğini zayıflatır. Düzenli eğitim programları ve benzetim çalışmaları, güvenlik kültürünü güçlendirerek zorlukların aşılmasına yardımcı olur.

Yönetim desteği eksikliği, önleme ve koruma politikalarının uygulanmasında önemli bir engeldir. Üst yönetimin bu politikaları yeterince önemsememesi ve kaynak ayırmaması, sürdürülebilir güvenlik stratejilerinin gelişimini zorlaştırmaktadır. Yönetim katılımı, sadece kaynak tahsisini değil, genel güvenlik bilincini de desteklemektedir. Bu durum, işletmelerin önleme ve koruma politikalarının etkili uygulanması için kritik engeller arasında yer alır.

8.1. Kaynak Yetersizliği

Kaynak yetersizliği, işletmelerin önleme ve koruma politikalarını etkili bir şekilde uygulamalarında önemli bir zorluktur. Özellikle finansal, insan ve teknolojik kaynakların sınırlı olduğu organizasyonlarda bu durum belirgin hale gelir. İşletmeler, çeşitli tehditlerle mücadele edebilmek için gerekli altyapı ve insan gücüne ulaşmakta zorluk yaşayabilirler. Bu nedenle, mevcut kaynakların yönetilmesi, riskleri minimize etmek için kritik öneme sahiptir.

Kaynak yetersizliğinin nedenleri iç ve dış etmenler, piyasa koşulları, teknolojik gereklilikler ve personel eksiklikleridir. Yetersiz bütçe güvenlik sistemleri kurulumunu engelleyebilirken, yetersiz personel iş gücünün hazırlığını olumsuz etkileyebilir. Hızla gelişen teknoloji, işletmeleri yeni sistemlere yatırım yapmaya zorlayarak kaynak eksikliğini geciktirebilir. İşletmeler risk analizi yapmalı ve kaynaklarını değerlendirmek için stratejik planlamalar gerçekleştirmelidir.

Stratejik planlamanın yanında, kaynak yetersizliğini aşmak için işletmeler dış kaynaklardan yararlanabilir. Outsourcing, bazı görevlerin profesyonellere devredilmesidir; bu, maliyetleri düşürüp ana kapasitelere odaklanmayı sağlar. Ancak dış kaynak kullanımının riskleri vardır; başarı, hizmet kalitesi ve güvenilirliğine bağlıdır. İşletmelerin süreçleri sürekli gözden geçirmesi ve etkin kaynak yönetimi, karlılığı artırıp koruma politikalarının başarısını etkiler.

8.2. Personel Eğitimi

Personel eğitimi, işletmelerde önleme ve koruma politikalarının etkin bir şekilde uygulanması için kritik öneme sahiptir. Gelişen teknoloji ve değişen iş ortamı, çalışanların bilgi ve yeteneklerini güncellemesini gerektirir. İşletmeler, iş sağlığı, güvenliği ve acil durum yönetimi alanlarında düzenli eğitim programları geliştirmelidir. Böylece, personelin riskleri tanıma, değerlendirme ve proaktif önlemler alma becerileri artırılacaktır.

Eğitim programları, teorik bilgilerin yanı sıra uygulamalı eğitimler de içermelidir. İşletmeler, benzetim ve grup tartışmaları ile etkileşimi teşvik etmeli, pratik becerileri geliştirmelidir. Eğitim içeriği, sektördeki güncel uygulamalara göre düzenlenmeli ve katılımcıların bilgileri uygulayabileceği ortam sunmalıdır. Eğitim sonrası geribildirim sistemleri, katılımcıların öğrendiklerini uygulama ve eksikliklerini gidermeleri açısından önemlidir.

Çalışanların eğitim ihtiyaçları yüz yüze görüşmeler, anketler ve performans değerlendirmeleriyle belirlenir. Bu süreç, bireysel ve takım performansına katkıda bulunur. Etkin eğitim programları, işletmelerin zorlukları aşmasına ve güvenli bir çalışma ortamı sağlamasına yardımcı olur. Yatırımlar, yasal gereklilikleri yerine getirirken çalışan memnuniyeti ve isteklendirmeyi artırır.

8.3. Yönetim Desteği

Yönetim desteği, önleme ve koruma politikalarının etkin uygulanmasında kritik bir rol oynar. Bu destek, yöneticilerin stratejik karar alma süreçlerine katılımı ve bütçeleme kararlılığı ile belirginleşir. Yöneticilerin gösterim geliştirmesi, işletme kültürünü şekillendirir ve organizasyon bilincini artırarak personel isteklendirmesini yükseltir.

Etkili bir yönetim desteği, çalışanların eğitimine ve gelişimine de büyük katkı sağlar. Organizasyon düzeyinde benimsenecek stratejiler, yöneticilerin önleme ve koruma politikaları konusundaki bilgilerini güncel tutarak, bu bilgileri takım arkadaşlarıyla paylaşmalarına yardımcı olur. Böylece, tüm organizasyonda bir bilgi akışı sağlanır ve herkesin aynı hedeflere odaklanması kolaylaşır. Bu bağlamda, yöneticiler, personelin katılımını teşvik eden, işbirliği ve takım çalışmasını güçlendiren aktiviteler organize ederek, uygulamaların başarılı bir şekilde ortak tabanda bütünleşmiş olmasına olanak tanır.

Yöneticilerin, çalışanlar arasında uygun bir atmosfer yaratmaları önemlidir. Risk yönetimi ve güvenlik kültürü konularında açık iletişimi teşvik eden bir ortam, çalışan isteklendirme artırır ve işyeri güvenliğini

pekiştirir. Yöneticilerin karşılaşılan zorlukları anlaması ve çözüm stratejileri geliştirmesi, işletmelerin performansını etkiler. Yönetim desteği, işletmenin uzun vadeli başarısı için kritik bir unsurdur; bu destek, önleme ve koruma politikalarının sürdürülebilirliği ile ilişkilidir.

9. Başarılı Uygulama Örnekleri

Başarıyla uygulanmış önleme ve koruma politikaları, sürdürülebilir iş ortamları yaratmayı hedefleyen kuruluşlar için kritik öneme sahiptir. Bu bölüm, risk yönetiminin karmaşıklıklarını yenilikçi ve etkili politika çerçeveleri aracılığıyla ustalıkla aşan yerel işletmeler ile uluslararası şirketlerin örnek vakalarını ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır.

Türkiye'deki orta ölçekli bir tekstil şirketinde, işyeri kazalarının artışıyla birlikte yönetimce kapsamlı sağlık ve güvenlik protokolleri benimsenerek uygulamaya konulmuştur. Sonuçta güncel risk değerlendirmeleri ve kapsamlı güvenlik eğitimleri ile olay oranlarının önemli ölçüde azalttığı gözlemlenmiştir. Ayrıca ergonomik araçlar ve dijital izleme sistemlerinin yerinde, zamanında ve uygun kullanımı ile çalışan sağlığını iyileştirip iş verimliliği sağlamıştır. Bu yaklaşım, çalışan geri bildirimlerinin önemini vurgulayarak, işbirlikçi bir ortamın güvenlik ve risk bilincini artırma konusundaki rolünü göstermiştir.

Dünyaca tanınmış bazı çokuluslu şirketler, farklı çalışma ortamlarında önleme ve koruma politikalarını en iyi şekilde entegre etmektedir. Yerel düzenlemelere uyum ve çalışan güvenliğine odaklanan bir çerçeve uygulamaktadırlar. Bu tür yenilikçi ve kurumsallaşmış işletmelerin kapsamlı yaklaşımı, bireyin gelişimine yönelik eğitim uygulamaları, bilgi, bilinç ve farkındalık düzeyini yükseltici kampanyalar ve risk izleme teknolojileri bu kapsamda değerlendirilmektedir. . Bu politikalar sayesinde, iş kazalarında belirgin bir azalma ve operasyonel verimliliğin artışı sağlanmıştır. Ayrıca, bu uygulamalar firmaların itibarını ve kamuoyundaki saygınlığını da güçlendirmiştir.

Bu örneklerin sunumu, yerel ve uluslararası kuruluşların güçlü önleme ve koruma politikalarına yönelik ihtiyaçları karşılamak için kullandıkları yöntemleri aydınlatmaktadır. Örnekler, çalışan eğitimi ve paydaş katılımıyla, organizasyonların daha güvenli çalışma ortamları yaratma noktasında önemli ilerlemeler kaydedebileceğini göstermektedir.

9.1. Yerel İşletmeler

Yerel işletmeler, bir toplumun ekonomik ve sosyal yapısının temel taşlarını oluşturan önemli kurumsal yapılandırmalardır. Bu işletmeler, genellikle yerel pazarlarda faaliyet göstererek ekonomik canlılığı artır-

makta ve topluluk üyelerinin iş gücü ihtiyaçlarını karşılamada kritik bir rol oynamaktadır. Yerel işletmelerin önleme ve koruma politikaları, işletmenin sürdürülebilirliğini sağlarken, aynı zamanda toplulukların güvenliğini ve sosyal düzenini de göz önünde bulundurarak geliştirilmelidir.

Önleme ve koruma politikalarının yerel işletmelerde uygulanması, dikkatlice tasarlanmış stratejilerle desteklenmelidir. Bu politikalar, iç riskleri yönetmek ve dış tehditlere karşı dayanıklılığı artırmak için oluşturulur. Yerel işletmeler, iş sağlığı ve güvenliği standartlarına uygun olmalıdır. Bu durum, güvenliği sağlarken itibarlarını da pekiştirir. Risk değerlendirme süreçlerinin sistematik yürütülmesi, tehlikelerin erken belirlenmesi açısından hayati önem taşımaktadır.

Yerel işletmelerin toplulukla ilişkileri, politikaların benimsenmesinde kritik bir rol oynar. İşbirliği, sosyal sorumluluk projeleriyle güvenlik ve koruma konularında farkındalık yaratmalarını sağlar. Örneğin, siber güvenlik tehditlerine karşı birlikte hareket etmeleri, hem bireysel hem de toplumsal korumayı destekler. Aktif rol almaları, işletmelerinin korunmasının yanı sıra toplumsal güvenliği artırarak sosyal dayanışmayı güçlendirir. Böylece, önleme ve koruma politikaları yerel toplumların sürdürülebilir gelişimine önemli katkılar sağlar.

9.2. Uluslararası Şirketler

Uluslararası şirketler, küresel ölçekte faaliyet gösteren büyük kurumsal yapılardır. Farklı ülkelerdeki piyasalara hizmet eden bu şirketler, yerel ve uluslararası düzeyde birçok zorlukla karşılaşmaktadır. Kültürel, yasal ve ekonomik farklılıklar, önleme ve koruma politikaları uygulamalarında önemli bir rol oynamaktadır. İşletmeler, bu farklılıkları dikkate alarak etkili stratejiler geliştirmelidir.

Uluslararası şirketlerin önleyici koruma politikaları, risk analizi, tehdit değerlendirmesi ve sürekli iyileştirme süreçlerine dayanır. Risk analizi, potansiyel zayıflıkları belirler ve olası etkilerini değerlendirir. Bu aşamada hukuki uyum, çevresel etkiler ve sosyal sorumluluk göz önünde bulundurulur. Tehdit değerlendirmesi, uluslararası faaliyet gösteren işletmelerin güvenlik tehditlerini analiz eder ve geliştirilen politikalar, şirketlerin varlıklarını koruyarak sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmasına yardımcı olur.

Uluslararası şirketler, dinamik iş ortamında etkili önleme ve koruma politikaları uygulamak zorundadır. Bu politikalar, yurtiçindeki risklerin yanı sıra global tehditlere karşı koruma sağlar. Yerel düzenlemelere uygun hareket etmek ve yerel kültüre saygı göstermek, koruma stratejilerinin başarıyla uygulanması için önemlidir. Stratejik olarak entegre edil-

miş politikalarla ulusal ve uluslararası normlara uyum sağlamak, riskleri azaltır, marka itibarını güçlendirir ve uzun vadeli başarıyı temin eder.

10. Görüşler ve Öneriler

İşletmelerde etkili önleme ve koruma politikaları için kapsamlı bir geliştirme süreci gereklidir. Risk değerlendirmeleri, işletmenin özellikleri, operasyonel süreçler ve çevresel risk faktörleri dikkate alınarak yapılmalıdır. Bu süreçte, mevcut risklerin belirlenmesi ve gelecekteki sorunların önlenmesi için stratejik politika önerileri oluşturulmalıdır. Esnek ve dinamik bir yaklaşım benimsemek önemlidir.

İşbirliği stratejileri, önleme ve koruma politikalarının uygulanmasında kritik bir rol oynar. İşletmelerin kamu kurumları, sivil toplum kuruluşları ve akademik dünyayla işbirliği yapması önerilir. Bu, farklı uzmanlıkların entegrasyonunu sağlayarak, risk yönetimi ve korunma politikalarının etkinliğini artırır. Ayrıca, işletmelerin iç süreçlerini gözden geçirip çalışan geri bildirimlerini dikkate alması, memnuniyeti artırır ve politikaların etkinliğini yükseltir. İşbirliği ağları, stratejik iş birliklerini ve bilgi paylaşımını geliştirecek ve kriz anlarında dayanıklılığı artıracaktır.

Sonuç olarak, önleme ve koruma politikalarının etkin uygulanması için ikili bir yaklaşım gerekmektedir: sağlam bir politika geliştirme süreci ve stratejik işbirliği ağları oluşturulmalıdır. Bu unsurlar, işletmelerin risk yönetimini güçlendirerek uzun vadeli başarı ve sürdürülebilirliği destekleyecektir. Bu nedenle, atılan adımlar mevcut riskleri azaltmanın yanı sıra gelecekteki tehditlerin önlenmesine de yardımcı olacaktır.

10.1. Politika Geliştirme

Politika geliştirme, işletmelerin risklerle başa çıkma ve koruma stratejilerini uygulamada kritik bir adımdır. Bu süreç, tehditlere yönelik önlemlerin yanı sıra, stratejik hedeflerle uyumlu proaktif bir yaklaşımı da içerir. İşletmelerin hedefleri doğrultusunda risk analizi yapılmalı ve uygun politikalar tasarlanmalıdır. Yasal çerçeveler, endüstri standartları ve güncel araştırmalar dikkate alınarak politikaların geçerliliği sağlanmalıdır.

Etkin bir politika geliştirme süreci, yöneticiler, çalışanlar ve uzmanların katılımıyla güçlenir. Farklı bakış açıları, politikanın benimsenmesini kolaylaştırır. Sürecin başında güvenlik, sağlık, çevre ve etik gibi alanlarda ihtiyaçlar belirlenmeli, iyileştirmeler tanımlanmalıdır. Geliştirilen politikaların etkinliği izlenip güncellenmelidir. Bu mekanizma, işletmenin en iyi uygulamaları izleyerek sürekli gelişimini sağlar.

Politika geliştirmede iletişim stratejileri belirlemek hayati öneme sahiptir. İyi yapılandırılmış bir iletişim planı, politikaların net iletilmesini ve farkındalık ile eğitim süreçlerini destekler. İç iletişim etkin kullanılmalı ve geri bildirim mekanizmaları oluşturulmalıdır. Bu süreç, organizasyon kültürü ve davranışları üzerinde olumlu etki yaratır.

10.2. İşbirliği Stratejileri

İşletmelerde koruma politikalarının etkin uygulanması, çeşitli paydaşların işbirliği yapmasını gerektirir. İşbirliği stratejileri içsel süreçlerin ötesine geçerek dış aktörlerle güçlü bir ağ kurmayı içerir. Bu işbirliği, uzmanlık ve kaynakların bir araya gelmesiyle riskleri daha iyi yönetmeyi sağlar. Yerel ve uluslararası düzeydeki işbirlikleri, ortak güvenlik eğitimleriyle bilgi paylaşımını artırabilir ve işletmelerin karşılaştığı tehditlerin tanımlanmasını hızlandırabilir.

İşbirliğinin sürdürülmesi için stratejik yaklaşımlar geliştirmek kritik önemdedir. İşletmelerin farklı sektörlerden ve disiplinlerden gelen uzmanlarla sürekli iletişim içinde olması önemlidir. Kamu ve özel sektör işbirlikleri, acil durum yönetimi ve kriz senaryolarında sonuç alıcı çözümler üretebilir. Ayrıca, akademik kuruluşlarla işbirlikleri, yeni tehditlere karşı proaktif önlemler ve bilimsel verilerin elde edilmesine yardımcı olur. İşletmeler, bu işbirliklerini teşvik ederek kaynak paylaşımını artırabilir ve en iyi uygulamaları benimseyebilir.

İşbirliği stratejilerinin etkinliği, işletmelerin zorluklarla başa çıkma yeteneğini artırmaktadır. Stratejik ortaklıklar ve ağlar, güvenlik önlemlerini güçlendirip koruma politikalarını genişletmelidir. Bu sayede, işletmeler hem iç süreçlerini hem de sektörel dayanıklılığı artırarak sürekliliklerini güvence altına alır. İşbirliği, günümüzde karşılıklı fayda sağlayacak şekilde yapılandırılmalıdır.

11. Sonuçların Değerlendirilmesi

Sonuçların değerlendirilmesi, işletmelerin önleme ve koruma politikalarının etkinliğini anlamak ve bu politikaları geliştirmek için kritik bir adımdır. Uygulanan politikaların belirli ölçütler çerçevesinde analizi, risk değerlendirme süreçlerine somut katkılar sağlar. Risklerin özellikleri değiştikçe, değerlendirme yöntemleri dinamik olarak güncellenmelidir. Nicel ve nitel analiz yöntemlerinin kullanılması, sonuçların kapsayıcı ve anlamlı yorumlanmasını sağlar.

Değerlendirme sürecinde, politikaların hedeflerle ilişkisi, veri güvenilirliği ve bulguların eğilimleri dikkate alınmalıdır. Gösterge tabloları ve veri analizi, işletmelere durum tespiti ve eylem planı oluşturma konu-

sunda rehberlik eder. Etkili izleme mekanizmaları, ihtiyaçların hızlı tespitini sağlar. Geri bildirimler ise politika ve stratejilerin güncellenmesini destekler.

Sonuçların değerlendirilmesi, mevcut durumun analizinden öte, stratejik karar alma süreçlerinde kritik bir rol oynamaktadır. İşletmeler bulgularla kaynak tahsisi, personel eğitimi ve risk yönetimini optimize edebilir. İç ve dış paydaşların geri bildirimleri dikkate alındığında değerlendirme sonuçları daha etkin kullanılabilir. İşletmelerde koruma politikalarının sürekli iyileştirilmesi sistematik değerlendirmeyi gerektirir ve bu, sürdürülebilirlik ile rekabet avantajının korunması için hayati öneme sahiptir.

12. Gelecek Araştırma Alanları

Gelecek araştırma alanları, koruma politikalarının etkinliğini artıracak yeni stratejilere odaklanmalıdır. Dijital dönüşümle değişen iş ortamlarında siber güvenliğin önemi ve önceliği giderek ciddi boyut kazanmıştır. Geleceğin tehdit ve baskılama aracı olarak siber güvenliğin kullanılacağı açıkça görülmekte olup, tüm planlama ve uygulamalarda bu hususun dikkate alınması, bütünleşmesi ve uyumu da önemlidir. Siber tehditler karşısında hem fiziksel hem de sanal alanlarda koruma politikaları geliştirilmelidir. Araştırmalar, siber güvenlik uygulamalarının stratejik bir yönetim aracı olarak ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Varlık bütünlüğü ve işletme güvenliğini tehdit eden siber güvenliğe yönelik alternatif planlar geliştirmek ve ihtiyaç halinde uygulamaya koymak gerçekçi bir yaklaşım olarak karşımızda durmaktadır. Öze uygun teknik ve teknolojik ürünleri kullanma, etkin ve uygulanabilir acil durum planları yapma, gerçekçi, güncel ve istikrarlı risk analizleri yapma ve çalışanların eğitimi, işletmelerin potansiyel riskleri azaltma yeteneklerini artırabilir.

Bir diğer önemli araştırma alanı, işletmelerdeki koruma politikalarının etkileşimi ile çok boyutlu stratejilerin uyumu, yani bütünleşmesidir. Eş zamanlı uygulanan fiziksel güvenlik, işletme güvenliği, üretim güvenliği, çalışan sağlığı ve güvenliği ile siber güvenlik uygulamalarının uyumu, güvenlik seviyelerini artırma potansiyeline sahiptir. Koruma politikalarının etkileri ve maliyet analizleri öncelik kazanıyor. Bu çözümler, organizasyonların değişime yanıt vermesine olanak tanıyacaktır.

Sürdürülebilirlik ve kurumsal sosyal sorumluluğun, önleme ve koruma politikaları üzerindeki etkisi araştırma konusu olmalıdır. İşletmeler, çevresel ve toplumsal etkileri gözeterek, daha kapsamlı koruma politikaları geliştirmek zorundadır. Sosyal sorumluluk projelerinin risk yönetimi stratejileriyle bütünleşmesi hem işletmelere hem de topluma fayda sağ-

layacaktır. Bu yönelimler, yeni nesil risklerin yönetimi ve sürdürülebilir büyüme hedeflerine ulaşmada kritik rol oynayacaktır.

13. Sonuç

Küresel rekabet ve değişen pazar dinamikleri, işletmeleri proaktif stratejilere yönlendirmektedir. Bu politikalar, maddi kayıplar ve itibar yönetimi açısından stratejik bir çerçeve sunmaktadır. Etkili risk yönetimi, bu politikaların başarısında kritik rol oynamakta; çalışanların bilgilendirilmesi ve eğitimleri etkinliği artırmaktadır.

Önleme ve koruma politikalarının güncellenmesi, işletmelerin değişen tehditlere karşı hazırlıklı olmalarını sağlar. İç ve dış kaynaklardan elde edilen verilerin analizi, risk gereksinimlerinin belirlenmesi ve uygun stratejilerin geliştirilmesi için gereklidir. Yasal düzenlemelere uyum sağlamak süreçlerin temelidir. Başarılı politikalar, kurumsal kültürün bir parçası haline gelmeli ve tüm çalışanlar tarafından benimsenmelidir.

Önleme ve koruma politikalarının uygulanmasında en önemli faktör işverendir. İşverenin kararlı tutumu ve dirayeti ile sürdürebilir bir önleme ve koruma politikaları uygulanabilir.

Korunma Politikalarında İşverenin görevleri son derece mühim olup, işletmelerin varlık bütünlüğü ve gelişmeleri de bu yaklaşımla parelellik arz eder.

- ✓ İş sağlığı ve güvenliği ile ilgili durumun sürekli iyileştirilmesi,
- ✓ İş yerlerinde genel bir önleme politikasının geliştirilmesi,
- ✓ İşin her aşamasında risk değerlendirmesi yaklaşımı ile tehlikelerin tespiti ve buna göre alınacak tedbirlerin belirlenmesi,
- ✓ Aynı işyerini kullanan farklı işverenlerin İSG ile ilgili olarak işbirliği yapması,
- ✓ Çalışanların işyerinde karşılaşabilecek riskler konusunda bilgilendirilmesi,
- ✓ Çalışanların görüşlerinin alınması,
- ✓ İşyerinde sağlık ve güvenlik birimi kurulması
- ✓ Çalışan temsilcisi bulundurulması,
- ✓ Uygun organizasyon yapılması
- ✓ Planlı Eğitim yapmak ve yaptırmak

- ✓ Uygun talimatlar ve iş izlekleri i hazırlamak/hazırlatmak
- ✓ Denetim ve kontrol yapmak/ yaptırmak
- ✓ Uygun eleman seçme ve seçilmesini sağlamak (Yaş ve cinsiyete göre seçme, tıbbi seçme, –mesleki seçme, kişisel özelliğine göre seçme)

Önleme ve koruma politikaları, riskleri azaltmanın yanı sıra organizasyonel verimlilik ve çalışan motivasyonunu sürdürülebilir şekilde artırma potansiyeline sahiptir. İşletmeler, bu politikaları oluşturup sürekliğini sağladıkça rekabet avantajlarını güçlendirip piyasa konumlarını sağlamlaştırabilirler. Etkili uygulama, uzun vadeli başarı için vazgeçilmezdir. İSG ve toplu koruma yaklaşımı öncelikle benimsenmeli, kuralcı değil, önleyici yaklaşım esas alınmalı ve her fırsatta pekiştirilmelidir.

KAYNAKÇA:

1- Gerek,N. İş Sağlığı Ve Güvenliği,2011,Eskişehir,Anadolu Üniversitesi Yayını,No:2236,Sf:3

2- Karan,M.A.,Yerel yönetimlerde iş sağlığı ve güvenliği sempozyumu kitapçığı, 2015,İstanbul,sf:47

3- Karacan,E., Erdoğan,Ö.N.,İş Sağlığı Ve İş Güvenliğine İnsan Kaynakları Yönetimi Fonksiyonları Açısından) Çözümsel Bir Yaklaşım, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(21) 2011,Sf:104

4- Hughes, Phil ve Ferrett, Edward (2008), Introduction to Health and Safety in Construction, Third Edition, Elsevier, UK.Pg: 52-53

5- Ağaoğlu, B. (2013). Kamuya Açık Yerli Dijital Kaynaklar: Kitap, Dergi, Makale, Tez, Yazma, Rapor, Haber, Tutanak, İlan, Köşe Yazısı, Mevzuat, Açık Arşiv. https://core.ac.uk/download/236284980.pdf

6- Duran, S., Üzümcü, A., & Demir, O. (2006). İçsel Büyümede İçselleşme Süreçleri: TÜRKİYE örneği. https://core.ac.uk/download/199392858.pdf

7- Yılmaz, H. (2010). Doğrusal programlama tekniği ile üretim planlamasının mobilya sektöründe uygulanması. https://core.ac.uk/download/pdf/35314764.pdf

8- Karacan,E., Erdoğan,Ö.N.,İş Sağlığı Ve İş Güvenliğine İnsan Kaynakları Yönetimi Fonksiyonları Açısından) Çözümsel Bir Yaklaşım, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü Dergisi(21) 2011,Sf:104

9- Güncellenmiş Türk Dil Kurumu Sözlüğü, 2017, Ankara

10-6331 sayılı iş sağlığı ve güvenliği kanunu

11- Risk değerlendirmesi Yönetmeliği

12- Uluslararası Çalışma Örgütü 155 sayılı sözleşmesi

99

Bölüm 14

MODERN ZAMANLARIN SESSİZ KRİZİ: ENERJİ YOKSULLUĞU

Elif KABCUK[1], Nur Funda TUTAR[2]

1 Yüksek Lisans Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, elif.kabcuk@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-7913-1343
2 Öğr. Gör., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, nfunda33@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2207-9384

1. GİRİŞ

Enerji, modern yaşamın sürdürülebilirliği açısından vazgeçilmez bir ihtiyaç olarak öne çıkmaktadır. Bireylerin barınma, ısınma, aydınlatma, iletişim ve hijyen gibi temel gereksinimlerini karşılayabilmesi, enerjiye kesintisiz ve güvenli biçimde erişimle doğrudan ilişkilidir. Ancak dünya genelinde milyonlarca insan bu temel hizmetlere erişimde ciddi kısıtlarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu durum, literatürde "enerji yoksulluğu" olarak tanımlanmakta ve özellikle düşük gelirli haneler, kırsal bölgelerde yaşayanlar ve sosyal açıdan kırılgan gruplar için yaşam kalitesini tehdit eden yapısal bir sorun hâline gelmektedir. Enerji yoksulluğu, yalnızca ekonomik bir eksiklik olarak ele alınmamakta; bireylerin fiziksel ve ruhsal sağlığını, eğitim düzeyini, sosyal entegrasyonunu ve çevresel sürdürülebilirliği de doğrudan etkilemektedir. Enerjiye erişemeyen bireyler, soğuk kış aylarında hastalıklara daha açık hâle gelmekte, yeterli aydınlatma ve teknolojik olanaklardan mahrum kalan öğrenciler eğitim süreçlerinde geri kalmaktadır. Aynı şekilde, yalıtımsız konutlarda yaşayan bireylerin enerji harcamaları artmakta ve bu durum gelirlerinin büyük kısmını enerjiye ayırmalarına yol açmaktadır. Tüm bu dinamikler, enerji yoksulluğunu çok boyutlu bir sosyal sorun olarak tanımlamayı gerekli kılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, enerji yoksulluğu olgusunu değerlendirmek ve mevcut durumun neden-sonuç ilişkileri çerçevesinde çok yönlü bir analizini gerçekleştirmektir. Çalışmada öncelikle enerji yoksulluğunun kavramsal ve kuramsal temelleri tartışılmakta, ardından enerjiye erişimi etkileyen yapısal faktörler, ölçüm yöntemleri ve sosyoekonomik sonuçlar incelenmektedir. Elde edilen bulgular ışığında, enerji yoksulluğuna yönelik mevcut politikaların etkinliği değerlendirilmektedir. Son olarak, sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda çözüm önerileri sunulmaktadır.

2. ENERJİ YOKSULLUĞU KAVRAMI VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Yoksulluk, bireylerin veya hanehalklarının temel ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde gelir, kaynak ve yaşam koşullarından yoksun olması durumunu ifade etmektedir. Bu olgu, yalnızca maddi eksiklikle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda sağlık hizmetlerine erişimden eğitime, barınmadan toplumsal katılıma kadar pek çok alanda dezavantajları da beraberinde getirmektedir. Yoksulluk, bireylerin yaşam kalitesini düşürmekte ve toplumsal eşitsizlikleri derinleştirmektedir. Bu nedenle, ekonomik kalkınma ve sosyal refah politikalarının merkezinde yer almakta, çok boyutlu yapısıyla kapsamlı analizler gerektirmektedir.

Yoksulluk, insanlık tarihi boyunca süregelen önemli bir sorun olarak varlığını korumaktadır. Ekonomik, siyasal ve toplumsal krizlerin etki-

siyle günümüzde daha da yaygınlaşmaktadır. Küreselleşme süreci bazı olumlu gelişmeler sağlamakta, ancak beraberinde ciddi olumsuzluklar da getirmektedir. Yetersiz eğitim, sağlık hizmetlerine erişim eksikliği ve işsizlik gibi faktörler yoksulluğun etkilerini derinleştirmektedir. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeleri etkileyen bu küresel olgu, çözüm arayışlarını da beraberinde getirmektedir. Zamana, mekâna ve çeşitli sosyoekonomik koşullara bağlı olarak tanımlanan yoksulluk, temel ihtiyaçların karşılanamaması durumu üzerinden açıklanmaktadır (Kutluay Tutar ve Taş, 2020: 1054).

Enerji ise, modern yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olup bireylerin barınma, ısınma, aydınlanma ve iletişim gibi temel ihtiyaçlarını karşılamasında kritik bir rol oynamaktadır. Ancak dünya genelinde milyonlarca insan hala bu temel enerji hizmetlerine erişimde zorluk yaşamaktadır. Bu durum, literatürde enerji yoksulluğu kavramıyla ifade edilmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde ve düşük gelirli kesimlerde yaygın olarak gözlemlenen enerji yoksulluğu, sadece ekonomik değil aynı zamanda sosyal, çevresel ve sağlıkla ilgili boyutlara da sahiptir. Enerji yoksulluğu, çok boyutlu ve karmaşık bir sorun olup, yalnızca enerjiye fiziksel erişimle ilgili bir sorun değildir. Sosyoekonomik, sağlık ve toplumsal boyutları olan bu sorun, ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmalarını engelleyebilir. Bu nedenle, enerji yoksulluğu ile mücadele, kapsamlı politikalar ve stratejik adımlar gerektiren bir süreçtir.

Enerji yoksulluğu, bir hanenin temel enerji hizmetlerine erişememesi durumunu ifade etmektedir. Bu hizmetler, yeterli ısıtma, aydınlatma, sıcak su ve cihazların çalıştırılması gibi ihtiyaçları karşılamaktadır. Enerji yoksulluğu, yetersiz gelir, yüksek enerji maliyeti ve düşük enerji verimliliği gibi etkenlerle ortaya çıkmaktadır (https://energy-poverty.ec.europa.eu/about). Enerji yoksulluğu, enerji hizmetlerine erişememe durumu olarak tanımlanmakta ve çözüm süreci, enerjiye kimin ihtiyaç duyduğuna dair sorularla başlamaktadır. Enerjiye erişim temel bir insan hakkı olarak görülmekte, kırılgan hane halklarına yönelik sosyal politikalar önerilmektedir. Hakkaniyetli fiyatlandırma ve kâr amacı gütmeyen enerji hizmetleri önem taşımaktadır. Enerji yoksulluğu ile mücadele edilmezse sürdürülebilirlik zarar görmektedir. Bu sorunun yerel düzeyde ihmal edilmesi, küresel çabaları da olumsuz etkilemektedir. Gelir artırıcı ve kişiselleştirilmiş önlemler için yerel yönetimlerin yetkilerinin güçlendirilmesi gerekmektedir (https://www.enerjietutraporu.com/enerji-yoksullugu-nedir.html).

Enerji yoksulluğu, bireysel ve ailevi düzeyde yaşam kalitesini olumsuz etkileyen, toplumsal düzeyde ise sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri derinleştiren bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Enerji, insanların temel

yaşam ihtiyaçlarını karşılamada önemli bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda, enerjiye erişimin yetersizliği veya eksikliği, bireylerin sağlıklarını, eğitimlerini ve genel yaşam standartlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Sosyoekonomik faktörler, enerji yoksulluğunu önemli ölçüde şekillendiren unsurlar arasında yer almaktadır. Düşük gelirli haneler, enerjiye erişim konusunda daha fazla zorluk yaşamakta, aynı zamanda daha pahalı ve verimsiz enerji kullanımları nedeniyle enerji faturaları daha yüksek olabilmektedir. Bu durum, bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılamalarını zorlaştırarak, onları daha fazla yoksulluğa sürükleyebilmektedir. Ayrıca, kırsal bölgelerde ve gelişmekte olan ülkelerde yaşayan bireyler, şehir merkezlerine kıyasla daha sınırlı enerji altyapısına sahip olabilmektedir. Bu da yalnızca enerjiye erişimi değil, aynı zamanda enerji verimliliği teknolojilerine ve modern enerji sistemlerine erişimi de güçleştirebilmektedir. Enerji yoksulluğunun en belirgin sonuçlarından biri, bireylerin sağlıkları üzerinde yarattığı olumsuz etkilerdir. Yetersiz ısınma veya soğutma, özellikle kış aylarında hipotermiye, yaz aylarında ise aşırı sıcaklıklar nedeniyle sıcak çarpmasına yol açabilmektedir. Ayrıca, düşük kaliteli enerji kaynaklarının kullanımı, iç mekân hava kirliliğine neden olarak solunum yolu hastalıklarının görülme sıklığını artırabilmektedir. Enerji yoksulluğunun sağlık üzerindeki etkileri, çocuklar, yaşlılar ve kronik hastalıkları bulunan bireyler gibi savunmasız gruplar üzerinde daha belirgin bir şekilde hissedilmektedir. Bu gruplar, aşırı sıcaklıklar veya yetersiz ısınma nedeniyle daha büyük sağlık riskleriyle karşı karşıya kalmaktadır. Enerjiye erişim eksikliği, bireylerin eğitim süreçleri üzerinde de olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Okullarda yaşanan enerji kesintileri, özellikle teknolojinin yoğun kullanıldığı günümüzde, öğrencilerin derslerine katılımını engelleyebilmektedir. Ayrıca, yeterli aydınlatma ve ısınma koşullarının sağlanamaması, öğrencilerin evde çalışma ve okuma alışkanlıklarını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Toplumsal açıdan bakıldığında ise enerji yoksulluğu, bireyleri izolasyona, toplumsal dışlanmaya ve genel yaşam kalitesinin düşmesine yol açabilmektedir. Enerji, modern toplumda sosyal entegrasyon ve işlevsellik açısından kritik bir rol üstlenmektedir. Enerjiye erişim eksikliği, toplumsal entegrasyonu zorlaştırarak, toplumsal eşitsizlikleri daha da derinleştirebilmektedir.

2.1. Enerji Yoksulluğunun Nedenleri ve Ölçüm Yöntemleri

Enerji yoksulluğunun nedenleri, yapısal, ekonomik ve teknik pek çok unsurun bir araya gelmesiyle şekillenmektedir. Bu olgu, yalnızca bireylerin enerjiye erişimindeki yetersizlikle sınırlı kalmamakta; aynı zamanda toplumsal eşitsizlikler, gelir dağılımındaki adaletsizlik, enerji altyapısındaki eksiklikler ve enerji politikalarının yetersizliği gibi çok sayıda etkenin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

• *Gelir Düzeyi:* Enerji yoksulluğunun en belirleyici faktörlerinden biri, hanehalklarının toplam gelir düzeyidir. Düşük gelirli bireyler, enerji harcamaları için yeterli bütçe ayıramamakta, bu da özellikle kış aylarında ciddi sağlık ve yaşam risklerine neden olmaktadır.

• *Enerji Fiyatları:* Enerji piyasalarında yaşanan dalgalanmalar ve enerji ithalatına bağımlılık, fiyatların artmasına neden olmaktadır. Türkiye gibi enerji kaynaklarında dışa bağımlı ülkelerde, döviz kuru dalgalanmaları da enerji maliyetlerini artırmaktadır.

• *Konut Kalitesi ve Enerji Verimliliği:* Isı yalıtımı olmayan, eski ve bakımsız konutlarda yaşayan bireyler, daha fazla enerji tüketmek zorunda kalmakta, bu da enerji faturalarını yükseltmektedir. Verimsiz cihazlar ve düşük teknoloji kullanımının yaygın olması da enerji yoksulluğunu derinleştirmektedir.

• *Coğrafi ve İklimsel Farklılıklar:* Türkiye' de Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi soğuk iklim koşullarına sahip bölgelerde ısınma ihtiyacı daha yüksek olup, enerji yoksulluğu riski artmaktadır. Aynı şekilde kırsal alanlarda enerji altyapısının yeterli olmaması da sorunu büyütmektedir.

• *Enerji Politikalarının Yetersizliği:* Sosyal destek programlarının kapsamı dar olmakta, enerjiye erişimi artıracak sürdürülebilir politikalar yeterince uygulanmamaktadır. Ayrıca enerji üretimi ve dağıtımında özel sektörün ağırlığı, düşük gelirli hanehalklarının taleplerinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır.

Enerji yoksulluğunun nedenleri, bu soruna yönelik müdahalelerin sağlıklı temellere oturtulabilmesi açısından önem arz etmektedir. Enerji yoksulluğu genellikle düşük gelir düzeyi ile ilişkilendirilmekte, temel ihtiyaçlara erişimdeki yetersizlik enerjiye ulaşımı da zorlaştırmaktadır. Avrupa Birliği ülkelerinde dahi bu durum yaygın biçimde gözlemlenmektedir. Enerji verimsizliği de önemli bir neden olarak öne çıkmakta, düşük kaliteli enerji kaynaklarının kullanımı hem hizmet kalitesini düşürmekte hem de sağlık ve çevre sorunları yaratmaktadır. Özellikle ısı yalıtımı olmayan konutlar ve verimsiz pişirme araçları enerji tüketimini artırarak yoksulluğu derinleştirmektedir. Enerji birim fiyatlarının sürekli artış göstermesi, hane halklarının enerjiye erişimini daha da zorlaştırmaktadır. Fosil yakıtların yaygın kullanımı fiyatları yükseltmekte ve enerji yoksulluğunu tetiklemektedir. Örneğin Birleşik Krallık' ta enerji borçlarının milyar sterlinleri aşması bu durumu gözler önüne sermektedir. Yenilenebilir enerji kaynakları, bu soruna karşı etkili bir çözüm potansiyeli taşımaktadır (Eke, 2021: 19-21).

Enerji yoksulluğunu tespit etmek ve değerlendirmek amacıyla çeşitli ölçüm yöntemleri kullanılmaktadır. Bu yöntemler, enerji yoksulluğunun farklı boyutlarını ortaya koymakta ve politika yapıcılar açısından önemli bir analiz aracı işlevi görmektedir. Aşağıda bu kapsamda kullanılan başlıca yöntemlere yer verilmektedir (Öcal ve Başarslan Arslan, 2022: 22-25);

- ***Doğrudan ölçüm yaklaşımı,*** evde ısıtma ve aydınlatma gibi enerji hizmetlerinin yeterliliğini ölçmeye çalışmaktadır. Ancak, bu yöntem Avrupa' da sık kullanılmamaktadır, çünkü enerji hizmetlerinin standartlarını belirlemek ve etik sorunlarla karşılaşmak mümkündür. Bu sebeple, doğrudan ölçüm yaklaşımına literatürde pek rastlanmamaktadır.

- ***Harcama yaklaşımı,*** hanelerin enerji harcamalarının gelirlerine oranını dikkate alarak enerji yoksulluğunu değerlendirmektedir. Bu yöntemde, belirli bir eşik değeri belirlenerek, harcama miktarı bu eşiğin altında kalan haneler enerji yoksulu olarak kabul edilmektedir. Ancak, bu yaklaşım, harcama düzeyinin nedenleri konusunda bilgi verememekte ve yanıltıcı olabilmektedir.

- ***Rızaya dayalı yaklaşım,*** hane halklarından enerji yoksulluğu durumu hakkında öznel değerlendirmeler almayı amaçlamaktadır. Bu yöntemde, Avrupa' da yaygın olarak anketler kullanılmakta ve hanelerin enerjiye erişim durumu sorulmaktadır. Ancak, bu yaklaşımın karşılaştırmalı analizlerdeki zorlukları, dil farklılıkları ve öznel yanıtlar gibi sınırlamaları bulunmaktadır.

Enerji yoksulluğunu ölçmeye dair farklı yaklaşımlar da mevcuttur;

Tablo 1. *Enerji Yoksulluğunu Ölçme Yöntemleri*

Miktar Yöntemi	Enerji yoksulluğunu ölçmede kullanılan en temel yöntemlerden biri miktar yöntemidir. Bu yöntemde, bireyin enerji yoksulu sayılmaması için ihtiyaç duyduğu asgari enerji miktarı belirlenmektedir. Söz konusu eşik değerler ülkelere ve bölgelere göre değişiklik göstermektedir.
Gelirin Oranı Yaklaşımı	Bu yaklaşımda, enerji harcamalarının gelire oranı esas alınarak enerji yoksulluğu tespit edilmektedir. Genellikle gelirin yüzde 10' unun enerjiye ayrılması yoksulluk sınırı olarak kabul edilmektedir. Yöntem, ülkeler arası karşılaştırmalarda daha esnek sonuçlar sunmaktadır.
Genel Olarak Yoksulluk Yaklaşımı	Bu yöntemde, genel gelir yoksulluğu ile enerji yoksulluğu arasında bağlantı kurulmaktadır. Gelir düzeyi düşük olan bireyler enerji yoksulu kabul edilmektedir. Ancak, yalnızca gelir odaklı politikaların enerji yoksulluğunu tamamen gideremeyeceği ifade edilmektedir.
Talep Tabanlı Yaklaşım	Bu yaklaşım, hane halkı gelir düzeyine bağlı enerji talebini esas almaktadır. Gelir belirli bir eşiği geçene kadar enerji tüketimi sabit kalmaktadır. Eşik gelir seviyesinin altındaki haneler enerji yoksulu olarak değerlendirilmektedir.
Standart Sıcaklık Yaklaşımı	Bu yöntem, konut içi ideal sıcaklık seviyelerini esas alarak enerji yoksulluğunu belirlemektedir. Belirli bir sıcaklık düzeyine ulaşamayan bireyler yakıt yoksulu sayılmaktadır. Yakıt yoksulluğu, enerji yoksulluğunun özel bir biçimi olarak ele alınmaktadır.
Çok Boyutlu Enerji Yoksulluğu Endeksi Yaklaşımı	Bu yaklaşım, enerji yoksulluğunu farklı göstergeler üzerinden hesaplayan kapsamlı bir endeks geliştirmektedir. Enerji kullanım biçimleri, ev eşyaları ve altyapı olanakları dikkate alınmaktadır. Eşik puanın altında kalan haneler enerji yoksulu olarak sınıflandırılmaktadır.

Kaynak: *Eke, 2012: 12-19*

Tablo 1' de enerji yoksulluğunu ölçmede kullanılan farklı yöntemler, çeşitli ölçüm parametreleri ve yaklaşımlar aracılığıyla bu karmaşık sorunun farklı boyutları ele alınmaktadır. Her bir yöntem, enerji yoksulluğunu belirli bir perspektiften tanımlamakta ve özgül kriterler doğrultusunda değerlendirmeler yapmaktadır. Bu yöntemler, farklı avantajlar ve sınırlamalar içermekte olup, enerji yoksulluğunun daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

3. KÜRESEL ENERJİ YOKSULLUĞUNUN GÖRÜNÜMÜ VE GELİŞMELER

Küresel enerji yoksulluğu, dünya çapında milyonlarca insanı etkileyen önemli bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Birleşmiş Milletler' in 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri doğrultusunda, enerjiye evrensel erişimin sağlanması hedeflenmiş olsa da enerji yoksulluğu, özellikle düşük gelirli ülkelerde yaygın bir problem olarak devam etmektedir. Küresel ölçekte, hâlâ milyonlarca insanın elektrik erişimi bulunmadığı ve temiz pişirme enerjilerine ulaşamadığı tahmin edilmektedir. Bu durum, ekonomik gelişmişlik seviyesi düşük olan bölgelerde, enerjiye erişim ve kullanım olanaklarının sınırlı olmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Son yıllarda, enerji yoksulluğunun ortadan kaldırılmasına yönelik uluslararası iş birliklerinin ve hükümet politikalarının arttığı gözlemlenmektedir. Enerjiye erişimin artırılması adına çeşitli projelere fon sağlanmakta ve bu projeler, enerjiye erişimi daha geniş kitlelere ulaştırmayı hedeflemektedir. Ayrıca, yenilenebilir enerji teknolojilerinin yaygınlaşması, özellikle uzak ve altyapı eksikliği bulunan bölgelerde enerjiye erişimi kolaylaştırmaktadır. Elektrik şebekelerinin mevcut olmadığı bölgelerde güneş enerjisi panelleri ve rüzgâr türbinleri gibi alternatif enerji çözümleri, enerji yoksulluğunu hafifletmeye yönelik önemli adımlar olarak değerlendirilmektedir. Ancak, bu teknolojilerin maliyetleri ve altyapı eksiklikleri, çözümlerin etkinliğini sınırlamakta ve bazı bölgelerde enerjiye erişimin tam anlamıyla sağlanmasını engellemektedir. Gelişmiş ülkelerde ise enerji yoksulluğu, daha çok düşük gelirli hanelerin enerji giderlerinin gelirlerinin yüksek bir oranını oluşturması şeklinde kendini göstermektedir. Küresel ısınma ve enerji talebindeki artış, enerji fiyatlarının yükselmesine yol açmakta ve bu durum, düşük gelirli ailelerin enerjiye erişimini daha da zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda, enerji yoksulluğunun küresel bir problem olarak çözülmesi yalnızca altyapı yatırımları ile değil, aynı zamanda sosyal destek sistemlerinin güçlendirilmesiyle de mümkün olmaktadır.

Dünyada enerji yoksulluğu, bazı bölgelerde artmaktadır. Elektriğe erişim, dünya genelinde yükselmekte, ancak Sahra altı Afrika' da büyük bir eksiklik bulunmaktadır. Gelişmiş bölgelerde tüm nüfus elektriğe erişim sağlarken, Sahra altı Afrika' da nüfusun yarısından fazlası elektriksizdir. Gelir düzeyine göre, düşük gelirli bölgelerde her 10 kişiden 6' sı elektriğe ulaşamamaktadır. Elektrik erişimi, sadece minimum düzeyde kullanım sağlayan haneleri kapsamaktadır. Kişi başı elektrik tüketimi, büyük farklılıklar göstermektedir; Kuzey Amerika' da çok yüksek, Somali' de ise oldukça düşüktür. Çin' de ise elektrik tüketimi, son yıllarda önemli ölçüde artmıştır. Temiz yakıtlara erişim, bazı bölgelerde sınırlıdır; Afrika ve Güneydoğu Asya' da kirletici yakıtlar yaygındır. İç mekân hava

kirliliği, temiz pişirme teknolojilerine geçişle azaltılmaktadır. Son yıllarda, özellikle Çin' de, biyokütle kullanımının azalması ve modern enerji kaynaklarına geçiş artmaktadır (Öcal ve Başarslan Arslan, 2022: 25-27). Sahra-altı Afrika' da kişi başına enerji tüketimi dünya ortalamasının oldukça altındadır. Nüfusun üçte-ikisi elektriğe erişim sağlayamamakta ve temiz pişirme enerjisi eksikliği çevresel bozulma ile iç mekân hava kirliliğine yol açmaktadır. Enerji yoksulluğu, eğitim ve sağlık gibi alanlarda kamu sağlığını olumsuz etkilemektedir. Kırsal bölgelerde elektrifikasyon ile tarımsal çıktı arasında pozitif bir ilişki bulunmakta, ancak çevresel bozulma ile bu çıktı arasında zıt bir ilişki vardır. Kuzey Afrika' da da enerji yoksulluğu yaygın olup, kırsal kesimlerde biyoyakıt kullanımı sürmektedir. Afrika kıtasındaki enerji talebi, artan nüfus ve ekonomik faaliyetlerle birlikte, mevcut kapasitenin gerisinde kalmaktadır (Ateş ve Polat, 2023: 295-297).

Enerji yoksulluğu hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde farklı boyutlarda yaşanmaya devam etmektedir. Elektriğe erişim oranları her ne kadar küresel ölçekte artmakta olsa da özellikle Sahra-altı Afrika gibi bölgelerde bu artış yeterli düzeyde gerçekleşmemektedir. Enerji yoksulluğunun yalnızca teknolojik altyapı eksikliklerinden değil, aynı zamanda gelir düzeylerinin düşüklüğü ve sosyoekonomik eşitsizliklerden kaynaklandığı görülmektedir. Enerjiye erişimde yaşanan bu dengesizlikler, bireylerin yaşam kalitesini doğrudan etkilemekte, eğitimden sağlığa kadar pek çok alanda fırsat eşitsizliklerine yol açmaktadır. Temiz pişirme enerjilerinin yaygınlaştırılamaması, özellikle kadın ve çocukların sağlıklarını tehdit etmekte ve çevresel bozulmayı artırmaktadır. Bu bağlamda, enerji yoksulluğunun giderilmesi, yalnızca enerji arzını artırmakla sınırlı kalmamalı; aynı zamanda çevresel sürdürülebilirlik, sağlık politikaları ve gelir artırıcı önlemlerle desteklenmelidir. Uluslararası iş birliği mekanizmalarının güçlendirilmesi ve yerel yönetimlerin daha kapsayıcı enerji politikaları geliştirmesi gerekmektedir. Enerji yatırımlarının artırılması, yenilenebilir enerji kaynaklarının teşvik edilmesi ve düşük gelirli hanelere yönelik sosyal destek programlarının yaygınlaştırılması, enerji yoksulluğunun azaltılmasında etkili olmaktadır. Bu doğrultuda, enerjiye adil erişimi temel bir insan hakkı olarak görmek ve bu hakkın hayata geçirilmesi yönünde kararlı adımlar atmak, küresel kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

3.1. Dünya Bankası Grubu (WBG) Verileriyle Küresel Enerji Yoksulluğunun Görünümü

Dünya Bankası Grubu, yoksulluğun sona erdirilmesini ve herkes için refahın artırılmasını amaçlamaktadır. İklim krizi, biyolojik çeşitlilik kaybı ve toplumsal kırılganlıklara karşı sürdürülebilir ve kapsayıcı çözümler

geliştirilmektedir. Beş ana kuruluş aracılığıyla milyonlarca kişiye sosyal destek sağlanmakta, iklim dayanıklılığı artırılmakta ve ulaşım erişimi iyileştirilmektedir. Dünya Bankası Grubu, altı öncelik alanı doğrultusunda kalkınmayı desteklemektedir. Temel hizmetlere erişim, sürdürülebilir altyapı, enerji ve dijital dönüşüm gibi alanlarda kapsamlı politikalar uygulanmaktadır. Ayrıca, cinsiyet eşitliği ve kırılganlık gibi kesişen konulara odaklanılmakta ve paydaş iş birlikleri güçlendirilmektedir (https://www.worldbank.org/ext/en/who-we-are).

Enerjiye erişim, günümüzde yalnızca bir kalkınma göstergesi değil, aynı zamanda insani gelişmenin temel bir bileşeni olarak değerlendirilmektedir. Dünya Bankası' nın yayımladığı güncel veriler, ülkelerin enerjiye erişim konusundaki yapısal farklılıklarını çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, elektrik erişimi, temiz yakıt ve pişirme teknolojilerine ulaşım, kişi başına düşen elektrik tüketimi ve enerji kullanım düzeyleri gibi göstergeler, küresel enerji yoksulluğunun çok boyutlu doğasını anlamada kritik rol oynamaktadır. Söz konusu göstergeler, ülkeler arası gelişmişlik düzeylerini yansıttığı kadar, aynı zamanda enerjiye erişim bağlamında süregelen eşitsizliklerin de bir haritasını sunmaktadır. Enerji yoksulluğu, yalnızca teknik bir altyapı sorunu değil, aynı zamanda sosyal adalet, gelir dağılımı, eğitim, sağlık ve çevresel sürdürülebilirlik gibi pek çok yapısal faktörle iç içe geçmiş bir kalkınma sorunsalıdır. Bu çerçevede, enerjiye erişimdeki eşitsizliklerin yalnızca az gelişmiş ülkelerle sınırlı kalmadığı, orta gelirli ülkelerde de yapısal kırılganlıkların devam ettiği gözlemlenmektedir.

Tablo 2. *2020 Yılında Seçili Ülkelerde Enerjiye Erişim Göstergeleri*

ÜLKELER	2020 Yılı Temiz Yakıtlara ve Pişirme Teknolojilerine Erişim (% Nüfus)	2020 Yılı Elektriğe Erişim (% Nüfus)
Afganistan	33.2	97.7
Arjantin	99.9	100.0
Ermenistan	98.1	100.0
Avusturalya	100.0	100.0
Angola	50.2	46.9
Azerbaycan	96.8	100.0
Cezayir	99.7	99.8
Arnavutluk	81.3	100.0
Belçika	100.0	100.0
Bangladeş	25.0	96.2

Kaynak: *https://databank.worldbank.org - World Bank Group, 2025*

Tablo 2' de yer alan verilere göre; temiz yakıtlara ve pişirme teknolojilerine erişim, gelişmekte olan ülkelerde sınırlı kalmaktadır. Bu durum, altyapı eksikliklerinin yanı sıra sosyoekonomik eşitsizlikleri de yansıtmaktadır. Dolayısıyla enerji politikalarının çok boyutlu ve kapsayıcı biçimde yapılandırılması gerekmektedir. Elektriğe erişim, ülkeler arasında önemli farklılıklar göstermektedir. Gelişmiş ülkeler yüksek erişim oranlarını sürdürmekte, az gelişmiş ülkeler ise geride kalmaktadır. Bu durum, enerji politikalarının erişim kadar kalite ve süreklilik boyutlarını da kapsayacak şekilde yeniden yapılandırılmasını gerekli kılmaktadır.

Tablo 3. *Seçili Ülkelerde 2023 Yılı Kişi Başına Elektrik Tüketimi ve Enerji Kullanımı*

ÜLKELER	2023 Yılı Elektrik Tüketimi (kişi başına kWh)	2023 Yılı Enerji Kullanımı (kişi başına kg petrol eşdeğeri)
Avusturalya	9.829,35	5.077,04
Brezilya	2.916,49	1.477,29
Fransa	6.456,64	3.138,35
Almanya	6.045,29	2.947,22
İtalya	5.049,80	2.317,73
Japonya	-	3.040,65
Türkiye	3.522,54	1.852,75
Meksika	2.412,61	1.400,95
ABD	12.715,92	6.428,36

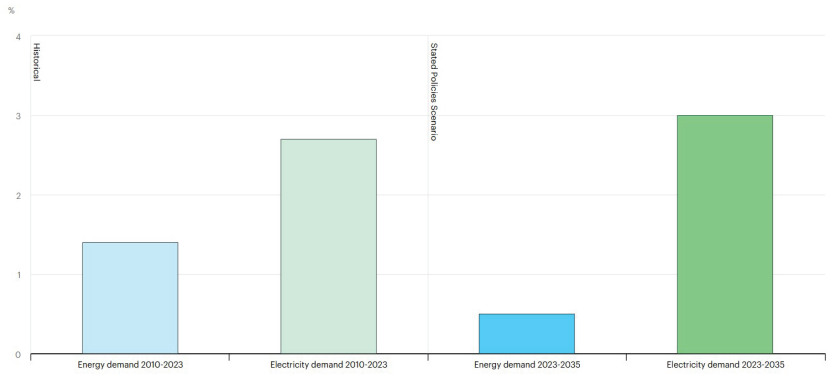
Kaynak*: https://databank.worldbank.org - World Bank Group, 2025*

Tablo 3' te seçili ülkelerde 2023 yılına ait kişi başına elektrik tüketimi ve enerji kullanımı verileri bulunmaktadır. Elektrik tüketimi, ülkelerin ekonomik yapısını ve yaşam standartlarını yansıtmaktadır. Gelişmiş ülkelerde kişi başına tüketim yüksek seyretmekte, Türkiye gibi ülkelerde ise dalgalanmalar yaşanmaktadır. Bu durum, enerji politikalarının verimlilik ve sürdürülebilirlik ekseninde yeniden şekillenmesi gerektiğini göstermektedir. Enerji kullanımı, ülkelerin ekonomik gelişmişliğiyle doğru orantılı artış göstermektedir. Gelişmiş ülkeler yüksek kişi başına enerji tüketimi sergilemekte, Türkiye ise artan bir trend izlemektedir. Bu durum, enerji politikalarının sürdürülebilirlik ekseninde yeniden yapılandırılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

3.2. IEA Dünya Enerji Görünüm Raporu, 2024

Jeopolitik gerginlikler, enerji güvenliğini tehdit etmekte ve temiz enerjiye geçiş çabalarını zorlaştırmaktadır. Temiz enerji tedarik zincirleri kırılganlık göstermekte, piyasa ise daha parçalı hale gelmektedir. Enerji

görünümü karmaşıklaşmakta, belirsizlikler artmakta ve sağlam analizlere ihtiyaç duyulmaktadır. Farklı senaryolar, karar alıcılara enerji arzı, güvenlik ve emisyonlar konusunda rehberlik etmektedir. Arz fazlası ve rekabet, fiyatlar üzerinde baskı yaratmakta ve enerji sektörünün yönünü etkilemektedir. Temiz enerji geçişi hızla ilerlemekte, ancak ülkeler ve teknolojiler arasında eşitsizlikler sürmektedir. Yatırımlar artmakta, düşük emisyonlu kaynaklar küresel üretimde daha fazla pay almaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde maliyetler yüksek kalmakta ve projeler yavaşlamaktadır. Metan emisyonlarının azaltılamaması, iklim hedeflerine ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Buna rağmen temiz enerji, fosil yakıt talebinin zirveye ulaşmasında belirleyici rol oynamaktadır. Düşük yakıt fiyatları, enerji ithalatçısı ülkelerde rekabet gücünü artırmaktadır. 2022 yılında yapılan yüksek harcamalar, üretici ülkelere rekor gelirler sağlamaktadır. Fiyatların düşmesi, Avrupa ve Asya gibi bölgelerde geçici bir rahatlama yaratmaktadır. Ancak düşük doğal gaz fiyatları, temiz teknolojiye yönelimi zayıflatmaktadır. Bu durum, yapısal dönüşümleri yavaşlatmakta ve uzun vadeli hedefleri riske atmaktadır. Enerji sistemleri, dijital güvenlik ve şebeke esnekliğiyle güçlendirilmeye çalışılmaktadır (https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2024/executive-summary).

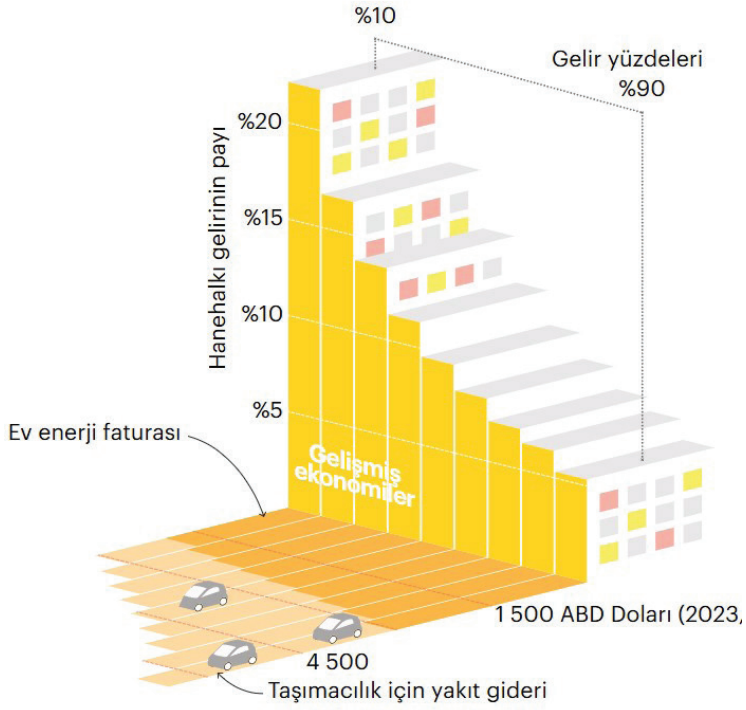
Şekil 1. *Yıllık Enerji Ve Elektrik Talebi Büyümesi, Tarihsel ve Belirtilen Politikalar Senaryosu (2010-2035)*

Kaynak: *https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2024/executive-summary*

Şekil 1, elektrik ve enerji talebindeki büyüme dinamiklerini ortaya koymaktadır. Elektrik talebi, 2010'dan itibaren enerji talebinden daha hızlı artmakta ve bu durum elektrifikasyon eğilimini yansıtmaktadır. STEPS senaryosuna göre elektrik talebi artmaya devam etmekte, toplam

enerji talebi ise yavaşlamaktadır. Bu eğilim, enerji verimliliği ve yapısal dönüşümlerle ilişkilendirilmektedir. Elektriğe olan talep artarken, üretimin düşük karbonlu kaynaklardan sağlanması gerekmektedir. Aksi hâlde, bu artış emisyonları yükseltmektedir.

Hanehalkı enerji harcamaları, düşük gelirli kesimler üzerinde belirgin bir yük oluşturmaktadır. Gelişmiş ülkelerde en yoksul gruplar gelirlerinin önemli bir kısmını enerjiye ayırmakta, gelişmekte olan ülkelerde ise modern enerjiye erişim sağlanamamaktadır. Bu durum, sosyoekonomik eşitsizlikleri derinleştirmekte ve enerji yoksulluğunu artırmaktadır. Enerji fiyatlarındaki dalgalanmalar, kırılgan gruplar üzerindeki etkileri büyütmektedir. Bu nedenle enerji politikaları, toplumsal adaleti gözeten bütüncül bir yaklaşımla şekillendirilmekte ve gelir düzeyine duyarlı çözümler geliştirilmesi gerekmektedir (https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2024/security-affordability-and-sustainability#abstract).

Şekil 2. *Gelişmiş Ekonomilerde Gelir Düzeyine Göre Hanehalkı Enerji Harcamalarının Dağılımı ve Sosyoekonomik Yansımaları*

Kaynak: *https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2024/security-affordability-and-sustainability#abstract*

Şekil 2, enerji harcamalarının gelir düzeyine göre farklılaştığını ortaya koymaktadır. Düşük gelirli haneler, gelirlerinin önemli bir kısmını enerjiye ayırmakta ve bu durum ekonomik kırılganlıklarını artırmaktadır. Ulaşım harcamaları konut giderlerinden fazla olmakta, özellikle düşük gelirli kesimler üzerinde baskı oluşturmaktadır. Toplu taşıma altyapısının yetersizliği, bireysel taşıt kullanımını zorunlu kılmakta ve yakıt maliyetlerini yükseltmektedir. Bu tablo, enerji politikalarının sosyal adalet ilkeleriyle yeniden yapılandırılması gerektiğini göstermektedir. Enerji sistemleri dönüşümü, toplumsal kapsayıcılığı da içermektedir.

3.3. Enerji Yoksulluğunun Sonuçları ve Etkileri

Enerji yoksulluğu, bireylerin yeterli ısınma, aydınlatma ve elektrik gibi temel enerji hizmetlerine erişememesi durumunu ifade etmektedir. Bu durum, özellikle düşük gelirli haneler başta olmak üzere geniş toplumsal kesimleri etkilemektedir. Enerji yoksunluğu, yalnızca fiziksel koşulların kötüleşmesine neden olmakla kalmamakta, aynı zamanda bireylerin yaşam kalitesini ve toplumsal refah düzeyini de düşürmektedir. Kış aylarında yeterli ısınma sağlanamaması, soğuk kaynaklı hastalıkların artmasına yol açmakta; bu da sağlık sistemleri üzerindeki yükü artırmaktadır. Enerji yoksulluğu, ekonomik eşitsizlikleri daha da derinleştirmektedir. Enerji harcamalarının gelir içerisindeki payının yüksek olması, düşük gelirli hanelerin diğer temel ihtiyaçlara ayırabileceği kaynakları kısıtlamaktadır. Bu durum, özellikle eğitim ve beslenme gibi yaşamsal alanlarda olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Enerji maliyetlerinin giderek artması, gelir dağılımındaki adaletsizliği pekiştirmekte ve sosyal dışlanma riskini artırmaktadır. Bu bağlamda enerji yoksulluğu, sadece bireysel değil, aynı zamanda toplumsal düzeyde bir sorun olarak ele alınmalıdır. Ayrıca, enerji yoksulluğunun çevresel ve psikolojik etkileri de göz ardı edilmemelidir. Düşük enerji tüketimi, her zaman çevre dostu bir davranışın göstergesi olmamakta; aksine, yetersiz enerji kullanımı sağlık risklerini artırmakta ve yaşam koşullarını kötüleştirmektedir. Bununla birlikte, sürekli enerji eksikliği yaşayan bireylerde stres, kaygı ve depresyon gibi ruhsal rahatsızlıklar daha sık gözlemlenmektedir. Dolayısıyla enerji yoksulluğu, çok boyutlu yapısı itibarıyla yalnızca ekonomik değil; aynı zamanda sosyal, sağlık ve çevre politikalarını da doğrudan etkilemektedir.

Tablo 3. *Enerji Yoksulluğu Sonucunda Ortaya Çıkabilecek Problemler*

Fiziksel ve Ruhsal Olarak Enerji Yoksulluğunun Ortaya Çıkardığı Sağlık Problemleri	Enerji yoksulluğu, özellikle yaşlılar ve çocuklarda soğuk kaynaklı hastalıkları artırmaktadır. İlkel enerji kaynakları solunum yolu rahatsızlıklarına ve zehirlenmelere neden olmaktadır. Isınma yetersizliği bireylerin ruh sağlığını olumsuz etkilemekte ve sosyal izolasyona yol açmaktadır.
Enerji Yoksulluğunun Çevreye Karşı Oluşturduğu Tehditler	Enerji verimsizliği, daha fazla yakıt tüketimine ve karbon salımına neden olmaktadır. Bu durum küresel ısınmayı ve hava kirliliğini artırmaktadır. Kırsal alanlarda yakıt için ağaç kesimi çevre tahribatını hızlandırmaktadır.
Enerji Yoksulluğuna Bağlı Ortaya Çıkan Diğer Problemler	Enerji maliyetlerinin yüksekliği, hanehalklarının temel ihtiyaçlarını karşılamasını zorlaştırmaktadır. Isınamayan evlerde oluşan nem hem sağlığı hem de konutun yapısını tehdit etmektedir. Bu durum enerji tüketimini artırarak kısır bir döngü oluşturmaktadır.

Kaynak: *Eke, 2012: 29-31*

Tablo 3' te ortaya konulan etkiler, enerji yoksulluğunun çok boyutlu bir toplumsal sorun olarak hem bireysel hem de çevresel düzeyde derin etkiler yaratmakta olduğunu göstermektedir. Enerjiye erişimde yaşanan yetersizlikler yalnızca maddi değil, aynı zamanda sağlık, çevre ve yaşam kalitesi üzerinde de kalıcı sonuçlar doğurmaktadır. Bu durum, enerji politikalarının sadece arz ve maliyet odaklı değil, sosyal adalet ve sürdürülebilirlik perspektifiyle ele alınması gerektiğine işaret etmektedir. Enerji yoksulluğu ile mücadelede, konutların enerji verimliliği artırılmakta; düşük gelirli grupların desteklenmesi ise sosyal dışlanmayı önlemekte ve uzun vadede toplumsal refahı güçlendirmektedir. Dolayısıyla, enerji yoksulluğu sadece teknik değil, aynı zamanda sosyal bir sorun olarak çok yönlü politika araçlarıyla ele alınması gereken yapısal bir mesele olarak önemini korumaktadır.

- **Enerji Yoksulluğunun Sonuçlarına Yönelik Politika Önerileri**

Enerji yoksulluğu ile mücadele stratejilerinin yalnızca teknik çözümlerle sınırlı kalmaması; sosyal, ekonomik ve çevresel boyutları dikkate alan bütüncül politika önerileri ile desteklenmesi gerekmektedir.

• *Enerji Verimliliğine Yönelik Konut Politikalarının Geliştirilmesi:* Eski ve yalıtımsız konutlarda enerji kayıplarının yüksek olması, enerji yoksulluğunu derinleştirmektedir. Bu nedenle özellikle düşük gelirli hanelerin yaşadığı konutlarda enerji verimliliğini artırmaya yönelik yalıtım, pencere değişimi, verimli ısıtma sistemleri gibi iyileştirme çalışmalarına devlet desteği sağlanmalıdır. Enerji verimli konut projeleri hem enerji tüketimini azaltmakta hem de yaşam kalitesini artırmaktadır.

• *Sosyal Yardım Programlarının Enerji Yoksulluğu Kapsamında Genişletilmesi:* Mevcut sosyal yardım mekanizmalarının, enerji harcamalarını da kapsayacak şekilde yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Düşük gelirli hanelere doğrudan enerji sübvansiyonları sağlanmakta; enerji tüketim düzeyine göre kademeli destek modelleri geliştirilmektedir.

• *Yenilenebilir Enerjiye Erişimin Yaygınlaştırılması:* Özellikle kırsal bölgelerde yaşayan haneler için küçük ölçekli yenilenebilir enerji sistemlerinin (güneş paneli, biyokütle sobası vb.) kurulumu teşvik edilmelidir. Bu sistemler hem çevre dostu olmakta hem de uzun vadede enerji maliyetlerini azaltmaktadır.

• *Enerji Yoksulluğu Endekslerinin Oluşturulması ve İzlenmesi:* Politika yapıcıların doğru ve etkili müdahalelerde bulunabilmesi için enerji yoksulluğunu ölçen, yerel ve ulusal düzeyde uygulanabilir endekslerin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu tür göstergeler, müdahale alanlarının belirlenmesinde kritik bir rol oynamaktadır.

• *Sağlık ve Eğitim Hizmetleriyle Entegre Enerji Politikaları:* Enerji yoksulluğu, özellikle çocuklar ve yaşlılar açısından ciddi sağlık sorunlarına neden olmaktadır. Bu nedenle enerji desteği politikaları sağlık ve eğitim hizmetleri ile entegre biçimde yürütülmelidir. Örneğin, kronik hastalığı bulunan bireylere yönelik özel enerji yardımı programları oluşturulmalıdır.

• *Toplumsal Farkındalık ve Katılımın Artırılması:* Enerji yoksulluğu ile mücadelede toplumsal farkındalık oluşturmak hem bireysel hem de kurumsal düzeyde davranış değişikliklerini teşvik etmektedir. Enerji tasarrufu, verimli kullanım ve sürdürülebilir tüketim alışkanlıklarının yaygınlaştırılması amacıyla eğitim ve medya kampanyaları yürütülmelidir.

• *Enerji Kooperatiflerinin Teşvik Edilmesi:* Enerji kooperatifleri, yerel toplulukların kendi enerji ihtiyaçlarını karşılamalarını sağlamakta ve enerjiye erişimde demokratikleşmeyi desteklemektedir. Özellikle kırsal ve yarı-kentsel bölgelerde kurulacak yenilenebilir enerji temelli kooperatifler hem enerji maliyetlerini azaltmakta hem de gelir yaratıcı bir model sunmaktadır. Bu yapıların finansal ve teknik olarak desteklenmesi, enerji yoksulluğunu azaltıcı bir rol üstlenmektedir.

• *Enerji Hakkının Anayasal Bir Sosyal Hak Olarak Tanınması:* Enerjiye erişim, çağdaş yaşamın sürdürülebilirliği için temel bir gereklilik hâline gelmiştir. Bu çerçevede, enerji hakkının anayasal güvence altına alınması ve sosyal devlet ilkeleri kapsamında değerlendirilmesi, uzun vadede kurumsal düzenlemeleri ve bütçe tahsislerini güçlendirecektir.

• *Enerji Arz Güvencesine Yönelik Altyapı Yatırımlarının Yaygınlaştırılması:* Enerji yoksulluğu yalnızca gelir düzeyi ile değil, altyapı eksiklikleriyle de ilişkilidir. Özellikle dağlık, ulaşımı zor ve hizmetten yoksun bölgelerde enerji iletim altyapısının yetersizliği ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Bu bölgelerde akıllı şebeke sistemleri, mikro-şebekeler ve hibrit enerji çözümleriyle arz güvenliği sağlanmalıdır.

• *Enerji Piyasasında Sosyal Tarife Uygulamalarının Geliştirilmesi:* Enerji fiyatlarının serbest piyasa koşullarına bırakılması, düşük gelirli gruplar üzerinde baskı oluşturmaktadır. Bu nedenle sosyal tarife sistemleri yeniden yapılandırılmalı; belirli tüketim eşiğinin altında kalan yoksul hanelere indirimli tarifeler uygulanmalıdır. Ayrıca bu tarifeler, yaş, sağlık durumu ve coğrafi konum gibi kriterler dikkate alınarak dinamik hâle getirilmelidir.

• *Kentsel Dönüşüm Projelerine Enerji Erişimi Kriterinin Entegre Edilmesi:* Türkiye' de yürütülmekte olan kentsel dönüşüm projeleri, sadece yapı güvenliğini değil, aynı zamanda yaşam kalitesini de artırmayı hedeflemelidir. Bu kapsamda, yeni konutlarda enerji verimliliği standartlarının uygulanması zorunlu hâle getirilmeli ve enerjiye erişim kentsel planlama süreçlerinin ayrılmaz bir parçası olmalıdır.

• *Psiko-sosyal Destek Mekanizmalarının Enerji Politikalarına Dahil Edilmesi:* Enerji yoksulluğunun bireylerde yarattığı stres, kaygı ve sosyal izolasyon gibi etkiler göz önüne alındığında, bu kişilere yönelik psikolojik danışmanlık ve sosyal hizmet mekanizmalarının güçlendirilmesi önem arz etmektedir. Enerji yoksulluğundan etkilenen bireylerin sosyalleşmesini destekleyen toplumsal dayanışma merkezleri ve sosyal tesisler oluşturulmalıdır.

Bu alternatif politika önerileri, enerji yoksulluğu ile mücadele sürecinin yalnızca geçici çözümlerle değil, aynı zamanda yapısal, adil ve kapsayıcı stratejilerle desteklenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Böylelikle, enerji yoksulluğuna karşı geliştirilecek müdahale mekanizmaları daha etkili, sürdürülebilir ve toplumun tüm kesimlerini kapsayan bir niteliğe kavuşmaktadır.

4. TÜRKİYE' DE ENERJİ YOKSULLUĞUNUN MEVCUT DURUMU

Türkiye' de enerji yoksulluğu, hanelerin yeterli enerji hizmetlerine erişimde yaşadığı ekonomik ve fiziksel yetersizlikleri ifade etmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu' nun (TÜİK) verilerine göre, özellikle düşük gelir gruplarına mensup haneler kış aylarında yeterli ısınma imkânına ulaşamamakta, enerji harcamaları gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından yürütülen

politikalar kapsamında çeşitli sosyal yardım programları uygulanmakta, ancak bu yardımlar enerji yoksulluğunu ortadan kaldırmakta yeterli olamamaktadır. Kırsal bölgelerde altyapı eksiklikleri, şehirlerde ise yüksek enerji maliyetleri hanehalkı enerji güvencesini tehdit etmektedir. Türkiye' de enerji yoksulluğu, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sosyal dışlanma riski barındıran çok boyutlu bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir.

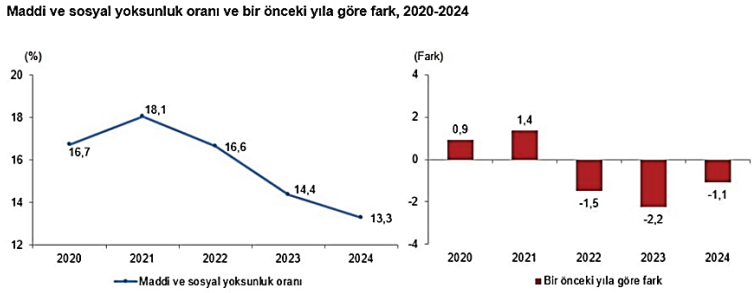
Enerji yoksulluğu kavramı Türkiye' de görece yeni tartışılmakta, ancak kökeni Birleşmiş Milletler' in çalışmalarına dayanmaktadır. Türkiye' de bu konuda yapılan ilk kapsamlı analiz, Bağdadioğlu vd. (2009) tarafından gerçekleştirilmekte ve çok boyutlu bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Çalışma, TÜİK' in 2003 yılı verilerine dayanarak Türkiye' nin bölgesel enerji yoksulluğu profilini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada elektrik ve doğalgaz tüketimi üzerinden değerlendirmeler yapılmaktadır. (Eke ve Ayrancı, 2018: 115). 2020 yılında elektrik tarifelerindeki yüzde 82' lik artış, enflasyonun çok üstünde kalmıştır. Aynı dönemde asgari ücret artışı enerji fiyatlarının gerisinde kalmıştır. Bu durum, emekçilerin enerji yoksulluğu yaşamasına yol açmıştır. 2017 ve 2018 yıllarında reel asgari ücretler azalmıştır, bu da enerji yoksulluğunu derinleştirmiştir. 2021 yılında hükümet elektrik fiyatlarına artış yapmamış, ancak 2022' de yüksek oranlı zamlar gerçekleştirilmiştir. Elektrik tüketim desteği uygulamaları başlamış, ancak bu yardımlar yoksulluğu çözmemiştir. Elektrik ve doğalgaz yardımlarına rağmen birçok abonenin hizmeti kesilmiştir. Enerji yoksulluğunu önlemek için kamu politikalarına ihtiyaç duyulmaktadır (Erdoğdu, 2022: 21-23).

- **TÜİK Verileriyle Türkiye' de Enerji Yoksulluğu Görünümü**

Türkiye' nin sosyoekonomik yapısını ve enerji kullanım alışkanlıklarını anlamak, güncel istatistikî verilerin dikkatle incelenmesini gerektirmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayımlanmakta olan veriler; gelir dağılımı, yoksulluk oranları ve sektör bazında enerji tüketimi gibi birçok alanda önemli bilgiler sunmaktadır. Bu kapsamda aşağıda yer alan veriler, mevcut durumun çok boyutlu bir görünümünü sunmakta ve sosyoekonomik analizler açısından önemli bir temel oluşturmaktadır.

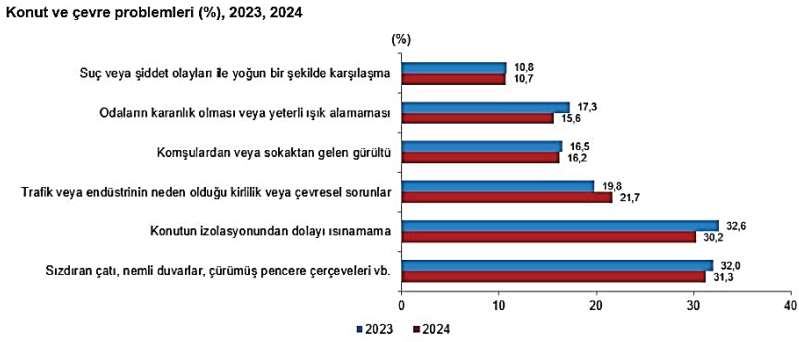
Türkiye İstatistik Kurumu' nun 2024 yılı verilerine göre maddi ve sosyal yoksunluk oranı %13,3 olarak tahmin edilmektedir. Bu oran, bireylerin yaşamlarını sürdürebilmek için gerekli temel mal ve hizmetlere erişimde ciddi yoksunluk yaşadığını ortaya koymaktadır. Hane düzeyinde ısınma ihtiyacını karşılayamama, kira ve borçları ödeyememe gibi göstergeler enerji yoksulluğuna doğrudan işaret etmektedir. Fert düzeyindeki

göstergeler ise sosyal dışlanma ve temel bireysel ihtiyaçların karşılanamaması bağlamında değerlendirilmektedir. Söz konusu oran, 2023 yılında %14,4 iken 2024' te 1,1 puan azalarak %13,3' e gerilemektedir. Bununla birlikte, nüfusun yaklaşık üçte biri konutlarında ısınma ve yapı güvenliği gibi fiziksel yoksunluklarla karşı karşıya kalmaktadır (TÜİK, Yoksulluk ve Yaşam Koşulları İstatistikleri, 2024).

Şekil 3. *Maddi ve Sosyal Yoksulluk Oranı*
Kaynak: *TÜİK, Yoksulluk ve Yaşam Koşulları İstatistikleri, 2024*

Şekil 3' te yer alan maddi ve sosyal yoksunluk oranı, hanelerin temel ihtiyaçlarını karşılayamama durumlarını temsil eden bileşik bir göstergedir ve enerji yoksulluğu ile doğrudan ilişkilidir. 2021 yılında gözlenen oransal zirve (18,1), pandeminin sosyal ve ekonomik etkilerinin gecikmeli bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde iş güvencesizliğinin ve gelir kayıplarının artmış olması, enerji gibi zorunlu harcama kalemlerine erişimi sınırlamış olabilecektir. 2022 yılından itibaren gözlenen düşüş eğilimi, makroekonomik toparlanma sürecinin başladığını düşündürmekle birlikte, enerjiye erişimin yalnızca mutlak gelirle değil aynı zamanda konut altyapısı, enerji fiyatlarındaki dalgalanmalar ve sosyal destek mekanizmalarının etkinliği ile de bağlantılı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Her ne kadar 2024 yılı itibarıyla oran %13,3'e gerilemiş olsa da bu gelişme mutlak bir iyileşme olarak değil, yoksulluğun boyut ve bileşenlerinde meydana gelen dönüşüm bağlamında okunmalıdır. Özellikle, 2022 ve 2023 yıllarında sırasıyla -1,5 ve -2,2 puanlık düşüşlerin yaşanması, enerji destek politikalarının genişletildiği dönemlere tekabül ediyorsa, bu durum politika etkinliği açısından dikkate değerdir. Bununla birlikte, 2024 yılında gözlenen düşüş oranının (-1,1) azalması, sosyal yoksunluğun belirli bir direnç noktasına ulaştığını ve mevcut müdahalelerin sınırlarına yaklaşılmakta olduğunu düşündürmektedir. Bu durum, enerji yoksulluğu ile mücadelede daha hedeflenmiş ve yapısal çözüm odaklı politikaların gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Şekil 4: *Konut ve Çevre Problemleri*
Kaynak: *TÜİK, Yoksulluk ve Yaşam Koşulları İstatistikleri, 2024*

Şekil 4, enerji yoksulluğunun fiziksel boyutunu anlamada önemli bir bağlamsal çerçeve sunmaktadır. Konutun fiziksel niteliği ve çevresel koşullar, hanelerin enerji tüketim kalıplarını ve enerjiye erişim biçimlerini doğrudan etkilemektedir. Özellikle "konutun izolasyonundan dolayı ısınamama" başlığı altında yer alan yüksek oranlar (2023'te %32,6, 2024'te ise %30,2), enerji yoksulluğunun yapısal doğasına işaret etmektedir. Bu oranlardaki sınırlı düşüş, yalnızca geçici veya mevsimsel yardımlarla değil, aynı zamanda enerji verimliliği odaklı konut politikalarının da tartışmaya açılması gerektiğini göstermektedir. "Sızdıran çatı, nemli duvarlar, çürümüş pencere çerçeveleri" gibi konutun fiziksel bozulmalarını ifade eden sorunlar, enerji kayıplarının artmasına neden olmakta ve hanelerin daha yüksek enerji harcamalarına rağmen yeterli konfor seviyesine ulaşamamalarına yol açmaktadır. Bu sorunların kalıcılığı, enerji yoksulluğunun yalnızca gelir eksikliği değil aynı zamanda mekânsal eşitsizlikler bağlamında da değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, "odaların karanlık olması veya yeterli ışık alamaması" ve "komşulardan gelen gürültü" gibi sosyal ve çevresel faktörler, yaşam kalitesi üzerinde dolaylı etkiler yaratmaktadır. Bu etkiler, bireylerin enerji kullanım davranışlarını (örneğin sürekli aydınlatma veya ses yalıtımı için ek enerji harcamaları) değiştirmekte ve enerji tüketiminde verimlilik kaybına neden olabilmektedir. Genel olarak bu bulgular, enerji yoksulluğunun çok boyutlu doğasını açık biçimde yansıtmaktadır. Konut ve çevre kalitesindeki sorunlar, yalnızca konfor düzeyini değil, aynı zamanda enerji harcama düzeylerini ve enerjiye erişim maliyetlerini de etkilemektedir. Dolayısıyla, enerji yoksulluğu ile mücadelede bütüncül yaklaşımlar geliştirilmesi gerekmektedir; bu yaklaşımların gelir desteğinin ötesine geçerek konut kalitesi, kentsel planlama ve çevresel düzenlemeleri de içermesi elzemdir.

• Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Enerji Verileri

Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından yayımlanmakta olan güncel enerji üretim ve tüketim verileri, ülkenin enerji profilini kapsamlı bir biçimde yansıtmaktadır. Söz konusu veriler; elektrik, petrol, doğal gaz, hidrolik, rüzgâr, güneş, jeotermal ve biyokütle kaynaklarına dayalı enerji üretim ve tüketimini detaylı bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, her bir enerji kaynağının üretim kapasitesi, tüketim düzeyleri ve sektörel dağılımları sistematik olarak raporlanmaktadır. Bunun yanı sıra, Bakanlık tarafından kamuoyuyla paylaşılan enerji verimliliğine ilişkin bilgiler de ülke genelinde yürütülmekte olan enerji tasarrufu uygulamaları ve politikalarına dair önemli göstergeler sunmaktadır. Enerji verimliliği alanında atılan adımlar; sanayi, konut, ulaşım ve kamu hizmetleri gibi çeşitli sektörlerde enerji tüketimini azaltmaya yönelik stratejileri içermektedir. Bu çerçevede, enerji kaynaklarının daha etkin kullanılmasına yönelik politika belgeleri ve teşvik mekanizmaları uygulanmakta olup, sürdürülebilir enerji yönetimi anlayışı benimsenmektedir.

Türkiye' de 2024 yılında elektrik tüketimi %3,8, üretimi ise %5,4 oranında artış göstermektedir. Ulusal Enerji Planı' na göre, elektrik tüketiminin 2025 yılında 380,2 TWh' ye ulaşması beklenmektedir. 2024' te elektrik üretimi büyük ölçüde kömür, doğal gaz ve hidrolik kaynaklardan sağlanmaktadır. 2025 yılı mart ayı itibarıyla kurulu güç 118.185 MW seviyesine ulaşmaktadır ve bu gücün önemli bir kısmı yenilenebilir kaynaklardan elde edilmektedir. Elektrik üretim santrali sayısı ise Mart 2025 itibarıyla 35.160' a çıkmakta, bunların çoğunluğunu güneş enerjisi santralleri oluşturmaktadır (https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-elektrik). Türkiye, 2022 yılında 408 milyon m^3 doğal gaz üretmesine rağmen 54,6 milyar m^3 ithalat yapmaktadır. Bu durum, ülkemizin doğal gazda %99 oranında dışa bağımlı olduğunu göstermektedir. Sakarya sahasının geliştirilmesiyle doğal gaz rezervi artmakta ve üretim potansiyeli yükselmektedir (https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-dogalgaz). Türkiye, jeolojik konumu nedeniyle zengin jeotermal kaynaklara sahip bulunmaktadır. Avrupa' da potansiyel bakımından birinci sırada yer almakta, dünya genelinde ise kurulu güç açısından dördüncü sırada bulunmaktadır. Jeotermal potansiyelin büyük kısmı Batı Anadolu' da yoğunlaşmakta, kaynakların %90' ı doğrudan ısı eldesine, %10' u ise elektrik üretimine uygunluk göstermektedir. Jeotermal elektrik üretimi 1975 yılında başlamaktadır ve bu alanda önemli gelişmeler yaşanmaktadır. 2005 sonrası bakanlık desteğiyle çalışmalar artmakta, 2008' de çıkan yasa ile özel sektörün katılımı hız kazanmaktadır. MTA' ya göre, ülkemizin görünür jeotermal ısı potansiyeli 40.000 MWt' a ulaşmaktadır. Bu potan-

siyelin küçük bir kısmı ekonomik faydaya dönüştürülmektedir (https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-jeotermal).

Türkiye' de enerji verimliliği çalışmaları, 2007 yılında yürürlüğe giren 5627 sayılı Kanun ile şekillenmektedir. 2012' de yayımlanan Strateji Belgesi ile 2023 yılına kadar enerji yoğunluğunun %20 azaltılması hedeflenmektedir. Bu hedef doğrultusunda hazırlanan Ulusal Enerji Verimliliği Eylem Planı 2018' de yürürlüğe girmektedir. Plan kapsamında 8,47 milyar dolarlık yatırım yapılmakta ve önemli miktarda enerji tasarrufu ile emisyon azaltımı sağlanmaktadır. 2023 yılı itibarıyla enerji yoğunluğunda ciddi iyileşmeler kaydedilmektedir. 2000-2023 döneminde enerji yoğunluğu yıllık ortalama %1,8 oranında düşmektedir. Yeni dönem için hazırlanan Enerji Verimliliği 2030 Stratejisi ve II. Eylem Planı 2024 yılında duyurulmaktadır. 2030 yılına kadar toplamda 20,2 milyar dolarlık yatırım yapılması ve yüksek düzeyde tasarruf ile emisyon azaltımı hedeflenmektedir (https://enerji.gov.tr/enerji-verimliligi). Enerji verimliliği yatırımları, 2009 yılından itibaren Bakanlık tarafından VAP ve GA destek programlarıyla teşvik edilmektedir. Bu destekler, enerji tasarrufu sağlamak, verimsiz ekipmanları yenilemek ve bilinç düzeyini artırmak amacıyla uygulanmaktadır. 2014 yılında yayımlanan Bakanlar Kurulu Kararı ile imalat sanayisinde %15 tasarruf sağlayan yatırımlar 5. Bölge teşviklerinden yararlanmaktadır. 2024 yılında yapılan mevzuat değişikliği ile sektörel kısıtlamalar kaldırılmakta, destek miktarları artırılmakta ve yeni kriterler getirilmektedir. Ayrıca, GA programı yerini Enerji ve Karbon Azaltımı Destek Programı' na bırakmakta, VAP desteği ise devam etmektedir (https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-verimliligi-destekleri).

Enerji, bireylerin yaşam kalitesini doğrudan etkileyen temel bir ihtiyaç olarak öne çıkmaktadır. Türkiye' de ise bu temel ihtiyaca erişim, çeşitli yapısal sorunlar nedeniyle her birey için eşit şekilde karşılanamamaktadır. Enerji yoksulluğu hem ekonomik hem de sosyal boyutlarıyla derinleşmekte ve belirli toplumsal kesimleri daha fazla etkilemektedir. Bu çerçevede, enerji yoksulluğunun Türkiye' deki görünümleri bölgesel farklılıklar, sosyal yardım politikalarının yetersizliği ve enerji politikalarının sosyal boyutunun ihmal edilmesi gibi üç temel eksende şekillenmektedir:

Bölgesel Farklılıklar: Türkiye' de coğrafi eşitsizlikler, enerji yoksulluğu açısından belirleyici olmaktadır. Kırsal alanlarda yaşayan nüfus, modern enerji hizmetlerine erişim konusunda kentlere kıyasla dezavantajlı konumdadır. Ayrıca bu bölgelerde enerji verimli konut sayısı oldukça azdır.

Sosyal Yardımların Yetersizliği: Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) üzerinden yapılan kömür yardımları ya da doğalgaz destekleri, kısa vadeli çözümler üretmekte; ancak uzun vadeli enerji güvenliği ve sürdürülebilirlik hedeflerine katkı sağlamamaktadır. Ayrıca, bu yardımların gelir kriterleri nedeniyle bazı ihtiyaç sahipleri kapsam dışında kalmaktadır.

Enerji Politikalarının Sosyal Boyutu: Türkiye' nin enerji politikaları, büyük oranda arz güvenliği ve dışa bağımlılığın azaltılması hedeflerine odaklanmaktadır. Ancak sosyal boyutu önceleyen ve enerji yoksulluğunu doğrudan hedefleyen bir stratejik politika çerçevesi bulunmamaktadır. Enerji verimliliği yatırımları ve hanehalklarına yönelik enerji danışmanlığı gibi uygulamalar sınırlı düzeyde kalmaktadır.

Ekonomilerin yeterli istihdam yaratamaması ve işgücü piyasalarında güvencesizliğin artması, düşük gelirli hane sayısını artırmaktadır. 2008 krizinden sonra artan işsizlik ve azalan ücret payı, enerji yoksulluğunu daha görünür hale getirmektedir. Sosyal devlet uygulamalarının zayıflaması, bu sorunun yapısal boyutunu derinleştirmektedir. Enerji fiyatlarının yükselmesinde ise özelleştirmelerin yol açtığı tekelci piyasa yapıları etkili olmaktadır. Kamusal düzenlemelerin sınırlı kalması, yüksek fiyatların önüne geçememektedir. Ayrıca, enerji etkinliği düşük konutlara yeterli yatırım yapılmamakta, bu da yoksulluğu daha da pekiştirmektedir (Erdoğdu, 2022: 20). Türkiye' de enerji yoksulluğu çerçevesi çizilmekte ve öncelikle kriterlerin belirlenmesi gerekmektedir. Bu çerçevenin yasal dayanağının Kanun ile oluşturulması beklenmektedir. Politika, enerji yoksullarına kısa süreli yardım sağlamayı ve bu kesimin durumdan çıkmasını hedeflemektedir. Yardımlar sadece hanelere değil, düşük gelirli bölgedeki okul ve hastanelere de yönlendirilmelidir. Enerji destek programları mevcut politikalarla entegre edilmekte ve etkisi izlenerek sürdürülebilirliği değerlendirilmektedir (Sanlı vd., 2015: 10-11).

Türkiye' nin enerji yoksulluğu ile mücadelede etkin sonuçlar elde edebilmesi, kapsamlı, bütüncül ve sürdürülebilir bir politika çerçevesinin oluşturulmasına bağlıdır. Bu doğrultuda, çeşitli stratejik öneriler geliştirilmektedir. İlk olarak, enerji yoksulluğunun tanımı ve ölçüm yöntemlerinin standartlaştırılması gerekmektedir. Türkiye' de enerji yoksulluğunu ölçmeye yönelik ulusal düzeyde kabul gören bir tanım ile istatistiki bir altyapının oluşturulması, sorunun boyutlarının sağlıklı bir biçimde tespit edilmesini mümkün kılacak ve müdahale programlarının daha etkin biçimde planlanmasına olanak tanıyacaktır. İkinci olarak, enerji verimliliği yatırımlarının teşvik edilmesi elzemdir. Düşük gelirli hanelerin yaşadığı konutlarda ısı yalıtımı, enerji verimliliği yüksek cihaz kullanımı ve yenilenebilir enerji sistemlerinin – özellikle güneş panellerinin – yay-

gınlaştırılması desteklenmelidir. Bu kapsamda, devlet destekli kredi ve hibe programları uygulamaya geçirilmelidir. Üçüncü olarak, yerel yönetimlerin daha etkin rol alması ve toplumsal katılımın artırılması önem arz etmektedir. Belediyeler bünyesinde enerji danışmanlığı merkezlerinin kurulması, bireylerin enerji tasarrufu konusunda bilinçlendirilmesini sağlayacak faaliyetlerin yaygınlaştırılması gerekmektedir. Ayrıca, enerji kooperatifleri ile topluluk temelli üretim modellerinin desteklenmesi, yerel ölçekte enerjiye erişimi demokratikleştirecek bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Dördüncü olarak, sosyal enerji tarifelerinin uygulanması gerekmektedir. Belirli bir gelir düzeyinin altında bulunan bireylerin temel enerji hizmetlerine kesintisiz erişimini sağlamak amacıyla enerji şirketlerinin sosyal tarifeler sunması teşvik edilmelidir. Son olarak, yasal ve kurumsal çerçevenin güçlendirilmesi gerekmektedir. Enerji yoksulluğunu sosyal bir hak olarak tanıyan yasal düzenlemeler yapılmalı, ilgili kamu kurumları arasında etkili bir koordinasyon sağlanmalıdır. Aynı zamanda, bağımsız denetim mekanizmaları aracılığıyla uygulamaların etkinliği düzenli olarak izlenmelidir. Bu bütüncül yaklaşım, enerji yoksulluğu ile mücadelede sürdürülebilir ve adil çözümlerin geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

- **IEA Verileriyle Türkiye' de Enerji Yoksulluğu**

Türkiye' de ekonomik ve nüfus artışı enerji talebini artırmaktadır. Bu durum, enerji ithalatına olan bağımlılığı da yükseltmektedir. Enerji sisteminde yeniden yapılandırma yapılmaktadır. Reformlar, modernizasyonu ve yerli üretimi artırmayı hedeflemektedir. Yenilenebilir enerji üretimi artmakta, nükleer enerji devreye alınmaktadır. Ancak fosil yakıt ithalatına olan bağımlılık sürmektedir (https://www.iea.org/countries/turkiye). Toplam enerji arzı, bir ülkede üretilen veya ithal edilen tüm enerjinin son kullanıcılara tedarik edilecek düzeye indirilmiş hâlini temsil etmektedir. Bazı enerji kaynakları doğrudan kullanılmakta iken çoğu nihai tüketim için yakıta veya elektriğe dönüştürülmektedir. Türkiye' nin en büyük enerji kaynağı petrol ve doğal gaz ithalatı bağımlılığı nedeniyle arzın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Enerji üretimi, fosil yakıtlar ve yenilenebilir güç kaynaklarının bir arada kullanılmasıyla gerçekleşmektedir. Ülkenin en büyük yerli enerji kaynağı rüzgâr ve güneş gibi yenilenebilir üretimin payının artmasıyla çeşitlenmektedir. Fosil yakıtların ithalatı, arz kesintilerine karşı savunmasızlık ve fiyat şokları riskini artırmaktadır. Enerji dönüşümü, ham petrolün rafine edilmesi ve kömür, gaz gibi yakıtların elektrik ve ısıya çevrilmesi süreçlerini içermektedir. Elektrik üretimi termik santrallerde verim kaybı yaşanmakta, yenilenebilir kaynaklardan ise doğrudan üretim sağlanmaktadır. Toplam nihai tüketim, iklimlendirme, aydınlatma ve endüstriyel faaliyetler için kullanılan enerjiyi kapsamaktadır. Enerji talebinin sektörel dağılımı, ülkenin

ekonomik ve coğrafi yapılanmasına bağlı olarak farklılık göstermektedir (https://www.iea.org/countries/turkiye/energy-mix). Bir ülkedeki enerji verimliliğini değerlendirebilmek için, enerjinin nerede ve nasıl kullanıldığını analiz etmek gerekmektedir. Toplam nihai tüketim, bireyler ve işletmeler tarafından ısıtma, soğutma, aydınlatma ve üretim gibi amaçlarla kullanılan enerjiyi ifade etmektedir. Türkiye' de nihai enerji tüketiminin en büyük bölümü sanayi ve taşımacılık sektörlerinde gerçekleşmektedir. Konut sektöründe enerji kullanımı büyük ölçüde ısınma ve soğutma ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır. Elektrik; aydınlatma, cihaz kullanımı ve iklimlendirme için tercih edilmekte, doğal gaz ise başlıca ısıtma ve pişirme amacıyla kullanılmaktadır. Fosil yakıtların elektrikli sistemlerle değiştirilmesi, karbon emisyonlarını azaltmak açısından önem taşımaktadır. Türkiye' de konutlardaki toplam enerji tüketiminin en büyük kısmı doğal gazdan sağlanmaktadır. Bu durum, konut sektöründe doğal gaza olan bağımlılığı ortaya koymaktadır. Konut enerji yoğunluğu, özellikle alan ısıtmasına bağlı olarak şekillenmektedir. Ülkeler arası karşılaştırmalarda bu yoğunluk, iklim ve yapı özellikleri dikkate alınarak ölçülmektedir (https://www.iea.org/countries/turkiye/efficiency-demand#how-is-energy-used-in-turkiye).

4.1. Türkiye' nin Enerji Yoksulluğu Açısından Güçlü ve Zayıf Yönleri

Enerji yoksulluğu, yalnızca enerjiye erişimin sınırlı olması değil, aynı zamanda bu erişimin ekonomik ve sosyal sürdürülebilirlikten yoksun olması anlamına gelmektedir. Türkiye, son yıllarda enerji arz güvenliği ve enerjiye erişim alanında önemli gelişmeler kaydetmekte; ancak yapısal sorunlar nedeniyle enerji yoksulluğu riski devam etmektedir.

- **Güçlü yönler**

Enerji Verimliliği Politikalarının Geliştirilmesi: Türkiye, 2007 yılında yürürlüğe giren Enerji Verimliliği Kanunu ve 2018 tarihli Ulusal Enerji Verimliliği Eylem Planı ile enerji yoğunluğunu azaltmaya yönelik önemli adımlar atmaktadır. 2000-2023 döneminde yıllık ortalama %1,8 oranında enerji yoğunluğunda azalma sağlanmaktadır.

Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Kullanımının Artması: Güneş, rüzgâr ve jeotermal enerji üretiminde kaydedilen ilerlemeler, Türkiye' nin enerji arz güvenliğini güçlendirmektedir. Yenilenebilir enerji yatırımları, uzun vadede enerji maliyetlerinin düşürülmesine katkı sağlamaktadır.

Enerji Kaynakları Çeşitliliğinin Sağlanması: Türkiye, kömür, hidrolik, rüzgâr, güneş ve jeotermal gibi çeşitli yerli enerji kaynaklarına sahip bulunmaktadır. Bu kaynakların kullanımı, enerji arzında çeşitlilik yarata-

rak dışa bağımlılığı azaltmaktadır.

Enerji Altyapısının Gelişimi: Elektrik şebekesinin modernizasyonu ve doğal gaz dağıtım ağının genişlemesi, kentsel ve kırsal bölgelerde enerjiye erişimi kolaylaştırmaktadır. Enerji verimliliği teşvikleri, enerji talebini optimize etme potansiyelini artırmaktadır.

Sosyal Yardım Mekanizmalarının Uygulanması: Düşük gelirli hanelere yönelik elektrik ve doğal gaz tüketim desteği programları, kısa vadede enerji yoksulluğunu hafifletmektedir. Özellikle kış aylarında yapılan kömür yardımları, kırsal bölgelerde enerji erişimini desteklemektedir.

Stratejik Coğrafi Konum ve Enerji Koridoru Olması: Türkiye, TANAP ve TürkAkım gibi uluslararası enerji projeleri sayesinde enerji arz çeşitliliğini artırmaktadır. Bu durum, enerji fiyatlarında istikrar sağlama potansiyelini yükseltmektedir.

- **Zayıf Yönler**

Gelir Dağılımındaki Adaletsizlik ve Yüksek Enerji Maliyetleri: Türkiye' de gelir dağılımındaki eşitsizlik, düşük gelirli hanehalklarının enerji harcamalarının bütçe içindeki payını artırmaktadır. 2024 yılı itibarıyla maddi ve sosyal yoksunluk oranı %13,3 düzeyinde seyretmektedir.

Enerji Harcamalarının Hane Gelirlerine Oranla Yüksek Seyretmesi: Nüfusun önemli bir kısmı gelirinin %10' undan fazlasını enerji giderlerine ayırmak zorunda kalmaktadır. Bu durum, düşük gelirli gruplarda enerji yoksulluğunu derinleştirmektedir.

Fosil Yakıt Bağımlılığı ve Dalgalı Enerji Fiyatları: Doğal gaz ve petrol ithalatında yüksek düzeyde dışa bağımlılık, döviz kuru ve küresel fiyat dalgalanmalarının iç piyasaya doğrudan yansımasına neden olmaktadır. Elektrik üretiminde doğal gazın payının yüksek olması, fiyat istikrarsızlığını artırmaktadır.

Dışa Bağımlılık ve Enerji Güvencesinin Zayıflaması: Türkiye' nin doğal gazda %99 oranında dışa bağımlı olması, uluslararası piyasalardaki fiyat dalgalanmalarına karşı kırılganlığı artırmaktadır. Bu durum, hanehalklarının enerjiye erişiminde belirsizlik yaratmaktadır.

Konutların Fiziksel Yetersizlikleri: Türkiye' de izolasyon eksikliği, sızdıran çatı ve nemli duvar gibi yapısal sorunlar, enerji verimliliğini düşürmektedir. 2024 yılında konut izolasyon yetersizliği nedeniyle ısınamayan hanelerin oranı %30,2 olarak belirlenmektedir.

Kırsal-Kentsel Enerji Erişim Eşitsizliği: Kırsal bölgelerde enerji altya-

pısının yetersizliği, enerjiye erişimde önemli bir dezavantaj oluşturmaktadır. Güneş panelleri ve mikro rüzgâr türbinlerinin yeterince yaygınlaşmaması bu eşitsizliği derinleştirmektedir.

Sosyal Yardım Politikalarının Etkinsizliği: Enerji destek programları, yalnızca geçici çözümler sunmakta ve yapısal enerji yoksulluğuna müdahale edememektedir. Gelir kriterlerine bağlı desteklerin yetersizliği, birçok ihtiyaç sahibinin yardım dışında kalmasına yol açmaktadır.

Enerji Politikalarının Sosyal Boyutunun İhmal Edilmesi: Enerji politikaları ağırlıklı olarak arz güvenliği ve dışa bağımlılığın azaltılması hedeflerine odaklanmaktadır. Enerji yoksulluğunu doğrudan hedefleyen kapsamlı sosyal politikaların eksikliği, kalıcı iyileşmeleri engellemektedir.

Enerji Verimliliği Politikalarının Yetersizliği: Binalarda enerji verimliliği standartlarının tam anlamıyla uygulanamaması, enerji kayıplarını artırmaktadır. Eski konut stokunun yaygınlığı, enerji maliyetlerini yükseltmektedir.

İklim Değişikliği ve Enerji Güvenliği Riskleri: İklim değişikliği nedeniyle hidroelektrik üretiminin azalması, enerji arzında kesintilere yol açmaktadır. Aşırı hava olaylarının enerji altyapısına zarar vermesi, arz güvenliğini tehdit etmektedir.

Türkiye, enerji verimliliği politikalarının geliştirilmesi, yenilenebilir kaynakların kullanımının artması ve enerji altyapısının güçlendirilmesi gibi alanlarda önemli ilerlemeler kaydetmektedir. Ancak gelir dağılımındaki adaletsizlik, dışa bağımlılık, konut yetersizlikleri ve sosyal politika eksiklikleri gibi yapısal sorunlar, enerji yoksulluğu ile mücadelede kalıcı bir başarı sağlanmasını engellemektedir. Bu çerçevede, enerji politikalarının sosyal boyutunun güçlendirilmesi ve enerji verimliliği uygulamalarının yaygınlaştırılması büyük önem arz etmektedir.

5. SONUÇ

Enerji yoksulluğu, çağdaş toplumların karşı karşıya bulunduğu en karmaşık ve çok boyutlu sosyal sorunlardan biri olarak önemini artırarak sürdürmektedir. Düşük hanehalkı gelir düzeyleri, hızla artmakta olan enerji fiyatları, enerji verimliliğinden yoksun konut yapıları ve yetersiz sosyal koruma mekanizmaları enerji yoksulluğunun temel belirleyicileri arasında yer almaktadır. Özellikle soğuk iklim koşullarının hüküm sürdüğü kış aylarında, yeterli ısınma olanaklarına erişemeyen bireyler hem fiziksel hem de ruhsal sağlık açısından ciddi riskler altında kalmaktadır. Bu durum, yalnızca bireysel refah düzeyini düşürmemekte; aynı zamanda

kamu sağlık sistemine yönelik mali baskıyı da artırmaktadır. Çalışmanın bulguları, enerji yoksulluğunun yalnızca teknik altyapı eksikliklerinden ya da ekonomik yetersizliklerden ibaret olmadığını, aynı zamanda sosyal dışlanma, mekânsal eşitsizlik ve çevresel sürdürülemezdik gibi yapısal sorunlarla da yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Enerji yoksulluğu, bireylerin eğitimden sağlığa, istihdamdan sosyal katılıma kadar pek çok alanda fırsat eşitliğinden mahrum kalmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, enerjiye erişim hakkının salt ekonomik bir hizmet değil; evrensel düzeyde tanınması gereken temel bir insan hakkı olarak ele alınması gerekmektedir. Bu yaklaşım çerçevesinde, enerji politikalarının yalnızca arz ve talep dengesini gözeten teknik boyutlarla sınırlı kalmaması, aynı zamanda sosyal adalet, çevresel sürdürülebilirlik ve katılımcı yönetişim ilkeleri ile uyumlu hâle getirilmesi gerekmektedir.

Enerji yoksulluğu ile mücadeleye yönelik politikalar, hem kısa vadeli sosyal yardım programlarını hem de uzun vadeli yapısal dönüşümleri içeren bütüncül bir stratejiyle tasarlanmalıdır. Sosyal enerji tarifelerinin hayata geçirilmesi, dar gelirli hanehalklarının enerji faturalarını sürdürülebilir biçimde ödeyebilmesine olanak tanımakta; böylece toplumsal eşitsizliklerin derinleşmesinin önüne geçilebilmektedir. Bunun yanı sıra, enerji verimliliği yüksek konut projelerinin yaygınlaştırılması, ısı yalıtımı desteklerinin artırılması ve yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı sistemlerin haneler düzeyinde teşvik edilmesi hem ekonomik hem de çevresel açıdan olumlu sonuçlar doğurmaktadır. Sonuç olarak, enerji yoksulluğunun azaltılabilmesi, yalnızca teknik çözümlerin ötesinde, sosyal, ekonomik ve çevresel boyutları dikkate alan çok katmanlı politikaların uygulanması ile mümkün olabilmektedir. Enerji politikalarının sosyal kapsayıcılık ilkesi doğrultusunda yeniden yapılandırılması, yerel yönetimlerin enerji planlamasında aktif rol üstlenmesi ve kamuoyunun enerji yoksulluğu konusunda bilinçlendirilmesi bu sürecin temel bileşenleri arasında yer almaktadır. Küresel düzeyde enerji yoksulluğunun başarıyla azaltılabilmesi, yalnızca altyapı yatırımlarına değil; aynı zamanda gelir dağılımındaki eşitsizlikleri azaltmayı, sosyal refah düzeyini artırmayı ve çevresel sürdürülebilirliği hedefleyen bütüncül kalkınma politikalarına bağlıdır. Bu bağlamda, enerji yoksulluğu ile mücadelede geliştirilecek politikaların etkili, adil ve kapsayıcı olması hem ulusal hem de uluslararası düzeyde sosyal bütünleşmenin sağlanması açısından büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

Ateş, B., & Polat, M. A. (2023). Enerji yoksulluğu ve yenilenebilir enerji kullanımının çevresel bozulmaya etkileri. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, *16*(2), 290-315.

Barış, S., & Demir, D. (2023). Gelişmekte Olan Ülkelerde Gelir Eşitsizliği Enerji Yoksulluğunun Belirleyicisi mi? *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, *8*(2), 371-384.

Beken, H. G., & Lecuna, H. K. S. (2023). Türkiye' de enerji yoksulluğu ve ekonomik büyüme ile ilişkisi: Eş bütünleşme analizi. Kitap: Yerelden Küresele Farklı Boyutlarıyla Enerji Ekonomisi: Güncel Araştırmalar ve Tartışmalar, *EKİN Basım Yayın Dağıtım*. 101-118.

Çelik, H., & Polat, M.A. (2024). The nexus economic growth and energy poverty: Evidence from D-8 countries, bmij. 12 (3): 663-673.

Demir, D., & Kuveloğlu, D. T. (2023). Orta Asya Türk Cumhuriyetleri' nde enerji yoksulluğu. *Uluslararası İktisadi ve İdari Çalışmalar Dergisi*, *1*(1), 50-70.

Eke, E. U. (2012). Enerji yoksulluğunun giderilmesine yönelik sosyal politikalar. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* Yüksek Lisans Tezi, 1-112.

Eke, E. U., & Ayrancı, E. (2018). Türkiye' de elektrik enerjisi sektörünün enerji yoksulluğu açısından değerlendirilmesi. *Politik Ekonomik Kuram*, *2*(2), 109-129.

Emeç, H., & Altay, A., & Aslanpay, E., & Özdemir, M. O. (2015). Türkiye' de enerji yoksulluğu ve enerji tercihi profili. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (608), 9-21.

Emre T. (2022). Enerji yoksulluğu teşhisinde "kWh Tüketimi Yöntemi" nin önerilmesi. *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü,* Doktora Tezi, 1-113.

Emre, T., & İzgeç, M. M., & Sözen, A. (2021). Enerji yoksulluğu konusundaki literatüre genel bakış. *Politeknik Dergisi*, *26*(3), 1255-1266.

Erdoğdu, S., (2022). Yoksulluğun karanlık ve soğuk yüzü: Enerji yoksulluğu. *Elektrik Mühendisliği Dergisi,* 471. Sayı, 20-23.

Kutluay Tutar, F. & Taş, R. (2020). Kadın yoksulluğu ile mücadelede mikro finansmanın rolü: Bursa uygulaması. *Journal of Social and Humanities Sciences Research,*7(53), 1053-1067.

Khurami, E. A., & Aldıçoğlu, M. (2025). Barınma Sorununda Yeni Bir Boyut: Enerji Yoksulluğu ve Öğrenci Hane Halkları. *İnsan ve İnsan*, *12*(39), 51-68.

Manga, M. (2020). Enerji yoksulluğu ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, *5*(2), 101-114.

Öcal, A. T., & Başarslan-arslan, T. (2022). Dünyada Enerji Yoksulluğuna Odaklanmak: Sorunlar ve Politikalar. *İnsan ve İnsan*, *9*(33), 15-32.

Öztürk, Y. K., & Çelik, B. (2023). Yeni sanayileşen ülkelerde (n11) enerji yoksulluğu ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (64), 47-51.

Pehlivanoğlu, C. (2022). Enerji yoksulluğu tartışmaları için Ankara' da karşılaştırmalı bir analiz: Güvenevler ve Andiçen mahalleleri. *Ankara*

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1-92.

Pehlivanoğlu, C., & Yılmaz, M. (2022). Enerji Yoksulluğu ve Covid-19 Salgını: Artan Eşitsizlikler ve Ülkeler Tarafından Alınan Önlemler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *11*(1), 28-42.

Sanlı, B., & Dönmez, F., & Alanyalı, M. (2015). Türkiye bağlamında enerji yoksulluğu ve kırılgan tüketici. https://www.barissanli.com, 1-13.

Selçuk, I. Ş., & Gölçek, A. G., & Köktaş, A. M. (2019). Energy poverty in Turkey. *Sosyoekonomi*, *27*(42), 283-299.

Selçuk, İ. Ş., & Köktaş, A. (2018). AB ve Türkiye' de Enerji Yoksulluğu. *Politik Ekonomik Kuram*, *2*(2), 95-108.

Şahin, G., & Algül, Y. (2025). Temiz enerji yoksulluğu ile iklim politikaları arasındaki bağlantının OPEC ülkeleri kapsamında incelenmesi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, *25* (1), 593-617.

TÜİK, Yoksulluk ve Yaşam Koşulları İstatistikleri, 2024-https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yoksulluk-ve-Yasam-Kosullari-Istatistikleri-2024-53714

https://energy-poverty.ec.europa.eu/about

https://www.enerjietutraporu.com/enerji-yoksullugu-nedir.html

https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-elektrik

https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-dogalgaz

https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-jeotermal

https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-verimliligi-destekleri

https://www.worldbank.org/ext/en/who-we-are

https://databank.worldbank.org

https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2024/executive-summary

https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2024/security-affordability-and-sustainability#abstract

https://www.iea.org/countries/turkiye

https://www.iea.org/countries/turkiye/energy-mix

https://www.iea.org/countries/turkiye/efficiency-demand#how-is-energy-used-in-turkiye